

Роман Чумак

БРАНЕ ПОЛЕ

Роман

РАДЯНСЬКИЙ
ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1969

В багатоплановому романі «Бране поле» постають виразні картини життя Російської імперії середини XVIII століття. Постійні чвари царедворців та петербурзької знаті, їхні змови та перевороти, засилля генеральної і полкової старшини, класове розшарування українського суспільства, перші спроби покріпачення селянства — це лише історичне тло роману.

А головні персонажі твору — це реєстрові козаки, посполиті і, в першу чергу, українські чумаки, які займалися дрібним торговельним промислом. Щирі, дотепні вози, творці зворушливих пісень, вони більшу частину свого віку проводили в дорозі, далеко від домівки, сяк-так заробляючи на прожиток.

У2
Ч-90

7-3-3
58-69М

ОДЕСЬКА ДРУКООФСЕТНА ФАБРИКА

Частина перша

I

Прилюдно, нікого не соромлячись, сімнадцятирічна Улита розв'язала червоний пояс і впустила на прив'ялену траву. Плахта і запаска впали поряд. Через голову скинула білу, з гаптованими рукавами сорочку. Красиво вимережений поділ поповз по траві. Стала гола-голісінька.

Неквапно розплела довгу чорну косу, кинула на-

голі плечі. Юрба остовпіла, замилувалася незвичайною вродою дівчини.

— Красуня! — не стримався, прошепотів Петро Тур.

Ніхто цього слова не почув. Здається, одна лишень Улита виловила його зболеним своїм серцем. Та було вже пізно.

— Хто вона, раба божа? — вигукнув молодий священик.

— Потім, панотче! — відмахнувся Петро Тур, кидаючи насторожливі позирки то на Улиту, то на свого древнього діда.

— Кажуть, мати Улитина відьма, — кинув хтось.

— Може, й відьма,—згодилася жінка в білій хустині.— Але ж то мати, а не дочка.

— Кажуть, що мати Улитина отак само, як ото вона, теж село після татарського нашестя нагою оборювала. На Курщині десь...

— Тю на тебе, а дитина ж звідки взялася?

— Не обійшов господь милосердний вродою,—прошамкотіла Улитина баба, відома знахарка, причовгавши до жінок.— От тільки заміж після цього виходити їй зась.

— А чого вона заміж не вийде? — перепитала молодиця, якій невідомі були давні звичаї оборювання.

— А того, голубонько,— пояснила Улитина баба,— що хто ото до плуга стає, щоб окружну межу робити, тому вже виходити заміж зась. Не можна, гріх великий.

— Отакої. Молода ж... Чого ж вона зважилась на таке?

— Петра, кажуть, любила, Тура. Зустрічалася... А він одкинувся од неї.

— З Улитою Петро бачився у рідку стежку. Він Гафійку любив...

— Та де вона? З арканом на шиї Гафійка та, коли жива.

— Через Петра, кажуть...

— Чого ж це через Петра? Хіба мало парубків із дівчатами за селом зустрічаються...

— Коли Гафійка була, то він і не дивився на Улиту, а зараз... Може б, і побралися, якби не таке...

— Хто зна... А хто б же до плуга став? Комусь та треба, а воно сиротиночка, ні батька, ні матері, з бабою жила, зі знахаркою...

Тягти плуга повинна молодиця, яка ніколи не мала дітей. Їй не треба роздягатися, як Улиті, але верхній одяг вона повинна таки скинути.

Високий і стрункий дід Петрів стояв на узвишші, порядкував:

— Ідіть котра!

Юрба заворушилася.

— Іди! — підштовхнула Улитина баба сусідку.— Іди, бо більше нікому... І де те нещастя на нашу голову береться?..

Молодиця почала роздягатися. Старий Тур підвів бездітну жінку до плуга, припасував до плечей шлею. За чепіги взялася Улита.

— Слава отцю і сину і святому духу...— зашептав молитву старий, а за ним інші чоловіки й жінки. Усі дивилися туди, звідки сходило сонце. Ревно молився Петро Тур, позиркуючи на далеку далину через голову голої дівчини, не зовсім добре притямкуючи, що оце все має означати.

— Амінь! — закінчив древній дід.— З богом та в дорогу!

Бездітна жінка рушила, потягла за собою малого дерев'яного плужка, за чепіги якого трималась розпатлана Улита. Далі й далі. Блиснула під сонцем чорним-чорна, як Улитина коса, борозна. Чоловіки поскидали шапки, стояли мов укопані. Літні жінки, дівчата й молодиці пішли слідом.

Петро Тур обвів поглядом кількох дівчат — гарна Улита. Але... Гафійка була кращою. Та чи побачить він її колись-небудь, чи зустріне? Парубок видивився на діда сивими очима — в них запитання.

— Все од бога милосердного,— розтер долонею неслухняну скупу сльозу на пожовклому зморшкуватому обличчі старий Тур.— Одна, видно, судилася доля і Улиті, і твоїй Гафійці.

Минув час.

Одлетіло у вічність чимало десятків років.

II

Обійстя Турів городами збігає до річечки Живої. Три покоління живуть на дві хати із спільним двором. Найстарший у роді дід Петро, майже ровесник царя Олексія Ми-

хайловича. Свого часу, коли Петро іще підпарубочим був, то вдарився об заклад на око горілки, що полового вола нестиме од водопою до самої воловні. І доніс. Ледве не задушив дорогою — борушкався віл дуже. Ніс на карку, тримаючи за мотуззя зв'язаних передніх і задніх ніг. Кинув на тік, аж кавкнула худобина. Потім випив чесно зароблене око, перестрибнув через тин (було на заході сонця) і подався до парубків на гульбище. Кажуть, що половий віл через три дні здох, не витримавши ласки Петрової. Та й багато чого розказують про молодого Петра Тура. Всього й не згадаєш.

Парубкував Петро довго і одружуватися не збирався ніколи. Нема Гафійки — нема життя. Забрали в полон татари дівчину, занапастили обох. Кілька довгих років не виходила з тями Гафійка, світлим вогником перед очима була, та, здається, й не згасала ніколи. Може б, Улиту взяв, але їй заміж виходити заказано — нагою село оборювала.

Одружився Петро Тур випадково. Се сталося на четвертому десятку. Ішов якогось там вечора перестаркуватий парубок, аж чує з-за кущів:

— Пусти, не хочу! Не піду я за тебе!

Голос дівочий, відчайний. Посунув тихцем у кущі — дивне місце для побачення обрали собі молодята: високий пень велетенського дерева. На пні він і вона стоять. Хлопець силкується обняти дівчину, лучить поцілувати. Вона пручається, але втекти не може — високо, боїться.

— Пусти! — Дівчина видалася Петрові дуже схожою на Гафійку. Але се була не вона.

— Ти чого дитину мордуєш? Просить пустити — пусти, не тримай знасила...— гукнув здалеку Петро Тур.

— А ти з якої кагли виліз та сюди на вінику прилетів? Геть звідси! — Знав, дуже добре знав хлопець Петра Тура, але храбрував перед зніяковілою дівчиною.— Хто вона тобі — сестра чи наречена? Чи, може, одружуватися надумав, то старий ти для неї. Четвертого десятка розміняв, а їй і двадцяти нема.

«Гай, гай»,— уперше загадався Петро про літа парубочі. Не пожалкував, ні, а так якось... Правду все-таки хлопець сказав — четвертий десяток...

— Довго ти тут стовбичитимеш? Геть, кажу!— Се той, що на пні.

— Ти це на кого? На кого, питаю, прискаєш? Ану злазь!

— І не подумаю. Старий ти для неї, от тобі що.

— Старий?

— І підтоптаний.

— І підтоптаний? То знай, що ця дівчина буде моя, і я на ній оженюсь.

— Ах!— злякалася чи зраділа дівчина.

— На, понюхай! — І парубок з високого пня тицьнув під самий ніс Петрові дві дулі.

І не встигла здивуватися дівчина, як Петро величезними ручищами хапонув парубка за ноги, підняв, одніс трохи набік, розмахнувся ним і кинув далеко від себе на кущі.

— Ходім.— Узяв, наче дитину, на руки дівчину і пішов додому. По дорозі спитав:— А зовуть тебе як?

— Христина.

— Скільки ж тобі років?

— Вісімнадцять,— покірно відповіла.

— От і добре, саме якраз. А мені тридцять шість. Дружиною моєю будеш. Хочеш?

— Не-е...

— Що?

— Не знаю.

— Ну, то я знаю.

У Петра з Христиною народилося четверо дітей, але довго затриматися на цьому світі їм не привелося — то злидні, то недуги зо світу дітей позводили. Лише найменший, Нечипір, і вижив на радість батькам. А радості їхньої не описати. І хоч Нечипір давно одружився, але не відпускав його далеко від себе Петро Тур. Тож і живуть поряд, не розлучаються.

Одна хата діда Петра — стара-старезна, у землю по самі вікна влізла, дідовим та баби Христі теплом дихає. Друга — в зруб, з піддашками та стовпами, навколо яких менші Нечипорові голопуцьки кружляють та граються — Кузьма і Ганка... Сказано, діти... Хата Нечипорова має дві кімнати — в одній кухня, в другій — світлиця. Обидві кімнати когутиками та квітами розмальовані, виноградом і гонати когутиками та квітами розмальовані, виноградом і гонати когутиками та квітами розмальовані, виноградом і гон

Уздовж хати по три сволоки, а один впоперек рясно мережками вщебечено. Лавки, дубові, широкі. Дубові піл і стіни — із широких, гладко струганих дощок. Знизу, до вікон, стіни помиті і натерті білком. Вікна теж натерті білком, а долівку вимазано жовтою глиною і розцяцьковано зеленим і червоним. Хату Нечипорові ставили звенигородські майстри, яких запросив колись дід Петро. Аж у Криму біля соляних озер напитав. Тому-то хата Нечипорова виділяється посеред хат бранопільчан. Всі інші, або глинобитні, або дерев'яні,— білі, як іній. У сінях — димар, через який чоловік вільно пролізти може. У димар виходить од печі в сіни кагла, заткнута, коли не топиться, щоб тепло в хаті було, старими шароварами чи іншим ганчір'ям.

Діда Петра, як старшого в обійсті, усі поважають, слухаються і трохи бояться. З характером чоловік. Спробуй навсупор дідові піди — так і огріє лопатою чи вуздечкою— що держить у руках.

Нечипір чумакував, а Данило, старший син його, зовні дуже схожий на діда Петра, по господарству обертається. Скоро і його батько обіцяють у дорогу спорядити. Данило чекає того часу з нетерпінням і хвилюванням.

Менший брат Данилів, Феофан, господарства і чумачки одцурався — спудей. Синтагму, інфіму, піітику та богослов'я вчить. Сам забажав. Спочатку до дяка, бісеня, бігало, яйця з-під квочки на горілку носило, а далі — в Київ. Не раз дубасив по голому заду хлопця дід Петро за впертість, а зараз примовк. Мовчить, але не забув непослуха. Батько, Нечипір, не перечив — тому й вчиться. Коли на вакації Феофан приїжджає додому, з дідом намагається не стрічатися, бо той завжди, примітивши, гукає, правда, без остраху в голосі:

— Ану скидай штани, сякий-такий, ось я тобі...

Феофан сміявся, ховав посмішку в довгих, переспілих вусах і дід.

Секлета Туриха — дружина Нечипорова. Хазяйка, всьому лад на два двори дає, коли чоловік у дорозі, дослухається поради старшої в обійсті Турів баби Христини, ні в чому навсупор не йде. Аби лихо тихо. Богомільна і заботонна. В куті чимало дерев'яних ікон (на них важко розібрати, якої статі божі лики намальовані), то й моляться. Є до чого.

Весна того року висівалася рання, дружна. Зима була із заметами і морозищами, потім нараз блиснуло сонце, залило світ яскравим пружним промінням, повіяв теплий ласкавий вітер, почорнів сніг. Та вже дзюркотіли струмки — зима, прощаючись із землею, невдоволено бурчала.

Нечипір обсіявся рано, і в дорогу.

До жнив іще далеко, а він уже й вернувся. Чумакує Нечипір не сам — чимало бранопільчан з чумачкою знається. Та не всі разом їздять. Чумацькі валки або ватаги і з інших сіл набираються — до них пристають. Знають один одного. І їдуть.

Субота була. Вихопився іще до світа Нечипір зі сну, глянув на засиджений мухами божник, натщесерце почав проказувати молитву:

— Отченаш, боже єси на небеси, да святиться воля твоя, та буде царствіє твоє, яко на небі, тако і на землє...

Сонце вигрібалося із-за обрію стомлене, заткане тонкою поволокою хмари, невмиване. Розглянувся по хаті — порожньо. Лише в куті, скрутившись калачиком на сивій смушевій шапці, мружив очі напівсонний кіт. Скинув псявіру, труснув шапкою, натяг на голову. Поколупався в бездонних кишенях шаровар, знайшов люльку і заходився набивати тютюном. Завалував, як із бовдура, дим. Потупцявся босоніж по долівці, витяг з-під лави чоботи, постелив свіжі, з пахучої соломи вустілки, обмотав онучею ліву ногу, почав назувати. Чобіт не налазив.

— І що б то було дьогтем звечора намазать! — голосно сказав сам до себе.— Геть забучавіли.

Вийшов з хати. Секлетина доїла корову, цвіркало молоко в дійницю. Хлопці ще спали в клуні на пахучому сіні в засторонку під самою покрівлею. Старий Петро добирав минулорічну житню солому, в'язав кулики.

— Доброго ранку, тату!

— Доброго ранку, сину!

— Зі святою суботою вас.

— Спасибі.

— Нащо вам ці кулики — хату чи що перепивати думаєте?

— Та,— відказав старий,— стріху треба підлатати. Дощі та горобці капосні геть усю повисмикували, трясця його матері нехай!

— Нащо ж ви дощі лаєте? То ж од бога,— всміхнувся Нечипір.

— Знаю, не вчи. Коли треба — од бога, а коли не треба, то вже... од нечистого, значить. Еге.

Нечипір взяв з клуні вила, попрямував до воловні — дати годувальникам їсти. Перш за все — їм. Тоді вже й до сажа заглянув.

— Батьку! — гукнув, неначе сам не знав, якого заколоти кабана,— два було в нього. Покликав для годиться, щоб не зіпсувати старому настрій на цілий тиждень.

— А що там?

— Сюди йдіть.

— З поросятами щось? То це до Домахи треба. До неї. Еге. Вона все знає. Або до Влити.

— Та не з поросятами. Кабана думаю заколоти, та не знаю якого.

— Еге, еге! — поспішив старий. Йому було приємно, що син радиться з ним, як і завжди, по господарству. Спитав: — А багато ти думаєш гостей кликати?

— Та не дуже. Сусідів. Заробив дещицю. Пообіцяв чумакам. На двох паровицях не дуже, правда, й розженешся. Та все ж...

Неписаний, але обов'язковий закон для приїжджого з Криму чумака — пригощати кутківчан або й усе село обідом, давати подарунки, сякі-такі, на гріш, але подарунки. Тому кухлик солі, а тому й мірку без грошей, тому тарані десяток (коли не в Крим їздив, а на Дон, по рибу), а тому й більше.

Намітили рябого кабана, вигнали з сажа.

— А хто ж колотиме?

— Та не хто ж, а я.

— А бецмани твої сплять?

— Сплять. Ухайдайкалися вчора, сіль з мажі вивантажуючи та в засіки висипаючи,— почухав потилицю Нечипір.

— Молоді, що їм...

— Молоді та не звичні.

— А ти привчай, привчай, щоб і кабана могли заколоти, щоб і до всього звичні були.

«Завівся старий,— подумав Нечипір,— тепер йому не суперечь».

— Та хіба ж я що. Хай і заколе котрийсь із хлопців.

Дід Петро попрямував до клуні.

— Даниле, вставай! Досить тобі з соннотою обійматися. Сонце вже на півдуба над землею стоїть.

Ніхто з клуні не озивався. Дід Петро крикнув голосніше. Зачучвирений, босий, у самих шароварах, вибіг з клуні високий, як молодий дубок, Данило.

— Що сталося? — запозіхався парубок.

— Досить тобі горло дерти, кабана коли.

— Що? — не втямкував парубок.

— Кабана коли.

— Кого? — ніби аж знущався над старим Данило.

— Кабана, дурню! — не на жарт розгнівався старий.

— Якого? — чухмарився спросоння Данило.

— Якого, якого — рябого, от якого!

— Рябого?

— Адже ж рябого...

Данило нарешті дотямкував, чого від нього хочуть, пірнув до діжки біля журавля і, бризкаючи холодною водою на пружну спину, кинув:

— Не можу рябого.

Дід Петро сіпнув уздечку з кілка і підступив до Данила.

— Чому не можеш? Чому, кажи ти мені, псявіро, не можеш?

Парубок запрацював жменями жвавіше, бризкаючи навколо себе водою.

Дід Петро відступив, розгнівався:

— Чому не можеш?

Данило збігав у хату, виніс довгого, вимудруваного півниками рушника і, витираючи міцне своє тіло, сказав:

— Ворожка заказала. Смерть мені від рябого показана, коли колотиму. От чому.

Дід Петро роззявив рота, як риба на березі, стояв спантеличений.

— Так би й сказав.— І крикнув не своїм голосом: — Феофане!

— Чого вам? — Феофан стояв перед самим дідом, око в око.— Чого горлаєте?

— Горлаєте? Оце тебе так учать. Ану скидай штани.

На здивування дідове Феофан сповнив його волю, і дід, не вагаючись, шкварконув нечестивця по голому заду.

Ошелешеному Феофанові було не до жартів,— вхопивши обома руками шаровари (вдома він ходив, як і всі), помів матнею стежку до батька в сажа.

— Чого це дідусь Петро б'ються? — сказав, підсмикуючись.

— Тікай краще,— поплескав по плечу сина,— а то й тут знайдуть.

— А чого їм треба?

— Старі вже, хай повоюють. Ладнай з Данилом візка, поїдете верші потрусити, може, риба надзьобалася.

Надійшов і Данило.

— По рибу? Го-го, то сіль в очу, то скабка в п'ятці! Де шабля?

Буланим правив Данило, Феофан трусився в задку, милувався братом — до неба вимахав.

— Не можу я курки зарізати, не те що кабана заколоти,— говорив Данило.— Все-таки живе створіння — дихає, ходить, їсть.

— На все воля божа. Все од бога милосердного,— чухмарив волосаті груди спудей.

Кінь стишив крок, неспокійно заржав, забачивши вдалині трьох вершників на бедратих ситих конях.

— Од бога,— згодився Данило.— Н-но! — розмахнувся пугою, як дід Петро вуздечкою.

Не встояла на ногах, упала Секлетина Туриха — мати Данилова — прямо в хліві, скрикнула відчайно:

— Нечипоре! Ой, що ж це таке! Помираю!

Чоловік не забарився. Секлетина звелася, але стояла скрючена в три погибелі, однією рукою тримаючись за одвірок, а другою за поперек.

— Що з тобою?

— Бо-олить.

— Чи не гостець часом? — спитав.

— Не знаю, може, й гостець. Ой!

Увійшов дід Петро, прибігла з сапою і баба Христина.

— По Домаху треба послати чи по Улиту,— заторохтіла.— Запрягай, Нечипоре, коня та їдь по Домаху.— І вже до Секлети: — Це тобі пороблено, дочко. Ій-бо, пороблено.— Витягла з-під корови дійницю, накрила фартухом.— Не інакше, як пороблено.— І знову до Нечипора:— То чого ти стоїш, коня запрягай! Секлетину на призьбу посадимо, а ти по Домаху.

— Якого ще коня? Нема коня,— махнув дід Петро вуздечкою.

— Ой лишенько! А де ж він?

— Конем хлопці по рибу поїхали.

І Христина враз умовкла.

Однак люди почули. Улянина мати, молода вдовиця Варка, послала дочку дізнатися, що там у Турів скоїлося— чи не помер, бува, дід Петро.

Секлетину підвели до призьби, Ганка несла дійницю з молоком. Уляна кізкою підкотилася до баби Христини.

— Що у вас, бабцю?

— Се ти, Улясю? Захворіла тітка Секлетина, занедужала, на гостець упала. А Феофана з Данилом нема — по рибу конем поїхали. Знахарку б треба тітці Секлетині покликати, Домаху. То чи не сходила б ти? Га, доцю, чи не сходила б у Карпів хутір? Се недалеко звідси... Хутір Карпа...

III

Сонце було майже над самою головою, коли Данило і Феофан дісталися нарешті ріки. Понад берегом вишикувалися густолисті верби. Тихо було, безвітряно, тільки шумілися приглушено осока і очерет, ніжно колисані дрібними річковими хвилями.

Не поспішаючи Данило випріг буланого. Прозора тиха ріка, зелений луг, голубе небо запорошене ластівками — гарно!

— Ходім, спудею! — в одязі Адама, боком стоячи до брата, сказав.

— Їсти хочу... Може б, спочатку перекусити — зуби перетрусити, а вже потім і до роботи. Га, Даниле?

— І я не від того, то сіль в очу, то скабка в п'ятці! Та, може, ми спочатку діло зробимо, а по дорозі додому й перекусимо. Торбина з харчами на возі, а батько й карафку тицьнули під передок.

— Не брешеш? — схопився на ноги Феофан.— А не загубилася?

— Перевір, чого б це вона губилася! — всміхнувся.— А хіба і спудеї зуживають це чортове зілля?

Десь далеко загуркотів грім. Феофан перехрестився, за ним Данило.

— Не на добре це,— похитав головою.— Нещасливий сьогодні день для мене видався.

— Чого ж тільки для тебе? Коли не на добре, то обом.

— Зранку дід Петро вуздечкою почастували ні за що, а в сонячну годину — грім...

Данило зареготав, побіг, розмахнувся усім своїм богатирським тілом і плюхнувся у воду. Люто бризкаючи, загорлав:

— Сонце вранці наче пожоване із-за хмар вилуплювалося. Щоб часом дощем не розплакалося підвечір.

— Дощу не буде, Голіафе! — категорично заявив Феофан, дивлячись на небо.

— Звідки тобі відомо?

— Ластівки високо літають, а вони ніколи не помиляються.

— Уу-х-х! — І Данило легко, як риба, тріпнувся в воді, аж луна покотилася берегом. Феофан поспішив за братом.

Кілька днів тому верші з батьком ставив Данило і добре примітив місце, але їх там не було. Довго плавав і пірнав парубок, однак нічого не знаходив. Нарешті обидва брати вилізли з води.

— Знову якийсь шкодник.— Данило широким кроком попрямував до буланого, скочив на спину:— Н-но!— З копита упав на рись, помчав далі й далі, поки й видно було його Феофанові.

Голий спудей підставляв сонцю то груди, то спину — обсихав.

— Феофане! — докотилося здалека. Луна понесла гучний крик далі, покотила водою, лугами і завмерла. Феофан швидко одягався. Виліз на візок, бачив — берегом скакав буланий. Парубок сплигнув з воза, щоб побігти назустріч коневі, ніби він може йому, як людині, розповісти, що там прилучилося, але стрибнув так незручно, що в суглобах лівої ноги відчув різкий біль і впав крижем. Повернувся, глянув на небо — ластівки літали низько над землею.

Феофан підповз до воза, взявся за колесо, потім за полудрабок, став на праву ногу — ціла, на ліву — ой! Сміливіше і сміливіше — ой-ой — став і на ліву. Кінь підкотився до самого Феофана, тикався мордою в плече. Пересилюючи біль, запріг буланого, поспішив до брата.

— Що сталося?

— Верші знайшов! А в них риби гайман. Помагай вибирати. Дрібну в річку, назад, хай підростає.

— Я ногу вивихнув...

— Не ногами ж...— не дошолопав Данило. Перегодя сказав: — Давай поправлю. Чи потерпиш, поки додому дістанемось?.. Ну, не журись, якось буде. А буде, як у тій приказці — батько хату продасть, собак накупить, ніхто до хати не приступить.

Сонце спотикалося в хмарах, поспішало — насувалася гроза. Забувши про біль, Феофан допомагав братові.

— Рушаймо!

Недалеко й від'їхали, як на них гвалтом напало три вершники.

— Стій! — гукали вони.

— Тпррру! — здивовано оглянувся Данило.

— Ви хто такі! — загаласував старший із них, по всьому видно сотник. Данило в обличчя івангородського сотника не знав.

— Люди!— Сплигнув з воза парубок, тримався лівою рукою за полудрабок, а правою непомітно длушпався в сіні, підтяг ближче до задка шаблю.

— Люди? — крикнув той самий голос. — Злодюги ви, а не люди! — Висмикнув праву ногу з остроги.

— Чому «злодюги»? — наїжачився Феофан.

— Риба єсть? Рибалите по чужих ріках...

— Єсть, та не про вашу честь,— буркнув Данило.

— Що? — перекособочився сотник.— Ану, хлопці,— звернувся до двох молодиків,— огляньте, що вони, ці люди,— притиснув голосом на цьому слові,— везуть.

Всі троє зіскочили з коней — сотник і два молодики.

— Злазь!— гримнули на Феофана. Але в бідолахи нога так розпухла, що важко було й ворухнутися. Од болю ледве стримував сльози.

— Не можу я. Нога...

— Ага! Уже нога,— вишкірився один з молодиків і смикнув за рукав. Парубок втратив рівновагу — впав, голосно заойкав. Усі троє незнайомих нападників зареготали. Сотник крикнув:

— Шукай рибу!

Данило висмикнув шаблюку.

— Я вас пошукаю, ошуканці! Куди не поткнись — то сіль в очу, то скабка в п'ятці. Ану посмійте! Швидко утеком побіжите!

— Утеком? Молоко на губах не обсохло.— Сотник вихопив свою шаблю і, розмахуючи нею, наступав на Данила.

Та парубок виявився не з боязких. Відступати не збирався. І орудував шаблею не гірше за сотника, як справжній визолений у боях козарлюга. Недарма брав собі у навчителі шаблею володіти діда Петра. Мати завше дивувала на сина — на якого ото дідька воно йому здалося? Але се не спиняло — вчився. То з Павлом Повелом, то з Матвієм Рослим, то з отцем Танасієм на шаблях управлялися під орудою діда Петра. А вони сим рукомеслом добре володіють. Придалася, виходить, наука.

Сотник був старшим од Данила, ухоркувався, сопів, але не здавався. Шабля в Данила була важка, добротної сталі — належала свого часу кошовому Січі Запорізької, який подарував її дідові Петрові,— вирвати таку шаблю важко, тим паче з рук вправного шаблювальника. Поєдинок тривав. Данилові врешті надокучило, гнів додав сили, і парубок точним блискавичним ударом вибив шаблю з руки супротивника, але й зачепив кінцем ліве його вухо.

Сотник не стямився, як шабля опинилася в Данила. Молодики вибирали рибу з воза. Феофан, тамуючи біль, підійшов до брата, взяв шаблю. З сотникового вуха збігала кров, але болю він не відчував. Пристояв якийсь мент, немов зачарований, потім, здавалося, протверезився, гаркнув, бризкаючи слиною:

— Взять його!

Та молодики не рушали з місця, бачивши, як ловко на їхніх очах у спритного відчайдухи-сотника вибив цей юнак важку зброю. В нього шабля, а в них лише канчуки за халявами. Що вони зроблять? Та він і нагнутись за ними не дозволить. Це не чоловік, а сам сатана в шароварах. Упир.

— Беріть, якщо хочете власні голови в руках понести.

В цю хвилину загуркотів грім.

— Віддай шаблю! — заверещав, як недорізаний кабан, сотник.

— Що? — Дужий голос Данилів здибався з такої величезної сили громовицею, що сотник з молодиками не встояли на ногах, як підкошені впали навзнак, а перепудженні коні, дико заржавши, щодуху помчали геть, невідомо чого налякавшись — грому чи голосу Данилового.

— Коні! — крикнув котрийсь із молодиків, коли пересердився грім.— Наші коні! — Усі троє підхопилися на ноги і подалися в степ. Сотник не забув озирнутися. Лапнув за вухо — кров.

— Я тобі цього не подарую. Чуєш? Запам'ятаю! І коня твого буланого з білою зіркою на лобі. Віддай шаблю!

— Лови! Але вдруге не потрапляй на очі.

Забрьохані, мокрі і стомлені, по в'язкій грязюці темної смоляної ночі добивалися хлопці до свого обійстя. Феофан спочатку ішов, тримаючись за полудрабок, потім поскаржився братові на біль у нозі — сів у візок. Стомився на грязькій вибоїстій дорозі і буланий. Данило допомагав тварині, на її долю випадало тільки перебирати ногами, бо віз котився на здивування буланого сам собою. Хлопці уже допихалися до села, коли повз них чорною тінню несподівано мчав вершник, сіконув Данила по мокрій від дощу спині, крикнув: «Упир!»— і подався далі. Данило насторожився, чекаючи ще двох вершників, але їх не було. Крикнув услід:

— Упир і є. Бійтеся мене—вовками всіх пороблю і шкури познімаю.

Вдалині хтось невідомий пойнявся диким реготом. Рушили далі.

— Хто це? — спитав ошелешений Феофан, ворушачи хворою ногою, прислухаючись, чи дуже болить, ніби збирався злізти з воза.

— По-моєму, не сотник. Голос не його.

— Не сотник,— погодився Феофан.— Той вухо поїхав лікувати.— Перегодя спитав: — Ти віриш в упирів?

Шарудів дощ. Блискавиця і грім вгамувалися.

— Вірю й не вірю,— одказав Данило.

— Як так?

— Вірю, бо люди кажуть, що вони є. Але не вірю, коли мене приймають за упиря.

— А ти, брате, не з боязких, — захоплено вигукнув Феофан.

— А чого мені боятися?

— Дивись, сотник тобі наруги над ним ніколи не подаруе. Ще й кров спустив...

— Міченим буде.

— А як ти, Даниле, знав, що там верші?

— Сам колись там ставив, місце для риби прискіпливе, вдобне.

— А що з нами було б, коли б ми шаблі з собою не взяли?..

— Коня позбулися б, воза, та ще й штраф наклали б... Таке життя пішло — простому чоловікові хоч з мосту та в воду.

Ще звечора, як тільки закотилося за обрій сонце, на небо вийшли чорними вівцями кучеряві хмари і повитоптували срібні мигкаючі ромашки зір. Небавом гущавиною темного неба прохопилася блискавиця. А вслід за нею розсипався над лугами розкотистий грім.

Секлетина здригнулася. Вона сиділа біля блиманця, вишиваючи синові льняну сорочку, якраз хотіла нитку засилити в голку, та голка випала з рук, а худенький язичок блиманця затанцював і присів. Нечипір, який у цей час мережив ярмо, кинувся до вікна, приплюснув до шибки носа. Секлетина хутенько взяла віника й рогача — вихопилася з хати. Поклала за сінешнім порогом, накинула на двері клямку, з блискучими настрашеними очима сіла в кут під божником, перехрестилася.

— Одверни й заступи! Спить Ганка? Щасливе дитя...

— Про що ви, мамо? — спитав Кузьма.

— Га? Хто спить у грозу міцно — щасливий.

— Чому ж ви так сторопіли?

— Гроза, сину. А Данила й Феофана досі нема.

— Гроза? Чи се вперше, прийде й піде.

— Е ні, сину. Хмари по небу, як отари овечі, бродили. Звечора ще бачила. А зараз грім гримкотить, блискавиця блискає...

— Як там наші дід і баба?

— І-і-і! Лишенько, я й забула!..

— Збігаю приведу сюди.

— Збігай, збігай!..

Одначе діда й баби в хаті не було. З тим і вернувся.

— Сам піду та пошукаю,—відклав ярмо набік Нечипір.

Знову блискавиця і знову гримнуло так, що аж шибки задеренчали. Вхопила чаплію і — надвір. Зняла з божника ікону, перехрестила, поцілувала. Подала синові.

— А чаплію та рогача навіщо ви надвір викинули?

— Гроза, сину, це відьомське діло. Відьми варять грозу в казанах, а я викинула чаплію, все одно, що по казану вдарила, перекинула його, грозу розплескала.

Зайшли Нечипір і дід Петро.

— Я й кажу... Еге. Давно таку ніч горобину бачив. Ще парубком. Еге. — Сів дід Петро на лаві. — Грім, блискавиця, а я мережив ярмо. Еге. Коли це — стук у вікно, та як гуконе: «В сотню, татари!» Мене як водою змило. Схопив шаблю, скочив охляп на баского огира і подався.

Вороги напали на сусіднє село. Охоплене полум'ям, воно горіло, як свіча. Туди помчала частина козаків. Кілька десятків лишилися, щоб прикривати підступи до інших сіл, на випадок, коли татари будуть просуватися далі.

Блискавиця і грім почали вщухати. Сотня вимчала за село. Зупинилися на белебні. Праворуч береза. Там тихо. Слава тобі господи. А зліва блискавиця вирвала з пітьми два десятки вершників. Петро не помилився — татари. Коли вони сидять на конях, то схожі на мавп, бо стремена короткі, а тому ноги зігнуті в колінах. Козаки поскакали на них. Вершники розсипалися в різні боки по три-чотири, бою не прийняли. Сотня помчала нагінці. Але вночі переслідувати ворога важко. Зупинилися. На якийсь мент запала тиша, яку невдовзі пронизав гострий відчайний дівочий крик. То залементувала Гафійка...

— Забрали тоді татари Гафійку! — закінчивши оповідь, скрушно похитав головою старий.

У вікно постукали — вернулися Данило і Феофан.

— Що ж мені з тобою робити? — казав батько синові.— Візьми лише те в пам'ять, що сотник Онопрій Коницький — родич полковників. А то така худобина... Вершші переставляє... Чогось вони впоперек горла йому стали. Добре, що ви їх привезли,— в нашій річечці Живій ловитимемо.

— Води в нашій Живій — молодій жабі по око. А як сонце припече, по сусі ловити доведеться, то сіль в очу, то скабка в п'ятці.

— Не слід було б усе-таки, сину, із сотником заводитись.

— А чого ж він ріку паює? Яке йому до неї діло? Не його се земля, а пані Аделаїди.

Нечипір нахмурився.

— Його чи не його, а треба було впокоритись, бо й у пушкарню втрапити можна. А звідти не всякий живим виходить.

— Чого ти напосівся на хлопця? — встряв у розмову дід.— Справді, яке тому сотникові діло до нашої річки, чого очі пне не на своє, бодаї вони йому повилазили. Еге.

— Та певне, що не без причини. Пані Аделаїда на ладан дише, от він і принюхується до її земель.

— Прикуси язика. Що ти зерзеш?

— Що чуєте. В селі давно вже подейкують про це.

Дід Петро мовчить якийсь час, думає. Зрештою не витримав, почав ганити і сотника і полковника.

— Що воно робиться на світі? Чи їм не досить тієї землі, що мають? Подумати тільки: пані Аделаїда жива, а вони для неї могилу копають.

— Ви краще б подумали, що з нами буде, коли старої пані не стане.

— Краще, краще... А хіба я гірше хочу? — і зовсім розгнівався старий.— Чи я не про те саме річ веду? Чи не дотямковую, який зашморг готується на нашу шию?

Гомоніли в світлиці при тьмяній під божником лампаді. Секлетина вигрівала гостець на гарячій печі, а Феофан — ногу. Інші спали хто де попало. Прикунював, як здалося Нечипорові, і дід Петро.

— Ви спите, тату?

— Під таку музику не заснеш, трясця його матері нехай. Еге.

— Що ж нам робити?

Дід Петро смикав сивого вуса.

— Що робити, що робити... Нічого не робити!

— Як на мене, Данилові треба було б зникнути з села.

— Нікуди я не піду! — буркнув з-під самої стелі й Данило.— Подумаєш, вухо розсік. Нехай мене боїться, а не я його. Зумів шаблю вибити, зумію й голову знести...

Батько Данилів, Нечипір, глянув на свого батька, Петра, гадав, що розгнівається, але старий тільки осміхнувся.

— Весь у мене! — ляснув сам себе по колінах шкарубкими вузлуватими долонями. І вийшов з хати.

Нечипорові не до вподоби прийшлася розмова з батьком. Невідоме лякало настрашеного чоловіка. Час такий — не знаєш, на яку ступити. Безперечно, сотник не міг не запам'ятати хлопців, особливо Данила. Юнак примітний. Другого такого на весь повіт не знайдеш. Треба хоч коня з возом збути, інше начиння придбати.

Прийнявши такий рішенець, Нечипір почав збиратися на ярмарок за ночі.

IV

Щедро світив місяць, коцюбою своєю згортав попіл хмар, оголюючи жаринки зір на черені неба. Виднішало. Тепла земля парувала, тряхла. Здавалося, сама природа помагала чоловікові у його зборинах.

Від Браного Поля до ярмарку не близиня... Приїхав, коли сонце вишивалося над обрієм. Не звертаючи на ярмарок, вперся возом у ворота давнього приятеля свого — шаповала. Господар саме виходив з хати, коли з-за тину почувся знайомий голос, що зупиняв коня. Шаповал одчинив хвіртку.

— А-а-а! Яким побитом, Нечипоре? Христос при тобі, доброго ранку! Дозволь обняти. Чому так довго не заявлявся?

Виїхали на торговище.

— Ставай, Нечипоре, рядом зо мною. Можеш дишло вгору підняти, аби знали, що воза продаєш. Взагалі коні і вози в іншому місці той... Я ось тільки спродаюсь,— торгуватися поможу. Я на руку легкий, якогось карбованця на чарчину і вициганимо. А скільки ти хочеш?

— Та, певне, рублів з двадцять.

— Більше можна взяти,— оглянув дбайливим оком коня і воза шаповал.— Погуляй, поштовхайся помежи людьми, я швидко.— І закричав дужим голосом: — Шапки, шапки! Найкращого смушку шапки! Підходьте, підповзайте, шапок найкращих не минайте! Для роботящих і ледачих, для старих і молодих, для сердитих і незлих, для дідів і бабів... Тьху! Про бабу згадав! Невже ні одної шапки не продам? —І загорлав голосніше: — Шапки, шапки! Найдешевші і найкращі! Старих омолоджують, а молодих підсолоджують.

На голос шаповала охоче йшли люди... Набрався уже чималий гурт. Шапки пішли по руках.

— Справді гарні.

— А почім?

— Дешевше дешевшого. Самому дорожче обходяться. А продаю, щоб свіжа копійка водилася.

І купували. Хіба в такого чорта не купиш? Ще було далеко до півдня, як ні одної шапки на возі не зосталося. Час би й додому їхати, а Нечипір не повертався.

— Нема більше шапок? — перепитав запізнілий купець.

— Нема,— одказав шаповал. — От воза з жеребцем вомісто шапки продати можу.— І закричав голосніше: — Кому воза й жеребця, щоб поїхати до вінця! Підходьте, поки не пізно. З приданим віддаю, з возом, з пугою і з моторичем добрим! — Розглядівся навколо — Нечипора не було. І вже притишеним голосом до низькорослого несмілило.

вого покупця — чоловіка з одвислими вусами: — Купуй, не скупися, оддаю майже задарма.

— Мені твій жеребець ні до чого, я по воли приїхав, та нема путніх. А скільки з возом? — спитав для годиться.

— Хотів сорок, та як для тебе, за тридцять без слова оддам. Давай руку. Ні, ти давай руку.— Чоловік нерішуче подав правицю.— Тридцять!

— Не дам!

— Двадцять п'ять! — Лясь.

— Не дам.

— Двадцять чотири! — Лясь.

— Не дам.

— А скільки ж ти даси? — Лясь.

— Дев'ятнадцять.

— Двадцять два.

— Не дам.

— Двадцять один з четвертаком.

— Не дам.

— Без четвертака! — Лясь.— І ні копійки більше. Люди добрі, пограбувати мене хоче... Як тебе звуть, чоловіче добрий? — спитав шаповал невисокого на зріст покупця.

— Матвій Рослий.

— А мене Малий,— закихкав рослий шаповал. Але Матвій не сприйняв жарту, він роздумував про своє, пильно оглядаючи то худобину, то воза. Нарешті зважився...

— Ну? — опередив покупця шаповал.

— Двадцять з четвертаком.— Лясь і лясь!

— Лічи гроші.

— А могорич?

Шаповал витяг карафу, перехилив з горла половину, решту подав Матвієві. Розв'язав кінці невеликої хуетки, на якій сидів, щоб не загубилася, Нечипір — там сало й хліб.

Не встиг Матвій од'їхати, як крізь юрбу протиснувся Нечипір.

— Уже? — здивувався він.

— Уже. Бери гроші. Двадцять з четвертаком. На возі, крім сіна, карафи з горілкою та вузлика з харчами, нічого не було?

— Нічого.

— Горілку випили, а сало поїли. Ходім у шинок.

— О ні, коня спершу купити треба. Обід справляю.

— Хіба такі, як ти, справляють обіди? Коли б у тебе було паровиць із десять, то це вже так...

— Іди в шинок, застоюй місце. Я духом...

Минуло з півдня, як Нечипір під'їхав до шинку, куди припхався своєю підводою і Матвій; біля нього вершник, не злазячи з коня, тикав у худобу пужалном. Це був сотник Онопрій Коницький.

— Купив, кажеш?

— Що сталося? Добридень! — підійшов Нечипір.

— Ти його знаєш?

— Знаю. Односельчанин. Дотямкувати тільки не можу, на якого дідька він коня купив — по воли ж приїхав.

— У кого ж він купив? — допитувався сотник.

— У Махтея Кринички з містечка Лисички Лубенського полку,— торохнув Нечипір і сам з себе подивував.

— Лубенського? Як-як?..— Онопрій скочив на землю.— Господар цього коня мене, сотника, образив. О-о-о! Якби тільки знайти, до смерті б його, поганця, лозою засік.

— А варто, варто! — поспівчував Нечипір.

Онопрій не вгамовувався.

— Подумати тільки — яка ганьба, руку на сотника підняв.— Одхилився од Нечипора, поправив пов'язку на вусі.— Махтей Криничка, кажеш?

— Еге!

— Молодий?

— Молодший од мене... А другий...— Сотник насторожився.— Другий з палицею. На ногу, видно, накульгує...

— Вони,— крикнув сотник.— Пішки пішли? Давно?

— На чиїсь воли сіли...

— Ч-чорт! — вилаявся.— Лубенського, значить, Махтей Криничка.— Скочив на коня і подався геть.

V

Поки Нечипір прителіпався додому, то й місяць із сонцем місцями помінялися. Та гості не розходилися, хоч і встигли розговітися кількома келишками оковитої.

Стіл накрито під старою кислатою грушею.

Насупроти грушевого стовбура на дубовій зачовганій лаві сидів отець Танасій. Се був молодий, кремезний чолов'яга, справжнього козацького роду. Дружину його,

попадю Євлампію, богу угодно було поширити в талії так, що навіть закоханий священик інколи присвистував і казав:

— Ек тебе розвезло в усі боки, аки Синай-гору. Єрепуд, прямо Єрепуд!

Була в отця Танасія і дочка, Левандою звати. Нерідна, правда, але про це в селі ніхто не знав. От якби отець Танасій хоч раз побрив благочестивий свій лик, то одразу помолодшав би на кілька літ. І тоді-то вже ніхто не повірив би, що такий молодий батько має доньку майже на виданні.

Попадя Євлампія забрала се дівча у сестри своєї, монашки Фроловського монастиря, ще немовлям, щоб не накликати гніву святих отців православної церкви на блудницю. Хай живе непорочною дівою. Отже—дочка. Сумирна, кругловида, невелика на зріст. Біда тільки спостигла кільк а років тому Леванду — золотуха, з вух тече. Прохожий п'яний пиворіз порадив родителям у свого чада тую тіч до схід сонця одсисать. Пробував отець Танасій один раз п'яний дочку ізцілити, та тільки плюнув і рукою махнув. Опікувалася дівчиною більше Євлампія.

По ліву руч священика сиділа Варка, біля неї незнайома розчервоніла жінка — Наталкою звуть, біля Наталки Уляна, економ пані Аделаїди Гурій Чорнота, далі чумак Яcько Гненний з цілим виводком дітей і дружиною Євгою. Рядом з Левандою — Феофан... Та всіх і не пригадаєш.

Стіл було накрито багато, але без витребеньок. Сало варене і сире з льоду, шинка і печеня, м'ясо свиняче і баранче із загуслим лоєм, вареники з сиром у сметані, мед і риба, пироги і драглі у величезних, як сковороди, череп'яних мисках і багато інших страв. Щоб утроба була сита. Нечипір і Секлета — господарі гостинні.

— Ану, наливай, мніше Феофане, ще по цівочці! — І отець Танасій повернувся до Секлети, що саме несла у дерев'яній, як ночви, посудині смажене, з почорнілим закрученим хвостом порося.— Хвалю, хвалю. Бог не забуде доброти твоєї, Секлето. Станови сюди.— Дістав широкого, в зазубринах, із старої коси ножа, вмочивши рукав ряси в драглі, одбатував майже третину:— Ово згола,— люблю.— Перехилив цівочку, крякнув, узяв пухлого кабанчика за задні ноги і посунув його хвостом у рот. Не відставав од отця Танасія і економ пані Аделаїди — Гурій Чорнота. Ніхто його не запрошував — приteліпався сам і їв, як з переляку, за чотирьох. Він одрізав собі поросячу голову, люто

шматував її зубами, випльовував дрібне кістя, не розбираючи куди.

Яcько Гненний, весь оброслий од вух до бороди, не витримав, щоб не зауважити економові:

— Не мляцкай жуючи альбо п'ючи, — не плюйся свинячими зубами в чужий саж, то їсть у миску.

— Будьте здорові! — торохнули гості.

За дворищем загуркотіло — приїхав Матвій. Нечипір підвів доброго чоловіка до столу.

На світло-зелений, з червоними клітинами убрус і на Уляннину плахту економ вилив ненароком кварту вишнівки і весь час намагався витерти шорсткою долонею. Дівчина грубо відштовхнула економову руку, густо посипавши, за порадою матері, сіллю мокре од наливки місце.

— Я д-до т-те-бе з дор-рогою душею, Варко... Чого ти солодощі ніжок твоїх сіллю притрушуеш? — Економ Гурій Чорнота був такий п'яний, що уже не розбирав, де мати, а де дочка.

А Варка добре притямкувала, чого приteліпався економ. Давненько він на неї оком накидає. Удова.

Вилізла з-за столу, шепнула Уляні:

— Не барися, дочко. Піду додому — недужиться!..

Хоч і п'яненький був Нечипір, але збагнув-таки, що з економом, хоч і не рука водити кумпанію, та все ж не заважає побесідувати про сотника, який зневажив гідність пані Аделаїди, посягаючи на її добро.

Та погуторити з Чорнотою чумакові так і не вдалося— нализався економ, неначе квач, і Данило й Павло змушені були одтягти його в жаливу, щоб проспався.

Отець Танасій уважно дослухався, що йому нащебечує попадя Євлампія, але нічого не чув, тільки бачив, як плямкають губи її та свердлом у роті крутиться гострий язичок. Одхилився тоді, коли попадя запишалася, видно, заспокоївшись. І знову звернувся до сусідки, не помічаючи, що біля нього сидить уже не Варка, а Наталка Розумиха.

— А чи не хочеш ти, вдовице-печерице (Наталка теж була вдовою), галушечки гречаної покуштувати! — І не чекаючи на відповідь, наштрикнув на довгий шпичак масну велику галушку, підніс до губів.— Кушай, серденько, на здоровіє!

Наталка виставила руку:

— Не турбуйтесь, я сама.

— Сама? Чому сама? — сердився п'яний священик.—

Не дозволю самій. Ось-ось, прошу призволятися. — Пан отець похитнувся, тикав під ніс галушку. Наталка відштовхувала гострий з галушкою шпичак.

Нечипір оглянув стіл — всього досить, не поскупилися мати з дружиною. Сів навпроти отця Танасія, біля Секлетини, вловив слушну мить, щоб заговорити.

— Киньте-бо, отче, до чужих молодиць залицятися! Слухайте сюди! — Косував на попадю Євлампію, щоб не прочула, та вона саме сходила парою в розмові з Феофаном. Священик, почувши слова Нечипора, напочатку вловив на око свою половину і, залишившись вдоволеним, вкинув масну галушку в рот, проковтнув, крякнув: — Сладчайша! — І нахилився до Нечипора:

— Слухаю тебе, вівця господня!

Нечипір оповів священику про зустріч синів із сотником, вкинувся в нетверезу журбу, чекав поради.

— Сотник? — силкувався добрати смаку в казанні Нечипоровому добре підпилий отець Танасій.— Вухо перепоновинив? Ха-ха-ха! Молодець, їй-богу! Даниле! — ревнув на все обійстя.— Ходи-но сюди, аз обніму тебе, отроче.

— То як же? — допитувався Нечипір.

— Ангельська дитина — твій Данило.— Замість відповіді зареготав.

— Яке йому, сотнику, діло до чужих добр?— докинув і свою частку до розмови Яcько Гненний.— Не його се землі... Пані Аделаїди...

— А що, як він на її маєтності очі пне? Стара вже пані, як перетрухлий пень, дай їй, боже, віку!

— Сотник? Ха-ха-ха!

— Скорше повилазять вони йому — нічого не випне,— кинув з кута Данило.— Щоб таке багатство та сотнику дісталось? Полковник гиилим огірком удавиться, то сіль в очу, то скабка в п'ятці! Ні, тут не в сотникові діло!..

— Мудро глаголиш, Даниле, не в сотникові... Але вухо...

Секлетина дослухалася до розмови, назиркувала то за Данилом, то за чоловіком, скрушно хитала усім тілом то в один бік, то в другий. Мовчала.

Блиснув ранок. До пояса голий вийшов Данило, довго мився водою з цебра.

Із старенької дідової хати баба Христина проводжала з дарунками Наталку Розумиху і бабу Домаху. Коли всі

троє порівнялися з журавлем, Наталка звела очі на парубка, та так і стала як укопана.

— Матінко, Сусе Христе! Альоша?

— Це мій внук, Данило, — сказала баба Христина.— А що?

Жінка довго видивлялася на парубка.

— Не він. Цей вищий, мабуть. А зовні ж, зовні — дві краплини води. Отаким він, Альоша мій, як пішов із села, десять уже літ тому, та ніби у воду впав. Нема ні привіту, ні одвіту. Данило, кажете?

— Данило.

— Старшого в мене теж Данилом звано. Дитинка, Явдошка, від нього зосталася — помер, царство йому небесне. Другий по ньому, Олекса, зійшов з дому, та й шукай вітра в полі.— Махнула рукою, пішла до хвіртки. Баба Христина провела аж за тин, до шляху.

А коли повернулася, Нечипір сказав:

— Кличте батька та й самі заходьте. Хто вона, ця жінка?

— Наталка Розумиха. Дем'яна покійного дочка. Чоловік її — Грицько. Пив дуже. Умер. А-а-а... Снідати? Не прийде старий — нездужається йому. Та й коли це він снідав тут.

І не встигли скінчити снідання, як у хату забігла захекана, перелякана баба Христина.

— Нечипоре! Секлето! Діточки! Помирає...— Усі раптом змовкли.

Нечипір підвівся з-за столу.

— Що мені робити, матінко? Заспокойтеся.

— До попа! Хутчій до попа. Соборувати треба старого, батька нашого, Петра.

— Соборувати?

— Еге ж! Ой людоньки! — заголосила.— Помирає старий.

VI

Полковник Ніжинського полку Іван Божич із сотником Конидьким їхали відкритим ридваном аж надто веселі, пробували навіть співати, але се в них виходило так недоладно, що коні шарахалися то в один бік, то в другий,— п'яний лемент підпилих схожий був на вовче завивання.

На козлах сидів Олелько — добродушна людина з сивими довжелезними вусами, у високій баранячій шапці.

— А ловко я його... Ха-ха-ха!..

— Щастить вам, полковнику! Прокинеться козак — ні паперів на зе́млі козацькі, ні грошей на землю.

Проїжджали Бранопільським шляхом. Біля села квітував чималенький лан гречки, поряд курінь, навколо нього пасіка. Полковник перестав сміятися, втупив баранячі очі, розвершив рота.

— Дуби, Онопрію!

Сотник повернув голову.

— Гарна пасіка.

— Стій, Олельку, стій, чортів син! — крикнув на кучера, стусонувши кулаком у спину.— Ходім глянемо.

На пасіці було порожньо, лише рої бджіл кружляли над ланом, дзижчали монотонно.

— Не підходьте ближче, покусають, — застерігав полковника Онопрій Коницький.

А в Божича псувався настрій. Він не міг спокійно дивитися на чужі добра, у ньому одразу прокидався хижий звір — прибрати їх до рук.

— Чиї це землі?

Сотник не знав.

— Як село зветься?

— Бране Поле.

— О-о! Пані Аделаїди землі рангові. Ч-чорт! Бране, значить... А раз бране полковником Забілою, то й мною може бути взяте? Чи не так, сотнику? Ви наглядаєте за маєтком?

— Ще б пак! — доторкнувся до розірваного вуха сотник.

— Лепська пасіка, нічого не скажеш...— хвилювався полковник Божич.

— А сей дуб схожий на ваш...— всміхнувся Коницький, поклавши правицю на вулик.— Чи не вкрадено?

Божич прояснів, у очах заблимали вогники.

— Мій і є. Запам'ятай, де стоїть.

Дві бджоли сіли на кошлату полковникову шапку, гострий горілчаний дух дратував тверезих трудівниць.

Вимчали за село. Біля Карпового хутора Божич міцно стиснув руку сотникову, штурхонув Олелька під бік і спинив ридван.

— Ти тільки глянь..,

— Красуня...— зітхнув сотник.

Дівчина виривала якусь ростину з коренем. Підвелася з колін, повагом пішла до господи, співаючи. Божич не міг одірвати очей од неї.

— Так і осліпнути можна, пане полковнику.

— Ангельська краса,— сказав Божич.— Поганяй!

— Привезти вам? — усміхнувся сотник.

— Цебто як привезти?

— Ну, наймичкою найняти...

— Гм!..

— А дівчина ж яка — богиня!..

— Хай і так! — тріпнув головою, і дві бджоли впали з шапки на пишні полковникові вуса — там парував горілчаний дух. Це розізлило бджіл — одна дала жало під око, друга в кінчик носа. Око запливло, Іван Божич став блиндарем.

— Накаркав,—колючим позирком обпік сотника.—Їдьмо,— смачно чхнув, приклав долоню до носа.— О! А де ж мій ніс?

— Гарбуз вомісто носа, пане полковнику, — зареготав сотник.— Щоб не піднесла нам та дівчина гарбуза.

— Це що... Якби мені стару пані Аделаїду приворожити, бенкет би справив на всю Ніжинщину.

— Та їй уже до сімдесяти, напевне, добирається.

— В тому-то й печаль моя... Щоб не спізнитися,— підморгнув здоровим оком сотнику.

На загад її імператорської величності до Глухова із Санкт-Петербурга прибув гонець — гофкур'єр Ігнатій Кирилович Полтавцев, який привіз приємну новину, з великим, правда, запізненням, про замирення Росії зі шведами. З цієї нагоди малоросійський генерал-губернатор скликав до себе усіх полковників, щоб вислухати гофкур'єра. А потім справив учту на честь великого гостя. На столах красувалися вишукані страви, горілка і вина заморських погребів. Одначе Ігнатій Полтавцев спиртних напоїв не вживав. Утрималася в такому разі і старшина. Навпаки, намагалася підкреслити своє байдужісіньке ставлення до Бахуса.

Пізнього вечора на пропозицію санкт-петербурзького гостя усі вийшли з тісної прокуреної канцелярії під визоріме небо, щоб побачити хвостату комету, яка вешталася

в цьому році, як п'яна, недалеко Чумацького Шляху. Але комети не бачили. Говорили про смерть митрополита Київського Рафаїла Заборовського, про сарану, яка суне з Азії на Україну. Комета, смерть митрополита і сарана,— чи не має тут якогось зв'язку? Не знайшовши відповіді на свої запитання, старшина розповзлася по домівках.

Гофкур'єр Полтавцев, не гаючись, почне об'їзд усіх полків малоросійських, щоб розповісти їм про давно відоме, а тому не забарився піти на відпочинок.

Щоб достойно зустріти високоповажного гостя, поспішили покинути Глухів і полковники — лубенський, миргородський, гадяцький, переяславський, чернігівський, прилуцький, стародубський, київський, полтавський... Не загаявся і полковник ніжинський, Іван Пантелеймонович Божич.

Якої думки буде гофкур'єр Полтавцев про козацькі полки, відомо заздалегоди, адже недаром з військового скарбу взято тисячу карбованців і піднесено як «презент» санктпетербурзькому гостю. Не секрет, що полковники постараються «презентувати» гофкур'єра і на місцях. Знайдуться і в полковому військовому скарбі гроші, які тимчасово можна буде взяти, щоб потім повернути їх назад, обібравши підлеглих. Одначе Божич вирішив зібрати полкову і сотенну старшину в Ніжині, щоб підготувати її до зустрічі гофкур'єра, якщо тому заманеться навідатися в якусь із сотень.

Донедавна ніжинським полковником був Іван Хрущов, якого звільнено за хабарництво, підкупи і крадіжку грошей з полкового скарбу на догоду сенату. Івана Хрущова замінив Іван Божич. До цього він був підполковником сербських гусар. Батько Івана Божича — Пантелеймон у тривожний час мазепинської зради чимось вислужив особливу милість Петра Великого. В травні 1709 року Пантелеймон Божич одержав од Скоропадського універсал, згідно з яким Божичу дозволено залишитись у Ніжині для проживання і відписано йому кілька залюднених сіл. Через рік київський губернатор князь Дмитро Голіцин видав особливий охоронний указ за велінням самого царя, яким Пантелеймону Божичу виявляли всілякі милості, але через два роки помер. Вдова Божич не відчувала нужди, бо од Голіцина мала указ — померлого полковника Пантелеймона Божича вдові і сину Івану ніхто ніяких обид і притиску не сміє чинити.

Клейноди призначеному полковником Івану Божичу вручав генеральний бунчуковий Микола Ханенко, який для цього їздив до Ніжина, і там спочатку оголосив Хрущову, що той позбавляється рангових земель, а потім відібрав од нього пернач та інші клейноди і передав Івану Божичу. Часу минуло небагато, та новий полковник устиг в ніжинській землі вкоренитися глибоко, тримався чіпко і надійно.

На раді були: полковий обозний, полковий суддя Леонтій Грановський, полковий писар Василь Кулаківський, полковий есаул та два полкові хорунжі, а також сотник Івангородської сотні Онопрій Коницький, родич Божича.

Говорити почав полковник, усі напружено дослухалися до його слів, усі розуміли, що від того, яке враження справить полкова та й сотенна старшини на гофкур'єра, великою мірою залежатиме доля кожного з них. Це ж не неофіт якийсь, а чиновник із самого Петербурга. Без грошей не обійтись. По-перше, слід частково поповнити генеральний військовий скарб. На долю Ніжинського полку припало сто карбованців. Крім того, треба мати гроші, щоб і самим вручити високому гостю презент.

Полковий писар Василь Кулаківський запропонував:

— Понеже полкова старшина, вдови полкової старшини, сотники та інші мають рангові маєтності і кола, то відповідно до кількості душ і кол збирати гроші, потрібні для поповнення генерального військового скарбу.

Полковник задоволено крякнув:

— Так само і з тими грішми, які треба мати нам на презент.

— А скільки ж треба на цей самий презент?—не втримався сотник Коницький.

Іван Божич блиснув на нього білками.

— Скільки треба?..— Запала ніякова мовчанка, але не надовго. Божич казав далі: — Перш ніж давати гроші гофкур'єрові, треба знати, скільки інші даватимуть. І пам'ятати, що ми не гірші за інших,— більше на якогось рублика дати.— Старшина перезирнулася.— Ну, не один, а десять, двадцять... Не з нашої ж шкури гроші робляться.

Пан полковник одкашлявся, розпалив люльку. Окутав себе серпанком сизого диму.

Сотник Онопрій Коницький, коли розповзлася старшина, підкотився до Божича, зашепотів на вухо:

— Дівчина — пальці оближете, пане полковнику. На Карповому хуторі живе. Сирота. Привезти?

— Що? Яка сирота? — не збагнув, про кого йдеться.

— Як же... Коли ми їхали землями пані Аделаїди, пасіку бачили...

— Пані Аделаїди? Ага, згадав. Добра пасіка. Забрати, чого ж... Зрештою, я сам скажу, кому слід...

— А дівчина, дівчина! Богиня, а не... І сирота. Накажете привезти?

— Вона згодна?

— Згоди вона питатиме у мене! — просипався сміхом сотник.

— Ну, що ж... Тільки не зараз. Гості ж, знаєш...

Полковника Божича сотник ненавидів і боявся, але не виказував цього, лисицею вертівся, упевнював, ніби безмежно вдячний йому, що сам полковник та одружив його на сестрі, викликавши її в Ніжин. Не знаючи своєї майбутньої нареченої, сотник дав згоду на одруження. І лише пізніше, побачивши, зрозумів, чому так настирливо брат шукав чоловіка для сестри,— гидко скіпками взять. Та відступати було пізно — пообіцяв.

Ч-чорт! А яка дівчина була в нього, яка дівчина! Померла, нема більше таких! І не буде.

VII

Баба Христина настояла-таки на своєму — прийшов отець Танасій.

— Не жилець,— голосила,— батько наш на сьому світі, ой не жилець!..

Дід Петро лежав на лаві головою до образів на високо збитій подушці і дивився на стелю, де сиділа, повзала і перелітала з місця на місце мушва. «Скільки цієї нечисті водиться»,— подумав Петро. І, не ворушачи головою, покосував очима на священика, а перегодя на Христину, яка захлиналася риданням.

Дід Петро лежав на широкій лаві, головою до покуття. Біля нього — столик, накритий білим, у веселих півниках рушником. А на ньому миска з пшеницею, кадило; в пшеницю встромлено сім паличок, на кінцях обмотаних м'яким, з дрібною кострицею клоччям. Отець Танасій, взявши кадильницю з фіміамом, почав кадити навколо стола елей,

обкурюючи кімнату і людей. Потім зупинився перед столиком, глагольчи:

— Благословен бог наш! Пресвятая тройця, отче наш, яко твоє єсть царство! Господи, помилуй! Господи, услиши молитву мою, внуши молєніє моє...

Священик немилосердно вимахував кадилом, наганяючи в невелику і без того чадну хатину хмари густого диму. Нечипорові запаморочилася голова, якийсь давлячий клубок підкотився до горла. Чоловік поспішив вийти з хати, ступив крок за поріг і котові, який навернувся на цей час, ненавмисне заблював горбату його спину. Тоді вернувся в хату, смиренно перехрестив лоба. Почув, як диякон співав єктенію.

— Паки і паки миром господу помолимось! Заступи, спаси, помилуй: пресвятую, пречистую, преблагословенную!..

— Яко подобає тобі! — густим басом проказував отець Танасій і сильніше махав кадилом.

Ладановим і свічковим димом оповитий дід Петро. Важко було сердешному дихати, але він терпів. Та от неначе ячмінним устюком зашкребло щось у носі, і недужий голосно чхнув.

— Будьте здорові! — не забарився кинути Ясько Гненний, що саме нагодився. Він прийшов до діда Петра просити, щоб той помережив йому ярмо, захопивши кварту горілки на могорич, а потрапив на святе таїнство єлеосвящення.

— Скорий в заступлєнії, Христе, скороє свише покажи посещеніє страждущему рабу твоєму, ізбаві от недугов і горкіх болєзней, єдіне человєколюбче, — виголошував священик.

По цьому дужим голосом заспівав диякон:

— Святий боже наш, Ісусе Христе, не накликай смерті в дом сей, ізціли грішного раба твого Петра Тура, позбав од недуг тіло його і душу силою і дійством своїм на віки вічні!..

Дід Петро дико виряченими очима дивився на вогонь. Данило позиркував через голови інших на свого діда, якого любив, напевне, тому, що був схожий на нього, не плакав, а з очей самі собою бісером текли сльози. З перехняблєної свічки Данилової на Феофанів спудейський одяг тонкою, як нитка з білої вовни, цівкою стікав розплавлений тягучий віск.

Яcько стояв на порозі, недоречно обмацуючи пляшку, не знав, що йому робити. Панотець покосував на нього, і Гненний зірвав з рудої, як полум'я, голови бриля, зачепивши і піднявши догори покірного Нечипорового довгого вуса.

І коли вляглася луна попового голосу, панотець узяв одну паличку, вмочив її в оливу, помазав очманілому недугуючому широке воскове чоло, змахнувши надокучливу муху, потім узяв другу паличку і на волосатих грудях намалював оливою маленький вертлявий хрестик.

Диякон поморщився, кинув невдоволений позирк на голосно ридаючу бабу Христину.

— Помилуй нас, боже всеблагий, всепремилостивий...

Коли всі вийшли по закінченню маслосвятія, недугуючий дід Петро попросив Данила, щоб вивів його на свіже повітря. Допомагав Яcько Гненний, кажучи:

— Не люблю на виболілих мерців дивитися. От коли чоловік живе — та й помре, коли ще кров на мертвому лиці грає, тоді на нього і дивитися оприятно. Куди ж нам діда Петра?

Посадили на широкій призьбі. Дід Петро полегшено зітхнув. Яcько несміливо підступив до нього:

— А я, признатися, ярмо прителіпав до вас. Сире ще, важке.

— Нащо? — заплямкав дід Петро.

— Щоб помережали. Забрати, чи як?— допитувався.

Недужий чоловік, намагаючись утямити, чого від нього хоче Яcько, довго мовчав і нарешті видавив з глибини грудей, як з пересохлої бочки:

— Хай побуде.

Не встиг отець Танасій за труди праведні пропустить і цівочки, як у двір Нечипорів заїхало три козаки.

— Чия то пасіка під горою? — спитав один.

— Діда Петра,— ступив Данило до спішених.

Молодий козак, високо задерши голову, щоб глянути в лице здоровенному парубкові, позадкував.

— А де ж він? — удаючи спокійного, спитав той самий козак.

— Недугує. Аз соборував старого,— втрутився отець Танасій, невдоволений з того, що так невчасно обірвали йому смачну з горілкою трапезу.

— Недугує?..— Козака збито з пантелику. Він не знав, що далі робити.

— Істинно глаголю! — авторитетно потвердив отець Танасій. І звернувся до Нечипора: — Чадо нерозумне, наливай гостям богоугодним по цівочці.

Козаки переминалися з ноги на ногу, перезиралися.

— Пийте, гостеньки, пийте! — припрошувала баба Христина, подаючи по кухлю міцної горілки.

— Ех, була не була! Хіба ми не козаки! — підбив шапку один і взяв келих. Не відстали й інші. Данило не пив, передчуваючи щось недобре. Отець Танасій з дияконом посунули з подвір'я, наспівуючи:

— Пречиста діво, радуйся, Маріє.

Плутаючи язиком, один з козаків, найтверезіший, витяг папір із шапки, почав читати.

— Що, що? — не розшолопала баба Христина.— Бути цього не може... Петро своїми руками дуби поробив. Який Божич?

— Полковник, мамо! — серйозно пояснив підпилий Нечипір.— Полковий суд настановив забрати усю пасіку, бо один дуб з його пасіки вкрадено і на ньому познака є — Божич.

— Нема там ніякої познаки. Петре! — нагукала баба Христина.

Отець Танасій од хвіртки гукнув:

— Чадо нерозумне, не заважай одужувати чоловікові!.— І затяг голосніше:—Пречиста діво, радуйся, Маріє!..

— Ану, гайда на пасіку! — накинув на голову густо плетену з кінського хвоста сітку Данило.— Там побачимо.— Пішли городами, козаки вели коней в поводу.— Покажіть познаку! — хвилювався Данило. Козаки нагиналися до кожного дуба — придивлялися, не бачили. Бджоли хвилювалися, хмарками літаючи над прихмелілими козачими головами.— Нема тут ніякого напису!

— Є напис! — вигукнув сотник, який приїхав тільки для того, щоб показати козакам, де стоїть мічений вулик.

— Де?!— гнівався, ледве стримуючись, Данило.

— А-а, це ти, голубе, що вухо...

— Показуй! — гаркнув так, що сотник одразу присів і ткнув пальцем.

— Ось!

Данило, не тямлячи себе, одіпхнув сотника так, що той тричі клубком перевернувся. Нагнувся сам, прочитав: «Божич».

— Я тобі покажу шаблю! Я тобі покажу дуби красти! — репетував сотник, але не підходив, стояв на віддалі.

— Покажеш? Подивись! — Підняв сухого, як перець, вулика і пожбурив на сотника.

VIII

Короткі літні ночі. Насичені втомливою роботою довжелезні теплі дні. Але молодим і після тяжкої праці не спиться в такий час. В зимову пору збираються вечорами у Варки — шиють, вишивають — се дівчата, а хлопців змушують коноплі м'яти, виминать кострицю одразу після терниці. Та зараз літо. А в літні теплі вечори і в хаті не всидиш, і в клуні не заснеш. Солов'ї, зорі, місяць як діжа, садочок вишневий... Як ти всидиш? І не лишень молодих, а й одружених на гульбище тягне.

— Ходімо, Феофане! Дівчат поколошкаємо... Поспіваємо...— запросив одного вечора Данило брата.

— Не хочеться. Та й дівчат путніх у селі нема. Одні в пані Аделаїди на службі...

— А Момотова, чим не дівка?

— Ця нічого... але...

— Когось набачив уже? — під'юджував Данило.

— Не думав про це. А коли одружуватися доведеться, то не інак, як на попівні! Ти он про себе подумай, старший же ти. Пора.

— У мене є на прикметі.— Данило пожартував, це було видно.

— Варка для тебе застара, а дочка її замолода... А більше в тебе нікого нема.

— Що ти плетеш, вони ж сусіди...

— Бо бачу, як вони біля тебе упадають, Голіафе!

— Кинь, брате, марничку городити. То не про нашу честь... Варка, правда, не така уже й стара, годів на шість старша, а дочка молодша ледь не наполовину.

— Так уже й наполовину...

— Ого!.. Ще чого доброго... А ти Степаниди не знаєш?

— Якої ще Степаниди? — зацікавився Данило.

— Внучка отієї знахарки, баби Домахи, що до матері приходить.

— Внучка?.. Слухай, Феофане, давно я хотів тебе спитати. Ти оце назвав голий яфе — що се таке? Чого голий? І на річці і тут... Ну, на річці я таки голий був. А тут... І взагалі скажи мені — чому вас у Києві вчать? В академії?..

Феофан осміхнувся.

— Не голий яфе, а Голіаф. Велет.

— То ти мене хвалив чи гудив?

Феофан зареготав. Данило знітився.

— Ну добре, а вчать чому ж?..

— Богословіє там учать, інфіму, граматику, піітику, риторику, синтаксиму і фізіологію...

Данило розчепірив рота, ніби позіхав.

— Ух ти, слова які... Тоді вчи мене грамоти. Я швидко доберу, що й до чого. Хочу і вночі бачити, щоб татарів не прогавити, як часом у наші степи припруться. Так я кажу?

— Істинно.

— Вчи. Я все знаю, читати й писати вмію, а в грамоті нічого не шолопаю. Слухай, голий яфе, оті професори, що грамоти тебе вчать, такі самі люди, як і ми з тобою?

— Такі самі.

— А що ж вони їдять чи п'ють?

— Дивовижа ти, а не чоловік — те саме, що й усі люди. Ну, не зовсім те. Філозофійському професору на день одпускається два ока пива, а на інших по оку, муки пшеничної на булки і на галушки.

— Не треба... Вчи. А чого їм не однакову кількість пива дають?

— Понеже не всіх учителів равен єсть труд, того раді і мзда не равна, но по пропорції труда жалованнє...

— Нічого не розібрав. Це вже учення почалося?

— Почалося...— зареготав Феофан.

— Піду краще до дівчат, «понеже не всіх учителів равен єсть труд...»

За Данилом зайшов Павло Повело, і вони удвох подалися на гулянку.

— Про яку це Степаниду брат мені казав? — по дорозі Данило спитав Павла.

— І не кажи й не говори.

— А що?

— То, голубе, не дівчина, а сама краса.

— А чого ж вона в село приходила?

Та не встиг Павло розповісти про дівчину, як налетіла юрба хлопців і дівчат; загомоніли, напнули небо веселим щебетом, потім затягли пісню.

На вечорниці приходили інколи молоді чоловіки з жінками або й без них. Назиркували за старшими і підпару-

бочі та дівчата-підлітки. Цього разу до гурту прилаталися підпилий Матвій з Марією і Яська з Ївгою. Трохи далі стояли Кузьма і Ганка. Варка привела Феофана.

— Розступись! — тяг за собою до танцю Марію Матвій Рослий.

— Ходім і ми, Яську! Діточки сплять. Старшенький за ними нагляне, коли...

Павло чув, як віднікувався Яська.

— Ходім зо мною!

Варка з Данилом, Матвій з Марією, Павло з Ївгою, Феофан з Левандиною, Устя Момотиха витягла Яська... Танці почалися. Люди шаленіли, земля двигтіла.

Данило перший покинув танці, за ним, важко дихаючи, Варка.

— Глянь, Даниле, що тільки виробляє Леванда! Ніколи не думала, що вона така витівниця! А Марія! Марія!

— Ти тільки на Ївгу подивись. Не встигне чоловік до жінки з матнею, а бог уже з душею. Хто скаже, що в неї п'ятеро дітей?

— Не скаже, коли не знає...— відповіла знехотя, ніби й не Данилові, а сама собі, взявши зненацька ув очу журу — про свою дівочість загадалася. Здивовижено розглядала розпашілі обличчя, а очі склилися вологою — чи була вона отакою ж молодою та безтурботною, як Ганка, як Уляна, як... А де ж Уляна, чому її не видно?

Спогади одразу одкотилися кудись далеко — Варка шукала дочку... А вона стояла осторонь сама, і ніхто на неї не зважав, неначе її й на світі не існувало, неначе всі оці танці та жарти молодечі не для неї, а для інших і... для її матері.

— Улясю, а йди-но сюди! — гукнула Варка чомусь настрашено, відчувши раптом, що вона мати.

Не дочула чи не зважила — чипіла під деревом, не рухалася. Пішла мати до дочки, оминаючи танцюристів.

— Що з нею? — шепнув Данило і рушив услід за Варкою.

— Що ти, дитино моя? — легенько пригорнула мати до себе дочку, розпашілу, наполохану.— Чому до гурту не йдеш? Чи не занедужала?

— Ні, мамо, не занедужала, а так якось...— Непомітно випручалася з материних обіймів, глянула просто себе в каламутну далечінь.

— Он іде ваш,— кивнула головою, ковзнувши невиразними очима по обличчю матері.

— Що ти плетеш? — глянула Варка й собі примітила економа пані Аделаїди — Чорноту і одразу запоспішалася додому.

— Тепер, Уляна, наша черга... — закружляв Данило навприсядки навколо дівчини.

Та вона не піддалася на спокусу, випрснула з Данилового кола, ухопила спантеличеного (ніколи такого не було) Павла Повела за обидві руки і задріботіла ногами, припрошуючи до танцю. Підухикувала і нарочито голосно реготала.

Місце Улянине біля Данила не спорожніло — надбігла Устя Момот, манірно підперши мізинцем ліву щоку, стала поряд. Данило на витівку Улянину спочатку не звернув уваги, а потім загадався — дивною-таки видалася її поведінка. Дуже дивною. І раптом стукнув сам себе по лобі, сказав подумки: «Ч-чорт, до матері приревнувала, до Варки...»

Десь аж опівночі старші покинули молодих, пішли. Розповзлися і наймолодші. Вертали додому, співаючи.

— Хто це так гарно?

— Ївга! Як соловей! Та й Марія не відстає,— сказав Данилові Павло Повело з якимось смутком у голосі.

Танцюристів і співаків у Браному Полі хоч відбавляй. Мине час, і про них заговорять далеко за межами села. Та не раді вони будуть, проклянуть той час і годину, коли народилися. Співайте, коли співається, танцюйте, коли танцюється, поки вас не запримітили та не послали на розвагу панську.

— Чи не сходити нам на світанку по губи! Неділя завтра...— запропонував хтось із парубків, коли притихла пісня і вгомонилися танцювальники.

— Візьміть і нас,— засокорили дівчата.

— І мені можна? — зухвало, чи не перший раз самостійно подала голос Уляна.

— Як мати пустить! — недоречно пожартував якийсь дотепник.

Але дівчина і бровою не повела на ту колючку, з ніг до голови зміряла Данила.

— Чекатимеш, сусіде? Отут? — показала пучкою на притовчену біля крислатого дерева траву.

— Ого! — вихопилося в Данила.— Приходь, сусідонько, та не барися.— Здивовижено видивився на дівчину, ніби вперше бачив її.

Спали чи не спали — пора й по губи. Посходилися біля того ж таки дуба, що й звечора були. Усі посходилися, а Уляни нема. Зачекали, погукали — не чути обзиву. Здогад узяв — заспала дівчина. Треба б сходить та розбудити, а то погнівається, що поспішили без неї, не дочекалися. Та кому ж — як не Данилові. Бо на ньому очі свої залюблені пасла увесь вечір. Бо сама звеліла чекати на неї біля дуба. Не попросила, а повеліла. Відчула, певне, — проснулася в ній дівчина. Може, давно не спала, а голос подала тільки того вечора. Вперше в житті.

Усі рушили без Данила. Ліс, мовляв, парубок знає... Сам, чи то пак, з Уляною не заблудиться. А Данилові що — пішов, щоб не погнівалася сусідонька. Недалеко й одбився, аж назустріч — тінь! Уляна?

— Ні, не Уляна. Нездужається дитині (не сказала — дівчині), перетанцювалася, певне. Уперше сміливість таку виявила. Мене вомісто себе послала, щоб не ждав ти її, Данило, як загадала. Я от і прийшла. Ти не радий?

— Ні, чому ж...— Данило був спантеличений — що робити? Варка примітила хмарку в очах — зважилася розігнати.

— Зо мною ходімо... Добре, Данилочку? — заглядала ясочкою в очі.

— З тобою? — здивувався.

— Зо мною, сусіде... Невже відмовиш?

Данило всміхнувся сам собі, поклав по-дружньому руку на плече, як це робив, коли ішов з Павлом на гульбище.

— Ходім!

Місяць заплутався в дубовому гіллі, притемкувато стало — очима дорогу до лісу висвічували.

— А де ж це наші? — коли досягли узлісся, порушив мовчанку Данило.

— Навіщо вони нам, Данилку? Вони самі по собі, а ми...— не доказала.

— Веселіше гуртом...

— А зо мною не весело?—спурхнула сумовинка з язика. І зненацька залопотіла сміхом: — Доганяй мене!—І побігла, незважаючи на боляче ляскаючі по обличчю гілки,

в гущавину. Данило подався нагінці. Але бігти довго не довелося — Варка впала.

— Що з тобою?

— Припоможи мені, Данилочку! Надісь, ногу вивихнула.

— Ногу? — спитав настрашено. Подумав — усі ноги вивихають, то Феофан, а це Варка. Допоміг звестися, обтрушувалася, забувши про біль. Потім ступила ступнем...

— Ой! Однеси мене, Данилочку, до того он поваленого дерева. Невже-таки?..

«Понесло ж мене з нею на зламану голову»,— сказав подумки парубок, узяв тремтячу Варку на руки. Вдова оголеними руками щільно оповила за шию Данила, тулилася щокою своєю, неначе жар самий, до його щоки. Згорала сама і пекла вогнем пекельним найкращого в селі парубка.

Данило підійшов до поваленого дерева, хотів поставити Варку, та вона не розмикала рук.

— Тобі важко? — спитала.

— Не важко. Але... чи зручно тобі?

— Зручно. Дуже зручно. Подерж мене, Данилочку. Ніхто ніколи не держав мене так... Любий! — І відчайно почала цілувати.

Данило стиснув благоумну вдовицю так, що, здається, затріщало кістя, а вона — таки несповна розуму — благала:

— Дужче, дужче! Роздави мене, Данилочку!

Поблизу тріснула гілка — хтось, напевне, ішов. Ліс насторожився, чекаючи ранку. Але розсвіт барився, бо сонце довго не могло вивільнитися з палких обіймів кучерявої хмарки.

IX

Не спалося. По господарству впорався ще до заходу сонця, але на вечорниці не пішов. Непокоїла Данила Уляна. Вважав дитям, а те дитя вже на добру дівку виклесувалось. І як же вона провчила його, Данила, коли нарочито, це вже він знає напевне, прикинулася недужою, а замісто себе матір по губи послала. Для чого це? Щоб перевірити, кому парубок віддає перевагу — матері чи дочці? Дивовижно! А як він повинен був ставитися? З усіма був однаковий, щиросердний, гречний,— і з Варкою, і з Левандою, і з Уляною... Ні до кого не залицявся, нікому

освідчуватися в коханні не збирався. А тут на тобі, то сіль в очу, то скабка в п'ятці: дочка приревнувала до матері... Чи можливо таке? Виявляється, можливо, коли сталося.

І вже дійсність, тривожна і невизначена, плутається зі сном. Дід Петро турбуються, що з Браним Полем буде, коли пані Аделаїди не стане. Мабуть, таки не з медом житиметься бранопільчанам, коли новий господар маєток засяде... Отакий, як сотник... Ну, не Коницький, то Божич... Хіба це не одного поля ягоди?

Данило підхопився до світа, щоб виїхати з батьком у поле. Та заойкала мати, і парубка послано в Карпів хутір по Домаху.

— Ой сину! Чує моє серце — лихо на тебе чигає,—збираючись у дорогу, загомоніла баба Домаха.

— Яке лихо? — приполошився.

— Сотник був тут з розірваним ухом, розірвиуш. Занадився чогось, окаянний. Та й не сам, а з двома молодиками. Так ото чула — гомоніли вони промежи собою, що тебе у льох збираються кинути десь не далі як позавтрьому. Чи й завтра? Ти із остороги додому зараз не їдь, перечасуй десь до ночі, та й дотямковуй, що далі чинити.

Вихопився був Данило на свого скаженого огира, що його батько на ярмарку як жарину з золи вигріб, та й знову спішився.

— Що ж ви мені, бабцю, робити порадите?

— Із села зійти, от що. Лихої лихоти спекатися до часу-годиночки. Отак-то.

Не послухав Данило бабиної ради, погнав коня на Бране Поле. А у видолинку біля дуба, що розкошував при дорозі між селом і хутором, стояв Феофан.

— Не поспішай, брате,— спинив його спудей невеселим голосом.

— А то ж чого?..

— На подвір'ї в нас козаки, по тебе приїхали. Сотник навів...

— Козаки?

Тепер тільки повірив, що баба Домаха на добре радила — сотник і справді заповзявся. Але що робити? Куди податись?

— Батько тебе послав? — почухав потилицю Данило.

— Дід. Батько завів козаків до хати, пробує вигородити тебе, або й одкупитись. А дід шепнув мені, щоб поспішив тобі назустріч. Попередив.

— Що ж, мені зовсім не велено з'являтися у обійстя?

— Їдь до лісу і побудь там до ночі. Туди батько вийде, скаже, як далі чинити.

Тепер уже й Данило розумів, що невзабарі доведеться йому зійти з села. Залишити все це і йти світ за очі, шукати кращої долі або згубити і ту, яку маєш. Не він, звичайно, перший, не він і останній. Так було з року в рік, од роду і до роду. Часто і повсюдно змушені з усяких причин люди братися до земель обітованих. Добре, що є куди, що існує таке місце, такий куточок на Україні, де панує, хоч сяка-така, але воля. Запоріжжя. Богом і людьми обраний край, надійна криївка для українського селянина-бідака в нещасливу годину. Само існування Запоріжжя робило людей сміливішими навіть далеко за його межами. Тому-то часто нагорьовані на чужій роботі трударі не змовчували уродзоному шляхтичеві чи своїй же доморощеній старшині і прийшлим на Україну грабіжникам. Не змовчували за кривди, заподіяні мозолястими руками, часто навіть за найменші кривди. Огризалися, обставали за честь свою, ба навіть убивали державця, коли іншого виходу не було. і тікали на Запоріжжя. Одривали од чепіг долоні свої гарячі і брали в руки шаблі. Інколи з однієї неволі потрапляли в другу, в третю, аж поки не складали хрестом руки на грудях і не засинали навіки з усмішкою на вустах, що муки їх нарешті скінчилися. І голосили над ними лише степові вітри, і ридали тільки сльотаві надокучливі дощі. Та й по всьому.

Дома довго гомоніли про це, потім сперечалися, а зійшлись таки на тому, що Данилові треба зійти з Браного Поля.

Короткої літньої ночі в світлиці Нечипорової хати зібралася вся сім'я Турів. Посиділи перед невідомою дорогою якусь мить мовчки... Пора!.. Щоб дорога рівно стелилася, щоб додому скоріш повертався.

Першим підвівся батько.

— Ну, сину! — обняв, пристояв, потому одвернувся до божника, потер кулаком вологі очі. Баба Христина скрикнула і впала на внука, як підтята гострою косою травинка в лузі.

— Та на кого ти нас покидаєш, соколе сизокрилий? Та в якої тебе дороги виглядати?

Нечипір одірвав матір від Данила, посадив на покуті.

— Киньте вичитувати, як на зумершину. Адже живий Данило. Вернеться іще внук ваш!..

— Ой чи ж скоро вернеться! Та з якої дороги дожидати його, голуба мого сизокрилого, внученька мого дорогесенького?! Чує моє серце, тяжка дорога йому стелеться. Ой господи!

Плакали всі, плакала й баба Христина. Обняв Данило Кузьму, меншого свого брата, поплескав по плечу.

— Рости великий, слухайся бабусю і маму, помагай їм.

— Помагатиму, брате,— сказав Кузьма.

— А ти, Ганю? — підняв дівчину.

— І я також... і мамі і бабці. Хліб пектиму, корову доїтиму і таткові до помочі стану. Я все вмію. Мені вже п'ятнадцять...

— Скоро буде.

— А ні — вже є.

— Ну, хай по-твоєму,— сказав батько. — До сімнадцяти усі дівчата літ собі доточують, а потім збавляють.

— Ну, мамо, зоставайтеся здорові.

Секлета кинулася синові на шию, сплела вузлом руки.

Підійшов Данило до діда Петра, що сидів на покуті.

— Нагни капустину, песиголовцю, нагни! — зажадав старий.

Парубок скорився, став на коліна. Дід Петро обняв кучеряву голову обома руками, покапав гарячим воском сліз прямо на тім'я, тричі поцілував у густу чуприну, відштовхнув од себе:

— Іди!

Обіперся бородою в груди.

— Ганко, а в тітки Варки не сплять? — шепнув.

Дівчина защебетала:

— А я й забула, Данилочку рідненький! Степанида питала... Гарна така, поцілувала мене...

— Яка Степанида?

— Що з тіткою Домахою до пані Аделаїди по заступництво приходила від пана сотника якогось. Найнятися в неї хотіла, щоб ізійти з хати. А я їх, як притемкувато було, і зуспіла. Еге ж — вона... Хлопці стояли, дівчата, та й я з ними. Надбігла я до Степанидки. Вона й спитала... Чи нема, каже, Данила тут... Я й одповіла — нема, у Київ поїхав, а я сестра його. Тоді вона мене поцілувала... От тобі...— Висолопила язика і вибігла глянути, чи світиться в сусідів. Парубки перезирнулися.

Данило кинув на плече торбину, разом з Феофаном рушив з хати в чорну пащеку ночі. Пристояли якийсь мент за воротями один перед одним два брати.

— Ходи здоровий, Даниле! — обняв Феофан.

— Зоставайся здоровий, Феофане! Іду, брате, скарбів шукати. Дома ні одного не знайшов, а в чужому краю хоч одбавляй...

Ніде в селі уже не світилося. З далекого чужого небокраю очікував на Данила молоденький, ніби щойно викупаний у любистку місяць. Позад нього завалували собаки. Повернувся лицем до села. Тінь, відкинута місяцем, тонка і довга, упала із старої високої козацької могили і простяглася головою до рідного обійстя, ніби не хотіла розлучатися із ним, ніби тягла назад, додому. На ранок бралося, коли Данило нарешті дістався до узлісся. Прощайте, рідні!

— Ау! — почулося знедалека, покотилося луною.— Ау! Ау!

«Що б це могло означати», — подумав Данило і насторожився. Та в цю мить почувся тріск сухого галуззя, і з лісової гущавини вийшов незнайомий парубійко.

Перед Данилом стояла дівчина в парубочому убранні. Се таки дівчина, і до того ж дуже гарна. Не всяка дівчина може переодягтися парубійком, щоб не пізнали її. І не всяка зважиться, якщо знає ціну своїй вроді, щоб не розкрили підступу. Ця, напевно, не знає, яка вона вродлива. А може, се нечиста сила?..

— Хто ти?

— Мавка лісова.

— То сіль в очу, то скабка в п'ятці — бачу, що не вівця. Куди ти йдеш? Чому самотою блукаєш у лісі?

Мавка зачудованими очима дивилася на парубка.

— А як тебе зовуть, еге ж, Данило?

Сміливо так спитала, аж наполохався парубок: «Чаклунка?»

— А так, Данило. Звідки ти знаєш?

— Знаю,— лукаво усміхнулася Мавка.

— Звідки?

— Від вітки...

— Що се означає?

— Сорока на хвості дві віди принесла: одну про Данила, а другу про Кирила.— Парубок, бачила Мавка, почав прихмурюватись. Тоді сказала примирливо:— Не сердься,

Даниле, пізніше про все узнаєш. А йду я туди, куди й ти. Нам по дорозі.

— Куди ж мені йти?

— Гадав на Запоріжжя податися, волі та слави зажити. Розмірковував, чи не зупинитися біля Дніпра-Славути, лоцманом стати. Вагаєшся — чи туди, чи отуди. А куди, то й сам до ладу не знаєш. До лоцманів, то й до лоцманів. На Запоріжжя, то й на Запоріжжя. От і виходить, що нам по дорозі. Тож і ходім. І не питай мене більше ні про що. Добре?

— Добре чи не добре, а так, як є вже!

Ішли мовчки — Мавка попереду, а Данило за нею вслід. Кінчався ліс, назустріч мандрівникам поспішав ранок. Небо волохатилося хмарами. Одна темна туча нагадувала велетенське дерево, на гілці якого жовтогарячою білкою повисло сонце, не хапалося перестрибувати на іншу вітьо.

Данило і Мавка спинились під крислатим дубом, що підпирав на узліссі важке олов'яне небо. Без перепочинку ішли добрих півдня, то не гріх і на ноги зважити та покріпитися, що бог послав. Сіли прямо на траву. Місце було обезлюднене, тихе.

— Вибач мені, Даниле! Я Степанида.— Зірвала з голови шапку.

Парубок потер чоло шкарубкою долонею, видобувся на слово.

— Цього ще мені бракувало.— І голосно зареготав.

Широко розплющеними очима заглядала Степанида в очі Данилові. Дівчину прижурив здогад, що парубок бере її на глузи, і вона заплакала. Непокірне чорне волосся, розкрутившись із великого вузла, упало на коліна.

— Кинь полоскати свою долю в сльозах. Краще скажи, що ти задумала. А тоді й зміркуємо, як бути далі.

— Зовуть мене Степанидою. Це вже ти знаєш,— хвилюючись, повела.— Я внучка баби Домахи. По неї, по бабцю мою, Уляна кілька разів приходила, до матері твоєї кликала... Гостець лікувати...

Данило спитав:

— Чи не тебе це прогнали наші дівчата, як відьму?

Степанида застогнала:

— Не відьма я. Не вір, Данилочку.

— Не відьма. Я це знаю. Уляна в ушу клала.

— Вона все тобі говорила?

— Мабуть, не все. Бо змовчала, яка ти гарна.— Степанида зашарілася.— Розказуй далі.

І дівчина, закинувши за спину товстий жмут кучерявих своїх кіс, почала сумну оповідку.

X

Степанида з бабою Домахою жила хутором далеченько від села. Мали хату, клуню на одну соху, повітчину, льошок. Хата стара, але все ж молодша від бабки Домахи — годів із шістдесят тому поставлена. Іменем діда Степанигодів із шістдесят тому поставлена. Іменем діда Степанидиного, а бабиного Домашиного чоловіка, названо хутір Карповим, або Карпів.

Кілька років прожив Карпо хутором. Чумакував. Тамуючи біль у серці, кожного разу прощався з дружиною і малим сином, теж Карпом, коли вибирався в дорогу.

А одного разу як поїхав у Крим, та й не вернувся. Сталося це так. Набрали солі, коли вже стемніло, і стали на ніч недалеко від соляних озер, гадаючи, що там безпечніше, ніж у безлюдних степах, де можна натрапити на розбійників.

Ніч була. Срібний рогач місяця висів над головами натомлених чумаків. Стояли вантажені сіллю мажі, недалеко воли паслися. Ах, яка ніч — настояна на густих пахощах степу і моря, високих гір і низько звислого синього неба. Яка ти чарівна і яка зрадлива, п'янка кримська ніч!

Походжав Карпо між волами, пісню якусь веселу намугикував. Звісно, веселу. А чого ж і журитися, життя збавляти, коли Карпо за плечима усього лише три десятки літ носив, а вони такі легкі, як пух гагачий. Не встигли ще обважніти.

Воли спокійно ремидали, за ними наглядав сам отаман з побратимом своїм вірним Василем Швачкою. Інші чумаки безтурботно спали, не сподіваючись на лихо. А воно кралося сутінками, чигало десь тут недалеко і на тварину, і на чоловіка. Воно не забарилося.

Татари напали на чумацьку валку зненацька. І отаман Карпо не міг зарадити лихові — тонке ремінне мотуззя глибоко врізалося в його тіло. Ні ногою, ні рукою не поворухне.

Горе, горе! Воли мої половії! Домцю моя ненаглядна, прощай назавжди, кохання моє солодке. З турецької неволі

ніхто не вертає... Продадуть нападники чумака полоненого туркам, прикують залізом іржавим до галери — прощай, вільна воле чумацька, ласкаве сонечко українське, журлива доле бурлацька!.. Прощай!

В Кафі Карпо був недовго. Продавали по одному. Купці на нього знайшлися одразу. Чумак потрапив на галеру. Тепер зупинився час, ні кроку не ступав далі. І в Карпо, як і всі інші, дохлятину та тухлятину, гріб веслами, підганяв розбійницьку галеру турецьку, а куди — і сам не знав. Сонце і море не радували.

День за днем, місяць за місяцем, рік за роком збігали, а кінця мукам не видно було. А роки йшли, одноманітні, заплакані, калікуваті, до невмолимого кінця, до смерті.

Сивина вже опосіла Карпа — біле волосся, білі вуса, біла борода. Довга, розкошлачена. Двадцять п'ять років на галері Карпо і днює і ночує. Незавидне має пристанище. Вісім разів ланцюги перегризала іржа — міняли, одягали нові кайдани, приковували невільника до галери свіжим залізом.

Більше як за півстоліття чоловікові, а глянеш збоку — усі сто прожив. І ось порятунок. Зненацька він прийшов, з дна моря виринув.

Людина може і до найлютішого горя звикнути, коли знає, що горе те вічне. Отак і Карпо. Ішла галера до кримських берегів. На Кафу важила. Спокійно було на душі. Море ласкаво хлюпало хвилями в борти. Сонце на заході червонило далекий обрій. І раптом з-під води — люди. Якби хто сторонній сказав йому таке — не повірив би. З дна морського випливли люди, під ними човни, довгі та носаті, з крилами по боках. Люди при шаблях усі, з вусами довгими козацькими, оселедцями на головах непокритих. Як у казці.

То на турецьку галеру напали козаки-підводники, звоювали її, розкували і забрали невільників, а з ними Карпа та його побратима Василя Швачку.

Дісталися Карпо з Василем до Запоріжжя, а звідти до рідних місць рушили. Карпо йшов попереду, поспішав, щоб дружину скоріше зустріти та сина побачити. Скільки це йому? Гай-гай! Під вусом уже парубок ходить.

Та не склалося, як гадалося. Схопили безневинного Карпа гайдуки коронного гетьмана Потоцького — в темницю кинули. Катували, допитували, чи не він убив пана шляхтича. Дуже схожий, мовляв. А Карпо сном-духом нічого не знає, то й мовчав.

— З турецької неволі я,— каже,— додому правлюся. І ніякого пана шляхтича ні знати, ні бачити не хочу.

— Бачити не хочеш? Хлоп! Бидло! Бачити не хочеш?.. То й не будеш бачити.

— Він,— порішили екзекутори. Й вийняли очі його, сині, як саме небо, та й кинули в багнюку.

— Не хочеш бачити, то й не дивись. А тепер геть звідси, поганче!

Як не просив, як не вмовляв Карпа побратим його Василь Швачка, щоб додому повернув,— нізащо не згодився; обнялися, поцілувалися чумаки й розійшлися в різні сторони.

— Люди добрі, дайте, не минайте, невидющому — сліпому невільникові татарському, чумакові-нетязі! — довелося просити Карпові на прожиток. І давали.

А в одному селі жив сліпий сірома — старий кобзар. Завели люди Карпа до нього, може, нарає щось, словом пособить.

Рік цілий перебував Карпо у старого кобзаря — на кобзі грати навчався. І вивчився. Довше без діла не сиділося, потягло на Запоріжжя.

Теплого осіннього вечора сидів сліпий Карпо на призьбі козацького куреня і, перебираючи струни кобзи, намугикував старовинну думу про втечу трьох братів з Азова.

Ой то ж не пили пилили і не тумани вставали,
Як із землі турецької, та із віри бусурманської,
З города Озова, з тяжкої неволі три брати утікали.
Що два брати кінних, а третій піший-пішаниця;
Що він як чужий-чужаниця за кіньми біжить-підбігає
На сире коріння та на біле каміння
Ніжки свої молоденькі посікає.
Та сліди своєю кров'ю заливає.
Ге-ей!

І Карпові, як і братам тим, теж довелося блукати степами, лісами та байраками, мокнути під сльотавими осінніми дощами і прочахати під холодними пронизливими вітрами разом із вірним своїм побратимом-чумаком Василем Швачкою.

Тоді вовки-сіроманці походжали,
І орли-чорнокрильці налітали,
У головах сідали,
З лоба чорні очі висмикали,
Виривали, ге-ей!

А в курені козацькому Самарської паланки гамірно. Прибилося кілька молодиків —у реєстр просяться.

Курінний отаман витягує чималу засалену книгу, атраменту в каламар наливає, вистругує нове гусяче перо.

— Прізвище!

Наперед виступає юнак з козацькими вусами.

— Карпо.

— Карпо? — збрижує лоба курінний.— А прозивають тебе як?

— Затула.

— Не козацьке. Ха-ха-ха! Затула! Накоїв щось?

— Ото лихо! Не козацьке... Я пана вбив.

— За що?

— Ні за що — пан.

— Ну, це півлиха,— сміється курінний.— І добре зробив. Пана і без діла убити не гріх.

— Запиши — Півлиха,— регоче якийсь козарлюга, що лежить до пояса голий на довгій лаві. Курінний несе до каламаря тремтячу, незвиклу до писання руку з гусячим пером.

— Зачекай, отамане,— зупиняє його молодик.

— Що там? Чого чекати?

— Батько мій пропав, у турецьку неволю потрапив...

— А мати жива? — гуркає підпилий козак з лавки.

— Жива. Ну то й що?

— Пиши — Мамій!

— Помовч, Якиме,— спокійно каже курінний. І звертається вже до Карпа: — В турецьку неволю потрапив, це теж півлиха. Може, ще й вернеться.

— Запиши — Лихо,— не вгамовується Яким.

— Вернувся батько.

— От тобі й на...

— Батька впіймали ляхи, очі йому викололи, ніби він пана вбив. Його теж Карпом звали.

— Звідки ж ти знаєш про таке?

— Дядько Василь Швачка сказали...

— А де зараз твій батько обертається?

— Не знаю,— хнюпиться Карпо.

— Оце вже лихо,— замислюється отаман.— То як же тебе записати?

— Півторалиха,— підводиться з лавки Яким. — Отак і пиши — Карпо Півторалиха.

— Так і запишу.— І курінний обережно вмокає в атрамент гусине перо, старанно виводить: Півторалиха.

За відчиненим вікном з невидющих очей кобзаревих горохом котяться солоні, як густа ропа, сльози... Син.

Темними осінніми безлистяними борами глупої ночі під нахмареним сльотавим небом місили землю два мандрівники. Дзвінка тиша, як натягнені струни кобзи, принишкло мовчала і хвилювалася. Карпо Півторалиха проводжав батька додому, щоб знову вернутися на Січ. А батька трясла лихоманка. Кілька років тому він, Карпо-старший, на початку весни кинув свого благодійника — навчителя кобзарського ремесла і вирушив у дорогу на Запоріжжя. Сам, без провожатих, напитуючи дорогу в добрих людей, намацуючи її довгою герлигою. Була тоді відлига. Беззубі роти чобіт зі скрипом жували рихлий, підсолоджений весною сніг. Недужилося старому, коли виходив із затишної хатини сліпого господаря, але скоро весняний прохолодний вітер вичухав біль головний, і Карпо пішов бадьорливіше.

Ізненацька в степу за сорок верст, як йому казали, до найближчого по прямій дорозі степовій села, звірюкою завила хуртовина. В гаях і байраках засвистало, закричало заплакало. Снігу випало стільки — ні пройти, ні проїхати. Від неба до землі і від землі до неба одноманітною крихкою піною плавала біла імла. Запізніла зима, нав'ючена важкими горбатими кучугурами, топтала початок березня...

Карпо Півторалиха-син мовчить та слухає. Батько, часто покашлюючи нутряним клекотливим кашлем, гомонить стиха.

— Отоді-то я, сину, і той...— І знову закашлявся, але на сей раз довго і важко.

Домаха не впізнала чоловіка. А коли розчовпала нарешті, що се її Карпо, то так і зайшлася слізьми. З горя чи з радості?

І другий раз плакала, але то вже, напевне, з горя. Не встигла надивитися та наговоритися, як існову розлука, на сей раз остання, бо проводжала Домаха чоловіка в далеку, з якої ніхто ніколи не повертається, дорогу.

Стояв парубок і стояла мати, а Карпо лежав сухий і жовтий неначе віск. Нарешті ворухнув губами.

— По-са-діть мене. І... кобзу дайте.— Вволили волю старого.— Не кидай, сину, матір, не...— повільно говорив і втямливо. Ці кілька слів стомили вмираючого — примовчав... А потім рука безвільно і важко впала на кобзу: «Брень!..»

Зосталася Домаха вдовою і тепер уже назавжди. Карпо-старший помер, а Карпові-молодшому вдома не сидиться. Батькова кров тече по його жилах, в мандри тягне. До волі, до боротьби! До помсти над шляхтою за батька. Нудився Карпо Півторалиха.

— Женився б ти, сину! Скрушно тобі, а з дружиною веселіше буде,— не раз і не два радила Домаха синові.

Карпо послухався матері, але розради для душі не знайшов — сумовиння та журбота не залишали парубка.

Важкі пологи знесилили молоду дружину Карпову, а дочку народити вона встигла, появила на світ янголятко, та не привелося побачити — поспішила в корсту. Ще більше занудьгував Карпо, а невзабарі не витримав — залишив матір свою і дочку Степаниду та й подався на Запоріжжя. Зосталася Домаха з малою онукою на руках, зістарилася, зсивіла. А роки йшли і йшли — росла Степанида без батька та без матері.

Домаху часто запрошували в село як знахарку, як ворожку. Бабця лікувала і гостець, і лихоманку, і пристріт, і переляк виливала. Лічила переважно словом добрим та зіллям солодким. Деякі звали її відьмою, бо вона, мовляв, і посуху може наслати, коли потрібно дощу, і негоду зварити в золійнику, коли всі чекають сухої жнив'яної погодиці.

Жила Степанида з бабою безтурботно, аж поки до їхньої господи Уляна не завітала. Баби Домахи вдома на той час не було — по трави в ліс ходила. Із Степанидою розбалакалася Уляна, ждучи. Уляні сподобалася дівчина, хоч напочатку боялася її, і вони подружили. Уляна теж сирота, бо її батько, як мати казали, повіявся багато років тому в світи, та й слід його прохолов. Подружилися дівчата, частенько під білою березою зустрічалися, що росла недалеко від Домашиного обійстя.

Уляна розказувала Степаниді про сільських дівчат і про хлопців, запрошувала на вечорниці.

— Може, й приворожиш когось із наших, — сміялася.

— А ти вже приворожила? Є в тебе наречений? — поцікавилася.

— Нема, Степо... Правда...— завагалася Уляна.

— Виходить, усе-таки є?

— Є і нема. А таки скорше — нема.

— Як же його зовуть? — спитала Степанида навмання. Бо відчула: є. Відчула, що любить його дівчина. А чи любить він її?..

— Данило...— І похопилася: — Та що це я таке змо-розила, який він мені наречений!..

— Любиш, видно, коли зашарілася одразу. А він же тебе?..

— Не знаю...

— Може, іншу має?..

— Нікого він не любить,— випалила і знітилася.

— Покажи мені його... Та як ти покажеш? На вечорниці я не піду. Бабця не пустять, та й ваші можуть мене не прийняти... Чужа я їм...

— А ти приходь, не зважай... Я за тебе обстану...

Хто розгадає дівоче серце? Степаниду заятрила цікавість побачити парубка, Данила. Просто побачити, та й тільки.

І от Уляна запросила подругу на вечорниці. Степанида чулася щасливою, знетямленою, навіть сльозу на радощах зронила, виказуючи вогку жіночу стать. Пообіцяла, що неодмінно прийде.

Не минуло й тижня, як Степанида, прибравшись у найкращу празникову зодяганку, якогось-то вечора, хоч і на непогодь заходилося, вирушила до крислатого дуба,— там допізна товклися на гульбищах бранопільські парубки й дівчата.

— Відьма,— зарепетувала Устя, дочка багатого чумака Момота, забачивши красуню, що виходила з лісу.

Степанида остовпіла.

— Яка ж вона відьма? — заступилася за дівчину Уляна.— Се внучка баби Домахи.

Але Уляни ніхто не слухав — не доросла ще дівувати.

— Усі знахарки — відьми.

Хлопці ще не прийшли, то нікому було дівчат і стримувати.

— Не відьма вона, а така ж дівчина, як і ми,— стояла на своєму Уляна.

— Відьма і є,— не здавалася Устя.— Не може бути такої гарної серед людей. Перевертень. Геть звідси!

І Степанида пішла, до своєї хижі пошнябала. Тяжко каралася та мучилася дівчина, запитувала сама себе, за що її так скривджено, і не знаходила відповіді.

Навідалася Уляна до Степаниди одразу після появи Данилової на Карповому хуторі — по Домаху конем приїздив.

— Бачила, Степанидко?

— Бачила.

— Говорила? — пильно видивлялася на подругу. Ждала, що скаже, тремтіла і чогось боялася.

— Не говорила, в криївці сиділа. Не зосмілилася вийти... Такий гарний... Тепер я вірю, що ти любиш його, бо його не можна не любити. Щасти тобі, подружко!..

— Яке там щастя...— похитала головою Уляна. І розповіла чисто все про матір, як вона її послала з Данилом по губи...

— Даремно ти з ним отак... Зустрічалася потім?

— Ні... А він сестрою переказував, що любить. Просив, аби зустрітися де, та я не зважила на те прохання. А потім Бранопілля надумав залишати, то знову Ганку присилав... Бо їде ж, мовляв, надовго, а може, і назавжди.

При згадці про Ганку Степанида почервоніла.

— Бранопілля хоче залишати? — перестрашилася.— А то ж чому?

Уляна розповіла.

— Куди ж він збирається йти?

І цього не втаїла Уляна, виповіла усе, що знала від Ганки, сестри Данилової.

— Якби я не так ото повелася, то... пішла б із ним... Переодяглася б у хлопця, побратимом у дорозі йому б стала, світ за очі помандрувала б... Із ним.

— А чому б не?..

— І пробувати не хочу... А коли відкинеться в дорозі? Коли згадає, як я його на глузи взяла, та погнівається? Ні і ні!..

— Не підеш, виходить?

— Нізащо в світі!— сказала рішуче і заплакала.

Уважно слухав Данило оповідь Степанидину, і жалем повнилося його серце.

— Ну, а ти чого ж у мандри пішла?

— Через сотника.

— Що ж він?

— Приїжджав якось до нашої хижі, коли полював звіра. Помітив мене і став гукати: «Стій, дівчино!» Я збирала тоді гриби. Забачивши незнайомих, кинулася навтеки додому, до бабусі. А він за мною...

— Догнав?

— Аж дома... Бодай йому життя не було. Доскочив сотникування та й збиткується над людом!.. Замкнулася я в хаті... Бабуся з ним говорили. Кілька разів потім навідувався, та я ховалася.

— Чого ж він хотів?

— Щоб я до якогось пана полковника Божича у найми пішла.

Данило скрипнув зубами, але нічого не сказав. Степанида говорила далі:

— Все я знала про тебе, Даниле, від Уляни. І вирішила втекти від бабусі, щоб дістатися з тобою до Запоріжжя. Там батька розшукати або... Сама не знаю, як мені далі жити...

Не знав і Данило. Легко сказати — батька розшукати. В такому вирі... І такій вродливій дівчині.

І замріялися обоє. Хтозна про що — про рідних, про село чи про дальшу свою долю.

А в Браному Полі стрічали гостей. Висипали старі й малі на вулицю, стояли під тинами. Діти повилазили на курники та на дерева, щоб краще бачити. Чоловіки поскидали шапки. Один тільки дід Петро не скинув. Забув, чи дали шапки. Один тільки дід Петро не скинув. Забув, чи що? Величний і сивий, у високій смушевій шапці, стояв біля свого обійстя, вглядаючись у проїжджих.

Ціла кавалькада вершників правилася в напрямку маєтку пані Аделаїди. Коні добрі, вгодовані, на них дорога ли скуча збруя. Вершники їхали повагом. Розглядалися навколо. Чільний вершник з перначем за поясом, порівнявшись із дідом Петром, круто повернув коня і над'їхав до старого.

— Ти хто такий?

— Козак Петро Тур, пане полковнику! — спокійно відповів чоловік. Полковник невдоволено поморщився.

— А чого шапки не знімаєш? Адже царського гостя бачиш, гофкур'єра її імператорської величності...

— Не примітив, пане полковнику... Не знав...

— Тепер уже знаєш... Вклоняйся високому гостеві!

— Не можу вклонятися, пане полковнику, гостець у мене.

— Що таке?

— Спина не згинається...

Над'їхав молодий козак, як дві краплі води схожий на полковника, плеснув кілька слів у його вухо і показав рукою на від'їжджаючу кавалькаду. Полковник кивнув головою.

Дід Петро насупувато оглядав бранопільчан, неначе вперше бачив.

— Боже ж мій, і де ти його підхопив, Петре? — занепокоїлася баба Христя.— По Домаху, зараз же по Домаху або по Влиту послати треба! Гостець — то не свій брат!

— Який там у біса гостець! Трясця його матері нехай! Сонце он бачиш?

Баба Христя розвела руками.

— Бачу... Ну то й що?

— А те, трясця його матері нехай, що я тільки сонцю вклонитися можу... Отак-о! — Дід Петро скинув шапку, уклонився тричі і знову надів.— І шапку перед сонцем скинути не сором. Воно й світить, і гріє, і життя всьому мировi дає. А перед ким ви шапки поскидали? Ех, ви! А ще козацтвом хизуєтесь! Знав я ваших батьків у бою, не скидали вони шапок, коли на бусурмана йшли.

— А що ж робити? — не втримався Матвій Рослий.

— Що робити? Ви питаєте мене, що робити, трясця його матері нехай? Нічого не робити. Поскидати шапки та й ждати, поки старшина з гопкур'єрами ярма на шиї ваші одягне...

— Це не діло,— заперечив Яська Гненний.

— Не діло!.. Вольності козацької допоминатися треба! От що робити! Село наше сотенним колись було, козаками всі були, а ви діти козачі...— гнівався дід Петро.

— Тепер, як видно, не козачі, а собачі...— гірко пожартував Павло Повело, натягаючи на самі вуха шапку.

— Бачили? Поїхали пани до господині нашої, а чого?— гнівався дід Петро.— Не цілуватися ж із старою бабою, а

на розглядини, щоб скоріше до рук прибрати маєтності її... Тоді, певне, на шиї ваші посідають. А коли без шапок будете, то й сідатиметься легше.

Присоромлені бранопільчани занепокоїлися, загомоніли.

Непокоївся і полковник Божич — ці відвідини могли стати на перешкоді його намірам заволодіти маєтком пані Аделаїди. Рангові землі покійного полковника Забіли, чоловіка Аделаїдиного, були райським кутком — землі багаті, родючі, ліси, луки, кола, ріки... І, нарешті, сам маєток... Високий, на два поверхи цегляний дім — на першому поверсі шість палат, на другому дві, стіни щедро розписані фресками, липовий парк з альтанками, штучними озерами і фонтаном... Багато вікон... Під будинком просторі підвали... Чимало інших службових приміщень. Садибу високо обнесено дубовим, зверху загостреним пакіллям... Ну хіба ж не розкіш! Таке не кожному і присниться. Полковник Божич живе у звичайному, як дві сільські хати, докупи стулені, будинку, його не порівняєш з палатами пані Аделаїди. Після зруйнування князем Меншиковим гетьманського палацу Мазепи — дім пані Аделаїди чи не найкращий на Лівобережній Україні. У всякому разі не поступиться будинкам Лизогуба та Полуботка в Чернігові.

«А що, коли все сіє та впаде в око царському послові? — припускається думки полковник. — І той попросить його в імператриці собі? Хтозна, які наміри в цього Полтавцева?»

І Божич наважився.

— Панове! — гукнув він, коли кавалькада в'їхала в невеликий лісок, до якого прилягає маєток пані.— Пропоную перепочити на сій галявині, а до пані Аделаїди послати гінця, щоб дізнався, чи вдома вона. Бо, кажуть, в Лавру на прощу сими днями збиралася.

— Чує свій кінець? Ха-ха-ха! — зареготав якийсь незнайомий.

«Все знає»,— майнуло в голові Божича. І защеміло біля серця, а очі налилися кров'ю. Однак він людина вихована, швидко погасив ненависть.

— То як, панове? — знову перепитав він.

— А чого ж, можна,— озвався той самий голос.

Спішились.

— Дозвольте, полковнику, мені,— напросився суддя.

— Дозволяю. Тільки не гайся! — усміхнувся.

Судді Грановському було відомо, що стара пані останнім часом рідко і надвір виходить, не те щоб до Києва... Безперечно, суддя привезе звістку, що господині в маєтку нема.

— А ми, панове, побенкетуємо! Хе-хе!

Того ж дня гофкур'єр Полтавцев виїхав до іншого полку, так і не побачившись з пані Аделаїдою.

XI

Одного похмурого ранку, як тільки перші сонячні зайчики затанцювали на стіні, Варка підняла важкі повіки, лапнула рукою збоку — дочки не було. Миттю вихопилася надвір, гукнула:

— Улясю!

Але ніхто не озвався. Лише здоровенний сірий кіт м'яко підкотився до повних, росою посріблених ніг і потерся одним боком, потім другим.

Обережно нагнулася, взяла на руки кота і притиснула до грудей.

— Самі ми з тобою лишилися. Світ великий, а ми самі, людьми і богом забуті.— Мати ніби відчувала, що дочка пішла від неї надовго чи й назовсім.— Тільки ти, незрадливий коте, і зостався в господі.

Сіла на росяну траву, немов заджумлена. Нараз почула з вулиці якусь шамотняву і прожогом, підхопившись на ноги, гайнула туди, кинувши набік кота. Перехопилася хутенько через перелаз і побачила, як з обійстя Турів на тонконогих пружних конях вихопилося три вершники, ледве не збивши з ніг спантеличену жінку.

— Я вам цього ніколи не подарую! — вигукнув чільний вершник, напівобернувшись так, що Варка не могла узріти його обличчя. Бачила широко вибалушеними очима, як той старший люто стьобнув розлюченого коня нагайкою, глибоко увім'яв острогами ситі боки звірини. Двоє молодиків прихапливо пустилися нагінці. Глянула услід густо збитій куряві й остовпіла — таким до болю знайомим і рідним видався голос чільного вершника. Стояла, поки й видно було. Потім глибоко зітхнула, пригладила обома руками волосся на голові, обсмикнула кохтину, глянула на свої босі

порепані ноги, гірко всміхнулася. Стоячи, визирковувала далину. І не чула, як лементувала баба Христина в Туровому обійсті, уся віддалася спогадам.

Сербський гусарський полк зупинився в лісі біля їхнього села, почали дівчата топтати туди стежку. І Варка ходила дивитися на молодих, одягнених у чудернацьку форму гусарів, як сама мрія. Ходила не сама—з дівчатами. Знайдуть у кущах криївку та й назиркують, та й піджартовують стиха. А в серці кожної хто й зна, що коїться. Надто у Варчиному серці.

Якось у суботу, упоравшись по господарству, пішли втрьох, нарядившись у празникову одіж. А чого б — спитати. Залізли в кущі — сидять, пересміюються. Захопилися розмовою, що й не чули, як на одну кидь од них став гусар. Потім ще кілька ступнів ступив... Дівчата так і завмерли.

— От уже гарний. Якби мене такий поцілував, усе б йому віддала...

— Х-хи, кращі є,— засміялися дівчата на Варчину мову.

Голінний до дівчат гусар притямкував, що й до чого, спокійно вернув до товаришів. Разом оточили дівочу криївку та й половили усіх трьох. Хоч як дівчата сполошно тікали та виривалися — не помогло.

— Котра з вас хотіла, щоб я поцілував? — спитав той самий гусар, що застукав дівчат на гарячому. Усі мовчали. Варка похилила голову, почервоніла.— Кажіть, а то цілуватиму кожну по черзі.

Дівчата не дуже злякалися, одначе виказали правду:

— Вона, Варка!

І Онопрій (так звали гусара) обняв гаряче Варку, поцілував у самісінькі губи. Дівчина пручалася, обороняласся — не помогло. Онопрій нахилився до самого вуха, щось нашепотів. Дівчина спаленіла:

— Не знаю!

В цей час барабан покликав гусар на вечірній збір. Онопрій крикнув на ходу:

— Не забудь же, Варко!

І побіг услід за товаришами. Подруги заздрили Варці, жартували. А вона ладна була крізь землю провалитися,— мовчала, ні пари з вуст.

Довгенько тупцялися гусари біля села, а потому зняlися і пішли собі геть, неначе згинули. Сталося се однієї темної ночі. І тієї самої ночі щезла Варка.

Не забула вона гусара. Міцно прилипла душа її до Онопрієвого серця. Зустрілися вони останньої нещасливої ночі за селом.

— Час настав далі нам вирушати,— казав гусар.— Хоч і як мені боляче, але нічим зарадити не можу...

Варка захиталася-захиталася, мало не гепнулася на землю. Онопрій брав за голову, цілував у губи. Воркотав:

— Не треба так, Варцю, не треба... Я скоро повернуся.

Казав це і сам не вірив своїм словам.

— Візьми мене з собою, голубе мій сизокрилий,— просила Варка. І сльози, як горох, кривавили осінню прив'ялену траву.

— Зараз не можу. Потім...

— А коли ж, коли?— допитувалася дівчина. — Дорога мені до матері заказана. Краще в ополонку, під лід. Або з мосту та в воду, як без тебе жити.— Плакала і ридала, аж захлиналася.— Сама не залишуся... Услід за тобою побіжу, як собака твоя вірна.

Онопрій довго про щось роздумував. Варка перебила:

— От що, голубе, лай мене, катуй, а я таки народжу тобі дочку чи сина. Я вже завагоніла...

Онопрій, ніби щось згадавши, схопився на ноги:

— Чекай мене тут. Я зараз...

Довго ждала Варка, усі жданики поїла, а Онопрія не було. Вернувся аж на світанку на змиленому коні, другого під сідлом привів для Варки. Підсадив — поїхали.

Зоставив безщасну у Києві на дружину полковника Божича, сам вирушив у похід. Обіцяв за півроку вернутися, та й слово його прохололо.

Рівно через півроку прийшла звістка — загинув її любий Онопрій. Дружина полковника була чуйною і сердечною. Вона, як мати, ходила біля Варки, коли та народила дитину. Як мати, але не мати. І Варка через кілька місяців після народження Уляни (так звали Онопрієву матір, таким іменням назвала Варка і дочку свою) пішла в село до своїх пенатів. Та не знайшла і глиняної оселі. Хата розвалилася, дощі й вітри заличкували її землею.

Та мати була жива. Попішакувала вона із Стародубщини аж у Бране Поле до вмираючої сестри, там і зосталася. Пішла туди й Варка.

«Чого це раптом згадалося минуле, давно пережите і забуте?— запитала сама себе подумки і глянула в далечінь, куди помчали вершники.— Ага, голос! Голос козака подібний до Онопрієвого. Звідки? Він же загинув».

Кинула позирк у небо.

У срібній синяві примітила два птахи — голуб і голубка. Голубка летіла рівно, а над нею хизувався її коханий голуб,— перевертався в повітрі, відставав і знову наздоганяв, підкочувався знизу, неначе хотів узяти на свої крила і підняти подругу вірну високо-високо.

Молода вдова милувалася закоханою парою голубів і не помічала, як воложилися її великі бездонні очі. І в цю мить самотня жінка помітила над пустунами темну розмиту пляму — хмарка заступила сонце, тінню прохопливчасту пляму — хмарка заступила сонце, тінню проховпившись над обома голубами. Змахнула гіркі невтішні сльози широким рукавом сорочки. Не хмарка — птах, спокійний і грізний, широко розкриливши крила, з'явився над голубами.

— Сапсан!— лячно кинула в небо страшне слово.

Але закоханим ніколи було дослухатися. Вони — в небі. Тож не почули застережливого окрику.

Варка бачила колись цього хижака зблизька — сизий, з чорнуватими «вусами», з темними плямами на грудях; крила чорні, пір'я з нечіткими сірими смугами і з білими кінчиками. Сірий дзьоб, жовті ноги. Схожий чимось на гусара Онопрія. Тому і тривожилася. Знала, що станеться саме так — складе могутні свої крила сапсан і грудкою з високості упаде на голубів.

— А-а-ай, убили!— залементувала баба Христина.

Варка поспішила на крик.

— Боже, що тут у вас трапилось?

Дід Петро лежав на картатому рядні посеред двору долілиць. Баба Христина однією рукою тримала глечика, в другій — вогкого од сліз білого хвартуха, час від часу прикладаючи до червоних, глибоко запалих своїх очей. Секлета зволожувала в літеплі один кінець рушника, на якому цілувалися вигаптувані бабою Христиною голуби, обережно несла до червоного басамана, з якого викроплювалася каламутна сукровиця. Скаламучений горем Нечипір носив з клуні на дерев'яних дворогих вилах сіно, щоб згодувати під грушею м'яку постіль для діда Петра. Наносив уже з півкопиці і ще носить. Секлета глянула, завважила:

— Чи не мало буде, Нечипоре?

— Га? — схаменувся той. І почав збирати та носити сіно назад у клуню.

— Як се сталося? — нагадала про себе Варка.

— Спитай ти мене, а я тебе,— плакала Христина.— Залетіли в обійстя, мов татарва тая, покривавчили діда.

Баба не могла більше говорити — Нечипір розтлумачував, що й до чого. Знову, виявляється, навідувався сотник.

Давно Онопрій Коницький чекав слушного часу, щоб навідатися до Турів, та приїхав гофкур'єр Полтавцев — заніколилось. Послав козаків — не застали Данила. Нещодавно столичний гість покинув Ніжин — руки в сотника розв'язалися. Приїхав з молодиками. В обійсті, крім діда Петра, нікого не було.

— Де той здоровань, Данило? — гвалтом налетів на старого.

— Де треба, там і є. Чого горлаєш? — розгнівався дід.

— Горлаєш? — зарепетував сотник. Розмахнувся і безжалісно оперезав літню людину канчуком. По спині. Раз і другий.

— Кого б'єш, трясця твоїй матері нехай! — закричав дід Петро, ступив ступнем і впав. Нечипір був на городі, почув лемент. Схопив яничарку, прибіг.

— Геть з двору!

— А-а, це ти, голубчику! Знущатися надумав надо мною? До Махтея Кринички з містечка Лисички послав мене сина свого шукати?

Схопився за канчук, але Нечипір звів рушницю:

— Геть звідси! Стрілятиму!

Розлючений нападник протверезився, кинувся навтеки, лаючись.

«Сотник,— подумала Варка, коли Нечипір скінчив оповідати.— А голос знайомий, схоже ніби Онопріїв».

Коницький, люто острожачи коня, залетів тим часом у Домашин двір.

— Де внука твоя? Клич її сюди! — не привітавшись, зарепетував мов оглашенний.

— Немає внучечки! Ой немає ж Степанидки! Нема красунечки моєї...

— Не скигли і не бреши! Обшукать!

Недовго шастали молодики у нехитрому обійсті Домашиному — дівчини ніде не було.

Розлючений сотник зіскочив з коня, ухопив стару жінку за груди, закричав, прискаючи слиною:

— Де внука? Де Степанида?

По дорозі додому, роздобувши хлібця у добрих людей, на перепочив до баби Домахи завітала Наталка Розумиха. Не стрималася, щоб не обстояти стару:

— Нема Степаниди! Сама плаче та побивається. Кинь, іроде, людину!

— Іроде? То я вам — ірод? — Вихопив нагайку і люто почав бити жінок — то одну, то другу, то одну, то другу...

— Гуси! — скрикнули молодики. Сотник глянув угору. Потім вилаявся, скочив на коня і виїхав з двору. Жінки ридма ридали. Сотник і його вірні джури їхали повагом, не оглядалися. Зненацька лемент і крики в Домашиному дворі вщухли, наче ножем одрізало. Вершники обернулися — в двір зайшла дівчина.

— Добридень! Чого це ви? А де Степанида?

— Нема, Улясю! Ой нема!— і знову заголосили обидві. Уляна вклякла, слова не могла вимовити. «Чи не з Данилом утекла?» — майнув здогад.

— Хапайте дівчину,— коротко наказав сотник.— І доганяйте мене.

Уляна не стямилась, як опинилася на коні. Знепритомніла із ляку.

Карпо Півторалиха під'їхав до двору і остовпів здивований. На призьбі сиділи дві жінки, одна, молодша, опустила голову — мовчала, а друга, схожа на матір, стара, згорблена, співала:

Пречиста діво, мати руського краю,
На небесі і на землі тя величаю:
Ти грішників з тяжкої муки
Через свої збавляєш руки.
Не дай пропасти!

Голос був глухий, відчайний.

Карпо зліз із запиленого коня. Зачинив за собою ворота. А мати не то співала, не то завивала:

Пречиста діво, буді нам ти ласкава,
Тобі єдиній честь велика й слава!
Не дай пропасти!

— Добридень, люди добрі! Добридень, мамо!

Наталка скочила як ошпарена, стояла і тремтіла перед незнайомим кремезним чоловіком. Домаха не рушала з місця.

— Не дай пропасти! — монотонно виводила вона.

— Хто ти?

— Син. Карпо. Із Запоріжжя. А що з матір'ю?

Наталка Розумиха нашвидку розповіла. Блиснула шаблюка в Карпових руках, а Наталка поточилася.

— Давно поїхали?

— Недавнечко.

Твердим кроком ступив до коня.

— Троє їх?

— Авжеж.

— Побудьте біля матері, вишнівки, коли є, дайте, спати покладіть. Може, пройде.

— Гаразд,— кивнула головою Наталка Розумиха.

Карпо, не відчиняючи воріт, вкинувся в сідло, перелетів через ветху огорожу, крикнув:

— Я скоро вернусь!

XII

Два молодики — у одного дівчина на руках — їхали довго і наздогнали сотника на узліссі. Той пильно вдивлявся в далечінь, на прозорий синюватий димок біля високого дуба, бачив навіть язики вогнища. Хто його розпалив?

— Йове,— почухав потилицю сотник,— повезеш дівчину сам. Пров залишиться зі мною. Зупинись біля струмка — ти знаєш, де це,— зачекай на мене. А як забарюсь — вези в Талалаївку. Я з Провом гляну, що то за димок. Ще не опам'яталася пташка? — Підійшов ближче до зблідлої дівчини, скрикнув: — Не вона! Ч-чорт! — Замислився.— Та все одно вже... Не везти ж назад.

Йов поїхав. Пров із сотником вели коней за поводи, нечутно пробиралися вперед.

Легкий ранковий вітерець стелився над кущами, огортав димом сотника і Прова. Наблизилися, залишили коней, покралися пішки, притримуючи при боці шаблі. Розгледіли: біля вогнища сиділо двоє, парубок і дівчина в чоловічому одязі, з довгою, розкиданою по плечах косою.

Данило не знав, куди йому краще податися, не відав, що на нього попереду чигає. Але йшов, бо іншого виходу не було. І все через сотника, все через нього. Раніше, як казали дід Петро, та й батько пам'ятають, сотників обирала громада, а тепер їх настановлюють полковники або й генеральна канцелярія. Сотника за свавілля, або й самого полковника, можна було переобрати, скликавши громаду. Тепер не те. Нема правди, нема просвітку простій людині. Хоч головою в стіну бийся, нікому нічого не доведеш. Хабарі, підлабузництво запанували світом. А се означає кінець добру, кінець правді. На троні сидить зло — ворог чесної людини, ворог загнаної в кут правди. А трон отой міцний, золотом поцяцькований, і шашіль його не візьме, і вода не почорнить, і вогонь не переплавить. Мучся, поки й світу сонця.

Тепер на сотникові безчинства правди треба шукати хіба що у полковника, на полковника — в генеральній канцелярії... А чи знайдеш? Полковник виманював у бідноти землі, катував людей, збирав великі чинші із селян своїх рангових земель і з кого хотів. І нема на нього суду. А сотники дивилися на полковників і робили ще гірше. Слова наперекір не скажи, дорогу впорожні не перейди. А то причепляться до чоловіка ні за що ні про що — одразу нагаєм, канчуком. Та що той канчук? Ще і в пушкарню втрапиш, на такі тортури наразишся — що й боже! І яка б тебе сила не держала на цьому світі,— не врятуєш душі своєї, не вбережеш. Пушкарня то не свій чоловік, ласкою не одбудеш. От і тікає Данило. От і шукає захистку Степанида.

Сиділи під крислатим древнім дубом, розмірковували. Незчулися, як і вечір закрався. А тут хмари небо заслали — на грозу, либонь, бралося. Дах над головою — небо, постіль під ногами — земля. Вирішили заночувати. А ранок щось та нарає молодятам.

І от світає. Гроза оминула їх, пройшла десь далеко стороною. Спали під дубом на лісовому сіні. Удосвіта почала докучати комарня, і Данило вирішив розпалити вогнище. Назбирав галуззя і сухого листу.

Багаття розгорілося хутко, затріщало. Степанида прокинулася, мовчки підсіла до вогню, закоханими очима позирала на парубка. Їй тепер однаково куди йти, аби рядом був Данило, аби тільки з ним. Легко та хороше на душі. Вона зовсім перестала тривожитися.

Але Данилові спокою не було. Важкі думки спосіли

його. Ні ввечері, ні вночі, ні навіть сьогодні вранці нічого путнього не приходило в голову — де приховати до часу Степаниду. Він турбувався про неї, як про рідну сестру, або й більше. Він її не залишить, поки вона буде в небезпеці.

Вогнище загасло, і Данило пішов по хмиз. Зашаруділи кущі, почувся тріск. Дівчині чомусь стало моторошно.

— Даниле! — гукнула.

І в сей мент на галявину з кущів двоє людей вивели з зав'язаними назад руками Данила. З-поміж кучерявого чуба витікала і повзла по щоці п'явка крові. В одному з нападників Степанида признала сотника. І обімліла, не могла сказати ані слова.

— Степанида? — крикнув сотник здивовано. Се магічне слово привело до тями Данйла. Він напружився весь і порвав сухий ремінь на шкурлаття.

Сотник не бачив того, біг до Степаниди.

— Рятуйте! — закричав Пров. Онопрій оглянувся. Данило, вирвавши з корінням сосонку, хльоснув нею молодика так, що той покотився клубком, а шабля вприснула з його руки.

Сотник остовпів.

Лісом прошелестів рвучкий вітер — на галявину вихопився вершник. Нападники сторопіли. Це був Карпо Півторалиха.

Сотник метнувся в кущі до коней, молодик не встиг,— дорогу йому заступив Данило. Карпо Півторалиха виїхав на горбок,— звідти добре було видно, як узліссям утікав, люто острожачи свого і підганяючи Провового коня, сотник. Доганяти не став, повернув назад.

Степанида вхопила обома руками шаблю, кинулася до Прова, підняла, неначе збиралася колоти дрова.

— За Данила!

Але опустити не встигла — юнак схопив за руку.

— Не треба, Степанидо!

Упав на коліна Пров, просив пощади. Вернувся Карпо.

Скочив з коня, глянув на парубка і дівчину, усміхнувся, кинув позирком на нападника, який колінчив землю, гидливо сплюнув.

— Ну, давайте знайомитись! — подав руку.— Карпо Півторалиха.

— Півторалиха? — кинулася дівчина до чоловіка.— Батько?

— Степанида? Дочка? — Довго видивлявся на дівчину.— А я ніби відчував, що тобі потрібна допомога. Останні дні тільки й марив тобою. От і приїхав.— І вже до Данила: — І як же вони могли тобі, такому велету, руки зв'язати?

— Пароки забили, гадюки, чимсь важким, то сіль в очу, то скабка в п'ятці... От і...

— Чи не оцей? — кивнув на Прова, який все ще стояв на колінах.

— Не я, паночку, їй-богу, не я. То пан сотник! — заскиглив Пров.

— Який я тобі пан? — притупнув ногою Карпо. Степанида стояла збоку, дивилася на чоловіків, милувалася обома: «Який у неї сміливий та дужий батько. І який гарний та здоровий її Данило? Чи ж її?»

Данило нагнувся, підняв шаблю, якою Степанида хотіла, помщаючись за нього, розрубати нападника. Всміхнувся. Зміряв Прова холодним позирком.

— Ну?

— Пане Даниле, пане Даниле! Помилуйте! Я ж не своєю волею. Христом богом...

Хруснула шабля раз і вдруге. Відкинув, як непотріб, геть.

— Де твоя нагайка? — ступив крок до Прова.

Зірвався з місця, подав:

— Бийте, але не вбивайте до смерті... Мати в мене...

— Мати? А в інших матерів нема? Скажи-но мені, тільки правду, то сіль в очу, то скабка в п'ятці,— хто ото мене нагайкою вночі почастував? Тільки правду — ти чи твій побратим?

— Не вбивайте мене! — заскиглив Пров.

— Значить, ти! Повертайся спиною!..

— Я ж тільки кінцем дістав, поночі було!..

— То правда... А я при видності тим самим кінцем і тією самою нагайкою.— Розмахнувся Данило, але... не зачепив і краєм.— Уставай! Ходімо з нами.

— Ви ж не вдарили, бийте!..

— Хіба тобі не боляче на душі?

— Боляче...

— От і добре. Біль душі довше не заживає. Ходім!

Не спитав Пров, куди його запрошують. Відчув, що боятися цих людей нічого. І це було для нього найбільшою карою.

Як і просив Карпо, Наталка Розумиха не лишила на поталу бабу Домаху. Шатнулася в льошок, знайшла карафу пахучої вишнівки, яка квасилася вже кілька літ. Берегла мати вишнівку для сина,— якщо він живий та додому вернеться, то щоб було чим почастувати. Ввела стару в хату, присадила до столу. Витягла з торби окраєць хліба, одломила кусник. Кілька кришок упало на стіл — згорнула в долоню і кинула в рот. Знайшла водопійча, налила до половини, піднесла Домасі до губів, перехилила. Тицьнула хліб — мовляв, закуси.

Зібралася Наталка Розумиха в дорогу, коли Домаха прикуняла на полу під дрантивою кацавейкою.

Заплакане сонце сиділо на обрії, неначе на призьбі, і кидало прощальні позирки на людей, які прямували до Карпового хутора. Данило заходився розсупонювати коня, Карпо з дочкою пірнули в каламутну ополонку дверей, а Пров не знав, що робити,— тупцяв біля криниці, спрагло ковтаючи слину, але відра попросити не наважувався.

Домаха все ще спала. Карпо Півторалиха доторкнувся до її плеча.

— Мамо?— І не ворушилася.— Мамо!— Не почула.— Оле мені, немов напою снодійного прихопилася.— Поторгав за плечі дужче, розплющила очі, але нікого біля себе не побачила.

— Води!

Степанида вихопилася з хати, принесла свіжої.

— Пийте, бабцю, пийте! — щебетала дівчина. — Се я, Степанида.

Баба Домаха намагалася витерти очі, щоб бачити, — марно.

— А з тобою хто?

— Син ваш — Карпо.

— Свят-свят!.. Хто?

— Татко мій, бабцю! Із Запоріжжя приїхали,— впускала в самі вуха ласкаві слова.

— Карпо? Із Запоріжжя? — І знову почала підводитись.— Із Запоріжжя? Карпо? Де ж ти, сину, не бачу я тебе. Омряк, чи що?— Карпо розглянувся по хаті — притемнувато, але ще видно.— І лампадочка під образами,— сказала баба Домаха,— згасла. Засвіти хоч лампадочку, Степанидо... На сина хочу глянути, на батька твого.

Туга обняла серце дівчини. Підхопилася вона, щоб сповнити волю бабці, та Карпо позирком зупинив дочку.

— Огнива нема, мамо. Нехай і так.

— Хай і так, сину, хай і так. Дай мені руку твою.— Карпо обняв матір.

Данило вивів Прова з хати, сів на призьбі.

— Отак воно буває,— сказав уголос. І звернувся до Прова:— Болить душа?

— Ой болить... Так соромно... А ще ж ми з цього обійстя дівчину викрали... На Степаниду важили...

— Дівчину? Не Уляною зовуть її?

— Не знаю вже як, а викрали.

— От що... За те, що я так з тобою повівся, помагай ту дівчину розшукати. Поможеш?

— Поможу,— сказав з готовністю Пров.

— Куди її повезено?

— В Талалаївку.

— В Талалаївку, значить... Ну що ж, ходім, бо ніч коротка, а діло не жде! В Талалаївку...

Карпо нагнувся над матір'ю, приклав руку до гарячого, неначе жариння, чола. За вікном завойдувався спотиньга вітер, загримкотів грім, нічну імлу розпанахала вогненним мечем блискавиця.

— Проклятий грім, ще матір збудить! — шепнув Карпо.

Турботи його, одначе, виявилися марними. Баба Домаха, так і не побачивши сина, заснула вічним сном.

XIII

Страшна звістка потьмарила розум і Варці. Світ закрутився перед очима колесом, і в тому колесі вертілася Наталка Розумиха — то вниз головою, то вверх, то вниз, то вверх.

Наталка Розумиха принесла звістку про Уляну і пішла до дітей, Варка — до Турів.

— Писати в Ніжин треба. В полкову канцелярію. Ось що робити,— прошамкав з-під груші дід Петро.— Я ось коли піддужаю... Козацтва допоминатимусь... Щоб ніяка собака не чіплялася... Ні чиншу, ні одбутку. Трясця його матері нехай!..

Заспокоювали Варку обидві жінки — баба Христина і Секлета. Та як заспокоїш, які слова знайдеш, коли дочку схоплено якимись бузувірами і повезено не в гості ж, а в ліс густий. Розривалося надвоє материне серце, обкипало кров'ю.

— Усе якось владнається, не суши душі своєї, бо й так порожня. Не карайся, що дочки не доглянула...— раяла баба Христина.

— Якось буде. А буде, як бог дасть, він всемилостивий.— Секлета важче переживала Варчине горе, то й сказати нічого путящого не могла; ніжно гладила по звихреній голівці шершавою рукою пестунку свою Ганку, яка стояла поруч. Плакали всі, плакала й Ганка. Радили всі, радила й вона.

— Писати треба. Правди шукати,— товк своєї дід.

— А хто ж напише?— зітхнула Варка.— Ні Данила, ні Феофана нема. Хіба до попа!

— Можна й до попа. Чого ж не можна. А то й до Матвія. Грамотний. Писарем колись був сотенним. Та прогнали. Вирви не міг сам брати, та й старшим вирви тієї не давав. Тепер так: бери вирву і давай вирву — житимеш. Напише.

Ішла з обійстя Турів як п'яна. Ноги були неслухняні, підкошувалися. Не бачила перед собою стежки — втрапила об стовп грудьми і лячно зойкнула. Взялася забитого місця руками, сторожко перекотилася через перелаз.

Матвія дома не було — поїхав на ярмарок збувати буланого з возом. Застала Марію, дружину.

— Сідай, Варко, гостею будеш.

Сіла. Що ж тут робити? Сіла на лаву біля божника, розридалася.

— Що з тобою, голубко? Що сталося?— Марія вхопила золійник, поставила його догори дном, сіла й собі навпроти. Гладила по тремтячих колінах.— Що з тобою, рідна?

Довго схлипувала, витираючи вологі від сліз очі Варка. Марія слухала-слухала і сама з голубих очей почала просипати прозорі горошини сліз.

— А хто тобі розказав про...— Хотіла сказати про нещастя, а вимовила:— Про таке?

— Наталка Розумиха,— видавила біль із грудей.

В Марії заблищали очі. Вона, певне ж, притямкувала, як розважити хоч на якусь мить многостраждальну матір.

— Наталка? — скрикнула. — Жебрачка?.. Не вір їй, Варцю, не вір. Брехуха вона несусвітенна. Перестань плакати та краяти своє нагорьоване серце. Збрехала вона, неправда це, неправда.— Доводила так гаряче, що й сама повірила у свої слова.— Ось послухай, витри сльози і по-

слухай тільки, що Наталка мені виробила. Прийшла якось до мене — Матвія не було вдома. Ярмаркував. Любить по ярмарках тинятися. Як на позорище якесь ходить. Бува, і за ділом піде, одно купити намічає, а зовсім інше притарабанить. Але ж про Наталку. Заходить у хату хліба просити, діточки, каже, голодні, то і їм дай, бо їсти, мовляв, нічого. Ну, я дала сього-того в торбу, самій борщу насипала. Еге. От їла вона мовчки, їла, а далі й каже, що бачила Матвія, чоловіка мого тобто, та коло шинку-таки. Лежить собі, каже, еге, на сирій землі розпатланий і ледве-наледве дихає. Де не візьметься, каже, онорал, у хваїтоні важкому, шестериком. Та прямо на Матвія, прямо усіма шістьма кіньми онорал той, каже, і фаїтоном потоптом по Матвієві, еге, і пройшов, і покотив. Сама, каже, бачила. Еге. Я плачу, я реву та голошу, аж воно отак, смерком уже діло було, їде Матвій мій додому, під гарненьким підпитком, але живий-живісінький і перед собою на шиї, як ото піп хреста на шворці, несе живого-живісінького когута. Тільки що не співає. Здох. Їй-богу, що правду кажу. Прийде — на поріг не пущу анафемську жебрачку. Вижену, як собаку. Іч, взяла моду — піджартовувати над людьми. Вижену, а не те що. Геть зопсіла жінка.

Марія так щиро кляла жебрачку Наталку Розумиху, що Варці аж од серця одлягло. А жінка старалася:

— Ніде не дінеться донечка твоя. Вернеться, пом'янеш моє слово. Додому неодмінно, час настане, прийде. От хрест святий! — крутнула головою перед образами. На цих словах стишилася, зітхнула.

Зітхнула і Варка, помовчала трохи, а далі й спитала:

— А не відмовить мені Матвій супліку на сотника написати, бодай йому пуття не було?

— А чого б це йому відмовляти? Чоловік сумирний, тихий... Дивакуватий тільки трохи. Еге. Купив оце коня з возом. А нащо він його купив? Ходив же волів дошукувати, щоб двома паровицями до Криму чи там на Дін їздити. Отакий. Еге. А ти заспокойся, заспокойся — напише.

Варка слухала, а думала, видно, про своє, бо на цих словах взялася за кінчик хустки, піднесла до очей.

— Та бреше вона, Наталка окаянна, перестань старість на душу накликать...

Варка підвелася з ослона, посунула ногою під стіл золійника й Марія.

— Може, я пізніше зайду, коли Матвій над'їде.

— Заходь же, дивись. Він чоловік грамотний,— сказала з гордістю,— писарем служив. Напише все, як треба, тільки кажи. Каламар знайду. За божником увесь час стояв. Та одного разу, ось послухай лиш, лихий його й знає, як це сталося, сів Матвій до столу вечеряти. Миску доброго борщу я йому поставила, а сама побігла в клуню по солому. Вернулася — вітер якраз надворі був — зачиняю двері, а вони, капосні, тільки хряп! Аж шпаруни повискакували. Матвій молитву творив господню, а з-за божника каламар тільки — плюсь! — у борщ. Став той борщ як сажа, ну, як ото дьоготь буває. Я тільки руками сплеснула. За того каламаря та на горище. А тоді борщ отой прибрати зо столу хотіла, так, повіриш, Матвій не дав. Витьопав його і ложку облизав. Правда, з рота, як злий пес, тижнів зо два чорнотою світив.

— Чудний твій Матвій.

— Щоб добро, каже, не пропадало. То приходь же.

— Неодмінно прийду. І каламаря пошукай. А я атраменту з сажі нароблю.

— Із сажі негоже. З бузини б краще.

— А де ж ти тієї бузини зараз озьмеш — зелена. Це тільки восени. А до осені далеко ждати.

— Далеко,— згодилася Марія. А далі ніби аж пожвавішала:— У мене торішня є, сушена, спробую атрамент приготувати.

— А той атрамент, що поїв його Матвій з борщем, теж з бузини був?— спитала Варка.

— Е ні, то був купований. З сажі, сливе, загранишної. А сажа там не така, як у нас, бо дуже вже чорний був борщ. Хоч чоботи ним масти. А він поїв. Еге.

XIV

Онопрій Коницький вихопився з лісу, поминув повітове містечко, в якому жив, відпустив Провового коня — сам додому прийде. І подався далі, на Ніжин. Дорога була одна — нею поїхав Йов з полонянкою, нею поспішив і сотник.

Бралося на вечір. Полонянку можна було провести в одну з полковницьких хат лише в припізнілу годину чи вночі. Йов, надісь, чекатиме біля Ніжина на березі лісового струмка. Сотник їхав повільно. Швидко й ліс мав кінчитися, а Коницький нікого не бачив. Дістався видолинка — ось і струмок. Сотник знає це місце. А де ж Йов? Він же мав до споночіння дівчину на цьому місці надержувати. Нема! Навколо витолочена трава і більше нікого.

Варка прийшла до Марії підвечір. Матвій був удома. Буланого з возом так і не продав.

— Зуспів я одного чоловіка. У нього воли добрі є. І віз нічогенький. Я знаю ці воли — їздив той чоловік з нами по сіль. Волів на ярмарок він не пригнав, а приїшов сам, прицінюватись. Кидає чумакування. На землю розжився — хазяйнуватиме. Та й нездужається йому. От ми й намовились — він волами до мене аж додому приїде, а я йому воза з конем віддам.

— А не продешевиш?— злякалася Марія.

— Де там. Пара волів тепер од чотирнадцяти до тридцяти рублів коливається. Ну, тридцять я йому ніколи не дав би, а рублів отак двадцять два можна й дати. Та мажа рублів зо два. Мажа і нічогенька в нього, та за добру можу з п'ять дати треба. Отже ж і дивись... — Подумав. — Може, ще й доплатки схоче. Це вже побачимо.

— А коли ж він приведе волів? — допоминалася Марія, своє щось маючи на оці.

— Днів, мабуть, за три,— почухав потилицю.

Каламар, повний атраменту, стояв на столі. Велике, як вінник, гусяче крило принесла на пера Варка. Матвій узявся за роботу — гострив ножа об вінце макітри, видзьобував пера. Аркуш пожовклого паперу дістала Марія зі скрині, берегла про чорний день.

Матвій попросив, щоб Варка переповіла все заново, хоч Марія про все вже йому встигла нащебетати. Але діло це таке, що з перших вуст почути треба. Відставний сотенний писар усе ще вірив у магічну силу писаного слова.

Варка оповідала, Марія слухала, і сльози капали з її очей. Вона сиділа біля печі в темному куті, то ніхто й не бачив її сліз. Адже наговорила жінка на Наталку, що буцімто вона несусвіть наказала їй про Матвія. Неправду казала, щоб Варку заспокоїти. А Наталка ніколи й не приходила до неї.

В Марії, поки Матвій сидів над суплікою з висолопленим язиком, визріла думка — хутчій скаргу треба допровадити. Може, тоді скорій удасться вернути Улясю незопсованою.

Матвій потів над проклятою суплікою. Давно писати не доводилося, то й розучився — рука не слухалася, перо стор-

чилося, виприскувало, атрамент сіявся на папір. Зопсував першого аркуша, з сумом видивився на незугарний малюнок писання свого, узяв другий, зігнувся в три погибелі, перехнябивши голову набік, старанно виводив: «Високоповажному Ніжинського полку панові полковникові...»

Супліка закінчувалася словами: «Прошу дать мені універсал одкритий, даби я могла свободно доч мою од сотника взять і в дом мой препроводить. Об сім усеніжайше просить удовиця Варвара Неважка».

Скінчивши многотрудне писання, Матвій витер із широкого зморшкуватого чола піт. Полегшено зітхнув. Марія кішечкою підкралася до чоловіка і щось почала нашіптувати йому на вухо. Чоловік вибалушив очі:

— Зараз?

— Перегодя, як буланий трохи підпочине. Далека ж дорога.

— Про що ви? — розглядаючи мудру вишивку на папері, спитала Варка.

— До Ніжина тебе Матвій повезе. Щоб скорій...

— Ну навіщо вам цей клопіт? Це в мене, в матері, серце хай болить, що дочку посіяла... Лягайте та спіть собі спокійно...— казала Варка, а думала зовсім не так.

Марія аж розгнівалася.

— Який там спокій! Хіба ми не люди! Адже повезеш, Матвію?

Ніч місячна.

Буланий жеребчик впевнено товче зволожілу росою дорогу, весело помахуючи хвостом. Варка прихопила з собою карафу доброї горілки, четвертину сала, окраєць паляниці. Завернули до лісу. Кукібливий Матвій насупувато понукував жвавого коника, коли полем їхали, а коли в ліс уткнулися — примовк. Неспогадано тривожна ніч оточила їх. Кричали сови. Десь поблизу квакала ропуха. Химерними блідо-голубими променями цвіркав місяць.

Місяць вершив одвічну свою подорож, підскакував, пробираючись між хмарами, але йшов і йшов, не зупиняючись, до своєї одвічної мети. А до якої — ніхто й сказати не може.

Отак і людина. Живе, вічно бореться, прагне, а для чого, а навіщо — не знає. Малі прагнуть скоріше вирости, молоді — одружитися чи вийти заміж, одружені — мати дітей, маючи дітей — доглянути їх і дати кращу долю, ніж

її мали самі, прилаштувавши дітей — ждати внуків, а маючи внуків — любити їх безтямно до гробової дошки. І так з роду в рід, з покоління в покоління.

Усю дорогу невдалиця Варка роздумувала непроворним розумом своїм про людську зрадливу долю, та заради лихові не могла.

«Так бог дав,— казала собі подумки і вговкувалась. Але ненадовго.— А Уляна, що виросла без батька, що не розцвіла іще як слід... Хіба те, що її вкрадено, це теж од бога? А Варка, мати її... Хіба винна вона, що полюбила, ладна була піти світ за очі за коханим і — пішла... але не знайшла свого щастя. Розтоптали, як ту троянду розквітлу, кинувши байдужою рукою в палючу спеку на курному шляху. Зірвали, помилувалися та й кинули».

І Варці стає страшно.

Яка ти, людино, мала й безпомічна! Сімнадцять віків і половина вісімнадцятого минуло від народження Христового, а ти їдеш і озираєшся, боячись існуючих і неіснуючих, тобою вигаданих жахів.

Матвій, здається, більше лякається всякого чортовиння, аніж Варка. Сидить чоловік, помахує батіжком, підстрибує на вибоїнах, а на нього — спереду і з боків, назустрічі, і вперекісь — насуваються всякі страхіття. Він не хоче оглядатися, бо там страшніше, ніж спереду,—слава богу, що поминули жаховища. Зуби цокотять, по шкірі, як на молоденьких огірках пупирчики.

— Матвію,— торкає Варка за плече мовчазну людину,— ти не боїшся?

Матвій, не озираючись, видавлює із себе:

— А чого б то я боявся?

Але відповідь звучить по-іншому — боюся.

— У мене слив'янка є. Може, вип'єш?

Дивна ця Варка, прямо-таки дивна, коли може таке запитувати.

— Невже?..

Варка бере віжки, Матвій сідає на її місце. Наливає і п'є. І знову наливає, і знову п'є. І каламутиться ще більше в голові, і вже йому здається, що попереду сидить не Варка, а чорт з рогами. І маленька істота падає важкою головою вперед на сіно і заплющує очі, тикаючись носом у гарячий жіночий зад. Важко бореться Матвій з безліччю невидимих ворогів своїх — відьом, упирів, домовиків, русалок, чаклунів, характерників, зміїв, чортів,— поки не

провалюється в бездонну прірву небуття. Спи спокійно, чесний трударю, ніякої нечистої сили навколо тебе нема, а є місяць безтурботний на небі, що освітлює тебе, є земля, по якій котить твій випадково куплений буланий візка, на якому ти зараз спиш, і є Варка, молода вдова, що не зазнала щастя в житті. Ще не стара, але старість от-от має постукатися в її гаряче, ще не остуджене вдовине серце. І вона жде свою непрохану гостю з тремтінням і жахом.

На тому самому місці, де сотник мав зустріти Йова з Уляною, зупинилися раннього світанку на короткий перепочинок Матвій і Варка. Чоловік порав коня, вдова пішла до маленького грайливого струмка — напитися і змити дорожню пилюку.

Варка любила вставати рано, вузенькою стежкою бігла в куценький свій бережок, щоб сполоснутися до пояса прохолодною водою. Там не було нікого з людей, окрім клопітливих птахів угорі, окрім ласкавого сонячного проміння, зеленої трави і пахучих квітів. А тут був ще й Матвій і буланий жеребчик, який стоїть коло воза і, смачно пирхаючи, повільно розтирає отаву.

«Незручно,— бризнула думкою жінка. А далі зважилася: — До біса цнота, коли у неї усе навспак пішло, коли вона нікому не потрібна. Де Уляна, заради якої поневірялася і поневіряється? Нема її. Нічого святого в житті нема. Нема і не буде. Ні сьогодні, ні завтра, ні потім».

Нарвала оберемок лугової трави, поклала біля самої води, стала на неї голими колінами, глянула, неначе в дзеркальце — ні, вона ще була гарною! І з якимось викликом зиркнула на Матвія.

Зсутулений, неповоротний чоловік вів напувати буланого. Варка поспішила — припала, перш ніж кінь скаламутить воду, спраглими устами до цілющого питва. Пила ягло і жадібно, неначе після важкої пекельної праці. Угонобила спрагу, скинула з себе кохтину, до пояса оголивши пругке тіло, поспішно почала обливатися прохолодною водою. В дрібних водяних бризках прохопилося райдужне коло.

Ненатла сила змусила Матвія глянути на це диво землі — жінка з розпущеною косою і мармурово-білими плечима, а над нею сплеск райдуги. Глянув — ув очах потемніло. Зиркнув на сонце — і воно зблідло перед цією красою. Це була казка, і це була дійсність. Це було саме життя.

І в цю хвилину молода жінка несамовито скрикнула. Гола по пояс, як стояла на колінах біля струмка, схопилася, прибігла до Матвія, впала на груди, затремтіла вся і голосно заридала.

Буланий похилив голову — в очах тварини було стільки суму і співчуття, як буває у людини, коли її спіткало невимовне горе, ніби вона втратила щось найдорожче на світі.

Матвій розгубився, гладив коси напівголої, благувато посміхався, не знав, що робити, як заспокоїти жінку.

— Досить, не плач, не треба! Усе буде добре!..— вичавлював з пересохлого горла чоловік.

І Варка почула. Одірвалася од Матвія, простягла перед себе стиснений кулак, прикриваючи косою холодні одсинені перса.

— Не буде добре, Матвію! Ось!..— розчепірила пальці, і з долоні червоною гадючкою, розкрутившись, поповзла зім'ята дівоча Улянина стрічка.

Ніжин, куди приїхали Матвій і Варка, був не тільки полковим містом. Завдяки грекам, що оселилися на цих землях ще на початку XVII століття, в городі процвітала торгівля. Жодного перехожого не залишали в спокої купці, щоб скоріше збути свої товари. Що тільки не продавалося в крамницях і ятках, з тачок і просто з рук: горілка і дьоготь, мед і коломазь, сало й колеса, жито й масло... Були і «турські» товари, привезені розторопними купцями з інших земель. Усю торгівлю тримали в своїх руках греки. Навіть війтом ніжинським був грек — Петро Стерійович Тарнавіот.

Ні Матвій Рослий, ні тим більше Варка, Ніжина не знали, бо ніколи в ньому не були, а тому, в'їхавши в перший завулок, зупинилися, щоб розпитати дорогу, куди їм правитися далі. Варка підійшла до однієї ятки.

— О красуне, Маріє-Богородице! Що тобі продати?

Сумна жінка махнула рукою.

— До полковника ми,— сказала.— Де його шукати?

— До якого полковника? Полковників у Ніжині багато...

Варка перезирнулася з Матвієм — вони цього не знали.

— До найстаршого в Ніжині.

— А може, до війта? — допитувався поштивий грек.

— А він тут найстарший?

— А так, а так! Для нас найстарший...

Під'їхали до будинку війта Петра Стерійовича Тарнавіота. Заморока була, поки обоє — Матвій і Варка — запам'ятали два чудернацьких слова: Стерій і Тарнавіот. Петро — це слово своє, а Стерій... до чого його підпрягти, щоб на пам'ять чіпкіше лягло? А Тарнавіот?

— Стеряться можна,— сказала Варка.

— О! Стеряться — Стерій. Сього слова ми вже не забудемо. А друге...

Марно, однак, трудилися Матвій з Варкою, щоб запам'ятати прізвище війта, бо його все'дно у війтівстві не було і невідомо коли буде. Про це охоче насвистував жінці молодий вертлявий фертик, тонкий, як глист, часто і безсоромно позираючи на високі Варчині груди.

Матвія аж зануд взяв од тієї балачки сухоперого глистяка. Він сплюнув, одвернувшись, і голосно сказав до Варки:

— Сідай, Варко, на воза. Самі полкову канцелярію знайдемо.

А по дорозі бурчав:

— Найшла з ким до розмови ставати. Там таке, що скіпками гидко взять, а вона з ним баляндраси точить. Якби не забрав, досі б теревені правила. Ну й жінки!

Варка ледве-ледве осміхнулася.

Біля полкової канцелярії було гамірно. До конов'язі прип'ято кілька осідланих коней, коло них воловдалися козаки, гомоніли. Заходили і виходили з будинку прихожалі люди, певне, прохачі.

Варка перепнула хустину, витерла босі ноги м'якою травою, назула празникові об нозі чоботи. Мазнула ззаду обома руками по плахті, осмикнула запаску. Матвій подав заклопотаній жінці завітний папір — пішла.

— Писаря напитуй, полкового писаря! — шепнув Матвій, торкнувшись прибучавілою рукою плеча. Кивнула мовчки головою, вдячним зором ковзнула по колючій щетині Матвієвого лиця. Воно було зажуреним, а тому й близьким. Здавалося, що отут, біля полкової канцелярії, ріднішої, крім Матвія, людини у Варки на всьому світі нема.

Матвій випріг буланого, припнув до глабців, підняв голоблі і прив'язав, щоб не заважати проїжджаючим. Вусатий козак крикнув од конов'язі:

— Чи ти, чоловіче, не здурів, що голоблі підняв? Торговиця ж не тут, а в іншому місці.

— Коня продає? — крикнув другий.

— Хіба не бачиш — воза.

— З конем,— озвався Матвій,— тільки я вже продав.

— Продав? — підійшов вусатий.— А чому ж не віддав?

Довірливий і добродушний Матвій почав оповідь. Розказав і про Варку та її дочку. Козак потоптався-потоптався, далі махнув рукою, зашепотів:

— Ваш сотник — звірюка, з полковником в одній упряжці ходить. Нічого не доб'ється жінка, та ще, дивись, і сама загине. А шкода — гарна молодиця. До писаря най іде, у власні його руки супліку віддасть. Писар — людина поміркована, проти полковника зуба стриже.

— Чи не сам полковником бути хоче, — вцюкнув Матвій. Та це пройшло повз увагу.

— Скажи, до писаря, Василя Кулаківського... — І пішов до конов'язі, не мовивши більше ні слова.

Вийшла Варка, вона була немов кам'яна баба в степу.

— Ну що? — підступив до неї Матвій. Жінка не відповідала.

Підкотився вусатий козак.

— Кулаківському віддала, сотникові? — спитав.

— Якому Кулаківському? — видивилася на незнайомого, не розуміючи, про що той питає.

— Супліку, кажу, писарю Кулаківському віддала? — повторив вусатий.

— Віддала... Писарю...— І зайшлася слізьми.— Всі ви тут Кулаківські.

Ошелешений вусань плюнув і поплівся в шинок.

— Не плач, не плач, Варцю... Сльозами горя не залеш, а себе збавиш...

— Писарю віддала, Кулаківському ж... Люди нарекли. Та й тобі ж вони присовітували те саме.

— І що ж? — допитувався Матвій.— Де ж Уляна?

— Яка Уляна? — скрикнула. І злякалася — на кого вона кричить? — Не знає він нічого про Уляну. Їдь, кажу, додому і жди. А чого ждати, чого ждати, я тебе питаю?— І вже примирливо:— Скільки ждати, Матвієчку?.. Витерла сльози та так і стуманіла, не слухаючи поради-ливих Матвієвих слів. Що він може сказати чи пораяти? Ну що?

— Сотник! Сам пан сотник! — крикнув корчемник-вусань, показуючи пальцем на конов'язь, куди під'їхав кремезний чолов'яга.

Варка глянула в той бік. Вона пильно вдивлялася в знайому їй людину. Невідома сила тягла жінку вперед, нещасна опиралася, але йшла, ледве переставляючи ноги: раз-два-три, раз-два-три... І зненацька захиталася на ногах. Матвій кинувся до Варки. Вона зупинилася, міцно чіпляючись ногами за сухоребру землю. Витягла вперед голову — дивилася, дивилася, аж світ перед нею заплющився. Дивилася на сотника, а бачила, а бачила... гусара. Отого, що загинув... Отого, що нема в живих.

Сотник одійшов од конов'язі і, неначе навмисне, виріс перед жінкою.

— Він! Онопрію! — страшно скрикнула.— Де ти подів мою дочку?! Мою Уляну!

Сотник був спантеличений. Сотник був здивований. Сотник остовпів — перед ним стояла Варка, яка народила йому дочку, назвавши іменем його матері — Уляною. І цю дочку, свою рідну дитину, він, батько, украв, як татарин, як розбишака, і власноручно одпровадив полковникові.

Що ж сталося?

Сотник стояв на розпутті. Мимовільно він згадав слова священного Корана, заповіт кримських татар; йому їх нашіптував полонений турок, виправдовуючи свій злочин: «Коли ви зустрінете невірних, нападайте на них і міцно стискайте пута полонених. Не бійтесь і не покликайте невірних до миру, коли ви сильні і коли з вами бог; він не залишить вас без нагороди за ваші діла. Народження дочки — нещастя. Їх ховають живими, коли в сім'ї нічого їсти». Такий священний закон Корана. А він же сотник, християнин, а не варвар, не магометанин.

Причина і наслідок — вічний закон буття. Наяву трагічний наслідок. Але де ж його причина? Сотник не перелюбник. Так, Онопрій одвіз Варку, що була в пологах, до дружини полковника гусарського полка Івана Божича. Залишив там і просив доглядати як зіницю ока, бо таки встиг полюбити...

Гусарський полк, який складався наполовину з сербів, навербованих молодим Божичем у далекій країні, не зоставався довго на одному місці, він шастав по безлюдних українських степах, виловлював кримців-розбійників та інших нападників і люто розправлявся з ними.

В одному з боїв тяжко було поранено Коницького. Юнак думав, що не вичуняє. І тоді розповів полковникові про Варку, яка має народити йому дитя. Хоробрий і спритний у бою Онопрій подобався полковникові, він мав намір віддати за нього свою перестаркувату сестру. Навіщо йому ця сирота Варка. Дометикувавшись до цього, Іван Божич покликав до себе юного серба-гусара і показав йому знепритомнілого, окривавленого Онопрія.

— Коницький помер. Бачив? — І швидко одвів од пораненого. А він лежав, од великої втрати крові блідий, мовчав, майже не дихав... Але жив...

Посланець Івана Божича помчав у Київ. Переказав полковничисі, що Онопрій Коницький помер у нього на очах, отож нехай Варка забирається під три вітри.

Близько року мандрував гусарський полк і повернувся на постій у Київ.

Онопрій вижив, увесь час поривався заїхати в село, де мала бути Варка, бо в Києві її не застав, але полковник надержував хлопця біля себе, пильно стежив за кожним його кроком і не відпускав нікуди. Потім полковника гусарського полку призначено полковником ніжинським, і Божич переїхав туди. Одержав чималу рангову маєтність, а завдяки різним махінаціям мав аж чотири села, як свою власність, з землями, водами, лісами, колами, людьми і худобою.

Перш ніж спустити Онопрія з ока, полковник навідався в село, де мала бути Варка, і не застав її. Що б він робив, якби застав, — невідомо. Розпитував, де вона, але ніхто не знав. Зрадів — значить, померла. Дав священикові п'ять карбованців, і той охоче відслужив молебень за помин душі померлої раби божої Варвари. Тепер можна їхати туди і Онопрію. І він поїхав.

Незабаром у Ніжин прибула сестра полковника Івана Божича — потворна Феліца. На ній і одружив полковник Онопрія.

Нещодавно гусарського сотника Онопрія Коницького призначено сотником івангородським. Він також мав рангові землі, по два рази на рік збирав чинші, гонив людей на роботи, зазіхав на сусідні землі, води, ліси... Про сім'ю не дбав, сім'ї у нього не було. Про Варку забув давно.

І от вона, Варка, стоїть перед ним, не змінилася анітрохи з лиця, тільки змужніла, вигарніла.

Онопрій згадує свою матір, Уляну. Як він її любив і як вона любила його, Онопрія. Не було, нема і не буде, здається, ласкавішої, добрішої і ніжнішої на світі людини над його матір. Часто про це думав і говорив Варці Онопрій, і тоді, коли зустрічалися, і тоді, коли прощалися в Києві. Згадує,— Варка сказала тоді: «Якщо у нас буде дочка, ми назовемо її Уляною. Ти так любив свою матір, то щоб і дочку любив...» Ніжно так говорила тоді. А тепер...

— Де моя дочка, Уляна? — хрипіла нещасна жінка, бо не могла кричати.

XV

Пізнього вечора біля будинку полковника Божича на околиці Ніжина зупинився вершник, хвацько сплигнув з коня і, не озираючись, попрямував до дверей.

Полковник, одягнений по-домашньому, сидів на лаві, застеленій килимом роботи турських майстрів, і наливав у срібні келихи іскристе вино двом своїм побратимам, які затрималися після ситої вечері,— судді Грановському і писарю Кулаківському. Цокнулися, вдоволено крякнули.

— Угорське! — похвалився господар.

Кулаківський не без іронії доповнив полковника:

— Тільки гостям її імператорської величності подають і вашим.

Полковник заувагу писаря пропустив мимо вух — був у грайливому настрої. Суддя теж виявив обізнаність:

— Спеціальна комісія в Угорщині сидить на чолі з полковником і стежить за виготовленням вин, що їх відправляють для імператорського столу...

Сказав це і потер липкі спітнілі долоні одна об одну. Божич утямкував, підхихикнув:

— По пляшечці можу дати.

— Дякую, — поспішив полковий писар Кулаківський — маю чим і вас пригостити.

— Як знаєш,— невдоволено блиснув очима на писаря. І звернувся до полкового судді: — А ти як?

— Не відмовлюсь і від двох,— посміхнувся і хитренько глипнув на пана писаря. Божич ляснув у долоні, і на порозі з'явився молодий стрункий козак з наївним дитячим лицем.

— Добродію панові полковому судді дві пляшки угорського!

Молодий козак вийшов, але тієї ж миті стукнув дверима, повернувся:

— Вибачаюсь, пане полковнику, до вас прибув посланець із Глухова.

— Спитай, справа яка?

— Питав. Каже, секретна.

— Спитай ще раз, чи секретна. А коли секретна, то чи термінова. Чортзна-що — серед ночі...— Одначе встав, як ведмідь, почалапав до дверей.

— Свиня годована,— прошепотів пан писар Кулаківський у спину добродію Божичу, але так, щоб той не почув.

— І вам на мозоль наступив, пане полковий писарю? — захихикав Грановський.

— Вам ні?— буркнув писар.

— Дістається і мені,— признався суддя.

— А оце бачили? — І писар витяг з досьє Варчину супліку.— Читайте, знаємо, задля кого цей старунок.

Повернувся невдоволений господар. Подав папір писареві:

— Що там?

Глухівська канцелярія писала, щоб полковник завтра, а вірніше, сьогодні вранці був у Лемешах біля будинку вдови Наталки Розумихи, де на нього чекатиме генеральська старшина, а потім усі вони поїдуть до Києва провожати гофкур'єра її імператорської величності Ігнатія Полтавцева.

— Ще йому мало,— не стримався Божич.

— А до чого тут Лемеші? — здивувався суддя.

— Сам не розумію.

— Скільки ви йому дали, коли Полтавцев був у Ніжині?

— П'ятсот карбованців, як одну копійку,— не моргнувши оком, випалив Божич.

— Тю-тю-тю! — засвистав писар.— Скільки ж це він заробив на шведах? — І міркував уголос: — Генеральна канцелярія дала тисячу. А якщо і кожен полк дав по стільки, скільки й ви, пане полковнику, то цей гопкур'єр хапонув чималенько.

— Та-ак! — Пану писарю Кулаківському полковник Божич довіряв, хоч і не любив за те, що той обстоював, як йому здавалося, хлопські інтереси.

— Треба, значить, збиратися зараз, бо час не жде. Та й гроші захопити потрібно .— нагадав писар, вивівши з короткої задуми добродія Божича.

— Ну, вже й зараз... Скільки до тих Лемешів їхати?— заплямкав.— А гроші — да-а...— Подумав, рішуче труснув сивиною.— І ще треба так притиснути голоту...

Пройшовся по скрипучих дошках сюди-туди. Потім зупинився посеред вітальні, звернувся до судді:

— За перелюбство Наума Шила вирубати ліс у нього і в братів його.

— Він же, здається, штраф заплатив...— спробував було втрутитися писар.

— Заплатив, заплатив...— невдоволено заплямкав полковник.— Нехай буде вами знано, пане писарю, що з відома митрополита Київського, за правилами святих отців і за артикулами древніми (як і в книзі міської ратуші Ніжинської записано), присуджен був до смертної кари, але, по ходатайству духовенства, бувшого на тому суді, від кари звільнено, а за вину вказано вирубати його ліс.

— Про ліс там нічого нема.

— Сам читав,— сердився полковник.

— Може, хтось потім дописав.

— Може, й дописав, яке мені діло.— І знову до судді: — Слухай далі, пане суддя. Бувший козак Северин, їдучи з ярмарки і накупивши там вівців, одну по дорозі задушив. А тому велю усіх овець Северинових забрать за те, що не вміє коло худоби ходить, і в мою кошару загнати.— Помовчав і додав: — М'ясо зараз подорожчало.

— Це ж беззаконня!— аж підвівся з лавки писар.

— Беззаконня? — набубнявів полковник Божич. — А давати гофкур'єру такі «презенти» — законня? А пригощати вином гостей усяких законня? А де мені грошей на це взяти? Де, скажи?

— І скажу! — Писар витримав погляд полковника.— Скажу. Ви маєте чотириста дворів рангової маєтності— кожен двір платить чинш... Це — великі гроші. Не на одного гофкур'єра вистачить. Крім того...

— Пощитав... Чужі гроші пощитав. А чи відомо тобі, що чинш мені платять не всі, а тільки ті, які землі тримаються.

— А чумаки, ремісники, шинкарі,— нагадав писар.

— Скільки ж їх? — Щоб покінчити з неприємною розмовою, Божич погрозив товстим, як морква, вказівним

пальцем: — Стережися, писарю. Хизуєшся тим, що ти виборним ще завалявся, а я призначений? Але ким, ким? — Писар мовчав. Полковник наполягав: — Ким, питаю?

— Анною Іоанівною...

— Її імператорською величністю Анною Іоанівною,— підправив полковник.— А за що? — І сам же відповів: — За заслуги батька мого, Пантелеймона Божича, перед його імператорською величністю Петром Великим. За розгром зрадника Мазепи...— Це вже був козирний туз полковника, і писар укляк.

Суддя в думці був згоден з міркуванням писаря, але до розмови не встрявав, прикидався, що уважно читає супліку на ім'я полковника.

А полковник не міг заспокоїтися.

— Тобі, пане писарю, теж доведеться дати щось у полковий скарб, щоб поповнити ту півтисячу, яку дано гофкур'єрові. Не я один платитиму.

— А звісно. Рублів із двадцять внесу.

— Що? — Полковник голосно зареготав. — Одначе здивував... А ти, писарю, тільки вдаєш із себе ягня. Але, бачу, великого вовка варте воно. Хе-хе-хе! — двадцять...

Суддя все ще тримав перед носом папір, не знаючи, що з ним робити.

— Що то за папір такий? — не витримав полковник, обернувши своє кругле, як гарбуз, обличчя. Грановський глянув на писаря, віддав йому.

— Скарга у полкову канцелярію,— сказав рішуче і зліс-но,— на сотника Коницького, який на очах у живої матері вхопив шістнадцятирічну дочку її і невідомо куди завіз. Якщо це з метою перелюбства і про це стане відомо ге-неральній канцелярії або й сенату,— перелюбника чекає страта, як і його побратимів. У супліці сказано, що сотник був не сам, а з двома козаками, певне, з своїми наймитами.

— Шістнадцять? Їй усі вісімнадцять,— необережно вимовив свою обізнаність пан полковник, маючи на оці Степаниду, яку зустрічав біля Карпового хутора.

— Вам відомо? — поспішив суддя.

— Звідки? — полковник побагровів од люті, що його сміють у чомусь підозрювати.

— Доведеться створити комісію, щоб розслідувати цю справу...— спокійно констатував писар, пильно стежачи за поведінкою Божича.— Чи не так, пане полковнику?

Гості розійшлися. Полковник лишився у вітальні сам.

Він нікого більше не ждав. Та в цю мить вихором залетів сотник.

— Де Уляна? — не привітавшись, вибалушився на полковника.

— Яка ще Уляна? — спокійно перепитав Божич. Тричі ляснув у долоні. Забіг молодий козак, став як укопаний.— Коні готові?

— Готові, пане полковнику.

— Іди, я зараз.

— Де Уляна? — дико гаркнув сотник.

— Яка Уляна? — повторив, підвищивши голос, і полковник. Він не звик, щоб із ним розмовляли таким тоном.— Яка Уляна? Забирайся геть! Ти п'яний!

— Де моя дочка? Де та дівчина, що вам її привіз Йов? Де Уляна?

— Геть! — заревів полковник, підхопившись на ноги.

— Де Уляна? — підступив упритул до полковника сотник, страшний, розкуйовджений, з налитими кров'ю, бичачими очима.— За перелюбство смерть. Сам розстріляю, як собаку.— В руці опинилася вогнепальна зброя.

Полковник вдавано спокійно сів у крісло.

— Сідайте, пане сотнику!

— Постою!

— Коли вже смерть — то обом. Бо не я вкрав дівчину, а ви. Не я покинув дружину з дочкою і одружився вдруге, що заборонено християнським ученням, а ви. То кому ж смерть, кому шибениця?

Сотник Онопрій Коницький звів пістоль.

— Досить! Ніякої Уляни я не бачив і не знаю. Ти куди звелів її допровадити?

— У Талалаївку.

— Забери зброю!..— І, не чекаючи, поки сотник це зробить, звірюкою кинувся на нього і цим урятував своє життя — пістоль покотився на долівку.

До вітальні забіг молодий козак:

— Талалаївка горить!

— Талалаївка? — Полковник Божич зблід, схопив за груди молодого козака.— Талалаївка?

Козак часто кліпав очима, белькотав:

— Авжеж... Управитель сказав...

Полковник і сотник перезирнулися:

— Їдьмо!

Та вже було пізно.

Сосновий, у зруб, під соломою будинок горів неначе свіча, вогонь перекидався на інші будівлі — воловню, стайню, комори. Хату вже й не тушили. Баддями носили воду з глибокої криниці полковникові наймити, поливали стіни та солом'яні дахи інших будов.

Пробували лити воду в полум'я хати, але тоді вона горіла ще дужче. Упала стеля, провалився дах. Щось усередині тріснуло, зойкнуло, викинуло великий клубок палаючої соломи на собачу будку. Прив'язані пси рвали мотузки, вили і плакали. Почала горіти довга шерсть. Але на них ніхто не звертав уваги — виганяли, щоб порятувати, худобу.

Будівлі полковника стояли недалеко від Талалаївки на белебні. Талалаївчани, безперечно, бачили, як горять полковникові добра, але ніхто добровільно гасити не прийшов. «Так йому й треба»,— шепотілися між собою і розходилися по домівках. А хутір горів смолоскипом.

На цей час нагодилися полковник Божич і сотник Коницький. Зупинили коней сажнів за п'ятнадцять — дим і полум'я стелилися в їхній бік. Скочили з легкого дорожнього візка, закричали разом:

— Ей, хто там?

Ніхто не озивався. Сотник, не дочекавшись пахолка, побіг у дим, а полковник все ще тупцяв на місці.

— Ей, хто там? До мене!

На собаках горіла шерсть, вони кричали не своїм голосом — не гавкали, не вили, кричали, як смертельно поранена людина. І, нарешті, перервавши мотузи, дружно побігли на голос господаря, Божича. Кинулися на груди.

— Геть!— зарепетував полковник на оскаженілих псів.

Хата згоріла, лишилися саме вугілля та попіл. Уляни не було.

— Як це могло статися? — зібравши всю свою челядь, коли залили останнього жарука, спитав схвильовано полковник.

Усі стояли змучені, чорні та темні — нічого не знали, тільки плечима знизували. У полковника обмаль часу на дальші розпитування — світало, а йому треба бути в Ледмешах, чорти б їх побрали. Сотник — ні живий, ні мертвий. Божич примітив і наказав переконопатити попіл і гаряче парующе вугілля — шукати. Кого? Не знав ніхто.

...Нічого не знайшли.

«Згоріла»,— війнуло холодом на полковника. А сотнику він сказав:

— Ну, значить, втекла. Поїхали!

— Мене ж не кликано. І потім у такому одязі...

— Знайдемо зодяганку, бо й мене собаки...

А обгорілі і брудні пси, скупавшись у якійсь калюжі, бігли до свого хазяїна і жалісно потявкували.

— Сідай! — смикнув полковник сотника за рукав.— Поїдемо в Лемеші. Придумав же глухівський розумаха...

XVI

Вдова Наталка Розумиха бідувала тяжко. Чоловік її, реєстровий козак Григорій, людина неспокійної і сварливої вдачі, любив оковиту, часто пропадав у шинках. Шестеро дітей прижила Наталка, а козак ніяк не міг отямитися. Злиднювали, інколи тижнями не мали крихти в роті. А Григорій пив.

Жила Наталка в Лемешах; очевидно, за прізвищем першого поселенця, Лемеша, село так названо, тому й були всі Лемешами. А Григорія прозивали Розумом. І не тому, що надто розумний чи дурний, щоб з іронічним відтінком прикласти до нього це прізвисько. Зовсім ні. Він був звичайним козаком, вовкодухом, яких багато, і нічим особливим з-посеред інших козаків не виділявся. Хіба тільки одним — у нього була вродлива дружина. Прозвали його Розумом за те, що він, сидячи в шинку напідпитку, любив повторювати, коли хтось йому перечив:

— Що то за голова! Що то за розум!

— Подумаєш, розум знайшовся,— вигукнув одного разу якийсь козак. І всі зареготали:

— Григорій Розум!

З того часу й пішло:

— Ти це куди?

— Та до Розума Грицька.

Випадкова давня розмова в шинку забулася, а прізвисько Розум пристало до людини.

Григорій пив, а сім'я тим часом розросталася. Одружився старший син Данило, лишився наскільколи там часу жити з молодою дружиною в батька та в матері, поки на своє хазяйство не розживеться,— побільшало людей в обійсті Григоровому.

Ніколи дві господині не вживаються під одним дахом — Данило Розум вирішив одділитися. Порадився з

матір'ю. Наталка, хоч і неграмотна, але на розум була гостра — не перечила. Почали економити кожну копійку, пильніше наглядали за господарем, який і зовсім пустився берега, щоб не потяг чого з хати — гречки лантух чи одежину яку на келишок.

Для Григорія настали чорні дні. А син тим часом купив дерева на хату. Це було несподіванкою для козака, це прикро вражало самолюбство господаря.

Данило був удачі ніжної, крихкої, фізичною силою не виділявся. Якоїсь там години розлючений (не було за що похмелитися) батько зайшов у клуню, де син спав у засторонку на соломі, скричав:

— Вилежуєшся, ану вставай!

— Чого, тату?

— Ходи сюди! — І не встиг молодий чоловік стати перед очі батькові, як той швиргонув сина навідліг кулаком у вухо. Данило впав.— Хату ставиш, добро моє тягаєш? — Схопив його за груди, підняв, як курча, тріпав ним, бив головою об соху.

— Але ж... треба... Не вік же нам разом...— видавив Данило.

Тоді Григорій кинув його під стіну, рубнув носаком чобота посеред спини. Потім діловито насипав у мішок мірку жита, взяв на плечі і, не згинаючись, пішов до корчми.

Невдовзі Данила не стало — помер.

Данилова дружина скоро вийшла заміж, просила свою свекруху, щоб її донька якийсь час побула в них, бо другий чоловік не хоче брати її з дитиною. Але Наталка Розумиха — жінка рішуча — не хотіла й чути, щоб віддати малу щебетушку такій легковажній матері. І не дала.

Про сутичку батька з сином ніхто не знав — не сказав Данило. Прискіпувалися до хворого, випитували. Тільки й видавив:

— Бог йому, батькові, суддя. Ні в чому він не винен.

Дізнавшись про синові останні слова, Григорій запив ще більше — продавав усе, що під руку потрапляло. Лишилося в Розумів п'ятеро дітей: Олексій, Агапія, Ганна, Віра, Кирило. І внучка.

Олексій був хлопцем богомільним, ходив у науку до дячка в село Чемер, бо в Лемешах не було церкви, любив читати святе письмо і часто ночами засиджувався над євангелієм чи псалтирем. Батько не розумів сина.

А побачивши воднораз, як Олексій сидів за книжкою, зарепетував:

— Читаєш? Ось я тебе...— І розлючений кинувся на хлопця.

Олексій спритно вишмигнув з хати, старий за ним. Кілька разів оббігли навколо будинку — син не втече, а батько не дожене. Григорій забіг у сіни, схопив сокиру. Олексій прожогом до дірки в тину. Батько з сокирою — на нього. Мимо вуха Олексієвого пролетіла вона і застряла у вереї.

Наляканий хлопець, здогадуючись, від чого загинув його старший брат, вирішив уже додому не вертатися. Він пішов до чемерського дячка, попросився у науку, обіцяв працювати на нього, якщо він дасть йому якийсь притулок.

Може б, чемерський дячок і не дав притулок бездомному Олексієві, але хлопця виручив гарний голос, тонкий природний слух. Кілька років учився Олексій у дячка, часто з'являвся на хорах чемерської церкви, чаруючи прихожан своїм співом.

Батько, Григорій, може, й знав, де його син обертається, але ніколи не згадував про нього, ніби його й на світі не було. А мати інколи навідувалася із скупими дарунками, щоб хоч глянути на сина, поскаржитися на гірку свою долю, поплакати, лихо в сльозах притопити.

Якось Наталка Розумиха бачила сон. Натруджена за день, потовчена нізащо п'яним чоловіком, лягла на печі, думала про своє злиденне життя, про п'яницю-мужа, про дочок на виданні, яких, напевне, ніхто не схоче висвати — такі вони бідні та нужденні,— про найменших, Кирила і внучку Явдошку.

— Боже, боже, — зітхала, — зглянься на мою бідність, пошли щастя-долю діточкам горопашним. Не порадував, господи, чоловіком, то порадуй хоч долею щасливою дітей моїх!

Довго молилася та плакала ночами Наталка Розумиха, засинала аж перед світом.

Однієї ночі приснився Наталці сон, ніби вона прокинулася, а в хаті видно, як удень. Надворі ніч густа та чорна, а в хаті все золотом та сріблом сяє, з-під стелі сонце, місяць і зорі світять. Все разом — сонце, місяць і зорі. А повітря чисте та духмяне. А за вікном завиває вітер, шумлять верби гіллям і зітхає чорна натруджена ніч.

На початку 1731 року через Чемер їхав з далекої закордонної мандрівки полковник Федір Степанович Вишневський. Повертався він з Угорщини, куди їздив закупувати вина для столу її імператорської величності Анни Іоанівни. Була неділя. Полковник забаг послухати літургію місцевого попа і зайшов до церкви. Окинув поглядом невелику будівлю, глянув на хори. Півчі ладналися до співу. Нічого особливого почути чи побачити полковник не надіявся, нудьгував. Безцеремонно розглядав старі закіптюжені ікони. Гугнявий голос священика здратував полковника Вишневського, але вийти серед літургії вважав непристойним. Та в сей мент почав співати церковний хор. Злагоджено, чітко. Полковник подався всім тіло уперед, прислухався.

Ні, ніколи нічого подібного йому не доводилося чути. Тут були справжні голоси, справжні митці співу. Слух і зір напружений до болю — перед хором стояв юнак, неначе сам ангел божий, і співав ангельських пісень.

«Боже, боже! Що за голос, що за врода!» — аж скрикнув полковник подумки. І став перед усіх парафіян, щоб краще бачити і чути. По закінченні літургії підійшов до юнака:

— Як вас звуть?

— Олексій Розум.

— Скільки вам років?

— Двадцять два.

— Хочете співати в хорі її імператорської величності?..

Олексій мовчки кивнув на знак згоди головою.

Незабаром Григорій Розум помер. Наталка лишилася з дітьми сама, прикупивши лиха. Часто не було чого їсти, хоч груди теши. «Ось тобі й сон»,— думала.

За короткий час втратила двох синів і чоловіка. Двох, чоловіка і сина, в далеку дорогу спровадила, звідки ніхто ніколи не вертається. А про сина Олексія більше десяти років ні слуху ні духу. Більше десяти років. Чи живий?

Відчай закрався в душу. Не знала Наталка Розумиха дитинства, в шістнадцять років заміж вискочила, то й дівування не було. Чоловіка майже не бачила вдома — усе в походах. А коли був — пиячив та товк, як сидорових кіз, то її, то дітей. Що робити? Що діяти?

Довго роздумувала і зважилася... Попросити у людей — це не красти... Просити — не для себе, а для дітей. Щоб не повмирали з голоду. І Наталка помандрувала в інше село, де її не знають. Зайшла аж у Бране Поле і потрапила на обід до Нечипора Тура. Кілька днів провела в дорозі, лишивши Кирила та Явдошку на молодшу дочку. І от верталася. Стомлена. Пописана сотниковим канчуком спина боляче щеміла, на очі наверталися сльози.

— За що? Невже немає правди на світі? — І хитала головою.— Нема. Нема й не буде. Хто допоможе? — питала себе. І відповідала: — Бог. Він єдиний — всемогутній, всевидящий, всемилосердний.

Загадала: якщо тільки пощастить їй розжитися на копійчину, то спершу молебень відправить на половину тих грошей, а на решту прикупить дітям їстівного. Так і зробила, коли знайшла ножа з позолоченою ручкою. Це було щастя.

Додому йшла, ледве переставляючи ноги, згадувала про Домаху, про Варку, про нещасну Уляну, що її викрав сотник, вродливого, схожого на Олексія, Данила Тура і про отця Танасія. Згадала — всміхнулася, ковтнула слину Хотілося пити.

Добиралася, зупиняючись на перепочив у добрих людей, майже цілу добу. Кроків за двісті від свого обійстя зупинилася та аж руками сплеснула:

— Лишенько, що це?

На вулиці біля воріт її хати стояли карети і візки, швендяли якісь люди.

«Що сталося, що сталося?» — стукало, як не вискочить, серце.

XVII

Тріщав мороз, лютувала хуртовина, намітаючи високі кучугури снігу, завивали кругойдучі вітри. Сани прихопилися до будинку полковника. Стояв похмурий непривітний ранок. Олексій навіть подумав: «Чорт забирай! І для чого я тільки згодився так далеко їхати від рідних місць...»

Нашвидку перекусили, і полковник Вишневський поспішив з Олексієм Розумом до обер-гофмаршала Рейнгольда Левенвольде.

— Ваша світлість, я привіз із Малоросії простолюдина, який має приємний голос і до того ж дуже гарний собою. Крім усього,— почервонів спантеличений полковник, помітивши, що граф дуже зацікавлений особою співака,— крім усього, людина він пристойно освічена і, здається, знається на мовах.— Сказав це і зостращився полковник — йому справді здалося, ніби Олексій у дорозі сказав кілька французьких слів, коли вони на якійсь зупинці усмак хильнули угорського. А втім, він добре не пам'ятав — п'яний був.

— Просіть!

Олексій Розум зайшов.

— Слухаю вас, ваша світлість! — Став посеред кімнати, кивнувши на знак привітання головою. Граф Левенвольде сів спиною до гарячого каміна.

— О-о-о! — прогугнявив.

Зовнішність прибульця приємно вразила обер-гофмаршала. Здивовижено видивлявся на малороса, нервово посмикував правим кутиком рота, був, очевидячки, задоволений. Хлопець притямкував, що його оцінюють, наче якусь річ,— купити чи не купити? Збагровів, немов дитина. Зняв очі на графа. Се й поготів упокорило вельможу. Він сказав:

— Сідайте, полковнику! Сідайте, е-е, як вас звати?

— Олексій,— відповів хлопець. Але сісти не наважився.

— Ви знаєте французьку? — нелогічно спитав.

— Трохи.

Полковник засовався на стільці. П'яний був, а не випало з тями, що з ним говорили по-французьки.

— Звідки? Де ви вчилися?

— У дяка.

— У дяка? — зареготав граф.— Хіба малоруські дяки знають французьку?

— Не знають, ваша світлість,— усміхнувся.— Але...

Графу не доводилося бачити такої чарівної посмішки, тому забаглось ще раз узріти її.

— Повторіть, будь ласка...

Олексій знітився. Невже, зводив собі на думку, дурницю сплів якусь? Очі його вибільшилися, розсипалися іскрами розуму.

— Не знають, ваша світлість... В Чемер на вакації приїздив студей, який знав французьку мову. Він і навчив...

— Умгу! Ну що ж, починайте... Пан полковник запевняє, що ви гарно співаєте.

— Псалму?

— Що?.. А-а-а... Це в соборі.

Полковник Вишневський підказав:

— «Чумаче-бурлаче...»

Олексій посміхнувся, на щоках уп'ять висіялися дві ямочки, які так уподобалися графу.

І Левенвольде поспішив:

— О-о-о-! Чумаче... Як?

Олексій склав у замок руки, став на прямі, почав:

Чумаче-бурлаче, чого зажурився,
Чи воли пристали, чи з дороги збився?..

Граф Левенвольде одсунувся од каміна, йому добретаки напекло спину, вмостився зручніше. А Олексій продовжував співати, чутким вухом наслухаючи, як жалібно за вікном голосить і схлипує вітер.

Поїхали лугом, понад берегами,
Зустріли рибалок — ішли з неводами.

Полковник Вишневський напочатку перекладав зміст пісні з української на російську мову, але граф Левенвольде порухав пальцями — не треба, заважаєш, мовляв.

Не спішіться, хлопці, в дорогу додому,
Та вловимо долю чумакові цьому.

І обер-гофмаршалу Левенвольде, а тим більше полковнику Вишневському— кожному в різний час — доводилося бувати в малоросійських степах і на ріках, на берегах Чорного і Азовського морів. Як живою, вимальовувалася перед ним картина дивочного українського літа.

Не впіймали долі, та вловили щуку,
На велике горе, на сердечну муку.
Щука-риба в морі та й та пару знає,—
Чумак молоденький нічого не має.

Олексій замовк. За вікном завивала, голосила і плакала хуртовина.

— Ду-же добре! Віват!— заплескав у долоні граф.

Олексій Розум лишився в хорі її імператорської величності Анни Іоанівни.

Чутка, що в столиці появився вродливий юнак, який до того ж має чарівний голос, розкотилася по всьому Петербургу. Дійшла вона і до цісарівни Єлизавети Петрівни, дочки царя Петра Першого і Катерини Скавронської. Цісарівні нетерпеливилося почути спів юнака, і вона одразу подалася до придворної церкви. Щиріше, ніж будь-коли, молилася, визирковуючи того, ради кого прийшла. Літургія продовжувалася довго, та нарешті скінчилася. Але Єлизавета виходити з церкви не хапалася — мало почути, їй хотілося ще й побачити малоросійське диво.

І от Олексій стоїть перед нею — красень, яких мало, яких цісарівні не доводилося досі бачити. Туга пойняла її серце. Наливала вродою спаленілого юнака дивугідні очі свої, і голова паморочилася й хмеліла.

Прямо з церкви поспішила до графа Рейнгольда Левенвольде попросити, щоб той дозволив перейти співакові Олексію Розуму з імператорського в приватний хор цісарівни Єлизавети, де вже були Любисток та інші співаки і кобзарі з України. Їхала і думала про юнака, який заполонив співом,— про Олексія Розума. Згадався Шубін, перша велика, як здавалося цісарівні, її любов. Його теж звали Олексієм. І от два Олексія — Шубін і Розум — постали перед її уявою, а вона пильно вдивлялася то в одного, то в другого: очі в Олексія Розума — великі, трохи соромливі, замрійливі і розумні; очі в Олексія Шубіна маленькі, колючі, нахабнуваті, з накипом глупоти.

— Бр-р! — аж здригнулася. І це йому, не маючи ще і сімнадцяти літ, в альтані Літнього саду, дочка Петра Великого, цісарівна Єлизавета, розкрилила свої гарячі обійми, кинула до ніг серце... І що вона тільки знайшла в ньому? А плакала ж, коли її імператорська величність Анна Іоанівна заслала сержанта Шубіна в Сибір, запідозривши його в державній зраді. Дурна. Ким він був для неї? Другом? Ніколи.

І образ Шубіна Олексія вивітрився з пам'яті. Але не зникав образ другого Олексія — Розума... Розума... Яке мужицьке прізвище,— Розумовського... Так шляхетніше.

В сей мент сани стишили біг, кучер натяг віжки.

— Ти чого?! — прокинулася цісарівна від задуми.— Поганяй!

— П'яний або хворий, ваша величність, на дорозі.

— Може, зо мною рядом хочеш посадити? Паняй! Та швидше.

Кучер оминув чорну пляму на білому снігу, оперезав гарапником незнайому жертву.

— Кого б'єш? — Людина дико скрикнула, підхопилася, стала на прямі і знову дала сторчака. Цісарівна зареготала, штурхонула в спину плечистого, бородатого, у високій шапці візника. Той повернув голову.

— Ась, ваша величність?

— Жалую штофом горілки — молодець.

Граф Левенвольде не перечив, і Олексій Розум перейшов до двора Єлизавети Петрівни.

Невзабарі Олексія Розумовського призначено управителем одного з маєтків цісарівни. Через деякий час він став управителем усіх маєтків її величності Єлизавети Петрівни.

Кімнати, де мешкав управитель Олексій Григорович Розумовський, межували з кімнатами Єлизавети. Управитель і цісарівна часто навідувалися одне до одного в халатах, вони не приховували ні від кого дружніх своїх стосунків.

Минуло чимало років. Олексій Розумовський вивчав двір, знався з багатьма людьми різних політичних симпатій і переконань, але нікому не віддавав переваги. Спритні придворні ділки насторожували, коли йому вдавалося довідатись про щось нове з їхніх інтриг. Ходили чутки, наприклад, що Катерина (мати Єлизавети) за допомогою Меншикова отруїла Петра Першого за те, що той скарав на голову її фаворита Монса; що Меншиков отруїв і саму царицю Катерину, здорову і квітучу жінку на сорок третьому році життя, змусивши відписати царство племінникові, якого вона не любила, Петрові Олексійовичу, аби лише віддати за нього свою дочку; Олексій Розумовський довідався, як віце-канцлер Остерман намагався видати заміж цісарівну Єлизавету за малолітнього царя Петра Другого, тітку за племінника, але на це не пристав священний синод, відписавши, що подібний шлюб не може бути дозволений ні божеськими, ні людськими законами; як, нарешті, граф Мусін-Пушкін, двоюрідний брат Єлизавети, намагався стати фаворитом сестри... Всі ці і багато інших фактів придворного життя наводили Олексія Розумовського на думку не втручатися в політичне життя Росії. Та й що він міг зробити, не маючи ні високої посади, ні чинів, ні нагород. На очах у Олексія Розумовського відбувалися царські перевороти, але він участі в них не брав. Більше того, він навіть не сповіщав рідних, що перебуває при дворі, не допомагав

матері, яка перебивалася з хліба на воду. Олексій не знав навіть, що помер його батько. Можливо, саме тому не дуже й опікувався долею батьків, сестер і брата Кирила, вважаючи, що домашні живуть більш-менш пристойно. Одне слово, управитель маєтками цісарівни не наважувався показувати двору убогих своїх родичів, не заявлявся при дворі, коли там були гості з України — генеральна старшина. Доходили якісь чутки до Глухова, але ніхто їм віри не йняв.

Олексій Розумовський був свідком кривавого «царювання» Бірона, смерті Анни Іоанівни, короткого «владарювання» царя в колисці Івана Антоновича. Не встигла Анна Леопольдівна стати регентшею, як майже на очах чоловіка Антона Брауншвейзького знайшла фаворита в особі саксонського посла Лінара; як і за Анни Іоанівни, влада фактично залишалася в руках у німців. Нову регентшу не любили, вона ніколи не виходила до людей, мало кого приймала.

Єлизавета, навпаки, прогулювалася в санях і верхи по місту, заходила в казарми, хрестила солдатських дітей, давала щедрі подарунки. Симпатії народу були на боці дочки Петра Першого. Це не проходило повз увагу французького посла де ля Шетарді, і французька корона почала активно форсувати події. Франція переслідувала мету, як тільки Єлизавета сяде на російський трон, розірвати політичний союз Росії з Австрією і створити новий союз Франції з Росією, Пруссією і Швецією проти ненависного Габсбурзького дому. Швеція оголошує війну Росії, а насправді брауншвейзькому прізвищу на російському троні, відкрито говорячи, що Швеція хоче бачити імператрицею Росії дочку Петра Першого. Разом з цим де ля Шетарді вмовляє Єлизавету віддати Швеції частину земель, завойованих свого часу Петром.

Єлизавета відповідає:

— Краще я ніколи не буду царювати, аніж куплю корону такою ціною.

Французький посол перестав про це говорити, та не перестав діяти. Одержавши від французького двора великі гроші для здійснення перевороту через де ля Шетарді, Лесток щедро авансує Грюнштейна і Шварца, а вони в свою чергу роздають гроші гвардійським солдатам від імені цісарівни. На бік Єлизавети перекинулось тридцять преображенських гренадерів.

— За матушку цісарівну в огонь і в воду,— сказали вони.

Саксонський посол Лінар радив не церемонитися з Єлизаветою, а заарештувати й відправити в монастир.

— Нічого з цього не вийде,— хитала головою Анна Леопольдівна. — Хіба не залишиться чортеня, що не даватиме нам спокою?

Вона мала на увазі сина Анни Петрівни, старшої дочки Петра Першого — Петра.

Лінар порадив вислати з Росії французького посла де ля Шетарді, бо до нього тягнуться всі нитки змови.

Анна Леопольдівна зволікала і з цим. Нарешті до Анни Леопольдівни приїхав сам канцлер Остерман.

— Ваша величність,— сказав він тремтячим старечим голосом,— ходять чутки...

Регентша зупинила канцлера, підійшла до гардероба, витягла одяг, зшитий для малолітнього імператора. І, тримаючи його в руках, сказала:

— Всі отсі плітки, ваша світлість, давно вже мені відомі. Гляньте краще, який одяг...

Графу Остерману нічого більше не лишалося, як відкланятися, поцілувати руку і вийти.

Пізньої ночі граф Левенвольде через довірену особу передав записку регентші про переворот. Напівсонна Анна Леопольдівна обурилася.

— Спитайте Левенвольде, чи він не збожеволів.

Вранці граф приїхав до двору сам.

— Все це пусті балачки,— сказала їм правителька.— Мені самій краще, ніж кому-небудь, відомо, що цісарівни боятися нічого. Я сама говорила з нею про все.

Та справа в тому, що вагалася і сама Єлизавета. Дізнавшись про це від лейб-медика цісарівни Лестока, де ля Шетарді поспішив до цісарівни.

— Я,— сказав французький посол,— приїхав попередити вас про небезпеку. З достовірних джерел я дізнався, що вас хочуть посадити в монастир на вимогу Антона Брауншвейзького. Поки що цей намір відклали, але ненадовго. Настала пора діяти. Уявіть собі, що ваші наміри не здійсняться. В такому разі ви все одно опинитесь у монастирі. Але трохи раніше. Різниця в тому, що коли ви зараз ні на що не зважитесь і не досягнете мети... Одне слово, вибирайте — трон чи чернича келія? Коли останнє — то всі ваші друзі потраплять або на плаху, або в Сибір. І ще... Я міг би вам не говорити сього, ваша величність, але й мовчати не можу. Росія була і залишається варварською країною. Її

треба витягати з бруду. Єдиний монарх, який прагнув до цього — до цивілізації і прогресу, се був ваш батечко. Він боровся проти варварства, але своїми варварськими методами. Варвари в сій прекрасній країні всі — від мужика і до графа. Ви не маєте мила і завозите його з Італії чи Франції, вино — з Угорщини, тютюн — з Англії, чай — з Китаю... На російському троні сидять тепер іноземці. То був Бірон, а тепер Лінар. Чи ж могли і чи можуть вони думати, щоб таку велику і багату країну вивести в число передових країн Європи? Ні. Їм се не вигідно. І рано чи пізно, а прийде час, коли народи Росії прозріють і спитають у російських людей царської крові — куди ви дивилися? І не буде вам тоді порятунку. І не врятують вас монастирі.

Уважно слухала Єлизавета де ля Шетарді. І нарешті сказала:

— Коли так, коли нічого іншого не залишається, як тільки почати діяти рішуче, то я доведу всьому світові, що я — дочка Петра.

Другого дня цісарівна зібрала «малий консиліум» з кавалерів свого двора — Воронцова, Розумовського, Шувалова, Лестока, Шварца. Усі настоювали діяти рішуче. Олексій Розумовський сказав:

— Сія річ не потребує закостеніння задля благополучного здійснення наміру, а якщо продовжиться до самого злополучного часу, то відчуває дух мій — бути великому бунту не токмо в Росії, але і в багатьох державах; з тієї причини, від чого синове російські можуть прийти в крайній розор і втратити вітчизну свою.

Найпильніше цісарівна дослухалася до слів Розумовського, якому довіряла безмежно.

— Саме так. І я не стільки про себе опікуюсь, як про бідних порадників моїх і підданих.

Увечері Лесток зібрав усіх своїх однодумців на раду в шинку навпроти палацу цісарівни, наказавши в'їхати в двір двом саням. В шинку Лесток зустрів секретаря французького посла де ля Шетарді і почав з ним грати в більярд, щоб згаяти час, поки зберуться однодумці. Коли всі посходилися, Лесток послав надійних людей дізнатися, чи спокійно в будинку канцлера Остермана — у вікнах було темно.

Минала друга година ночі. Лесток пішов до цісарівни. Вона не спала. Стояла на колінах перед іконою богоматері, просила благословення здійснити свої наміри.

В палаці Єлизавети зібралися всі головні прихильники цісарівни і знать: Олексій Розумовський, камер-юнкери Шувалови, камергер Воронцов, Василь Федорович Салтиков, дядько покійної Анни Іоанівни, а тому і близький до її роду, він першим перейшов на бік Єлизавети. Були й інші особи, в тому числі родичі Катерини, які із селян стали графами,— Скавронські, Єфімовські, Гендрикови.

Увійшов Лесток. Він подав Єлизаветі орден святої Катерини і срібний хрест; узявши їх, цісарівна вийшла з палацу. Біля під'їзду на неї чекали сани. Сіла поряд з Лестоком. На зап'ятках стали Воронцов і Шувалови; в других санях — Розумовський і Василь Салтиков, у них на зап'ятках — гренадери.

Коні дружно вимчали з воріт і, знімаючи густу снігову пилюку, легко понесли важкі сани в напрямку казарм Преображенського полку. Невзабарі весь полк вишикувався перед казармами. Єлизавета злізла з саней.

В маніфесті, наспіх написаному графом Бестужевим, говорилося: «Все духовные и мирские чины, верные подданные, особливо лейб-гвардии полки, для пресечения всех происходивших и вперед опасаемых беспокойств и беспорядков, просили нас, дабы мы, яко по крови ближняя, отеческий престол восприять изволили...»

Єлизавета Петрівна стала імператрицею. Не забула вона своїх друзів і особливо найближчого, Олексія Розумовського, який в день святого Андрія Первозванного став дійсним камергером і, крім того, генерал-поручиком. Коронування мало відбутися в Москві в Успенському соборі, і з цією метою в лютому 1742 року Єлизавета і вся дворова знать виїхали з Петербурга.

В день коронування Єлизавети Розумовський, що ніс у церемонії шлейф імператриці і виконував при церемоніальних обідах роль обер-шенка, був призначений обер-єгермейстером і одержав знаки ордена святого Андрія Первозванного. А через деякий час йому було відписано чимало міст і сіл в багатьох губерніях. Олексій Розумовський став найбагатшою людиною в Росії. В сей же час духовний наставник імператриці Єлизавети Дубянський настійно радить їй за намовкою канцлера Бестужева-Рюміна обвінчатися з Олексієм Розумовським, на що вона згодилася. І в селі Перові недалеко від Москви таємно було узаконено церквою шлюбні зв'язки графа Олексія Розумовського і імператриці Єлизавети Петрівни.

Тепер уже Олексію можна було сміливо відкритися лемешівським родичам. І він через гофкур'єра Полтавцева пересилає матері, Наталії Дем'янівні Розум, синовній гарячий уклін, великі гроші і запрошує до Москви.

XVIII

У легкому дорожньому візку полковник Божич і сотник Коницький вирушили з Талалаївки, коли вже сходило сонце, роздмухавши верховим вітром солом'яний попіл хмар. Їхали швидко, мовчали, не перемовляючись ні словом. «Хату, звичайно, доведеться ставити нову. Але від чого ж вона загорілася?» — ламав голову полковник. Доля дівчини турбувала і його. Сотник думав майже про те саме, але він згадував ще й Варку, яку досі любить. Думав і важко зітхав. «А полковникова сестра... Ускладнювати стосунки з полковником — значить втратити все: і сотникування, і рангові маєтності... Почекати, примиритися з долею, але не спускати більше з ока Варки (коли б тільки Уляна була жива), хай зачекає, а там буде видно... Що буде видно? Біля двох десятків літ чекала і ще чекати? Ні, се вже занадто!..»

В'їжджали в Лемеші. Село перетинала одним одна вулиця, від якої розбіглося кілька завулків. На полковника Божича чекатимуть біля хати Наталки Розумихи. І справді, біля однієї з хат стояло кілька екіпажів. Полковник зліз з візка і почав розминати ноги. Глянув у двір — гофкур'єр Ігнатій Полтавцев давав знак наблизитися. Іван Божич рушив, за ним сотник.

— Сюрприз,— замість привітання сказав Полтавцев.— Припас на останній день мого від'їзду до Петербурга... Імператриця Єлизавета Петрівна виявила милість до вашого земляка графа Олексія Розумовського, дала чимало нагород, землі і титул графа. Я маю доручення від його світлості до матері — графині Наталії Дем'янівни.— Полковник і сотник перезирнулися.— Я маю доручення вітати і вас, пане полковнику, від імені її імператорської величності — вона не забула Пантелеймона Божича, який прислужився її батькові в 1709 році під Полтавою.

— Дякую! — уклонився полковник і згорда глянув на сотника. Той похилив голову — пропала дочка, пропала Уляна.

Новоспеченої графині в селянському поношеному одязі між старшиною не було, вона готувала сякий-такий сніданок дорогим гостям.

— А де ж графиня? Ручку поцілувати дорогій заслуженій людині...— роззирався Іван Божич, шукав очима.

В сей мент вийшла з хати Наталка Розумиха:

— Прошу, дорогі гостеньки, до господи! Частуйтеся, що бог дав!

Трусячи великим, як жлукто, животом, Божич підплив до Розумихи, переломився, почав облизувати огірковий розсіл з мокрої руки. За полковником рушив і сотник, став за два кроки від графині і остовпів. Перед ним була та сама жінка, яку він оперезав канчуком у Домашиному обійсті. «Впізнає чи не впізнає?» — подумав.

— І ти тут, негіднику! — закричала Наталка.— І ти цілуватися лізеш?

Іван Божич, не збагнувши, за що така немилість графині до сотника, зблід. Гофкур'єр одвернувся, витяг білу хустину і приклав до рота. Наталка Розумиха не могла стриматися од гніву.

— Геть мені з двору! Щоб і очі мої тебе не бачили! Люде чесний! Ви тільки подумайте, як оцей гицель канчуком мене пописав!

Наталка казала правду — три басамани закипіли чорною кров'ю по білому тілу.

До розгніваної жінки підійшов Ігнатій Полтавцев:

— Заспокойтеся! Сотник за свій вчинок понесе кару. Ходімо в хату.

Причепурившись, Наталка Розумиха ласкаво запрошувала:

— Заходьте, гостеньки! Заходьте! А ти, душогубе, геть!

Вранці наступного дня проснулася Наталка, неначе на світ народилася. Клопотів прибавилося, а що саме треба робити, і не придумає. Син радить купити будинок у Козельці, бо може статися, що в гості з самою імператрицею завітає, то щоб було де гостей прийняти. Треба отож перше-наперше їхати в Козелець.

Діти ще спали, тільки Віра коло печі поралася. Прийшла помогти.

— Не спите, мамо? — кинула од печі.

— Не сплю, а що?

— Пасти череду Кирила я не пустила.

— А чого ж, хай би йшов. Все-таки свіжа копійка.

— Товариш Олексіїв так сказав, Полтавцев.

— А-а...

Швидко підвелася, попоїла, розбудила Кирила.

— Вставай, синку, снідай та збирайся.

— Куди, мамо?

— Таж не хвости волам крутити, вчитися. В Козелець поїдемо.

Будинок був чималий, новий. Власник його перевіз сім'ю в Київ, зробив ремонт, щоб дорожче продати, чекав купця. Наталка Розумиха нагодилася, коли з комірчини виносили останні речі, а господар наказував зморхлому чоловікові, якого залишав на хазяйстві, пильно доглянути будинок.

— Добридень!— зайшла до двору жінка з хлопцем.

— Добридень!— з цікавістю оглянув бородатий чоловік Наталку.— З чим бог послав?

— Хочу вашу хату купити, от і прийшла.

— Хату, молодице?— перепитав з недовірою.— А гроші ж у тебе є?— І додав:— Це не хата, а дім, дорого коштує.

— Знаю, що недешево.— І, вже гніваючись, запитала:— То продаси чи ні? Бо в інше місце піду. Як тебе зовуть?

— Оврам. А може, й меблі купите заодно?— запобігливо, звертаючись на ви, спитав господар.

— Можна й меблі, на дрова хіба,— вцюкнула в саму душу скупого хазяїна. Домовилися і про меблі.

— Слухай, Овраме. Оцей шинок, що через дорогу, теж продається?

— Звісно, що так. Та не скоро на нього купець знайдеться. Сама злидота поокруг. Начиння, яке ще там лишилося, до Києва заберу, а шинок замкну та й ждатиму — купця напитуватиму.

— Я куплю. Показуй шинок.

— Ви?

— Я. Чого витріщився?

До півдня купля-продаж скінчилася. Наталка послала Кирила в Лемеші, переказала дочкам, щоб прийшли та помогли перевезти все її збіжжя в нову хату. І вони не забарилися: Агапія, що була заміжжю за ткачем Уласом, Ганна — за закрійником Осипом Закревським, Віра — за рейестровим козаком Юхимом Дараганом — прибігли одразу.

Ідуть три дочки за возом, на якому складено скупі пожитки Наталки Розумихи, усі веселі, обнімаються, сміються. Вони раді, вони безмежно щасливі.

А за домовиною на ветхому візку ідуть двоє — батько і дочка. Вони ховають Карпову матір і Степанидину бабцю. Ховають людину, яка ніколи нікому не заподіяла зла, яка жила стражденно і тихо і так само тихо вмерла, не завдавши людям клопоту на сьому світі. Уся в чорному іде Степанида, ледве ноги переставляє і гірко плаче, приказуючи:

— І на кого ж ви мене, бабцю моя люба, покидаєте? На кого залишаєте? Та ви ж ідете в темну могилу, де ні сонця нема, ні місяць не світить, ні зорі ясної не сяють!..

Ось і кладовище. Глянула Степанида в глибоку чорну яму — сльозами вмилася.

— Оце дім! — радіють дочки Розумишині, вносячи привезені з Лемешів речі до козелецького «палацу». Біжать до щасливої матері, обнімають її і цілують.

І цілує свою бабцю увостаннє Степанида.

XIX

Полковник Ніжинського полку Іван Божич не забарився завітати до Розумихи з презентом, але в Лемешах поралася на господарстві її старша дочка Агапія, одержавши від матері ветху хатину в подарунок. А що вона з нею робитиме — продасть чи житиме, то справа її.

Виїхав Іван Божич двома ридванами — на одному сотник Онопрій Коницький з подарунками (хотілося помирити його з Наталкою), на другому — сам полковник з кучером Олельком, чоловіком років під шістдесят, добродушним бездітним удівцем.

«Сюю жінку не завадить ближче до свого берега принадити,— думає про Наталку Розумиху полковник.— Людина вона з характером, а такі навіки лишаються вдячними друзям і ніколи не прощають заподіяної їм кривди. Злопам'ятливі». Та це його не стосується. Нехай це турбує сотника, бо Наталія Дем'янівна така, що спуску йому не дасть

ніколи. А шкода — сотник все-таки своя людина. Тож, аби не загодити якось ощасливлену сином Олексієм учорашню жебрачку, і приїхав полковник у Козелець. І він таки був першим. Правда, у Лемеші навідувалися й інші, але тоді, коли нікого дома не було, то й не знали, що Наталю Дем'янівну треба шукати в Козельці.

Полковників ридван зупинився біля воріт. Олелько не по роках проворно зіскочив з козел і пішов у двір через хвіртку, щоб доповісти вельможній пані про одвідини скромного ніжинського гостя (так звелів сказати Божич). Наталія Дем'янівна не забарилася, випурхнула з дверей, взялась одчиняти ворота. Вона за цих кілька днів помолодшала, пожвавішала, рум'янці заграли по лиці. Одяг був селянський, але не буденний — празниковий.

Олелько хапався допомогти вдові — вона не перечила. Заїхали обома ридванами. Наталка стояла збоку, знову примітила сотника.

— І ти тут?— скипіла, вдарила кулаком об кулак.— Ану зараз же геть з двору, щоб і не смерділо тобою. У мене досі ще спина болить од твого канчука. А як же там стара Домаха! Геть, геть, геть!

Сотник, перехнябивши голову, ні слова не кажучи, кинув на руки Олелькові ремінні віжки і вителіпався з двору.

Полковник поспішив до Розумихи, вклонився, поцілував, знасила одірвавши од живота широку мозолясту руку.

— Наталіє Дем'янівно! Я на малу часинку до вас. Дізнатися за ваше дорогоцінне здоров'я, залишити презент, та й далі... Діла, діла. А колись і на довше заїду.

— Може, зайдете в хату?

— Не зараз, не зараз...

— Хоч подивіться будинок...

— Ну хіба так.

Полковникові не хотілося довго бути в Розумів, щоб не застали його інші, такі, як і він, а тому невзабарі поспішив залишити приємне сімейство. Тримаючи під руку, говорив, догідливо заглядаючи в очі:

— Не осудіть старого. Прийміть від щирця!

— Ну, коли від щирого серця,— хитро посміхнулася Наталка,— що ж...

Підійшли до ридвана.

— Оці ось конячки, візочок з пакунками на ньому — мій вам дар,— сказав голосно, щоб усі чули.

— І оці змії?

— І конячки.

— І ридван?

— І возочок. Та ще й з кучером. Олельку, іди сюди!— покликав. І спитав, хоч про це вже говорено:— Хочеш служити пані Наталії Дем'янівні за кучера?

— А чого ж, діло таке. Де скажете, там і служитиму.

Наталка давно збагнула, що становище її змінилося, а тому не відповіла нічого. Полковник зрозумів це як згоду прийняти дар, почав прощатися.

Дзвеніла полуднева спека. Робити було нічого — в шинку товарів нема, Юхима послала за ними. Нипала Наталка по двору, добре разом з усіма за одним столом пообідавши. Вдячний кучер по розкішній трапезі підійшов до господині:

— Пані, будь ласка, нікуди їхати не збирається? З вітерцем провезу. Жарко...

— А чого ж, поїдемо...

Наталці кортіло справді кудись податися, бо ніколи ж у такому ридвані не їздила. Та не зважувалася першою розмову про це затівати. А внучка Явдошка з Кирилом цікаво дивилися то на ридван, то на господиню, ждали, як це вона вилізе на таку колісницю та сяде на тому місці, де сидять полковники. Скоро, мабуть, і поїдуть, бо чогось крутяться біля ридвана, боязко доторкуючись до нього рукою. Бачили, як підійшов до господині вусатий Олелько. Чули, бо вже стовбичили надворі, що саме сказав і що мав у відповідь.

— Ну що ж, поїдемо? — закричали діти, дратуючи обох. Наталка швиргонула на них гнівним позирком, і діти, як наполохані зайці, шмигнули в двері. Наталка повільно підкотилася до Олелька, шепнула:

— Запрягай і виїжджай з двору сам. За селом на мене зачекаєш. Я скоро прийду...— Подумала і додала:— Городами...

А Олелькові що. Він усяких примх пана полковника та його дружини назнав. Буде ще й така. Наталка додала, коли Олелько лаштувався запрягати коні:

— Що я кажу чи роблю, дітям — ні-ні.

— Діло звичне, пані. Сполню.

Діти видавлювали шибки носами, але нічого не чули, тільки бачили, як Олелько пішов у стайню, а господиня в хату.

— Жарко. Спочину трохи. — І присіла на канапу, куплену в господаря дому, купця Оврама. Невзабарі повела таку річ: — Бачите, яке життя в нас починається,— вчитися вам треба. Усім. А найбільше Кирилові. Приговорила я дяка, за дохідливу оплату вчитиме. І вам, сороки, не завадить того самого учення дійти. Як і ходити, і їсти... і всього-всього. От...

— А куди це Олелько збирається? — не витримав Кирило. Йому так хотілося промчати в ридвані.

— До полковника, мабуть. Та він вернеться.

— То й я з ним поїду, якщо вернеться.

— А як заночує там... Не треба...— Мати була така— ій навсупор не йди. Сказала — зав'язала. Кирило про це знає. — Отак-то, діти.— Помовчала.— У тебе, он, Віро, та й у тебе, Ганно, багно під нігтями. А в полковничихи чи в панії якої ти бачила таке? А ми... — не договорила. Кирило, глянувши на руки, сховав їх за спину.— Ану геть-те мені обрізуватися та митися! — розколошкала дітей. Вловила вухом, як видеренчав з двору Олельків ридван.— «Треба б наймичку найняти»,— сказала собі подумки і вийшла на подвір'я.

На призьбі Домашиної хати сиділо двоє — батько і дочка. Мов неприкаяний ходив по двору кінь — вони не помічали його.

Ридван підкотив до самих воріт, баскі огирі стали цапа — Олелько спинив їх на скаку.

Обоє — Карпо і Степанида — не вставали — ждали, що далі буде. А з ридвана вилізла Наталка Розумиха у святковому вбранні, горда, красива, з тонкими, міцно стисненими вустами. «Злюка»,— шелеснуло в Карповій голові.

— Добридень! Щасти вашій господі! — підійшла Наталка і подала Карпові руку. Карпо глянув на ридван, міцно потиснув руку, забувши, що перед ним жінка, аж скрикнула Наталка. Не поцілував.

«Мужик! — подумала.— Це не пан полковник.— І посміхнулася: — Він же ще нічого не знає».

— Добридень! — одказали непривітно Карпо і Степанида.

— А де ж баба Домаха?

Степанида заплакала, затулила обличчя руками. Карпо одійшов з гостею до воріт.

— Шкода! Взяти до себе хотіла.— Карпо глянув здивовано.— О, та вам ще нічого не відомо.

Не втаюючи, розповіла, що купила дім у Козельці.

— Жаль! — підсумував Карпо, невідомо кого маючи на увазі — Домаху чи Наталку.

— Що ви думаєте робити?

— Степаниду не знаю куди приткнути... На Запоріжжя треба б, а там буде видно.

Наталка розмірковувала, хитаючи головою, нарешті зважилась:

— Нехай Степанида поки що йде до мене. Нагодована буде, зодягнена, в теплі, в добрі і в захистку. А коли ти повернешся, Карпе, тоді й візьмеш. Бо скоро я сама залишусь — Кирила Олексій забрати хоче до себе і Явдошку... Тогди у мене нікого не залишиться, а діла прибавиться. Шинок он купила. Торгуватиму, а Степанида помагатиме.

— Спасибі! От спасибі! Сам бог вас послав. Степаниндо, чуєш?

Випровадивши дочку на заробітки, Карпо забив обабполами вікна, позатулював дірки в тину сумнівної міцності затулами, позачиняв двері, ворота.

В обійсті Турів зібралися кутківчани, говорили про всячину, а найбільше — непразна, з помітним черевцем Марія, Матвія Рослого дружина.

— Отож я й кажу. Еге. Купив Матвій коня з возом, а йому того коня і не треба було купувати. Купив та й купив. Бо чоловік гарно припрошував.

— Та ти вже про це казала,— спробував зупинити Марію Матвій.

— Еге ж, казала. Купив нікуди негодного коня та й вирішив продати.

— А брешеш, Маріє,— добродушно заперечила баба Христя,— бо кінь був добрий, гніденький.

— А хіба ж я що кажу.

— Та ти про Наталку. Про Розумиху.

— Еге ж, про Розумиху, про Наталку. Там така панія стала, що й не сказати. А сотника дак вигнала з двору, мов собаку рудую.

— То, виходить, Данилові боятися сотника нема чого? — запитав сам себе Нечипір. І сам же й відповів:— А таки нічого. То де ж він?

XX

Кінь спіткнувся, перестрибуючи через рівчак, Уляна здригнулася, зойкнула. Гойдалася в тісній колисці то вгору, то вниз — де це вона? Ах, ледве не скрикнула. Згадала — її схоплено на Карповому хуторі, посаджено на коня... Її міцно притримує вершник однією рукою, щоб не впала. Уляна мимоволі зсувається з сідла, незнайомий ковмонник підтягає її вгору і іде далі. Йому важко їхати і тримати дівчину перед себе. Це Уляна знає по тому, як часто він змахує зі свого лиця краплі поту рукою, що тримає поводи. Кілька крапель упало дівчині на підборіддя. Не виказала цього. Притямкувала — везуть, а куди — невідомо. Якби кінь пішов ступою, зіскочила б вона, а так доведеться зачекати. Або ні, або вона навмисне і обережно буде зсуватися, а вершник хай частіше натужиться, щоб посадити її, як вона і сиділа, поки не стомиться зовсім і не зупинить коня. Так Уляна й робитиме. Але очей не розплющуватиме, хай думає нещасний, що дівчина ще не прийшла до тями.

Небагато минуло часу, а Уляна досягла свого. Йов зупинив коня, кинув поводи на гриву, обома руками почав усаджувати branку зручніше. Кінь махнув головою, поводи впали. Треба злізти та підняти, бо інакше їхати буде ніяк. Йов зліз, притримуючи однією рукою Уляну, нагнувся. Branка розплющила очі, вхопилася руками за луку, ударила ногами. Кінь шарпнувся, побіг. Йов упав, кінь копитом боляче розсік йому скроню, але Уляна того не знала. Їхати було незручно, острогів не піймала, поводи метлялися перед конем. Боялася оглянутися, щоб не впасти. Але кінь пробіг невелику відстань, стишився, пішов ступою. Лучила потрапити в остроги — одну... другу... — якраз по ній.

«Невисокого коліна козак»,— подумала. Кінь зупинився, бо ніхто ним не правив і не підганяв його. Оглянулася позад себе — молодика не видно було. Не злазячи з коня, впала на кінську шию, поплескала огира тендітною рукою. Він повернув голову — вхопила один кінець повода. Одразу відчула під собою опору. І порятунок — тепер присадкуватий молодик їй не страшний. Уляна любила їздити верхи — Данило навчив. Розглянулася довкола — була на березі якоїсь ріки. Глянула назад — до коня з хвоста підкрадався Йов, тримаючись рукою за скроню. По щоці сукалася кров. Вдарила острогами, натягла поводи.

— Стій! Мене вдарив кінь, там при сідлі... Перев'язати...

Дівчина зірвала з голови хустину разом з червоною стрічкою, кинула.

— Перев'яжи! — Од'їхала на деяку відстань, бачила— невміло пов'язувався.— Куди ти мене віз?

— До полковника Божича,— буркнув невдоволено.

— Нащо?

— Служити в нього...

— Хіба до полковника отак, як мене оце, усіх на службу запрошують?

— Тільки таких гарних, як ти, — піддобрювався, чи що, Йов.

— Де ж на мене полковник ждав?

— У Талалаївці. Недалеко від Ніжина.

— Далеко ще туди?

— Та верст із шість. З Талалаївки і Ніжин видно.— Йов упорався з перев'язкою, руки в нього вільні, наддав ходи.

— Е ні, голубе, до коня я тебе близько не підпущу,— сіпнула за поводи.— Полковник мене в Талалаївці ждатиме?

— Він у Ніжині. Уночі прийде до тебе.

— Он як! Падлюка! — погнала коня.

— Куди ж ти?

— Та ж до полковника. В Ніжині зустрітися з ним хочу.

Так і правилися до самого Ніжина — Уляна верхи, а поранений Йов пішака слідом.

— Ти справді до полковника? — кричав Йов.

— Ха-ха-ха! Вовкові в пащеку? Нема дурних, козаче. Шкода, що назад не знаю дороги, в Бране Поле. Та й боюся твоїх побратимів зустріти.

— Хитра...

— Та не дурніша од тебе.

Правилася ніжинськими вулицями — навколо люди. Йова підпустила ближче — тут не страшно. Люди поглядали на дівчину і на парубка, який плентався поряд з конем.

— Любить козак дівчину,— жартували. Йов скрипів зубами.

Якийсь час мовчали обоє — думали про своє. Йов — як заманити дівчину до своєї хатини, затримати чи й

зв'язати руки, але допровадити-таки до полковника вночі. А Уляна... Вона справді хотіла зійти з села, податися в не відомі їй краї, бо дома не сиділося.

Цілу ніч, протягом якої село перетворилося на пустку, бо покинув його Данило, не спала дівчина. Чого тільки не передумала, а виходило на одне — не пробачить Уляна матері ніколи і нізащо, що посміла палко цілувати парубка, якого любила вона, Уляна. Ніколи і нізащо.

— Куди ти їдеш? — обірвав Йов дівочі спогади, і вони спорохніли одразу. Скинула очі на нахабу, перев'язаного її хустиною.

— А куди б ти хотів, щоб я їхала?

— Заїдемо до мене... У Ніжині мати моя живе...

— Ну ж і нерозумний ти, козаче. Чого б це я до тебе їхала? — Але спитала перегодя: — А де ж ти живеш?

— Біля церкви.

— Сьогодні неділя? — Йов кивнув головою.— Гаразд, поїдемо до тебе.

Молодик глянув недовірливо знизу вгору, хотів сказати: та й ти, видно не з мудрого десятка, бо не догадуєшся, що тебе там чекає, як тільки переступиш поріг. Але промовчав, не сказав нічого.

Біля церкви чимала юрба. Літургія ще не почалася — люди валом валили. Уляна зупинила коня.

— Тітко Євлампіє!— гукнула. Оглянулася огрядна монашка.

— Уляна? — здивувалася.— Чого ти тут?

Дівчина глумливо глянула на Йова, зірвала з його голови свою закривавлену хустку, побігла, кинувши спантеличеному Йову разом з поводами:

— Прощай, йолопе!

Другого дня Данило з Провом завітали до ніжинської перекособоченої хатини Йова недалеко церкви.

— Талалаївський хутір полковника згорів? — спитав Йов, ніби гості його повинні були знати про це.

— Згорів. Від блискавки, чи що...

— Можна подумати на блискавку. Уляна втекла... Нехай думають, що я завіз дівчину в Талалаївку, зробив усе, як велено. А що пожежа сталася, то до цього Йову діла нема.

В серце зайшли зашпори — таке відчуття зненацька пронизало Коницького. За підновленими воротьми Наталки Розумихи сотник почував себе обпльованим, зганьбленим, знищеним.

Коницький з Козельця правився до Івангорода, і тяжкі думи опосідали його.

Хто ж тебе образив, сотнику, хто зважився посягнути на твою честь? Наталка? Ні, не Наталка! Бо таки винен перед нею, бо таки глибокі борозни поорав на її спині. Не про честь ішлося, коли вона вигнала тебе з двору, тоді їй було просто боляче, інакше вона не могла. Але потім, коли минуло кілька днів, коли біль утих, невже вона виявилася такою гордою, що не може стерпіти образи, заподіяної їй? Хто вона, зрештою? Невже і в звичайних людей розвинене почуття гідності більше, аніж у тебе самого? Скільки разів ображав тебе, не жебрачку якусь, а сотника, полковник Божич? Та минав день-два, і ти забував про все на світі, служив, як перше, вірно, запобігав, догоджав. Забував? Ти думаєш, що забував? Невже ти так-таки і не згадаєш жодного випадку, коли полковник збиткувався над тобою?.. Хм! Чому не згадати... Хіба таке забувається, таке ніколи не забувається. І якби ти, сотнику, помінявся з полковником місцями, то одразу згадав би все, не забув би нічого, жорстоко і люто відплатив би йому за його жорстокість. То чим же гірша Наталка Розумиха? Ніколи не поміняєшся ти місцями з полковником, та скоро і сотником бути перестанеш. А Наталка помінялася місцями з багатьма, полковники їй ані під шапку. Вона мати графа, вона графиня. І, безперечно, не пробачить заподіяної напруги. І правильно зробить. Хто ж усе-таки в цьому винен? Домаха? Баба Домаха теж підставляла спину під канчук. Як же ти зважився замахнутися на стару жінку, яка не хотіла віддавати онуку в лабети розбещеного полковника? Вона ж мала цілковиту рацію. Вона оберігала честь своєї дитини, свою кров.

А як жорстоко піджартувала над тобою доля, коли вомісто Степаниди підсунула тобі власну дочку. О! Тільки тепер ти відчув усю ганебність свого вчинку. Ганебність, коли про дочку зайшлося? А Степанида ж теж чиясь дочка... Сирота, думав?.. А виявляється, у неї і батько є, а може, ще й мати. А коли б не було, коли б нікогісінько не було, то... ще гірше. Вона ж сирота. Чого ж ти, сотнику, зрештою, не сотнику, а просто людино, не обстав за

честь цієї нещасної дитини, не допоміг, а, навпаки, намагався упхнути в болото, в гнилу яму облуди і омани.

Де ж твої, сотнику, друзі? Наталка — ворог, страшний ворог, якого конем не об'їдеш. Степанида — ворог, батько її — ворог, баба Домаха — ворог, Данило — ворог... Ти, сотнику, підняв шаблю на Данила... А що він тобі заподіяв злого? Що ловив рибу в ріці, яка протікає через землі пані Аделаїди? Чому ти нуртувався, що розтягають чужі добра? Чому не беріг свої, не доглянув і тих мізерних рангових маєтностей, які ти мав?

Але ж Данило зух — так сіконув по вусі!.. Назнарошне чи ненавмисне? А звичайно, навмисне! Не може такий вправний рубака переполовинити вухо, коли не хоче цього! Вухо! Посміховисько з чоловіка зробив, на глузи взяв... І не скажеш нікому, мовчатимеш, а всі бачитимуть і реготатимуться... Уже й полковник питав, хто це вухо перепаював, і аж качався од сміху, худобина, свинюка! Виявився ти, сотнику, боягузом, що не віддячив... Віддячив? Не про те думаєш, сотнику! Сходи і пробачся перед парубком, бо не він же нападав на тебе, а навпаки! І це було б справедливо... Пробачитися? Ні, цього не станеться. Та й слово ж ти дав, привселюдно заявив, що ніколи не подаруєш Данилові наруги над собою... Привселюдно... Де це було? Ага, на пасіці... Як це можна в присутності посполитих і простих козаків погрожувати сотникові? Як можна?

Хто ж усе-таки винен у тому, що ти, сотнику, багато заподіяв людям зла, а зрештою і собі? Хто? А як ти образив Варку? Адже ти любив її, любив і любиш зараз... Це ж полковник, чуєш, сотнику, полковник Божич розлучив тебе з твоєю любов'ю, це полковник підняв твого канчука над головами баби Домахи і Наталки, це ж полковник вимагав з кожного сотника по п'ятдесят карбованців на презент гофкур'єрові Полтавцеву... А ти шукав цих самих грошей де тільки можна їх знайти... Полковник... П'ятдесят карбованців із сотника. Привселюдно заявив, що дав на презент п'ятсот карбованців, але ж то брехня, олжа несусвітенна. Бо тільки сто дав, адже ти, сотнику, знаєш. Полковник!..

Що ж ти тепер, сотнику, робитимеш? Чим житимеш? Куди ти підеш? На Запоріжжя? О, ні! Там знайдуться знайомі твої, яким ти ставив позначки на їхніх закутаних у веретища чересах, там вони тобі згадають про все, втоптуть у твою пам'ять ногами, щоб не забував... Куди

завгодно, тільки не на Запоріжжя. В чумаки? По сіль? Та коли ти тільки до соляних озер доберешся, то й незчуєшся, як на твою голову із самого неба звалиться гостробока соляна брила і розпанахає тобі голову... Ні, куди завгодно, тільки не в чумаки. З чумаками тобі не по дорозі. Куди ж, куди? Ах, а може в Сибір? Далеко, ніхто не дістане... Але й Сибір тобі заказана. Хіба ж ти забув, сотнику, як вислав ціле село, збунтоване проти полковника, і відправив у Сибір? Полковник дав загад, а ти його, той загад, виконав, зігнав людей з насиджених місць, не зважив ні на сльози, ні на прокльони... А полковник грошики полічив, що йому сенат прислав. Ще й похвального листа одержав од сенату, що полковник дуже добре розуміє політику двора і допомагає заселяти Сибір. Полковник? Знову полковник?

Тяжкі думи панахали душу, гострими лезами впиналися в серце. Незчувся, як і до порога свого будинку добувся. Важко зліз із коня, зайшов у хату. Дружина (хм, дружина!) кинулася до чоловіка, почала роздягати. Не дався. Стояла біля вікна, насторожена і настрашена. «Погань поганню»,— відзначив сотник і одвернувся.

— Як там наш братичок поживає?— спитала Феліца, щоб хоч цим нагадати, з ким сотник має справу — з сестрою полковника, а це не жарт. Однак це запитання розбудило в чоловікові звірюку.

— Братичок? Твій братичок одна потвора, а ти друга. Попадись мені твій братичок ось зараз під руку, я його отак...— Кинувся до настовбурченої Феліци і почав душити її за горло. Одначе Феліца виявилася не такою вже й слабкою — напружила усі свої сили і відкинула сотника так, що той ледве ногами не дістав стелі.

— Потвора! Сам ти потвора! А я сестра полковника! Про нас у царському дворі знають... Почитають...— Важко дихала.

— Почитають? Се ж за що? За те, що батечко твій вішальником був? За те?..

— Сам ти вішальник!

Цього стерпіти було несила. І розлючений сотник, неначе хижий звір, люто кинувся на свою жертву і почав товкти її по чому попало. Бив і думав, що б'є не сестру полковникову, не свою дружину, а самого полковника.

— Гех-гех-гех!

Феліца впала. Але не заспокоївся сотник — бив гострими, немов із каменю, носками чобіт — гех-гех-гех!

За цією роботою і застав сотника сам полковник Божич. Він приїхав навідати сестру, розповісти їй, що обставини склалися так,— із сотникуванням Коницькому довелося розпрощатись. А застав... мертве тіло. Заюшена кров'ю лежала Феліца, полковникова сестра, на долівці і не дихала.

Варка сиділа в Турів, слухала оповідь Данилову. Плакала. Ні горя, ні радості не було на обличчі. Просто плакала, та й годі. З чого тільки не плачуть жінки. Варці було гірко, що дочка не повернулася. Але те, що Уляна була жива й здорова, солодило душу.

Про все розповів Данило, утаїв лише при сторонніх, що дочка нарікала на матір, приревнувавши її до нього. Іншим разом скаже або й не скаже ніколи.

— А що ж робити? — глухо, коли всі переговорили, спитала Варка.

— Що робити?! Знайти той монастир Хроловський та й забрати дитину! От і вся моя казка,— радила баба Христина.

— Еге, трясця його матері нехай,— поїхати і забрати! Га...— Хотів сказати «Гафійка», перехрестився на образи.— Христинка правду каже — поїхати і забрати! Еге!

На тому й порішили.

Рипнули двері — зайшов Карпо. Завітав, щоб попрощатися. Розповів про зустріч з Наталкою Розумихою та про дочку.

— І довго вона там служитиме?— для чогось поцікавився Данило.

— Ще не знаю, — одповів Карпо Півторалиха. — До мого повернення, певне.

— А чого ж ти приїздив?

— Чи й повірите, — почав чоловік,— ні з того ні з сього додому потягло. Та сни кілька ночей підряд такі снились, що не дай боже нікому,— то мати, то дочка у багнюці якійсь валяються... А се ж на хворість... Поїхав. Та й те сказати — дружина у мене там, Арзула, дитини жде... Подумав я, що скоро татарченя матиму, та й про християнську душу згадав... І так, повірите, шкода матері та дочки мені стало, що далеко вони від мене, хоч криком кричи.

— Арзула?— насупився дід Петро.— Татарка?— Перехрестився на образи, плюнув.— Дочка тут без батька гибіє, а він з татаркою, трясця його матері нехай, волочиться. Вісімнадцять дівчині. Вісімнадцять год, вважай, дома не був... Як це втямити?

— Я ж на Запоріжжя пішов, коли Степаниді три роки було. Ходила вже, щебетала,— виправдовувався Карпо.

— Щебетала...— перекривив старий.— То, виходить, п'ятнадцять?

— Справедлива ви людина, діду Петре, люблю я вас... Але послухайте.

— На біса мені твоя любов, трясця його матері нехай! Люби басурманку, коли дочку християнську забув як звати.

— Та ви тільки послухайте...

— І слухати не хочу! Тьху!— плюнув, кинув з порога:— А ще козак!— І вийшов.

— Вогонь, а не чоловік,— замилувався дідом Данило.

— Піду і я, щоб цей вогонь та не прохолов дуже. Ще, боронь боже, захорує,— хутенько вибігла вслід і баба Христина.

— Ха-ха-ха! Нічого не скажеш! Скільки матір пам'ятаю,— длубався у вусі Нечипір,— все життя за здоров'я батькове піклуються. А їм уже до ста добирається... Неспокійний характер.

— А Гафійка, говорили старі люди, спокійною і ніжною була.

— Все життя згадують батько Гафійку, видно, любили. На Степаниду, казали, була схожа.— Глянув на Карпа Нечипір.— То що ж ти хотів сказати?

— Багато зараз не говоритиму. Може, опісля. Залишивши матір із трирічною Степанидою, подався я на Запоріжжя світа побачити та слави козацької зажити. Два роки пробув, аж мене споряджають у чумачку — сіль з Криму на Січ возити. Раз поїхав, другий і третій... Заробив дещицю, завелися грошики... Вирішив я ще кілька разів з'їздити — і додому. Та за четвертим разом пограбували усю чумачку кримці, людей побрали і мене в неволю продали. Цілих десять літ пробув я на каторгах.

— І в дітей, і в батьків доля, видно, однакова,— скрушно похитала головою Секлетина.

— Не зовсім. Бо батько аж двадцять п'ять літ на галерах пробули.

— А як же ти звільнився?— цікавився Нечипір.

— Втік. Довго розповідати, як се сталося, але втік. Більше року рани на Запоріжжі зачухував. А потім у похід на Кафу пішов. І Арзулу здибав...

— Скільки ж ти вже з нею?

— Два роки... Поки обжився... На господарство стягся... Не їхати ж додому з порожніми руками, та ще й не самому.

— А так, так...— встала з ослона Секлетина.— Не барися ж хоч тепер, Степаниду лишаючи. А що ж Арзула, чи як її?..

— Добра вона до мене,— ніби виправдовувався чоловік.— Додому в хутір привезти хочу.

Усі сиділи мовчки, не знали, що радити. А Карпо Півторалиха звівся з лави, сказав:

— Хотів я тебе попрохати, Даниле,— навідуйся до моєї хижі, доглянь, поки вернуся... Та навідуйся і до дочки, до Степанидки, коли час вибереться. Одне слово, порадь, заступися, коли що...

— Добре,— буркнув Данило, скоса зиркнувши на Варку. А в пам'яті вигулькнула Уляна.

Карпо Півторалиха попрощався з усіма, крім діда Петра,— не знайшов ніде, і вийшов з гостинної хати.

Бране Поле спало. Не лягав тільки дід Петро тієї ночі, коли у Варчине обійстя заявився сотник з двома молодиками. Сидів дід у затінку, то й бачив, як зносили дві скрині, якісь лантухи. Завели в двір корову, повипускали курей... Заїхали парокінною бричкою. Потім гайдару, стиха нагукував:

— Варко!

Ніхто не озивався. Випріг коней, завів у клуню. Підняв якусь ганчірку, поніс у хату. З вікна випхнувся вогник. Дід Петро сидів — не спалося. Повновидий місяць яскраво освітлював обійстя Варчине. А дід сидів...

Невдовзі сотник вийшов із хати, тримаючи під пахвою якогось вузлика. Знайшов заступа під хатою, тричі стукнув ним об землю, пильно розглядався навколо, ніби когось шукав. Ходив по городу туди й сюди, а потім, ніби щось пригадавши, швидко попрямував до Нечипоровоґо тину, де росла акація. Відміряв од неї два кроки в напрямку Варчиної хати і почав орудувати заступом.

«Скарб закопує, трясця його матері нехай»,— сказав подумки дід Петро. На місяць накотилася хмара, коли сотник закінчив роботу. Пішов у хату, і скоро хатина провалилася в пітьму. Зачекав дід Петро, підвівся крекчучи і пішов шукати свого заступа.

Вранці дід упав на крижі, ледве виходила його знахарка Улита, закликана бабою Христиною.

— О господи, невже се смерть прийшла?— казала з виголосом, витираючи плахтою глибоко запалі вологі очі.

— Рано ще, не скигли. Тобі тільки щоб пара з рота йшла,— проскрипів дід Петро. І склепив повіки. Спитав:— А Данила нема?

— Нема, нема... Лежи...— заметушилася баба Христя.— Та й коли ж йому вернутися, якщо вчора лише поїхав з Варкою. Або що?

— Побачитись хочу.

— Попрощатись?— І заголосила:— Ой людоньки! Рятуйте душеньку мою! Помирає старий! Ой на кого ж ти мене покидаєш та куди ж ти від'їжджаєш!— гвалтувала.

Сотник вийшов на гвалт, ходив по городу, утоптував непомітно землю недалеко від акації, посміхався.

— Що з вами, тату?— забіг до діда Петра Нечипір.

— Принеси, сину, ярмо з клуні. Мережатиму.

— Тьху!

XXI

Доїжджали до Києва. В дорозі знебулися так, що ледве ноги волочили, бо половину шляху доводилося іти пішака. Буланому не під силу було тягти двох дебелих дядьків і Варку,— лише спускаючись з гори, сідали на візок усі троє.

Переправившись через Дніпро, зупинилися недалеко від берега насупроти Видубецького монастиря. Данило подряпався на гору розпитати мніхів, де знаходиться академія, в котрій навчається Феофан, брат. Невже вони не знають Феофана? Ну хай, може, й не знають. А академія де?

— Хоч тут пощастило! — зустрів Данило брата, чоломкаючись. Нашвидку розповів, яка лиха година його сюди приперла.

— Сталося, значить, таке, — бурмотів Феофан. — Ну, що ж... Поможу. Де вони?

По дорозі до монастиря Феофан захоплено розповідав братові про Григорія Сковороду, якого, як і Олексія Розума, взяли співаком до двору її імператорської величності. Взяли, а він пише, щоб вислали йому книги для вивчення грецької, єврейської і латинської мов, хоче читати в оригіналі Сенеку, Епікура, Плутарха, Платона, Арістотеля... Інші, мовляв, шукають чинів і багатства, а Сковорода — істини в науці. Намагається пізнати світ в собі і себе в світі.

— Цікава людина!— скінчив про Сковороду Феофан.

Данило слухав брата і мало що тямив. Стільки незрозумілих слів понаказував йому, аж дивно, як вони в його голові тримаються. Дивився ясними чесними очима і дивував на брата. Феофан помітив, змовк.

Ось і монастирська брама з віконечком у ній. Феофан рушив на розвідини, та в сю мить засвистала жерстяна хвіртка і вийшла стрункa жінка у супроводі двох інших монашок. Данило кинувся, щоб розпитати про Уляну, та завалували пси, залементували люди і долинув дикий рик звірини. Не встигла незнайома монашка розглянутися, як з-за рогу вибіг бугаяка. Повільно переступаючи з ноги на ногу, люто ревів і копирсав рогом землю.

Жінки стрибнули, наче кішки, назад, збилися докупи біля цегляної монастирської стіни — бугай одрізав дорогу до хвіртки.

Данило не рухався з місця. Варка закрила обличчя руками, дві монашки попадали на коліна, підняли руки до неба, молилися. А третя, та сама, до якої хотів заговорити Данило, стояла зі схрещеними руками на грудях, сміливо і навіть з якоюсь єхидною усмішечкою чекала своєї долі.

Бугай ішов на Данила. Парубок стояв як укопаний і ждав. Бугаяка, не дійшовши двох сажнів до людини, зупинився, загув, копнув рихлу землю, побіг просто на парубка.

— Ай!— закричав хтось позаду, але Данило не оглянувся.

Бугай з низько опущеною головою наблизився до велета, наставивши довгі роги, щоб прохромити ними людину. Данило спритно одскочив трохи набік,— повернув голову і бугай. Ось тепер парубок схопив дужими руками тварину за роги, почав гнути голову до землі, вивертаючи в один бік. Бугай люто заревів, упав на передні ноги.

Нагодилися люди з мотуззям, накинули налигач, вчотирьох повели, а двоє підганяло.

— То сіль в очу, то скабка в п'ятці,— провів Данило непроханих гостей суворим поглядом, нагнувся і почав вибивати пилюку з синіх празникових шароварів. М'язи рук і ніг співали і нили від напруги — Данило се любив. До брата підбіг Феофан, за ним жінки-монашки. Одна з них підійшла до парубка:

— Спасибі, юначе. Хто ви?

— Данило. А ви?

Монашка зашарілася, глипнула неспокійно на подруг, ті похилили голови.

— Сміливий ви, дужий...— сказала замилувано. І недоречно спитала:— А ви знаєте Олексія Розумовського?

— Сина Наталчиного?

— Не знаю вже чийого... Не чули?

— Не бачив. Але мати його, Наталка Розумиха, казали, що він схожий на мене. Тільки що я вищий од нього та в плечах ніби ширший. Так тітка Наталка казали.

— Боже, боже!— зітхнула монашка.— Ви про щось хотіли мене запитати? — зустрілася очима. Данило аж похолов, червоніючи. Варка помітила се (жінки завжди спостережливіші від чоловіків), сіпнулася до монашки і почала просити, щоб та допомогла розшукати дочку в монастирі.

Уляни, одначе, у Фроловському монастирі не виявилося.

— Може, не у Фроловському?

— Або не в Києві?

— Одне відомо, Уляна жива. А де вона, то сіль в очу, то скабка в п'ятці, невідомо. Ідьмо додому!

— Так, ідьмо,— зважилася і Варка.— Може, ще раз навідаться сюди доведеться, то — до зустрічі!

— До зустрічі, Данило!— гукнула найсміливіша з монашок.— Не забудь, зовуть мене тут Єпіфанією.

Феофан розповідав по дорозі.

— Так ось яка вона — наречена царя.

— Хто-хто?— спитали разом Данило і Варка.

— Наречена царя Петра Другого, Катерина Олексіївна Долгорукова.

— А коли ж він царював? Петро був, потім Анна, дочка брата його. А тепер його дочка..,

— Цей Петро Олексійович Другий став царем, коли йому було біля дванадцяти років. А помер у чотирнадцять.

— Отуди! А коли ж він устиг наречену придбати?

— А в царів так,— почухав за вухом Феофан.— В чотирнадцять років Петро Другий призначив весілля, а через кілька тижнів і помер од віспи. Його майбутня дружина, оця монашка, що ви її бачили, Катерина Олексіївна, на кілька років старша од нього.

— На скільки?— спитала Варка.

— На шість, здається.

— Це різниця невелика.

— А хотіли його одружити на рідній тітці Єлизаветі.

— На тітці? І що?

— Церква не дозволила.

— Отак у царів,— підсумував Данило. Прощаючись, обнімав Феофана, казав не без гордощів:— Усе ти, Феофане, знаєш, аж страшно. Така мала голова, як горня, а варить добре. А в мене — як золійник, а порожня, аж гуде. він розтоптав би...

— Кожному своє, Даниле. Ти он бика звалив, а мене

— Ет!— відмахнувся Данило.— А що ще чути в світі божому?

— Що там чути? Єзуїти он на православну нашу релігію нападають, на католиків обернути хочуть.

— Не дозволяй... Адже сам казав, що православна церква виступила проти шлюбу племінника з тіткою... Справедлива, значить, вона.

Сонце торкалося золотих бань київських церков, коли Варка і Данило переправилися паромом через широкий Дніпро і рушили до Браного Поля.

Данило з Варкою по дорозі навідалися до Карпової хати — все ціле. Рушили далі.

Ніч була.

Варка зайшла в своє подвір'я — здивуванню не було меж. Віз, коні стоять у клуні, кури по двору швендяють. Не розуміла, що це мало означати — увійшла в незамкнену хату. Сіла на лаву край столу, дивилася невидющими очима на сплячу людину, чула здорове, гучне хропіння. Не розбудила. Сиділа і дивилася. І гірко плакала.

Вісімнадцять років тому вона так мріяла бути разом. Чимало років за рядом не вірила Варка, що Онопрій загинув, серцем відчувала, що повернеться, прийде в її хату як господар... А цей самий господар прийшов тоді, коли його не ждала. Та й як він посмів переступити поріг Варчиної хати, коли нема Уляни, як?.. Розбудити? Ні. Хай спить, хай хропе, як це він робив без неї чимало довгих літ. Хай спить, хай спить... Сльози горохом падали на долівку. Чого він приїхав? Як він смів? І вирвалося з грудей, з глибини:

— Чуєш? Вставай!

Онопрій Коницький схопився як ужалений.

— Варка! Прийшла?—Одягався повільно, пильно приглядався до Варки. Сонячні зайчики стрибали по хаті. Танцювали і сміялися. А Варка плакала.

— Варцю!

— Чого тобі?

— Мене обдурили... Полковник...

— А дочка? А Уляна...

— Я не знав...

— Що Уляна? Ти хотів Степаниду повести полковникові, нещасну сироту... Ех, Онопрію!.. І вона жити хоче...

— Уляни нема...

— Нема. Уляна в монастирі десь.

— Вона жива?— щиро зрадів Онопрій.

— І се добре, що радієш.

— Поїдьмо і заберімо! Візьмемо та й... Виїдемо звідси. Не можу я тут довго залишатися.

— Ні, Онопрію. І тобі з'їхати з двору доведеться, з села...

— Назавжди?— зняв очі на Варку.

— Не знаю.

Онопрій полегшено зітхнув.

— Добре, я піду. А ти подумай.

— Подумаю.

— Візьму коні з возом, а корову і добра в скринях лишу тобі.

— Як знаєш...

— І потім...

— Що потім?

— Під акацією я закопав горщик з червінцями. Візьму трохи грошей, а решту лишу тобі...

— Як знаєш...

Данило з батьком збирали чумачку, лаштувалися в дорогу. Секлета очуняла — самі дадуть лад у господі і на порогу. Парубок стояв біля тину на своєму обійсті напроти акалії. Онопрій Коницький копав ямуції, витісував запасну вісь. Онопрій Коницький копав яму. «Собі на погибель»,— подумав Данило. Викопав, засипав, упять викопав і теж закидав, третю почав копати. Випростувався, змахував краплі поту з лиця і знову за роботу. Копав хапливо, без передиху. І раптом перестав.

— Хто взяв?

Підійшла Варка.

— Ти? Тільки ти одна знала — казав тобі!..— зарепетував сотник.

— Казав, але коли...

— Коли... коли... Нема! — підкотився до спантеличеної жінки і розмахнувся кулаком...

— Ай! — упала. Данило перехопився через огорожу.

— Ти чого?

— А тобі яке діло? Се моя жінка.

— Твоя?

— Моя!

Варка ледве звелася.

— Не жінка я тобі. Геть з двору! До часу до годиночки! Геть!

— Чуєш?— поспішив Данило.— Іди, коли добром просять. А то розкричався, наче гній продав.

— Мало я тебе стукнув,— намагався дошкулити словом.

— То се ти?

— Я! Кулаком!

— Брешеш. Бо кулаком ось так б'ють!— Кров бризнула з вуха — сотник упав.

— Я тобі сього ніколи не прощу! Запам'ятай!

Парубок вернувся.

— Не треба, Данилочку, уб'єш.

— Данилочку? С-с-сука!

XXII

Наталка Розумиха збиралася в дорогу. Олексій просив матір, щоб приїхала з онукою і Кирилом у Москву — чекатиме на неї.

Поприїжджали дочки із зятями — проводжати матір. Дочкам і самим хотілося б поїхати, але Олексій заборонив

їх брати. Сестер, якби вони та не були одружені, ще можна було б і прихопити, але він не знав зятів і боявся їх. Свої — се одне діло, а за чужих, на випадок чого, червоніти він не хотів.

Зібралися в світлиці, посідали на канапі і лавках. Заговорила Наталка Розумиха. Дала загад — Степанида за порядком у господі стежитиме, по господарству — Олельку, в її козелецькому домі Віра з чоловіком житимуть, за шинком наглядатимуть.

— Отак-то! Прийде час — і ви побачите царицю і брата. А зараз приймаймо гостей.

Увійшли ті, що мали супроводити до Москви матір обер-камергера з сином Кирилом і внукою Явдошкою: київський полковник Михайло Танський з братом, полковий обозний київський, син ніжинського полковника Божича, Пантелеймон, по дідові названий, щоб обезсмертити ім'я покійного героя полтавської битви, та інші, яких Наталка Розумиха не знала.

Першим приклався до руки Наталчиної, вишмарованої чебрецем вомісто мила, Пантелеймон Іванович Божич.

— Просив полковник вибачення, що не може сам особисто супроводити вас, бо у хворості перебуває, і доручив мені кланятися вам, вельмишановна матушко, Наталіє Дем'янівно. Я радий буду супроводити ваше сімейство до самої Москви, турбуватися в дорозі про ваше здоров'я і благополуччя.

Наталка подякувала — пошкодувала, що не може їхати сам полковник Іван Божич.

Пантелеймон одійшов од Наталії Дем'янівни і, поступившись місцем іншим гостям, граціозно підкотився до дам. Першою йому потрапила на очі Степанида.

— О-о-о!— протяг і глибоко заглянув ув очі дівчини. Цілував руку. Віра засовалася на лавці, скрипнула зубами, люто блиснувши очима на дівчину. Але Степаниду не зачепило оте багатозначне «о» ніскільки. Вона з цікавістю розглядала панів, а на молодого Божича дивилася з якоюсь відразою. Се заспокоїло Віру, але й роздратувало — такий бравий кавалер і не звертати на нього уваги. Красуню із себе корчить, недотепа. Глянула на свого чоловіка, реєстрового козака Юхима Дарагана, зиркнула на Божича... Ну, і порівнювати нічого. Божич — красень, яких мало... І Віра пошкодувала, що поспішила вискочити заміж.

Екіпажі подано, церемонія прощання ішла до кінця. І знову до першої Степаниди підійшов Божич, ніжно взяв за руку.

— Як вас звати?— спитав.

Одповіла Віра:

— Степанида. Наша наймичка...

— О-о-о!— Випустив руку дівчини і обернувся на голос.— А ваше?

— Віра Григорівна, сестра обер-камергера Олексія Розумовського.

— О-о-о!— Взяв руку обома своїми руками, шепнув:— Обожнюю...

Сиділа Степанида на весь будинок сама, голосно плакала. А чому — і сама не знала як слід. Потім вийшла з хати, сказала дядькові Олельку, що трохи прогуляється, і подалася за село до старої дички. Там і дала волю сльозам. Кожну вільну хвилину щовечора до заходу сонця ходила туди,— виглядала Данила. Аж на сьомий день по від'їзді Наталії Дем'янівни до Москви діждалася. Було несе в суботу. Завтра неділя, завтра Данило виїжджає в небезпечну мандрівку. І знову плакала.

— Не витримаю я тут, Даниле, довго, — сумно хитаючи головою, говорила Степанида.— Не витримаю. Як Наталка Розумиха поїхала, то я наче на гарячу сковороду сіла: і так не отак, і те не оте. А хто ж вона — мужичка така, як і я. Недотепа.

— Що ж вона од тебе хоче?

— Принижує на кожному кроці.

— Заздрить вроді твоїй?— спитав.

— Не знаю, не знаю, що й робити... Се такий світ, Даниле,— ой-ой-ой! Сотник загнав та той світ мою бабцю і нічого. Але коли побив Наталку Розумиху... то вона прогнала сотника з двору, а полковник — і з сотні... Кажуть, сотником хоче настановити Дарагана, чоловіка Віриного, простого козака.

— Він ще й полковником буде.

— А буде. Щоб ти, Даниле, бачив сього слизняка — злого, ненависного, брудного... А й він...

— Що ж він?

— Та нічого... Поки що тільки очима, як у змії тієї, коле...

— А ти діда Олелька тримайся та Віри — при них не посміє.

— Так я й роблю. Та чи довго, під одним же дахом живемо.

Данило різко підхопився на ноги, взяв за повід коня.

— Ходім до шинку. Побалакаю з Дараганом!..

— Не треба, ой не треба... Проженуть вони мене. А де я тоді дінусь і що тоді робитиму?

— Не проженуть!— Як пір'їну узяв дівчину за стан, посадив у сідло.— Тримайся!— Ноги метлялися, не діставали острогів.

Степанида раз коло разу скрикувала:

— Ой Данилочку, ой рідненький, упаду!

Степанида зайшла до шинку першою. За нею, низько нахиливши голову, щоб не забитися об лутку,— Данило. Змітаючи верхом шапки порох зі стелі, підійшов до шинкваса.

— Добридень, шинкарко!

Віра Григорівна витирала рушником череп'яне горня. Руки її ослабли, горня вислизнуло, розбилося на друзки.

— До-добридень!— Дивилася зачудованими очима і не могла відірвати погляду від сього чарівного велета.

— Налий кварту горілки!

Степанида скочила, вхопила за руку.

— Не треба!

— Відстань! З яких се пір наймичка втручається не в свої справи?

Данило вихилив до дна горілку, витер губи, крякнув. Степанида одійшла до стіни, заплакала. Вліз п'яний Дараган, помітив наймичку, накинувся на неї, почав обнімати. Данило схопив нахабу за ковнір, притяг до шинкваса.

— От що, Віро Григорівно, ласкава пані! Степанида не наймичка, а... Ваш чоловік не вперше пристає до неї, а тому попереджую...

Віра розтулила пухлі губи, страшний Данило у гніві був чудовий, а Юхим...

— К-ко-кого попереджую?— заскиглив Дараган.— Та ти знаєш, хто я такий? Кажи, знаєш?— Почав сіпатися, але вирватися із залізної руки Данилової не міг.— П-пусти, м-мужик...

— Бувайте здорові, пані Віро Григорівно!— усміхнувся Данило шинкарці.— Ми ще зустрінемось. А цей, ви-

бачте...— гнівно до Юхима:— М-мужик?— Виволік за поріг шинку.— Це що?

— Кулак.

— Брешеш! Н-на!— Підняв, притяг до себе.

— Що це?

— Не знаю.

— То будеш знати. Н-на! Приставатимеш іще раз до Степаниди — уб'ю!

Скочив на коня і, не попрощавшися ні з ким, птицею полетів додому. Віра і Степанида дивилися вслід, збентежені і зачудовані.

До дружини прирачкував Юхим, смикнув за поділ:

— Вірочко, за що він мене?

— За діло!— крикнула шинкарка.— Не чіпай дівчини. Ходімо, Степанидо.— Взяла за плечі і повела в шинок.

— Орел!

— Ведмідь! — вигукували п'яними голосами підпилі.

Віра додала вголос:

— І красень.

Степанида ревниво зиркнула не неї, сльози набігли на очі, затуманили зір.

Туман стояв такий, що коні стишили ходу, пробираючись неначе в густому темному лісі. За кілька станцій від Москви кортеж Наталки Розумихи зустрічав сам Олексій Григорович Розумовський. Син матір упізнав одразу, мати сина — ні.

— Мамо!

Наталка відступила крок назад.

— Яка я тобі мати! Не глузуй з мене, пане ясновельможний. Що я тобі заподіяла — чи не страм знущатися з бідної вдови?

— Мамо! Я син ваш, я Олексій. Невже не впізнаєте?

— Мого сина я знаю, мій син не такий... І потім він у Москві... Чого б се він такий світ теліпався?..

— Назустріч вам виїхав, мамо...

— Робити нічого, чи що? Не вірю я, паничу, тобі і не повірю... Накажи, бо бачу, всі тебе слухаються, щоб далі рушати, до Москви, до сина.

— Я ваш син...

— Ой не мороч мені голову! Який ти мені син?.. Не затримуй мене в дорозі, бо ще й вилаю...

— Що мені робити? Як вам довести?..

— А мене не треба вести, сама дійду... Кажи краще, де мій Олексій, голуб сизий...

— Мамо, чуєте?

— Не оглухла.

— У вашого сина родимки на тілі були?

— Були.

— По родимках сина ви пізнаєте?

— Щоб я свого сина по родимках та не впізнала...

— Ну то ходімо в хату.

Зайшли. Кирило теж не впізнав брата, зиркав спідлоба, як вовченя, боявся підійти.

— Роздягайся, роздягайся... Родимі цяти показуй...— знущалася Наталка Розумиха.

Олексій став перед матір'ю, голий до пояса — Наталка Розумиха обійшла кругом...

— Се справді ти... Сину мій!— припала до голого плеча і голосно заридала.

XXIII

Неділя була. Ласкаве у безхмарній синій високості висіло сонце. Та невесело дивилися на світ люди — недуга заявилася в село, надовго укладала старих і малих; кілька свіжоотесаних, блідо-жовтих як віск хрестів блищало на кладовищі. Тижнями лютувала хвороба. Усе село перекачала, але, здається, відступати не збиралася. Деякі вихоріють, стануть на ноги, раді, що лиха позбулися, аж гульк: знову неміч, знову лежать. Найбільше діставалося дітям. Що робити? Задумалися старші, посмутилися матері. Зверталися до старої як світ Улити, щоб зарадити горю їхньому. Знахарка намагалася відганяти своїм робом нечисту силу,— шептала, пробувала варити всякі трави, давала те вариво пити. Марно.

Нарешті звернулися до отця Танасія.

— Благе діло,— сказав священик.— Приходьте увечері, як сонце зайде, та хресним ходом і рушимо.

Може, комусь і помогло. А у Івги дитя таки померло. Тоді Улита нараяла оборать село півнем. Дід Петро зробив дерев'яного плужка, запрягли в того плужка здоровенного когута-галагана. Леванда має стати до чепіг, Ганка — півня вести. Хоч і забобон, але отець Танасій

пристав до громади, щоб і силою божою підсобити, викурити із села хворобу диявольську.

— З богом!— сказав дід Петро.

Ганка позадкувала, тримаючи на довгому держаку дерев'яне коритце з просом — півня цілу ніч тримали без корму. Когут сіпнувся, але плужка, хоч і легкого, з місця не зрушив.

— Помагай, дочко! Сам не потягне!

Леванда посунула плужок далі й далі... Наловчилася. Перед півнем задкувала Ганка, когут ішов за нею, раз коло разу виловлюючи з коритця смачне зерно. Уляна за плугом, за Уляною — отець Танасій, за священиком — дід Петро, за ним все село. Маленька ледве помітна борозенка залишалася позад них.

І хворість покинула Бране Поле. Чи то уже час такий наспів, чи когут поміг — невідомо.

Звіддавна недалеко Яська і Івги Гненних стояла древня хатина, перекособочена і мала. Ув обійстя бур'ян хазяїнує, у побиті вікна вітер заглядає. Але до хатини стежечка протоптана — хтось туди ходить. Солом'яна покрівля помохована, деінде подірявлена до лат. Бачили інколи люди, коли повен місяць стояв на небі, що в кінці літа, перед осінніми дощами, хтось на даху чорногузом сидить і пісню співає. Посидить, поспіває псалмів, а на ранок має дірок на солом'яному верху — свіжими житніми сніпками полатані. Та так чепурно, неначе майстрова рука робила теє. А глибокої дощової осені, коли надворі хвища і завивають вітри, з хати старечі голоси чути та сумні супілчані звуки. На зиму все затихає, ніби й не було нічого. І стежини в глибокому снігу ніхто до хатини не топче. Стоїть та хата порожньою год із двадцять, а може, і більше, а коли поставлена, то навіть і дід Петро Тур згадати не може. А годів отак може зо три тому через порешечене вікна у хату круковиння почало вчащати. Кружляє над хатою, неначе хмара, кричить, пересварюється, та шмиг-шмиг то в одне, то в друге вікно і невдовзі назад вилітає. Що воно за оказія? Побігла Івга по селу у вуха людям новину вкладати — кінець світа настав. Ніхто в ту хату із бранопільчан не ходив — боялися.

Дід Петро прираяв перебалакати із священиком і хресним ходом піти до хати, щоб повиганяти ізвідтіль нечисту

силу. Так і зробили. Обійшли кілька разів тую старовизну, наполохали гайвороння — розлетілося. Один грак припізнився, старий та глухий, видно, був, із вікна кібцем шурхонув, зачепив крилом хоругов святу.

— Нещастя йде на село,— зашепотіли жінки.— Нещастя! Невже знов хворість, не приведи господи! Треба в хату зайти, що воно там за оказія.

Топталися в дворі всім селом, старі й малі, а в хату не наважувалися. Нарешті вирішили послати першим діда Петра, окропивши його свяченою водою, щоб нечиста сила не чіплялася. Од діда не одставав цікавий Данило, дослухаючись до розмов старших. І не встигли люди охнути, як парубок шмигонув у хату. Затаїли подих, примовкли. Чути, як пищать роями, біля вікон кружляючи, в'юнкі мухи. А Данила не було. Дід Петро з відчаю, набравшись сміливості, ступив ступнем до дверей...

— Ах!— полегшено зітхнула юрба.

Поріг переступив блідий немов крейда Данило.

— Там покійник!— прошепотів.

— Акха!— прокашлявся отець Танасій.— Де покійник лежить, там і попові бути.— І рушив, одсторонивши діда Петра і внука його з дороги.

За священиком зайшло іще кілька чоловік. Сколихнули повітря — з вікон потягло смородом.

Дід Петро упізнав у старому із сивою, майже до колін бородою і невидющими очима козацького кобзаря Купер'яна.

— Чи не його це й хата,— почав пригадувати, длубався в неслухняній пам'яті, і вирік, що його.— Помирати додому прийшов. І вмер. Скільки ж це йому?— питав сам себе.— І відповів:— Сто сім чи й сто сімнадцять.

Поховали громадою тут-таки, на клаптику його забур'яненого городу. І називають з того часу ту хатину Купер'яновою.

— А не упир він?— вагалися деякі.— Може б, спалити його чи колом осиковим во гробі груди проткнути?

Дід Петро доводив усім, що людина він сумирна, чесна. Бо так воно й було. Повиносили з хати Купер'янової ветхого стола, лавки, надщерблений горщик, кочергу, рогачик, дві череп'яні миски і кілька дерев'яних ложок, чаплію,— щоб ніхто більше у тій хаті не помирав.

— Коли він кобзар,— казав Данило,— то десь має бути й кобза.

— Має бути.

Пішов Данило і витяг з підпіччя притрушений триною шкіряний мішок. Кобза була стара, обшмульгана дідовими кістлявими пальцями, але гучала добре. Данило грати не вмів; Павло Повело, який вивчився кобзарському ремеслу, узяв її до рук і торкнувся тремтячими пальцями струн. Озвалася жалібно, неначе відчувала, що справжнього свого господаря втратила назавжди.

— Що ж робити з кобзою?— спитав Яська Гненний з гурту.

— А що ж,— розважив дід Петро.— Уволити волю покійного — в хаті повісити.

— А шкіряний мішок?— допитувався.

— Собі озьми. Ти сьогодні найбільше потрудився, ховаючи покійника. Дітям постолів наморщиш.

Яська не одмовився.

Люди насторожилися, переказували одне одному, хто кого бачив біля хати Купер'янової. А буряними ночами чули — з Купер'янової хати линуть згуки кобзи — плачуть і сміються. Минув час, і все потроху почало забуватися.

Та не забула горопашна Ївга з четвіркою дрібних дітей. Вона часто бачилася з Улитою, і та їй порадила, як зажити щастя-долі та злиднів позбутися.

Довго шепотіла вночі, що і як треба робити. Довго не зважувалася Ївга. Нарешті не витримала — голод не свій брат.

Над селом висла чорна куделя ночі — ні зірочки, ні іскриночки. Обійшовши дітей та й чоловіка, Ївга приляла на піл, але не спала. Посеред ночі якраз, наче її хтось дровинякою під бік штурхонув — час. Вийшла надвір, придхопивши горнятко з жаруками і, вилупивши огризок дзеркала зо стіни, побрела, як сновида, селом, чутко прислухаючись до наоколишніх шумів-шелестів. І, на щастя, почула котяче нявчання. Покликала стиха:

— Киць-киць-киць!

Надбігло три котяри. А якої вони масті, хто й розбере. Почала гладити усіх трьох, та всіх трьох і забрала в поділ чорного фартуха і надбігом пішла до Купер'янової хати. Нікого там не могло бути, бо три дні тому отак само опівночі заходила, ледве душа не вискочила, щоб занести дровець, золійника, відро води, стару іконку і лампадку з оливою. Тремтіли коліна, коли переступала поріг, затаївши подих.

Знадвору позачиняла віконниці, прихилила за собою хатні скрипучі двері. Випустила поділ з руки — коти зашаморталися по хаті. Стало страшно. Тремтячими руками поставила горщик на хитливий стіл, похукала на жаруки — ожили, заблимали веселими оченятами. Понишпорила в підпіччі, вихопила кілька соломин, приклала до жарука — дмухала, важко дихаючи грудьми. Солома спалахнула — засвітила низько підвішену перед іконою лампадку. Темрява перестала душити жінку. Поклала в піч сухі дрова, висипала з горщика перед ними жар, притрусила тріною. Знову дмухала — зайнялися. Торопко налила півзолійника води, покликала котів. Підійшло двоє — сірі. Господи, їй же треба чорного. Але третій був чорний. Яке щастя! Аж осміхнулася. Взяла чорного кота, посунула головою вниз у золійник з водою. Кіт пручався, плакав, але жінка робила своє. Накрила покришкою посудину, приставила до вогню в печі, підкинула дровець. Сіла на лавку проти печі, дивилася на вогонь чутко і настрашливо. Було тихо. Навіть коти сірі принишкли. Тільки потріскував і стріляв із печі вогонь, аж з-за плечей брало Івгу.

Довго сиділа жінка та дивилася в огонь, аж поки покришку почало піднімати. Вода кипіла до перших півнів. За якийсь час витягла золійника, остудила холодною водою розварене котяче м'ясо, дістала трикутник дзеркальця і почала перед ним виставляти кожну найменшу з чорного кота кістку. Якої кістки не побачить у дзеркалі — оту треба затиснути в руці, і вона вкаже на скарб. Одна, дві, три — видно. Потім почало туманіти в очах. Напружувала зір — ні, видно. Сірі коти, відчувши запах вареного м'яса, терлися об Івжині ноги, нявчали. А жінці здалося, що то чорти. Зібгалася в клубок, разом з м'ясом взяла ще одну кістку, піднесла до дзеркальця — не видно. Хилитнулася жінка, опустила руку,— стрибнув кіт, ухопив кістку і подався з нею в підпіччя; Івга не роздумувала, порачкувала за звірюкою, механічно перебираючи тріну, і натрапила на щось тверде. Вхопила обома руками, визадкувала, опираючись ліктями.

Потім пропала тяма. Заторохтіло і заголосило навкруги. Хтось танцював на столі, хтось стояв біля кобзи і грав. Блискавицею вилетіла з хати, глянула на освітлений місяцем хрест на могилі Купер'яна — він ворушився, ішов за нею. Залопотіла босими ногами навтіки, убігла в свою хатину. Зарепетувала:

— Рятуйте!

І впала.

Як ошпарений схопився Яська, засвітив сліпак — до жінки. Дихає. В руках вузлик. Пальці тремтіли, коли розв'язував. Гроші? Почав лічити — три-трид-тридцять рублів.

Нічна пригода Івжина не лишилася таємницею для бранопільчан. Жінці справді поталанило, тридцять рублів, господи боже твоя воля, та й годі — гроші. Добра парогоща, добра чумачка появилася в Яська, та й жінці дівиця перепала. Зажив чоловік. Поталанило — казали. Та не поталанило Улиті. З того часу хати її почали сторонитися, називали відьмою. Одна тільки Івга родичалася, вчилася знахарству. Брала у неї зілля всякі, вимінюючи то на курку, то на яйце,— ділилися, жили.

Данило сміявся:

— Се дід Купер'ян на смерть грошенят наскладав, щоб знайшли люди та поховали. І без вареного кота гроші там лежали.

— Е, не кажи. сину, ні, ні,— хрестилася Секлета.— Щастя випало жінці. Хай живе.

— Та хіба ж я що — хай живе.

XXIV

За день, за два в дорогу не зберешся. Секлета встала рано, почала сіяти борошно. Баба Христя визолила діжу.

— Одного замісу, либонь, мало буде. Не сам же Нечипір їде, а з Данилом.

— І нащо того хлопця тягти — витратки тільки.

Нечипір уніс оберемок дров, кинув біля підпіччя. Почув останні слова.

— Щоб звикав, мамо, до діла.

— Коли б хоч батова була в тебе, сину. А то дві паровиці всього.

— Думаю більше як батовою виїхати.

— Тю на тебе! А де ж ти її озьмеш?— засипаючи діжу борошном, докинула Секлета.

— Опісля скажу.— Вийшов з хати.

— Що він задумав,— знизала плечима.— Внесіть, мамо, соломи на підпал, а то в мене руки в борошні. — Баба Христя вийшла. Секлета хапалася не знати чого,

хлюпнула води в діжу,— добра миска борошна випорошилася. Вилаяла сама себе:

— І-і-і, бий тебе сила божа! Сама собі їсти за се не дала б!

І вже не стримувалася, говорила вголос, шукала винуватця...

— Більше однієї батової в Крим поведе... Звідки теє озьметься? Бреше, як тістом креше. У його макітрі всі чорти білі сьогодні. Ти його медом обмазуй, а він чортом смердить.

— Кого се ти лаєш, Секлето?— зайшла з соломою баба Христя.

— Та не кого ж — Нечипора.

— А за що?

— Борошно он просипала...

— Через нього?

— А то ж через кого? Більше як однією батовою, каже, виїде...

— Еге-еге, де він її озьме.— Свекруха з невісткою жили душа в душу, ніколи не сварилися.— Ну ти, Секлетинко, долаюй Нечипора, а то ніколиться мені. Піду та пшона на ступі втовчу. Мотуз тільки високо підв'язано, ледве дістаю, щоб рукою надержуватьсь.

— Данила нагукайте, хай попустить...

— З дідом Петром у ліс повіялися.

Вийшла баба Христя, обережно причинивши за собою двері, щоб не здмухнути протягом борошна із закоченого лантуха біля лави.

Дід Петро сидів на сосновому притрухлому пні, вчив Данила, як коломазь гнати. Прибилися до лісу з бочкою, заступом та сокирою. Ліс це був бранопільський, то нікого й не питали, коли кому чого треба було в лісі. Пані Аделаїда не важила на нього. Але дерева всього не нищили, а прополювали, щоб угору та вшир розросталося. Берегли, підсаджували навіть. Зрубав ти, скажімо, дві деревини — посади чотири, а то й шість! І площа лісу не меншала, а більшала. А за Мазепи, пам'ятає дід, козак по лісу ходив, управителем гетьманським настановлений. Той, ого, як спірве кого в лісі, що деревину, бодай суху, рубає,— зараз до сотенного отамана тягне, а то й у полк.

Але крали. Хіба один догляне? Крали, але не садили. Он як!

— Копай, Даниле, яму на горбочку, біля видолинка якого, щоб рівчаком дьоготь збігав униз. А в долинці яму для бочки викопай... У ту яму, що на горбку, корчуй та кидай березові пні. Тільки сперш ворину добру посередині сторчма постав.

Данило слухає діда в усьому — дід знає.

— А скільки кидати?

— Поки не втомишся.

— Пнів не вистачить,— посміхнувся Данило.

— Я скажу — корчуй знай.

І пів-ями не накидав Данило, як звіддалеки помітив молодим оком — ішла якась постать.

— Хто то, діду?..

— Хай іде своєю дорогою. Не сюди ж іде.

— Жінка якась.

Постояли.

— Трясця його матері нехай,— вибалушився у далечінь дід Петро, приглядаючись.

— Що?

— Баба. Ще сього не доставало. А ти чого стоїш? Вергай! Діло саме не робиться. Може, підсобити?

— Сам.

— Отож-то.

Се таки була жінка і прямувала до них — у неї справа була до обох.

— Помагай боже, добридень!

— Спасибі. Добридень, Ївго.— Дід Петро пам'ятає ще матір Ївжину дівчатком, а про Ївгу й говорити нічого. Ніченька була дівкою, показна молодицею, а як народила підряд п'ятеро голоцюцьків та як спізналася з лихом-бідою, то зсунулася і з тіла, і з вроди.— Чого прийшла? Бо не на посиденьки ж до лісу прибилася...

— Половий віл у Яська заслаб.

— А що ж я поможу?

— Аже ж я знаю! Яська велів переказати вам...

— Гм! А що з ним, з волом?

— Лягає. Постоїть, постоїть, та й ляже...

— А їсть як?

— Та їсть так, що не настарчиш.

«О-о-о!»— подумав.

— Вижахати треба. Щоб не лягав. Був у мене такий. Ліг раз, ліг удруге, а далі — ляже та й уставати не хоче. Так ми його вогнем як вижахали — не лягав більше. І такий справний був, що тільки руками сплеснеш, та й годі. Скажи, хай вижахає та в чумачку збирається.

— У мене й до тебе, Даниле, діло.

— А яке?— Кинув оберемок березових пнів у яму, аж земля двигом пішла.

— Продав Ясько мій Оврамові, тому, що шинок у Козельці тримав, нового овечого кожуха, та продешевив. Бо інші люди такі самі кожухи за дорожчу ціну позбували. А Ясько дешевше взяв. Пішов до Оврама, коли розчовпав, що й до чого, гроші за кожуха править, а той і вуха позатуляв. Не дає грошей та й не дає. Що ти будеш у світі божому робити? Пішла я В самий Козелець забилася. Заходжу в шинок, а Оврама там нема, як не було. Розумиха Наталка той шинок у Оврама купила. Шинкарює там з якоюсь — дай боже їй здоров'я — дівчиною. Та й гарна ж та дівчина, очей одірвати не можна. Степанидою звати...

— Степанидою?— перепитав Данило.

— Еге ж, Степанидою. Отож я й кажу, прийшла до шинку — нема Оврама. Я до Наталки — так і так їй... А вона мені ласкаво: «Не купувала я одежі в Оврама. Шукай у Києві десь, требуй!» І де й шукати—дівчина ота, спасибі, Степанида, на папері списала. Наталка говорила, а вона писала. А нащо мені теєчки, його ж дітям у миску не покладеш. Узяла я той папір за пазуху, а сама як заголошу... Та так плачучи і вийшла із шинку. Вийшла, коли чую, гукає ніби хто. Оглянулася — Степанида. «Зачекайте,— каже,— ви з Браного Поля?»—«Еге, з Браного». Вона осміхнулася та так же ясно, наче сонечко тее, що й сльози мої одразу висушила. А далі й спитала: «А скільки вам за кожух не додано?» — «Двадцять копійок, — кажу.— Усі по рублю і двадцять копійок позбували, а мій Ясько тільки рубля і взяв».— «Нате ж вам двадцять копійок,— сказала дівчина тая,— та не сушіть сльозами серця свого». І дала. Витягла, голубонька, двадцять копійочок і мені на долоню, як саме сонечко, поклала. «І ще я хочу просити»,— сказала Степанида та й зашарілася... А тоді наче аж од серця одривати стала: «Як побачите, каже, Данила, то кланяйтесь йому...— Помовчала, похнюпила головку із землі і додала: — Не забудьте ж...» За сими

словами крутнулася моя ясочка та й зникла пташкою. Отаке-то, Даниле...

— Дякую!— посмикав лівого вуса парубок. Дід гучно бив кресалом по каменю, видобував вогню.

— Але се ще не все. Узнала я, що кожуха того можна було й дорожче продати. Казав мені підпилий один чоловік, що власними очима бачив і божився на поваленого хреста біля криниці, що під осінь кожухи по рублю ще й п'ятдесят копійок продавали.

— Так то ж восени,— загув дід Петро.— А се літом.

— Не все одно, коли купив. Зимою ж носитиме.

— Все, та не все,— замахав рукою із запаленим трутом у руці.— Кажи, що треба, бо діло стоїть.

— Я ж і кажу — у суд подавати заяву треба. У суд на капосника. Хай оддає тридцять копійочок. Бо кожух добрий...

— Не тридцять, а п'ятдесят,— поправив Івгу Данило.

— Тридцять, бо двадцять мені Степанида вернула.

— Не Степанида ж кожуха купувала, а Оврам. То вона вам із жалості дала, по доброті серця свого.

— А й правда,— схаменулася забита горем жінка.— П'ятдесят. Спасибі тобі, що розжував. — І вже рішуче: — У суд, у суд на Оврама! П'ятдесят копійок, то ж гроші.

— У суд, то й у суд!— приступив Данило до жінки.— А скажіть, яка Степанида, здорова, весела?

— Як сонечко яснеє світанкове...— осміхнулася. А тоді іншим тоном:— То напишеш?

— Напишу.

— То сідай та й пиши... Чого ж час гаяти.

— Чим же ти тут напишеш? — дражливо втрутився в розмову дід Петро.— Сокирою по корі березовій?

— А й правда — нема чим. А я думала... Ну, та поклін передала, щоб не носити його за пазухою довго... Добре діло зробила.

Івга пішла.

— Трясця його матері нехай, скільки вигайнувала часу,— розгнівався дід Петро. Розпалив вогнище, загасив пучками векелію, як він звик називати трут.— Закидай листям, утоптуй та присипай землею. Отак. А тепер волокна витягай та жар у тую діру кидай, хай горить.— А коли сухі березові пні запалали, дід Петро гарячковито вигукнув: — Забий дірку листям. Забивай, щоб полум'я не вибивалося, а тільки дим валував.

Увечері дід Петро, Нечипір Тур і Данило — чоловіки трьох поколінь — сиділи під грушею, гомоніли. Нечипір скаржився, журився:

— До попа ходив, грошей у нього вижичити. Сказав — нема. Трохи дав, більше як на паровицю не вистарчить.

Данило глипнув на діда Петра — що той скаже? І дід сказав:

— Пошліть когось по Варку. Вчотирьох побалакаємо— гроші будуть.

— Де вони в неї? Сотник он, бачили, усе своє концур'я забрав, коли ви в лісі були. Ще й погрожував. Злодіякою обзивав. Сміху було, як вони курей ловили...

Варка не забарилася.

— Отак!— скінчив дід Петро.— Ось гроші,— поклав перед розгубленою жінкою вузлик.— Не щитав, не знаю скільки, бо не мої, трясця його матері нехай...

Тремтячими руками Варка розв'язала вузлик. Рахувала.

— Візьму,— сказала, ніби на щось зважившись.— Спасибі, що не...

— Ще чого наплети...

— А тепер, любі мої сусідоньки, мене слухайте. Дядьку Нечипору гроші на батову я позичаю, а коли хочете, то й на більше. Одлічіть самі собі, скільки вам треба. А віддасте, коли розживетесь... Дідусеві...

— Нічого мені не треба — і не кажи й не говори, трясця його матері нехай. Прибережи про чорний день. То твоє...— Дід Петро звівся з лавки, підпираючись обома руками.— Не розбійники ми... Вони розбійники — то людська кров, то твої сльози...

Ярмаркового дня вирушили з дому Нечипір, Кузьма, Данило і Матвій Рослий. Кінь добрий, гостинець сухий та рівний — добудуться. Зібрались до світа, щоб не припізнитися. Не доїхали верст із п'ять до торговища, коли з-за обрію вихопилося жваве сонце. Правив конем Кузьма — привчався. Чоловіки гомоніли про всячину.

— Ходімо, Матвію, протрюхикаємося трохи піхотою. Чоловік зліз.

— Аж до самого ярмарку? Та туди ж ізвідси верст із п'ять буде.

— А буде... Пішли. Казали мені, що треба он на той дуб триматися, що генте бовваніє,— показав Данило рукою.— А звідтам і голоси ярмарчані чути.

— Верст із п'ять,— почухався Матвій.

— Ви ж на торговиці нас шукайте,— гукнув услід Нечипір.

Данило ішов повільно, Матвій — підтюпки.

— А давай-но,— цілком серйозно запропонував Данило,— ітимемо просто до дуба. І що б по дорозі не зустрічалося, звертати з дороги не будемо.

— Для чого так?

— По життю прямо треба ходити, а не манівцями.

Данило і Матвій у чоботях: тільки в одного чоботища, а в другого чоботята. На Данилові, як два лантухи, кармазинові шаровари, біла вишиванка, висока смушева набакир шапка... Ішли — один не кваплячись, другий підбіжки. Ішли і раптом — стій! Бездонне сажнів на три провалля появилося перед ними. Данило як укопаний став на краю прірви, Матвій глянув униз і з острахом позадкував.

— Обсторонимо чортове провалля,— сказав.

— Як, а домова?— І не кажучи більше ні слова, потяг Матвія в жаливу.

З'їжджався і сходився на майдан з ділом і без діла різний ярмарковий люд. Данило проштовхнувся між ярмарчанами, за ним плівся стомлений і сердитий Матвій.

— Лицедійство починається! Позорище! Підходьте! Підходьте!— з довгими вусами у кумедній шапочці кричав, стоячи на столі, чоловік.

Підійшли.

— Вертеп! — загорлав кремезний козак напідпитку. Узявся в боки і голосно зареготав, нахилившись до самого Матвієвого вуха.

Ошелешений чумак одскочив убік:

— Ти чого кричиш?

— Вертеп! Ха-ха!..

— А що се таке?

— Лицедійство, сиріч позорище!— І знову зареготав. Потім витяг із бездонної кишені карафу і приклав до губів. Надпивши, запропонував Матвієві:

— Хочеш?

Людей назбиралося чимало. Стояли і дожидали дивовижі. Високий Данило широко вибалушеними очима дивився поперед себе, також чекав.

— Ставай, Матвію, ось на цьому горбочку. Видніше буде.

— А й справді,— послухався.— Ти чув, Даниле, на ярмарку говорять про гетьмана, буцімто старшина домагається, щоб цариця дозволила гетьмана настановити.

— То сіль в очу, то скабка в п'ятці, це ж... Добре!..

— Дивись, дивись...— затанцював Матвій.

— Що?

— Лицедійство почалося. Кумедія. Ящик на два яруси, мовби полкова канцелярія на два поверхи, тільки менші і без стін. Усе видно. У верхньому он діва Марія з дитям на руках сидить... Як жива. Правда, Даниле?

— Правда.— Але парубка більше цікавила звістка про гетьмана, ніж вертеп, хоч і не доводилося раніше бачити йому такої кумедії. Тому спитав:— А від кого ж ти чув про гетьмана?

— Козак оцей,— кивнув головою,— говорив із сусідою, що гетьман... О! Праведний Іосиф!..

— Який Іосиф? Гетьманом?..

— Та ти на позорище дивись. Он біля діви Марії сидить.

— А-а-а... І овечата біля Іосифа. А скоро гетьман буде, не кажуть?

— Не кажуть. А яке тобі діло до гетьмана. Не тебе ж виберуть.

— Не мене. А все ж легше буде, коли свій чоловік...

— Пісні уремя і молитві час, Христе рожденний, спаси всіх нас...

— Добре співають.

— Спудеї. Голосини в них добрі. Феофан казав, що безголосих у спудеї не приймають.

— Подайте милостиньку во ім'я Христа,— проштовхувався повз Данила у самому веретищі чоловік.

— Нічого в тебе з собою нема?— торкнув Матвія ліктем Данило.

— Нема. Проходь, проходь, бог милостивий подасть.

— Багато старців розвелося, коли б скоріше гетьмана настановили.

— А коли їх не було?

— За Богдана Хмельницького, кажуть, не було.

— За Богдана Хмельницького? Щось не вірю. Та й гетьманував Хмельницький од куті до різдва.

— Сам змушував мене на вертеп дивитися і сам же розпатякувати взявся. Он у нижньому ярусі паламар у підряснику.

— Еге, і з косою... Кланяється на всі боки і щось каже.

— Тихо, не чути, що він там...— загули з гурту.

— Встаніте от сна і благо сотворіте — рожденного Христа повсюду возвєстіте,— се паламар з вертепу.

— Що він каже?

— Та перестань ти. До дзвона он дійшов, зараз дзвонитиме...

— Почому ти воли продав? — деренчливим басом увірвався хтось у молитву.

— Як усі люди. Добрі гроші взяв.

— За такі здохляки?..

— Ге-ге — здохлого не їмо і здохнуть не дамо...— зареготав так, що заглушив ангельські співи.

— Гей ти, реготун, перестань мені, то сіль в очу, то скабка в п'ятці, бо на кутні засмієшся.

— А ти...— хотів кинути образливе слово в писок нев відомого. Але, глянувши на здоровила, знітився.— Та ми ж нічого...

Кумедія почалася.

У верхньому ярусі танцювали два пастирі, притупував біля Данила підпилий козак, розгойдувався Данило, похитувався Матвій... Данило призабув за гетьмана, захопившись кумедією. Побачивши, що в світлицю до царя Ірода увійшли три царі, Данило рішуче ступив ступнем уперед, розгортаючи, наче ряску на воді, юрму зівак. Матвій наздогнав, ухопив за штанину.

— Ти куди?

— Не бачиш, Ірод хоче випитати про Христа і дитину вбити...— І закричав:— Не кажіть!

З-за вертепного ящика висунулася кудлата голова, посміхнулася до парубка:

— Не скажуть.

Закінчилася перша офіційна частина вертепу на біблійний сюжет. За нею, після короткого перепочинку вертепників, почнеться друга — на світські народно-побутові сюжети. А поки що навколо вертепної скриньки стояв нерозбірливий приглушений шум — розмовляли і ждали. Данило поманив до себе підпилого козака, спитав:

— Це ти, чоловіче, ярмарок баламутиш, про гетьмана казна-що вигадуючи?

— Тобі, парубче, і на ви годилося б мене називати. А то й змусити можу. Бачив?— показав таке кулачище, як у трирічної дитини голова.

— Пробачаюсь, коли зобидив... Але про гетьмана?..

— Пробачаю, я чоловік не гордий, не полковник Божич... Про гетьмана? Слухай і про гетьмана. Буде. Від самої полковничихи чув, коли гроші правити за землі ходив. Забрав землі, забрав папери, а грошей катма. Ходив, а полковника не застав дома.

— Та ти про гетьмана...

— А я ж про кого? Він іще й гетьманом буде. Жінка полковникова Ксаверія сказала мені, що буцім поїхав той до Глухова про гетьмана домовляться.

— Божич буде гетьманом?

— Всі гетьмани з полковників виходили, а Божич чи Ірод — одна сатана.— І знову впритул підійшов до Матвія:— І за що я тебе люблю?

— Не знаю. Хто ти такий?

— Козак Ларивон Орчик.

— «Ой під вишнею, під черешнею, стояв старий з молодою, як із ягодою»,— почулася пісня з-за вертепного ящика, а на кону похитувалися дід і баба.

— Кой вас чорт развеселіл іздєсь?— закричав у вертепі на діда та бабу прибулий солдат.— Ведь тотчас потащу вас к офіцеру, чтоби ви знали хрістіанскую вєру.

— Чи ти ба, сей не по-нашому. По якому, Даниле?

— Ач, сатана, як чеше, дещо й розібрати можна, то сіль в очу, то скабка в п'ятці.— І йому стало сумно — невже Божич? А що Божич, що Коницький — одного поля ягоди. Замріявся і вже неуважно стежив за подіями, що відбувалися у вертепному ящику. А вони тяглися як нарочито повільно, неначе зумисне дратували Данила: солдат проганяє діда та бабу, зустрічає молодицю, і вони одразу починають цілуватися довго і палко, натомість з'являється угорець-гусарин, зустрічається з мадьяркою, і вони теж цілуються... Циган на клячі, запорожець з бандурою...

Матвій штовхає в бік Данила.

— Чого це ти такий набурмосений? Дивись, отой запорожець на Момота схожий.

А запорожець співає.

— Ой бандуро моя золотая, коли б до тебе жінка молодая, скакала б і пляєала до лиха, що не один би чумак одцурався солі й міха.

— А се Степанида,— прокоментував Матвій.

— Що?— не розібрав Данило.

— Шинкарка ондечки зайшла до запорожця в гості.

І справді, між запорожцем і шинкаркою почалася жвава розмова.

— Добридень, козаче!— вітається шинкарка.

— А-а, здорова, шинкарко, здорова, полтавко! Як я тебе давно не бачив,— крутить вуса запорожець.

— Як бачились у Ромні об Іллі, та й досі ні.

— Так, Фесю, так! Поцілуй же мене по знакомості у крутий вус. От так цмок! А тепер потанцюй із козаком, бо дам і прочухана.

Ярмарок зареготав, а Данилові ще більше стало сумно. От так маєш... Ївга принесла уклін од Степаниди. Дівчина в шинку. А дівчата он як у шинках поводяться — попросив запорожець у крутий вус поцілувати, а шинкарка з виском. Таке і з Степанидою буде, коли не подавати про себе звістку. Та й Карпо просив. Піймавши себе на цій думці, Данило усміхнувся. Чого це я ніби ревную? А Уляна? Е-ех, якби Уляну та вирвати з монастиря... А Степанида? То сіль в очу, то скабка в п'ятці, треба навідатися до дівчини... Треба...

Нечипір Тур уже встиг купити три паровиці і гнівався, що довго немає Данила і Матвія.

— Де се ви барилися, капосники?— добродушно полаяв обох.

А Матвія зненацька взяв за плече Ларивон Орчик, закричав на саме вухо:

— Вертеп! Ха-ха-ха!

Матвій одскочив убік як ужалений.

— Ти чого назиркуєш за мною?

Ларивон махнув рукою і поплентався в шинок.

— Чули, батьку, на позорищі люди подейкували, що скоро на Україні гетьман буде.

— Дай то бог! Та поки він буде, волів самим купувати доводиться. Ходім, Даниле! Рябої і всякої іншої масті чимало є. А сірих чи чорних нема. Я ще з того боку торговий не був. Є, правда, але з короткими рогами, або з довгими та рівними — такий махне головою муху одганяти і проб'є бока іншому волові.

Виїхали завидна. Попереду правився Кузьма конем, а за ним дружно ішли п'ять паровиць.

— Воликів, здається, нічогеньких маємо,— вдоволено потирав руки Нечипір.— Важниць от тільки не було чи розкупили. Доведеться самим робити. А чумак без важниці — як сало без хліба. Важниця — то велике діло.

— Яке діло? — не второпав Матвій. Він уже встиг проспатися, чухмарив голову, невдоволено бурчав на самого себе, що випив зайвину.

Нечипір пояснював:

— Щоб змастити воза. Коли обідаєш чи вечеряєш — сідаєш на важницю, немов на маленький стільчик. Як спати лягаєш, то складеш важницю під голову вомісто подушки. Окрім того, важницею доводиться, як трапиться, од нападників оборонятися.

Матвій кивав головою, усе це йому відоме давним-давно, але не перебивав,— хай, мовляв, Данило послухає, ніколи ж у чумачку не ходив.

— Чув, Матвію?— осміхнувся Данило.— Нанизуй на пам'ять розумні річі. Згодяться, як жінці намисто.

— Чув. І бачив.

— Що ти кажеш? Важницю бачив?— зареготав Данило.

— Сотника в шинку бачив... Питав, коли ми в дорогу вирушаємо.

— Дивно, чого це його може цікавити...

— То його справа,— обірвав розмову Данило.— А нам страхатися цієї наволочі нічого.— І затяг пісню:

Ой ідуть воли степом-дорогою,
Ідуть ремидають...

Частина друга

I

Воли ревуть, води не п'ють, в Крим доріженьку чують... Субота — останній день, коли треба все приготувати, перевірити, укласти.

— І-і-і! Я й забула... Нечипоре!

Чумак обмивав водою вола і витирав соломою, щоб кучерявий був, коли нагукала його Секлета.

Роги вже давно вичищені склом і натерті до блиску кожушиною, хвости розчесані дерев'яною гребінкою.

— Нечипоре!

— Що там ще таке?

— Поможи когута зловити.

— Данило хай...

— Не вернувся ще.

— Ото капосний хлопець, тут роботи...

Когут — високий на ногах, з білими пір'яними торочками, наче в шароварах, рудий із зеленкуватим відблиском, а гребінь червоний, немов жар. Справжній чумак. Брали його кілька разів, як у Крим по сіль їздили, щоб до схід сонця подорожан будив. І службу свою Василь (так звали півня) знав. Когут не давався довго зловитися, бо відчував по суєті в обійсті, що знову передбачається довга і нудна для нього дорога, без привабливого гноїська за хатою, без сокірливих подруг, які до нього ставляться з повагою, як до старшого і досвідченого вожая. Та от Василя зловлено, посаджено в окрему клітку, насипано проса і налито води в коритце — їж і пий та готуйся в дорогу.

Повернувся Данило.

— Гей, чумаче, життя твоє ледаче, де се ти барився так довго?

— Що робити? — з готовністю підскочив до батька.

— Поклади на різні вози дві вісі необроблені та двоє коліс— у засторонку в клуні стоять, вірвантову шину, вагові два дрючки, війє, вийце для бичування, поналивай у мазниці коломазі...

І ще довго переказував Нечипір, що треба брати в дорогу. Дрібне знаряддя складали на передній мажі батової. У Нечипора з Данилом було сім паровиць, а тому все це мало лежати на першій і на п'ятій мажах — Данило мав правитися в дорогу трьома паровицями, Нечипір чотирма, як досвідчений уже чумак.

— Секлето! Я й забув: наготуй два пучки васильків.

— А нащо нам васильки? — здивувався Данило.— Щоб пахли?

— На випадок смерті в дорозі... Все може трапитись,— серйозно відповів спантеличеному парубкові Нечипір.— Не думай про це, зніми сухарі.— В лантухах на горищі гойдалися підвішені до бантини.

Нечипір вилапував вичинену у квасу та висівках волову шкуру з головою і ногами. Носив на вози, покривав.

Баба Христина штрикала голкою в якусь одежину, відсторонивши далеко від очей.

— Як чумак латається, то в дорогу збирається.— Зайшов Павло на подвір'я.— Добривечір вам!

У Повела своїх волів не було, він наймався до багатих чумаків, але ніколи не хотів ставати паровишником, хоч багаті чумаки до таких найманців були охочіші. Наймався, скажімо, чоловік до багатія, а той і каже:

— Приручаю оце тобі батову — п'ять паровиць, бережи, немов свою. Коли з Криму вернешся — одна паровиця твоя. А яка — не скажу, щоб не знав наперед та всі однаково доглядав.

Такий найманий чумак називався паровишником.

Звичайно, за одну поїздку на батову не стягнешся, їхати треба було не один раз. Та що робити, коли іншого виходу не було чоловікові. Павло Повело ще ні разу не був паровишником. Морока, казав, тремти всю дорогу за рогатими звірюками, роги чисть та хвости в гайні розчісуй. Не пішов і цього разу, хоч і як його умовляв Яків Момот — на годовище найнявся, за плату.

Нечипір попросив Павла довідатися, коли мають виїжджати в дорогу чумаки. Виявилося — валка набирається з бранопільчан, у сусідні села не довелося їхати.

— Яків Момот має чотирнадцять паровиць: одну батову правитиме сам, одну я поведу, на чотири паровиці Момот найняв Яська Гненного, та його, Яськова, одна батова і дві паровиці — Матвія Рослого. Оце, здається, і все.

— Скільки ж паровиць і скільки людей? — задумався Нечипір.

— Давайте порахуємо!..— згадував, молов губами...— Ага, ще забув сказати — отець Танасій однією паровицею поїхати хоче. За ті гроші, що ви йому вернули, воли купив, мажу добру, чумачку справив... Їде. Не збирався, та коли ви повернули позичку, сказав: «Гроші сії самим господом на паровицю призначені. А раз Нечипір її не справив, то це зроблю я. А аз воздам боже богові».

— Та ну? Здивувався Нечипір.— А церква як же без пастиря залишиться? — Павло Повело знизав плечима.— То скільки ж усього?

— П'ять батових і сім чоловіка.

— І аз воздам? Ха-ха-ха!

— Сопілки, люльки не забули? — нагадала Секлета. Нечипір поліз у глибоку кишеню шароварів:

— Ке лиш, запалимо!

Кузьми вдома не було. Ганка терлася об материну спідницю, щебетала:

— Мамо! Га, мамо!

— Чого тобі, відстань, печерице!

— Скажіть батькові, нехай мені чоботи привезуть червоні та стрічок різних.

— Сама скажи, що я звеліла, і не крутись отут мені на очах.

— О! — підстрибнула на одній нозі, збила з припічка сковороду, зупинилася злякана.— Сковороду перекинула...

— Сковороду? Ось я тебе посковороджу.

Дід Петро попасав на узліссі воли, од крайніх городів надержував, пісню старовинну чумацьку намугикував.

На ніч воли поставили у воловню, а тому, що вона була мала, то три пари загнали у клуню, видивившись, чи нема де граблів чи перекинутої наверх зубками борони, щоб не поранились. Зайшли в хату усім сімейством.

— Господи, пострічай в добрий час!

Сіли вечеряти. Мовчки. А затим спати. Спати, спати — бо вставати доведеться рано.

Ще на світ не благословилося, як зарипіли мажі по дорозі до широкого рівного плацу за селом. То їхали трьома батовими Момот, Павло і Ясько.

Заскрипіли ворота і Турового обійстя, викотила чумацьку мажу з довбаними глабцями перша пара волів. Поганяв їх Петро Тур, тримаючи в одній руці батіг, а в другій — гостру блискучу сокиру. На мажі, прив'язаний за ногу до люшні, сидів невдоволений Василь, не пробував вириватися. За цією паровицею випхалося ще шість. Виїхали за село, стали хто де.

— Отамана треба вибрати,— гукнув дід Петро.— Отамана спершу, а то порядку не буде.

— Петра Тура! — налякав омряк ночі Павло Повело.

— Е-е, діти, відотаманував я своє, хай молодші...— Утер сльозу, глянув на обрій, звідки мало сходити сонце, перехрестився. Одійшов од волів з тією ж сокирою в руці.

— Нечипора!— гукнув Матвій.

— Данила!— крикнув Павло.

— Нечипора! Нечипора!— загукали інші.— Молодий Данило, хай учиться!

— Всі згодні, щоб отаманом був Нечипір? — спитав Момот.

— Всі!

— Благословляю тебе, Нечипоре, чоловіче божий, на отамана! — покрив усі голоси отець Танасій гучним басом.

— І ви тут, отче? — здивувався Момот.

— Аки тать в нощі! Амінь!

— Випрягай воли!— почувся голос отамана Нечипора Тура, що Данило аж здригнувся, так не був цей голос схожий на батьків.— Пускай на пашу, до світанку ще доволі часу. Павле, наглядай за ними. Становте вози!

— А в якому порядку? — спитав багатій Момот.— Тут він не господар, тут воля отамана обов'язкова для всіх, інакше валка не прийме неслухнянця до спілки, без нього в дорогу вирушить.

— Мої, Матвієві, Момотові... Хто там ще?

— Отець Танасій замикатимуть, — ідучи до волів, на ходу сказав Повело.

— Ворушись!

Збоку на горбку стояли рідні і знайомі бранопільчанських чумаків; Момот зі своїми прощався вдома — дружина його нездужала.

Мажі поставили уздовж дороги одну за другою, перед мажами поклали ярма.

— Що тепер робити? — пошепки спитав Данило батька, щоб ніхто не чув.

— Вісі мастити!— крикнув що є сили отаман, аж у вухах Данилових залящало.

— Чого ви так кричите? Я ж не глухий! — образився.

— То я ж не тільки тобі кажу,— усміхнувся отаман.— Бач, на скільки сажнів чумацька валка розтяглася.

— А-а! — Пішов до мажі, почав діставати важницю.

Мажі батової Павла Повела мастили гуртом, бо він випасав волів — за це вже потурбувався отаман.

Отець Танасій довго войдався, щоб підняти важницею воза та вилущити вісь із колеса, але без звички цього зробити йому не вдавалося — скинув рясу. Матвій Рослий за обіцяну зайву кварту горілки — отець Танасій доста набрав гемонського зілля — допоміг.

— Ший! — скомандував отаман.— Павле, жени сюди худобу!

— Що шити? — знову здивувався Данило.

— Це не тобі,— відповів батько.— Волам.

— Ший, ший! — підганяв Павло. Воли, бувалі в бувальцях, легко познаходили свої мажі, вийшли наперед їх і полягали біля ярем. Іншим, незвичним до слова «ший», допомагали, голосно викрикуючи це слово у самі вуха, щоб чіпкіше лягло на пам'ять.

— Амінь! — вигукнув отець Танасій, домучивши нарешті мастити четверту вісь, яку йому залишив Матвій, щоб сам знав надалі цієї науки.

— Запрягай! — глянув на заграву отаман. Незабаром мало сходити сонце.— Батьку, благослови!

Дід Петро, притискаючи однією рукою миску до грудей із свяченою водою, почав окроплювати воли, вози і чумаків.

— Густіше кропи, раб божий Петро, сухий зовсім,— загув піп.— Перший раз їду.

Потім дід узяв сокиру, зайшов наперед усієї валки, розмахнувся і кинув на дорогу так, щоб усі мажі могли проїхати і колесами не зачепити.

— Як упала сокира? — гукнув Момот.

— До схід сонця.

— Слава богу! — перехрестився.

— Слава всевишньому,— хрестилися й інші.

Дід Петро підійшов до сокири, поклав навхрест долото. Всі семеро чумаків попадали з лівого боку валки на коліна і ревно почали молитися до сходу сонця та поклони бити.

— Господи, пострічай в добрий час!

Дід стояв на обочині шляху навпроти сокири і долота, складених навхрест, тримаючи миску із свяченою водою і кропило. Тричі вдаривши поклони, чумаки поставали коло маж, побрали батоги. На обрії завиднівся краєчок сонця.

— Рушай! — не забарився отаман. Родичі кинулися до чумаків.

Валка рушила. Дід Петро ще раз окропив її свяченою водою.

— З богом!

Одірвав Яська Івгу од грудей, ледве не поточилася. Ридала та приказувала, сльози струмком лилися по її змарнілих щоках. За нею стояло четверо босоногих дітей— усі хлопчики — лупали очима, не розуміли, чого мати плаче, коли батько такий веселий. Дивилися діти на батька та посміхалися, на матір — хлюпилися.

— Плачте, діти,— нагримала на них Івга.— Татко ж ваш їде.— І заголосила сама.— Ой чи ж скоро тебе дожидати та виглядати! Та якою ж дорогою ти приб'єшся до двора мого, ранньою чи вечірньою, денною чи опівнічною.

Діти, бачачи, як мати ридає, заревли на різні голоси й собі.

Яська хотів було втішити дітей, бо не терпів — од жалю серце розривалося — дитячого плачу. Та, почувши голосний окрик отамана, тільки махнув рукою, а в самого губи скривилися на плач. Побіг.

Марія приказувала й собі, ридаючи:

— Ой чи діждешся, чи застанеш мене, Матвієчку, живою, чи побачиш дитиночку свою!

Голосила баба Христя, плакала Секлета, схлипувала Ганка, витирав сльози Кузьма, воложилися очі в діда Петра.

Отець Танасій перехрестив пучками свою дружину, поцілував дочку. Повернувся і побіг за валкою.

— Яську!— гукала Івга.— А як же я п'ятдесят копійок в Оврама виправлю. Ой пропали ж мої грошики.

Діти, що були заспокоїлися, знову заголосили, щоб мати не нагадувала.

Павла Повела ніхто не проводжав. Йому стало сумно. Та от він усміхнувся, одхилився од валки, підбіг до Івги і крикнув на вухо:

— Я люблю тебе, Івзюню! Як повернуся, то на гульбище підемо, потанцюємо! Жди!

— Що-що? Що ти сказав, шибенику? — закричала голосно. Діти заревли ще голосніше.— Перестаньте, кляті!

Малі розбіглися, почали грати в гусей.

— Вовк за горою! — кричало найгорлатіше.

— Вовк? Який вовк? — схаменулися проводжаючі. Одвели очі од валки, видивлялися в напрямку села.

— Ніякого вовка,— важко нагнувся дід Петро за долотом і сокирою.— Це діти в гусей грають. Ходім додому.

Валки вже не було видно. Вона заїхала за гору, чулося тільки ржання Нечипорового коня, прив'язаного біля Данилової мажі, та журбою загнічену чумацьку пісню:

Пішов чумак у дорогу, помолившися богу...
Ой пошли, боже, тому чумакові та щасливу дорогу!

А невзабарі бранопільським гостинцем промчав екіпаж. У кучера розвівався од вітру сивий оселедець і довгі

вуса. Коні як змії, ремінні віжки рипіли, канчук не лінився в Олелькових руках.

Позад кучера стояла дівчина, тримаючись за плечі казкового кучера, чий то вус, то оселедець час від часу лоскотали дівочі губи, а вона лише стріпувала головою, і, неначе виполоскана осінніми дощами рілля, сніп чорного волосся, пружно рвучись з-під тонкої шовкової хустини, потопав у хмарі пилюки, збитої швидкими колесами.

Вимчали на белебень за село. Олелько натяг віжки, коні стали цапа.

— Поїхали вже! Вертай назад! — гірко сказала дівчина і впала на сидіння.

Люди бачили, як промчала карета, стояли, ніби знали, що вона верне назад. І дождалися. Але дівчини в кареті не було. Вони її не помітили. І жах охопив людей. І біль запанував у серці Степанидиному. Ледве випросила цю колісницю у Віри Дараган, а Данила так і не побачила.

— Боже мій, боже мій!

Не знала Степанида, поспішаючи поблагословити чумака в дорогу, що валка далеко од села не од'їде, а зупиниться за три-п'ять верст, пустить воли на пашу, заночує. Коли б знала, поїхала б далі навздогін. Не пізно це зробити і ввечері і вночі, бо вони вирушать аж завтра до схід сонця, в перший день тижня, в понеділок. Не знала.

Валка зупинилася у видолинку, де шумить під лагідним вітерцем соковита отава, а обіч петляє змійстою стрічкою вузенький прохолодний струмок.

— Стій! — неголосно вигукує отаман. — Випрягай воли. — Зашаруділи по волових шиях ярма, застукали занози.— От що, братці!— звернувся до невеликого свого товариства отаман.— Волів ми будемо доглядати по черзі, вартувати біля возів по черзі, а от кухаря треба обрати на всю дорогу туди й назад.

— Данила! — гукнув Яська.

— Тю на тебе, який з мене кухар!

— Високо йому нагинатися, не підійде,— підтримав парубка Павло Повело.— Отця Танасія!

— Що? — вибалушився священик з величезним залізним хрестом на грудях.

— Кухарем, отче, будете? — серйозно спитав Момот.

— Чадо нерозумне, ну який з мене кухар? Одрікаюсь. Хто це на мене перстом указав?

— Павло Повело.

— Грішник єси, єретик. Ану підступи сюди, щоб я гріх тобі одпустив.— Павло вагався.— Підходь, підходь, не бійся.— Отець Танасій зняв хреста, малював у повітрі перед Павловим носом господнє знамення, казав: — Аз тобі прощаю на перший раз, вівця господня.— Повело стояв спокійно, морщачи, як постоли, очі. Та зненацька отець Танасій, на здивування Павлове, луснув нечестивця по лобі і зареготав. Повело одскочив за спину Момота і майже біля самого його вуха крикнув, наче глухому:

— Момота!

Нещасний чоловік шарахнувся вбік, розгнівався:

— Нечипоре! І нащо ти цього чортоплута узяв з собою? Та я зроду нічого не зварив.

— Не я взяв, а ти, — серйозно сказав отаман. — От що, хлопці, пожартували і досить. Кухарем раджу призначити Матвія Рослого.

— Вірно, — подав голос Яська. — Цьому і присідать не треба біля тагана.

Матвій не ображався — кухарем його призначають часто.

— Святий отче, а що це за очіпок у вас на голові? Невже шапку забули? — зрадів Павло, що знайшов привід досадити попові за набиту на лобі шишку.— Доведеться назад вертатися.

— Перевіряйте, браття, чи все взяли, бо, може, й справді комусь доведеться в село збігати.

Данило, настругавши трісок, води казан приніс. Яська розпалював огонь; Повело пішов помогти своєму хако розпалював огонь; Повело пішов помогти своєму хако розпалював огонь; Повело пішов помогти своєму хако

— Єсть, Яську, не горюй, — заспокоїв чоловіка Нечипір.— А більш нічого не забув?

— Здається, ні. Опроче все на місці.

— І я нічого не забув,— загув піп, підходячи до гурту, без ряси і в сивій височенній шапці.

— А гриву, панотче, доведеться вам уночі тупою косою обрізати,— це Павло.

— Я тебе обріжу, богохульнику!

Все це були жарти, ніхто ні на кого не ображався. Данило стояв біля мажі, узявшись у боки, і піснею натрушував на чумацькі вуха журбу. Пісня була всім відома, підтягли:

Ой загули чорні галенята да у темному лузі;
Болить, болить моя головонька, ще й серденько у притузі.

Павло Повело, змочивши правицю в коломазі, підкрадався до отця Танасія, щоб вичумазити його білу сорочку і тим самим висвятити на справжнього чумака. Та спалахнула пісня, і чумак витер правицю об траву, став серйозним, безтурботність в очах погасла. Підійшов до Данила, підтримав його. Голос у Павла був сильний і красивий.

Нечипір на неспокійному гнідому об'їхав своє володіння, вдивлявся в степ, назиркував, чи не їдуть інші чумаки. Ось він вихопився на могилу, приклав дашком руку до очей.

— Ой видно село та за туманом синім! — вирвав із грудей Нечипір сильне, тужливе. Шість чумаків глянули на золотого під сонцем вершника, затаїли подих; усі ждали продовження пісні, якої вони не знали, якої не існувало взагалі. Та отаман приострожив гнідого, помчав далі. А всі думали про село. Намугикували з журбою знайому мелодію.

В цю саме мить залопотів крилами Василь, закукурікав, ніби нагадав про себе, і Яську не дав пісні причахнути.

Ой видно село, село ріднеє,
А там когути піють...

Він не знав, як складеться пісня далі, та йому допоміг Повело:

Крізь тумани...

Сірий віл підійшов до Матвія, ткнувся мордою у руку, наче просив води; чоловік ніжно взяв сірого за лискучого рога, заспівав:

...наче ті сірії воли...

Данило думав про Уляну, про її очі, і він закінчив:

Сині очі зоріють...

Усі з вдячністю глянули на Данила, дружно наповнили повітрям легені, повторили:

Сині очі зоріють!

Отець Танасій у співах участі не брав,— тільки слухав. Схвально хитав головою. Перечекавши, коли згасне пісня, захоплено вигукнув:

— Ех-ех-ма! А яку ви співали пісню?

Всі перезирнулися.

— Хто перший почав?

— Яська. Як ти починав?

— Не я перший почав, а Нечипір.

— Я? Та бог з тобою! Коли?— здивувався чоловік.

— А там, на могилі, коли конем на оглядини виїздив.

— Не пам'ятаю.

— Про село щось. Видно звідти село?

— Ага-га, ой видно село...

У Данила добра пам'ять. Доспівав, не помічаючи, що це був інший варіант, другий, близький до першого:

Ой видно село під горою,
А там когути піють;
Там чумачка б'ється із нуждою.
Сині очі зоріють.

Усі чумаки знов хором підхопили:

Сині очі зоріють. Гей-гей!

— Так народжується пісня! — захоплено підняв над розкудланою головою шапку священик і довго видихав з повних грудей могутнє:

— Ге-ге-ге-ге-е-ей!

— Не так,— замахав рукою Матвій, куштуючи юшку, пробував, чи можна відтаганювати їжу.

— А як, як? — напосідався отець Танасій.

— Нечипір побачив село, а почути, як піють когути, він не міг — далеко. А може, ізвідтіль іще щось видно? Дай коня, отамане. Гляну я! — Виїхав на ту саму могилу і прикотив звідти хвилю:

Ой видно село під горою,
А верби при долині...

— Чортів Матвій — далеко бачить! Справді — верби... Там я прощався з Івгою, коли ще парубкував, а вона в наймичках служила. Холодно було, а в мене свитина. Прикрив її...

Павло Повело блиснув очима, осміхнувся:

Ой там прощався із сиротою
Та Яська у свитині!

— То вже краще чумак, бо не одному Яськові верби ті знайомі,— докинув Яків Момот.

Повернувся Матвій.

— Ну, що вийшло?

Хором проспівали:

Ой видно село під горою,
А верби при долині,
Ой там прощався із сиротою
Та чумак у свитині...

Яська згадує, як прощався з дівчиною, який тоді холодний вітер був. До півночі простояли, а вітер віяв та й віяв під гору...

Віє вітер з опівночі
Та під гору тую...

Павло пожвавився. І коли причахла пісня, потер долонею об долоню і пискливим, так, якби це сказала Івга, голосом проказав:

Ой на кого ж ти покидаєш
Та мене молодую!

Сподівався, що чумаки вибухнуть реготом, але вони спохмурніли. Жарт не вдався. Бо з чого ж сміятися? Не одному ж із чумаків говорено свого часу ці слова: ой на кого ти покидаєш та мене молодую!

День хилився до вечора — перший день чумаків у дорозі, в'янув і згасав. Тільки пісня розгоралася полум'ям у колі чумацькому, лопотіла і билася крильми у піднебессі, і ніхто ніколи вже її загасити не зможе. Пісня народилася.

І народилася журба в Данилових грудях — він згадував Уляну. Тут у степу такий простір, так вільно дихається грудям, а дівчина сидить зараз у тісній задушливій келії і нічого цього не знає, а нудить світом, одинока і пригнічена.

II

Тугою по Уляні повнилося і материне нагорьоване серце. Варка сиділа на призьбі сама і гірку думала думу. Та от до Варчиного обійстя припхалася попадя Євлампія.

— Добридень, Варко! З святою неділею! — гукнула з-за тину. Варка підхопилася здивована — ніколи ж такого не було, щоб Євлампія заходила до неї, поспішила до попаді. Привіталася, запросила до господи.

— Ніколи мені, та й стомилася... Додому піду, спочину. А зайшла я до тебе от чого. Сестра моя у Фроловському монастирі... Вона була в мене колись, то й Уляну бачила... Так от вона...

— Уляна там? — не дала договорити Варка.

— Там.

— Боже мій! — захвилювалася.— Треба ж поїхати та забрати. Якби ваша сестра, матушко, та помогла мені в цьому...

— Не поможе, недугує вона. Щоб часом богу душу не віддала. В лаврському шпиталі лежить. Навідайся, коли хочеш.

— То хоч побачитись... Ото лишенько...

— Добрі люди поможуть. Бувай здорова! — попрощалася попадя Євлампія і почовгала курним шляхом до церкви — недалеко від неї стояв попівський будинок.

Варка зашаматалася, вирішила не зволікати — в Київ їхати прямо сьогодні. Випросила в діда Петра Кузьму, щоб конем правив, і покотила. Кузьма був неговіркий і дикуватий, до розмови із Варкою не ставав, то й мовчали всю дорогу.

Нарешті добулися до Києва. Варка легкокрилою пташкою спурхнула з воза, полетіла до брамного віконечка монастиря, постукала.

— Вибачте,— хвилювалася,— у вашому монастирі черниця є. Молоденька така... Чи можу я її побачити?

З вікна випхнулося поморщене, жовте як віск обличчя.

— Як її нарекли?

— Уляна! Уляна!

— Це мирське ім'я. А як черницею її звати?

— Не знаю.

— Ну, Євстинія, Лупа, Митродора, Дорота.

— Чому до рота?

— Не богохульствуй! — І вікно зачинила. Наче громом оглушила жінку.

Кузьма пройнявся настроєм Варки, допитувався, чи скоро Уляна вийде.

— Не знаю, мій хлопчику. Зачекаємо, поки нагодиться хтось із черниць, та спитаємо...

— То, може, я покличу...

— Як, кого?

— Через огорожу перелізу...

Не відповіла, трималася однією рукою за полудрабок, другою закрила очі — плакала.

Підійшов до неї. Хлопцеві за сімнадцять, але він був надто вищим за Варку. В Данила, певне, пішов. І зовні схожий на брата. Варка вилізла на візок, впала набік на сіно, нечутно захлипала.

— Тітко, а ідіть сюди! Сюди!

Варка звелася — на широкій цегляній стіні жіночого монастиря стояв Кузьма, як висока гінка береза, когось нагукував, махав руками, наче воду під себе підгрібав.

— Злізь, Кузьмо! Злізь, хлопчику!

Щось приємне залоскотало по душі — дитя ще, а така турбота...

Кузьма не чув, що йому говорила тітка Варка, набачивши людину за огорожею, кликав її. І докликався, бо небавом, присівши, скочив прямо на землю.

І справді, через якийсь мент заскиглила залізна хвіртка — вийшла висока вродлива монашка з гордо піднятою головою. Варка впізнала — царівна. Вона зараз не була отакою відлюдькуватою, як тоді, навіть посміхалася.

— Що скажеш, племінничку? — поклала руку на плече розгубленого, нафарбованого соромом хлопця.

— Се вони...— показав на Варку.

— Ай-ай-ай, хлопчику, такий молодий, а вже до монашок вчащаєш. Скільки тобі років?

— Сімнадцять, — похнюпився. Царівна помовчала якийсь мент, зняла з плеча руку, дістала хустину, витерла ту руку, що лежала на Кузьминому плечі...

— А я десь тебе вже бачила... — почала грайливо.

— Я ніколи тут не був...

— А брат у тебе є?

— Єсть.

— Схожий на тебе?

— Не знаю.

— Схожий, схожий,— втрутилася в розмову Варка, бо на неї цариця не зважала, ніби не помітила.

— Данилом його звуть?

— Еге ж...

«Запам'ятала...» — прошмигнула думка у Варчиній голові. Жінка почала розповідати про мету свого приїзду.

Монашка-цариця слухала неуважно, безцеремонно розглядаючи надокучливу жінку, яка їй чомусь не подобалась. На півслові обірвала.

— Уляна? Нема такої в монастирі. Не чула. Шукайте в іншому, а тут нема,— відповіла Варці непривітно, холодно. А потім з притеплілою усмішкою до Кузьми: — Се ти мене для того кликав, хлопчику? Ну, до побачення! — Повернулася і пішла до монастирської брами, нарочито випустивши із руки зім'яту білу хустку.

Кузьма помітив, кинувся навздогін, підняв напарфумлене полотно.

— Тітко, тітко!— погукав. Монашка обернулася.

— Віддай братові, на згадку... Данилові!

І коли монашку-царицю проковтнула чавунна брама Фроловського монастиря, Варка ледве приплелася до воза, ухопилася обома руками за глабці, впустила безвільну голову на сіно і затремтіла в риданні.

Кузьма, бережно склавши хустину і загорнувши її в лопушаний листок, а потім сховавши в кишеню шаровар, підійшов до горем убитої жінки:

— Тітко Варко! Га, тітко Варко, чого ви?.. Ми ще у Лаврії не були... Може, там скажуть?

— А й справді!..— похопилася жінка.— Спасибі тобі, хлопчику, що згадав.

Шпиталь шукали довго і знайшли, коли сонце голову до землі клонило. Монашка, сестра попаді Євлампії, справді хорувала, але почувала себе краще — вийшла до Варки.

— «Цариця» сказала? Може, й не знає вона Уляни, а може, Уляна не веліла казати...

— Як то не веліла? Чому? — налякалася здивована Варка.

— Мало що може дівчині в голову зайти. Все може бути. А монашка тая, що ви ото говорили з нею,— людина доброї і лагідної вдачі, усякому допомогти намагається.

— Що ж нам робити? — затурбувалася Варка.

— Ніч уже. Прилаштую вас переночувати, а завтра разом у монастир підемо та й знайдемо Уляну... Слава богу і святій діві, легшенько мені.

На цьому й порішили. Але наступного дня виявилося, що ні цариці-монашки, ні Уляни в монастирі не було. Вчора, коли мати приїжджала до дочки, Уляна в келії сиділа, а сьогодні нема. З'ясувалося, що ввечері, певне, в той самий час, коли Варка домовлялася зі старою монашкою про побачення з Уляною, до Фроловського монастиря ридваном підкотив гофкур'єр Ігнатій Полтавцев і привіз указ її імператорської величності про звільнення з монастиря монашки Єпіфанії, а по мирському графині Катерини Олексіївни Долгорукової, забрав її з собою, щоб доправити до Петербурга. А графиня взяла з монастиря Уляну.

— Невже в Петербург? — побивалася Варка. Так чайка кигиче над зруйнованим гніздом.

Такої нагоди запросити петербурзького гостя до свого київського гнізда, щоб почастувати його добре і ближче прибити до свого берега (певне ж, згодиться), полковник Божич пропустити не міг. А гніздо у полковника чималеньке: у світлиці столи можна накрить не менше як на сто осіб, а ще ж було біля десяти інших кімнат. Будинок, правда,— дерев'яний, одноповерховий, зовні непоказний, але всередині місця для гостей вистачало.

Полковник передбачливо потурбувався, щоб на бенкеті менше було заздрісних очей, а більше впливових осіб, які можуть йому придатися в майбутньому. Навіть з духовних чинів нікого не запросив. З київської знаті був лише генерал-губернатор, з генеральної старшини Маркович і Ханенко, київський полковник Танський, гість Полтавцев, вчорашня монашка, а нині Катерина Долгорукова, сим

полковника Пантелеймон, сама господиня — дружина полковника, пані Ксаверія, і Уляна. Вона теж сиділа за столом разом з усіма, але не в черничому одязі, а в платті, що його графиня Катерина придбала в київських купців і подарувала дівчині.

На чільному місці полковник посадив гофкур'єра Полтавцева, біля нього по ліву руч примостився сам, по праву руч красувалася графиня Катерина, біля неї Уляна. Генерал-губернатор забажав посидіти біля молоденької, а генеральна старшина — біля господаря і господині.

Бенкет почався тостом полковника за здоров'я її імператорської величності імператриці Єлизавети Петрівни. За це, звичайно, не випити не можна навіть непитущому Полтавцеву.

Коли тостів було проголошено чимало і гості хильнули добренько, до вітальні зайшов пахолок пана полковника і доповів:

— Граф Девієр з дружиною!

«Який? Хто його знає, хто його кликав до господи, чого йому тут треба?» — кілька питань одразу готові були злетіти з язика. Але господар дому стримався і сказав:

— Проси!

І ще більше здивувався полковник, побачивши, з якою поготовністю підхопився з місця гофкур'єр Полтавцев і спішив назустріч графині Девієр. Вони, очевидячки, були знайомі.

— Звідки ви, чому припізнилися і як знайшли мене тут? — цілуючи руку графині Аспазії, цікавився Ігнатій Полтавцев.

— У Бране Поле їздили. Чш! — приклала до губів палець.

— А чому чш?..

— Потім, потім. По дорозі до Петербурга розповім.

— Хіба ви теж?..

— З вами? А чого б і ні?

І гофкур'єр знову поцілував руку графині Аспазії.

Розмови цієї полковник Божич не чув — знайомив прибулих з гостями. Уляну Божич відрекомендував так:

— Панна Уляна, дочка сотника і вірна подруга графині Катерини.

Бенкет затягнувся допізна, п'яні були майже всі, окрім жінок і гофкур'єра Полтавцева. Під кінець бенкету гості пана полковника поділилися на групи — одні грали в карти,

другі говорили, треті пили вино, а всі разом вигукували та вигейкували, мов на ярмарку.

Полковник Божич підходив до однієї групи, прислухався кілька секунд до розмови, вставляв своє слово і йшов далі. Так само діяла і його дружина.

В карти грали генерал-губернатор і три полковники. Іван Божич підійшов до них.

— А моя мадамочка вашого кавалера і не боїться. Отак! — кидав з виляском карту генерал-губернатор.— Тепер хід мій. Знову, прошу, мадамочка! — кинув свою карту.

— А козирної мадамочки у вас і нема.

— Вина не бажаєте? — спитав полковник... — Козирного?

— О, козирного давай! Бо в мене, знаєте...— ударив по картах генерал-губернатор.

Генеральний хорунжий і генеральний підскарбій Маркович та інші розмовляли про гетьмана

— Діяти треба активніше, не зволікати...— говорив пан Маркович.

— Поки син козака Ніжинського полку має намір помогти нам,— кинув своє слово полковник. І відійшов до іншого гурту.

— А я вам кажу: Малоросія — край величезних багатств, тільки треба вміти прибрати її до рук,— доводив граф Девієр гофкур'єру Полтавцеву.

— Одного тільки не вистачає Малоросії, на це вона убога, як старчиха, — покори, — всунув свого носа в розмову господар. І пішов далі. Слова Полтавцева догнали полковника біля графині Катерини.

— Її імператорська величність збирається відвідати Малоросію.

— А коли, ваша світлість? — спитала графиня Катерина.

— Думаю, що скоро,— відповів Полтавцев.

Графиня Катерина поклала руку на плече Улянине, шепнула:

— Отоді я й заберу тебе з собою. Приїду разом з двором і заберу. Це недовго ждати.

— А де ж я буду в сей час?

Полковник Божич був рядом — він чув розмову.

— У мене... Тобто у нас. Пані Ксаверіє, гляди Уляну як рідну дочку!

Дівчина розгубилася, хотіла щось сказати. Але графиня Катерина поспішила:

— От і добре. Ви не заперечуєте, пані Ксаверіє?

— Чого б то я перечила... Таке миле дитя. Догляну.

— Гляди ж, чекай мене,— пригрозила пальцем графиня Катерина.— А Данила твого ми таки приворожимо. І до баби Улити на виучку не підемо... — розсипалася дрібним сміхом.

На прощання графиня Катерина, близька людина до її імператорської величності, по-дружньому обняла Уляну і поцілувала її в щоку. Це помітили інші вельможі і почали облизувати руки дівчині. Граф Михайло Девієр прощався з Уляною аж двічі... Він був п'яний.

III

Піснею котився перед козаком гостинець у далеку далечину. Карпо Півторалиха брався на Запоріжжя.

Київський генерал-губернатор в цей самий час писав кошовому Січі Запорізької:

«От посланника в Константинополе известился о заключении у турков с персиянами мира и что потому бывшие в той стороне турецкие войска восвояси возвращаются...»

Карпо правився на Запоріжжя, маючи намір збути своє мале за межами Січі господарство посполитим чи кошовому доведеться і повернутися назад до свого хутора, осісти там, врости в землю, зайнятись господарством, чумакуванням, чим завгодно, аби бути дома, бо зараз, як ніколи, дочці Степаниді потрібна його допомога. Карпо їхав, підганяв змиленого коня.

Генерал-губернатор, про якого Карпо лище догадувався, писав:

«А понеже легко статься может, что бендерский и хотинский гарнизоны прибавятся, для того нужно через имеющих приятелей по часту разведывать, что вдоль Днестра и в Крыму происходит, толь наипаче, что Порта повелела хану быть в Константинополе, сказывают-де, для получения даваемого почетного халата, но подлинная ли это причина призову его — неизвестно».

Відомо Карпові, що він не забариться довго, але про це не знає дочка, не догадується генерал-губернатор, невідомо кошовому Січі Запорізької, який одписував у Київ:

«Сего... числа под видом купечества посылаем был в Крым казак, он с величайшей трудностью узнал, что...»

Карпо поспішав до своєї домівки недалеко від Січі, де господарювала полонянка Арзула. Їй допомагав молодик, який недавно прибув на Запоріжжя і якого взяв до себе на деякий час Карпо. Молодий козак, не маючи коня, любив їздити на коровах. Це була його пристрасть з дитячих літ. Та і як їй не бути — батько коня не мав, а їздити «козакові» на чомусь треба було.

Арзула — маленька чорноволоса з великими очима жіночка у шовкових шароварах, спритно їздила на коні, не менш спритно володіла арканом,— була ощадливою і справною господинею.

Два роки тому, беручи участь у бойовиську на кафському березі, Карпо набачив збожеволілу від жаху вродливу молоду татарку, яка, роздягнувшись догола, бігла до моря топитися. Карпо упіймав, змусив одягнутися та так і залишив біля себе — вподобалася. В глибині душі дівчина сподівалася, що цей козак відпустить її, але він повів на галеру, якою відступали козаки. Поспішали, щоб не потрапити на око турецьким галерам, які з дня на день мали прибути до кафських берегів. Кожен хвалився своєю здобиччю. один лише Карпо мовчав, скоса поглядаючи на чорноволосе дикувате звірятко — дівчину-татарку. Над ним намагалися насміхатися його бойові побратими, але Карпо на це не зважав. Дівчина йому вподобалася — хоче чи не хоче, а вона буде його бранкою.

Заради неї у козака, який геть спився по смерті дружини, Карпо купив хату, завів худобу, приставив молодика, щоб порав її. Се було за межами Січі. Заради Арзули і разом з нею вчив татарську мову.

Невдовзі сказав татарці:

— Народиш хлопця, будеш дружиною моєю. Народиш дочку — відправлю разом з нею знов у Крим. Хочеш додому?

Арзула не відповідала. Пізніше народила мертву дівчинку.

Карпо питав:

— Задушила? Ждеш хлопця?

Жінка відмагалася. Повірив — не може ж справді мати задушити своє рідне дитя.

Уже на землі самої Січі зупинився Карпо біля шинку— коневі дати перепочити та й самому чарчину перехилити.

Гамірно в шинку. Якийсь іноземний інженер, що був на службі у польського короля, розмовляв добірною польською мовою, допитувався у підпилих козаків, що являють собою татари. Козаки навперебій розповідали. Чужоземець чесно записував: «Ростом невисокі, але коренасті, з короткою...»

— Як у свині,— підказували з гурту.

«...з короткою, як у свині, шиєю. Обличчя в них круглі, як жіночий зад, лоб широкий, як лопата... Малих дітей купають у солоній воді, щоб грубішала шкіра. Народжуються сліпими, як цуценята в сучки...»— Написав, одкинув голову.

— Що пан козак мувіть?

— Та ти що, козакам не віриш? А кому ж тоді й вірити! Спитай, он свіжий чоловік зайшов, хай скаже... Карпе, потвердь, що татарва проклята сліпими щениться. Кажемо — не вірить, головою мотає...

Карпо потвердив, але й сам вирішив збагатити науку, подавши рідкісні відомості з життя кримських татар.

— І плодяться вони скоріше від кролів,— вихиливши келих, заговорив Карпо.— Переспав, скажімо, сьогодні з жінкою-татаркою, а через три дні й дитя.

— Матка бозка, як то може бути? — дивувався такими незвичними даними про татар ошелешений іноземець.

— Приходь через три дні до мене, переконаєшся. У мене полонениця — татарка. Не бачив її майже рік, а от сьогодні зустрінуся — через три дні й дитя буде.

Козаки в шинку загули, як бджоли у вулику, — перебрехав бісів Карпо. Але потвердили.

— Правду каже, записуй! Король спасибі скаже.

— Який великий резерв для нації! — скрикнув чужоземець. Він був на доброму підпитку.

— О, великий! — одповіли всі. А Карпо прокоментував записане:

— А чого б ото ми й Запоріжжя засновували, як не для того, щоб татарву прокляту будоражити щоднини, аби з жінками своїми спали менше, бо розплодилося б тоді, як сарани...

— О, сарана, зовсім кепсько.

— То приходь через три дні, з моєю полонянкою Арзулою побалакаєш.

Вчений іноземець, що робив за завданням польського сейму етнографічний, побутовий і політичний опис землі

кримської, і справді прийшов через три дні до Карпа на хутір. Півторалиха знав, коли Арзула мала розродитися, тому й запросив його.

Арзула вже ходила, але була бліда, — три дні, як після родів. Іноземець підійшов до колиски, де лежало сонне смугляве татарченя.

— Матка бозка, і правда — сліпе. — Карпо поспішив вивести гостя з хати, щоб не розбудити дитини, бо тоді вона розплющить оченята, і науковому трактату іноземця — кінець.

— Як бога кохам, скажіть, пані Арзула, ви й справді народили тоте діточко за три дні?

— Про що він питає? — звернулася Арзула до Карпа по-татарськи.

— Він цікавиться, коли ти народила дитину. Ти йому й скажи — через три дні після мого приїзду.

Це була правда — Арзула потвердила.

— Матка бозка! — дивувався іноземець.

На прощання сказав, що ніколи б не повірив, якби на власні вуха не чув, що йому сказала татарка.

— Що він ще говорив? — поцікавилася Арзула у Карпа, коли чужосторонець пішов.

— Сказав, що такої погані, як твоє діточко, він ще ніколи не бачив,— необережно пожартував Карпо.

— Шайтан! Я йому покажу погань.— Крутнулася на місці. Метнулася в сіни, зняла з кілка аркан, перебрала швидкими руками, змахнула, накинула іноземцеві на шию петлю і потягла на себе. — Шайтан! Я тобі покажу, погань!

Іноземець зарепетував, потім почав харчати — петля боляче стиснула горло. Карпо вирвав ремінний мотуз із рук Арзули, підбіг, зняв петлю.

— Що то є, пане козак? Пся крев, ця жінка хотіла мене задушити?

— Пшепрашем бардзо,— сказав Карпо.— Арзула дуже погано бачить, тому, напевне, й сліпих дітей народжує.

— Пшепрашем, пане козак, але ж вона побачила мене, так... Так на шию мотуз накинути...

— На такій віддалі, проше пана, вона лише корову може побачити. У неї вибігла з хліва корова, і жінка ніяк не може зловити капосну. Арзула й вирішила, що ви корова.

— Єзус-Марія — я єстем корова?

— Так, пане, ви корова... Так думала Арзула.

А в цю мить проз Карпа та іноземця проїхав молодик верхи на корові.

— Матка бозка, що то є, пане козак?

— Великий секрет військовий,— приклав палець до губів Карпо.

— Пшепрашем, який? Хіба їздити на коровах...

— Тільки вам скажу... — нагнувся Карпо до іноземця. Той покірно посунув у його бік волосате вухо.— На Січі зараз кінні полки будуть замінені коров'ячими...— Іноземець одхилився од Карпа, глянув ув вічі, чи не сміється. Півторалиха був як ніколи серйозним.— За те, що кіньми їздять, їх годують і більше ніякої користі од них нема. А корова, крім того, ще молоко дає. Вирушить, скажімо, козаче коровне військо влітку степом на ворога — ніяких козакам припасів брати не треба. Корови самі пашу знайдуть, а козаки видоять корів — харч готовий: сир, масло, кисляк, молоко. Чого більше в поході треба? Чутка йде, що кошовий Січі Запорізької сто тисяч корів закуповує, а всі коні спродує.

— О-о! А як, проше пана козака, їздитимуть на коровах — із сідлом чи так... Бо то, проше пана, без сідла дупу розбити можна.

— Дупи, проше пана, це так. Над дупами козаки ломали голови,— серйозно зауважив Карпо.— Звісно, сідла робити будемо.

— Бардзо дзенькую, бардзо дзенькую! О Єзус-Маріє, сто тисяч.— І, скочивши на коня, крикнув: — Довідзеня, пане козак!

Так і пішла гуляти по наукових трактатах, починаючи ще від Боплана, версія, що матері-татарки народжують дітей сліпими, як цуценят.

Секретна переписка київського генерал-губернатора з кошовим вирішила козачу долю по-своєму — Карпа викликано в Кіш, як людині, що знає татарську мову, запропоновано їхати в Крим з товарами, а насправді — дослухатися до всіх татарських балачок, вивчати їх настрої і поведінку.

— Дозвольте подумати!.. — попросився спантеличений Карпо.

— Подумай, подумай. Даємо тобі два, найбільше три тижні.

Арзула допоминалася, щоб Карпо узяв і її.

— Донька ще твоя мала,— одговорював Карпо. Та Арзула і слухати не хотіла. Настрої Карпові були справді такі, щоб покинути Січ і забрати Арзулу з собою в Бране Поле, хоч і дочку народила. Та Арзула міркувала інакше. Вона переконувала Карпа, чому саме їй треба поїхати в Крим.

— Мені повірять більше, ніж тобі. Зо мною татари, бо я сама татарка, будуть відвертіші.

— Це, звичайно, так, але...

Кіш не заперечував проти того, щоб і Арзула їхала в Крим. Відомо було: любить татарка козака — не зрадить.

Карпо почав збиратися в дорогу. Він продав усе своє рухоме і нерухоме майно. Зашив гроші у пояс. Їхав не сам — двадцять добрих підвід, навантажених медом, воском, шкурами, щетиною та іншими товарами, були готові вирушити в дорогу. Коні як змії, на кожній підводі козак-їздовий, серед них і один татарин-бідняк, йому довіряв Кіш, своїм походженням і знанням мови він добре міг прислужитися Кошу.

Очолювати валку Карпо відмовився, призначили іншого, Гарасима Небабу, що був колись у полоні і теж розумівся на татарській мові. Отже, у Карпа руки були розв'язані. Гарасим Небаба і Карпо Півторалиха — купці іменити, їхали на окремих підводах, до яких були припнуті їхні осідлані, як зміюки, коні. За кучерів у них досвідчені вусаті козаки-вовкодухи. Прихопили на всяк випадок і шаблі. Бо козак без шаблі, як нитка без голки. Арзула з дитям їхала на підводі козака-татарина.

IV

Почет Олексія Розумовського зупинився недалеко від Москви. Дали перепочинок коням і людям.

Виїхавши зустрічати матір, Олексій прихопив з собою придворних кравця і шевця, щоб зняли з матері мірку і пошили їй модний одяг і взуття.

Німець-кравець змусив Наталку Розумиху роздягнутися до сорочки, а швець — роззутися.

Олексій домовився з майстрами, коли має бути все готове, звелів якомога швидше їхати в Москву, а сам нарочито часто зупинявся в дорозі, зволікав. Навіть Наталка Розумиха зауважила синові:

— Тобі, сину, помічаю я, розхотілося показувати мене цариці, то відправ назад, поїду не побачивши.

«З характером у мене мати,— подумав Олексій Розумовський,— клопіт буде з нею». І наказав гнати в Москву без ніяких зупинок.

До приїзду гостей усе було готове — кравці і шевці постаралися і для матері графа, і для його брата Кирила, і для племінниці...

Олексій завів матір до просторої з маленькими різнокольоровими вікнами кімнати, покликав покоївок.

— Оці дівчата,— сказав син,— допоможуть вам одягтись і причесатися.

— Хіба я сама не зможу?

— Самі ви, очевидно, зможете, але ж вони краще знають, як треба.— Повернув голову, звелів покоївкам: — Внесіть одяг для Наталії Дем'янівни і почекайте за дверима, поки не покличу.— Залишившись із матір'ю на самоті, сказав: — Ану, гляньте, що й до чого?

Наталія Дем'янівна розглядала корсети, знизувала плечима:

— А так не можна? На мені ж усе нове, празникове— плаття, запаска, пояс шовковий, сорочка гарусом вишита біла, корсетка...

— Не можна. Цариця розсердиться. Подумає, що ви зневажаєте її. Адже й вона в такому уборі ходить...

— І вона? Ну добре, клич. Мені догола перед ними роздягатися? — спитала єхидно.

— Вони скажуть,— удавши, що не дочув, сердито відповів Олексій Розумовський і швидко вийшов.

За дверима сказав покоївкам:

— Тільки не підводьте її до дзеркала, щоб сама себе не бачила в новому вбранні.

Дівчата не забарилися, увійшли. Тепер Розумиха не перечила нікому і нічого. Робіть, як знаєте, аби царицю побачити.

Звичайну зовсім неграмотну сільську жінку посадили на дзиглик, одягли в модне плаття, зробили високу модну зачіску (те ля очіпка), нарум'янили і без того рум'яне лице... Коли все було готове, зайшов Олексій Розумовський.

— От і добре,— сказав,— тепер ходімо в екіпаж, у палац до государині поїдемо.

Узяв під руку, повів.

— Хоч би показали, яка я. Просила люстра — не дали. Нема, кажуть. Чорта, напевне, з рогами зробили. Який страм.

— Ще побачите. І от що, мамо,— нахилився до вуха.— Коли ввійдете в зал і побачите її імператорську величність, царицю Єлизавету, то зразу станьте на коліна, піднявши плаття, щоб не пом'яти, і кланяйтесь.

— Як ото в церкві, коли поклони б'ють?

— Так.

— Кланятися мені не звикати. — І вже серйозно: — Не хвилюйся, Олексію, не така я вже дурна, не підведу тебе.

Наталія Дем'янівна піднімалася по східцях, притримуючи перед собою плаття, щоб не наступити ногою і не впасти. Олексій глянув, усміхнувся. «Швидко освоюється»,— подумав. Передав матір на руки малоруської знаті і ненадовго вийшов. У супроводі київського полковника Танського і його брата, сина полковника Божича Пантелеймона, київського полкового обозного та багатьох інших Наталія Дем'янівна увійшла в зал. Перед нею, якраз навпроти дверей, було величезне, майже на всю стіну, дзеркало, якого вона ніколи не бачила.— Наталія Дем'янівна попрямувала на нього. Із дзеркала назустріч Розумисі ішла незнайома, в невиданій чудернацькій одежі жінка, вродлива і сувора. Цариця, майнуло в голові Розумихи. І, не доходячи кілька кроків до дзеркала, сама перед собою упала на коліна.

V

Стояла голими колінами на холодному камені, ревно молилася, шепотіла пересохлими устами в Козелецькій церкві Степанида:

— Господи, заступи! Господи, поможи благополучно вернутися Данилові!

Била поклони і плакала. Молилася за батька, просила бога, щоб навернув його на скоршу путь додому, до дочки! І знову била поклони, і знову плакала.

А все — Юхим Дараган. Спокою не давав дівчині. Данилові погрози не допомогли. Як тільки одвернеться куди-небудь Віра Григорівна, чоловік її тут як тут. То хапне, то ущипне, то обніматься і цілуваться лізе.

Гірко і моторошно було Степаниді, що нема близько нікого, хто міг би заступитися за неї. Батько поїхали, обіцяли швидко повернутися, та й запропастилися. Ні пташкою бистрокрилою, ні вітром-леготом швидкойдучим вісточки не подають. Чи й живі ще, не приведи господи лиха якого!.. Дорога далека, чужина чужинецька,— всього може притрапитись. І Данила нема. В Крим подався.... Мав би вже й повернутися — нема, немов крізь землю провалився.

Тітку Наталку в Москву понесло — нема кому оступитися за бідну сиротину. Один Олелько і розрада, і втіха Степанидина.

Підвелася з підлоги, вийшла з церкви, неначе не своїми ногами до хати пошнябала. Знадобіддя було якраз — треба коржів ік вечері напекти, згадала Віри Григорівни примху. Далися їй ті коржі. Вивалила з макітри тісто на притрушений борошном стіл, почала місити чисто вимитими руками. Була в картатій червоно-зеленій плахті, синій запасці, а поверх запаски білий хвартух, зав'язаний вузлом на попереку. На голові намітка. За роботою, коли ніхто не назиркував, дівчина чулася щасливою.

Співала навіть і не знала, що за непричиненими дверима кухні стоїть, причаївшись, Юхим Дараган, зазирає в щілину, милується дівочою вродою. Ось Степанида стала в профіль, дістала качалку... Які груди, боже!

Дараган одійшов навшпиньках до вікна, глянув через дорогу на шинок. Кілька чоловік товпляться біля порога, розмахують руками... «Питимуть ще довго»,— подумав. І знову підкрався до напіввідчинених дверей.

Дівчина покачала коржі, змастила олією. Замріялася. Дараган бачив, як вона солодко потяглася, піднявши руки, ніби тільки що з постелі встала. І всміхнулася сама до себе. Ця посмішка зробила Дарагана благоумним, він рвонув двері на себе...

— Здрастуй, Степанидо!

— Чого вам?

— Так таки й не догадуєшся... Віри до ночі не буде, а ми одні... Я не скупий, озолочу...

— От що,— озброїлася качалкою.— Віра Григорівна кидає вас, а значить, ви скоро родичем графа не будете. Сама мені в усьому призналася. Кидає і виходить заміж за Пантелеймона Божича. Нащо мені, казала, мужик Дараган здався, коли до мужичок пристає. Он Пантелемон — орел, син полковника, а не одоробло якесь... І ще

сказала, просила навіть: «Степанидко дорога, не супротивляйся, коли Юхим до тебе приставатиме, нехай... Удвох з тобою ми його в перелюбстві викриємо, на плаху відправимо, тоді я тобі грошей багато дам, за годящого чоловіка заміж видам, а сама за Пантелеймоном буду...»

— Одоробло? — остовпів Дараган.— Так і сказала? На плаху?

— За перелюбство, ви ж знаєте,— голову геть!

— То вона хоче мене старцем зробити?

— Зовсім зо світу іжжити хоче. Тому-то вона і не боїться залишати мене із вами на самоті. Навпаки, їй було б приємно, аби ви збезчестили мене. Голову геть! Аже ж вона сестра самого графа Розумовського. Одне її слово, і так поранять чоловіка, що й голови ніхто не знайде. Невже ви цього не розумієте?

Дараган зів'яв. Степанида здалася йому не такою вже й гарною, щоб заради такої цяці накласти головою. І вона, здається, правду каже. Адже ж ні разу Віра не перечила, коли Юхим відправляв дружину на цілу добу, щоб залишитися на самоті із наймичкою. Догадувалася, для чого так робив, і ні словом не обмовилася. Так, так! Він, Дараган, пригадує, як і своєю волею поїхала якось на цілих два дні і Олелька з собою прихопила. А коли і Юхим просився поїхати — справа до полковника Божича була — одмагалася від нього. Правду Степанида каже, не бреше.

— Спасибі тобі, Степанидо, що очі мені відкрила. Жий собі спокійно, пальцем тебе не зачеплю.

На радощах наступної неділі полетіла Степанида до церкви — помолитися, щоб скоріше господь милосердний повернув їй батька і Данила з далекої дороги, щоб прибачив їй оту брехню, якою вона захищалася від Дарагана... Стояла на колінах, била поклони і дивилася на непорочну Марію-Богородицю, як на саму себе.

VI

— Устаньте з колін! — розглянувся по залі граф Олексій Розумовський. — Це ж ви самі себе бачите. — Допоміг звестися, підвів до верцадла ближче.

Через увесь зал до графа Олексія швидким кроком поспішав гофкур'єр Полтавцев, одвів убік:

— Ваша світлість! Ось лист від графа Гендрикова. Його треба передати імператриці у власні руки і якомога скоріше...

— Чому такий поквап? Вчора лише зустрічалися, а сьогодні лист передає... Міг би й сам завітати...— виявив своє невдоволення.

— Не може приїхати, ваша світлість. Він сидить під стражею поліцмейстера, якому доручено зробити з графа Гендрикова чучело.

— Чучело? — скрикнув украй здивований Розумовський. — Та ви при своєму умі?

— Прочитайте, що пише сам Гендриков...— подав папір.

Граф Розумовський прихопився до листа — очі рогом полізли на лоб.

— Нічого не розумію! Я зараз... — попросив гостей зачекати на нього, залишив біля матері знайомого вже їй Полтавцева, вийшов.

Її імператорська величність Єлизавета сиділа в колі статс-дам, царицю розважали блазні.

— Тепер не те,— сказала одна літня дама,— що було — за батюшки царя Петра. Тоді все велике було і розваги теж. Уявіть, що на придворний бенкет сам імператор замовив спекти два великі пироги. І що б ви думали — іде цар, а за ним чотири слуги несуть дві таці. І як тільки поставили їх на стіл, підійшов сам цар-батюшка, власноручно розрізав пироги і витяг звідти двох живих ліліпутів. Ті зітхнули, розправили колінця і почали на столі танцювати менует. Та як танцювали...

В цей час двері розчинилися і до Єлизавети Петрівни зайшов заклопотаний граф Олексій Розумовський.

— Що сталося, совість моя? — стурбувалася імператориця.

— Нічого особливого, ваша величність... Ось лист від графа Гендрикова.

— Хіба Гендрик сам не міг прийти? Він хворий?

— Ні, ваша величність, здоровий, але з нього хотять зробити чучело.

Єлизавета закліпала очима, прихопилася до листа і раптом вигукнула:

— Поліцмейстер збожеволів! Розпорядіться скоріше, совість моя, щоб негайно звільнили бідного Гендрика із-під стражі.

Розумовський виконав доручення Єлизавети, знову зайшов до покою її імператорської величності.

— Граф Гендриков швидко буде тут, ваша величність.

— А-ах! — розреготалася цариця. Всі дивилися на неї і теж почали сміятися.— Ви розумієте!.. Викликала я сьогодні до себе поліцмейстера, щоб він зробив із собаки, що вчора померла, чучело. Гендрик мені її подарував, і я собачку назвала його іменем — Гендрик. Поліцмейстер осмілився заперечити, і я наказала йому: — Потрудіться виконати мій наказ і зробити чучело з Гендрика, інакше я звелю чучело зробити з вас! — Я мала на гадці собаку, а не графа!..

VII

Ївга підхопилася рано, коли діти ще спали, шатнулася по господі — ніде нічого. З трьох порожніх лантухів натрусила жменю борошна. Знайшла ще торбину проса, хто й зна колишнього. Невідомо ким те просо насипане та прив'язане на горищі до бантини в самому куті. Всякого там шарміття багато, а їстівного анігочісінько. Ганчір'я перетрухле, солома, шкурлаття. Шматки волячої невичиненої шкури. Повертіла в руках, до носа піднесла — цвілю тхне. Поклала окремо на видному місці. З торбиною в руці злізла, половину засипала в ступу, почала товкти. Аж од серця одлягло. Гупала розмірено, але негучно, щоб не розбудити дрібноти. Рада була, що діти і сьогодні, і завтра будуть наїдені, не плакатимуть. Навіть пісня із серця попросилася назовні — не прогнала.

Ой чиї ж то воли по горі ходили?
А то ж того чумаченька, що ми втрьох любили.

— Мамо, йдіть скоріше! — покликав старший.— Івасько горить, не встає, харчить тільки.

Ївга кинула ступу, побігла, широко розставивши руки.

— Дотовчуй, синочку, та не просип! — сказала.

Дитя пашіло жаром. Намочила в сирівці рушника, прикладала до голови. Дитя, учора чустре, непосидюще, здатне на різні витівки, закотило очі під лоба, безвільно одкинувши руки і звісивши голову на тонкій шиї назад, стогнало, як доросле.

«До Улити,— майнула перша думка.— Тільки до Улити...»

Прокинулося ще двоє хлопчаків із запалими животами, але не попросили, як завжди, їсти, а мовчки одним по черзі водопійчам, перехиляючи відро, щоб зачерпнути повніше, пили каламутне літепло.

Улита поклала дитя головою на поріг, підстелила вогку ряднину, витріпану до схід сонця, вишіптувала, виганяла хворобу з вутлого тіла.

Ранок надворі був світлий, але в хаті Улитиній напівтемно. Стеля низенька, вікна малі, скособочені. На стінах старезні побиті шашелем ікони, перед ними вдень і вночі горить, монотонно погойдуючи густі пасма павутиння, лампадка.

Рухлива і діяльна Улита вийняла із запічка горня, звеліла Ївзі напоїти позеленіле дитя ще зеленішим варивом. Дитя стогнало, слабо опиралося, не хотіло ковтати неприємної на смак рідини — змусили.

Улита монотонно і швидко вишіптувала:

— Молюся богу всемогутньому, діві Марії і святій тройці, молюся вам і кланяюся,— запоможіть мені, порятуйте, виженіть із тіла хрещеного і нужденного, болящого і негулящого врага-супостата із його костей, із його членів, і із усіх чувствів поганого болища нечистого паскудного гістища, поможіть усіма силами божими і духами святими. Молюся небу і землі, сонцю праведному і всім святим силам небесним, допоможіть мені прогнати із тіла хрещеного нечистого руматуса, щоб рушав і не вертав, щоб дитя хрещенее залишав... Іди, хворосте, в далеку дорогу, не вертай до святого порога — тьху, тьху, тьху! — І так три рази за рядом.

Потім Улита полегшено зітхнула, сіла знесилена на лавці:

— Бери, Ївго, дитя та йди собі з богом!

Немає більшого в світі горя для матері, як хвороба дитини. Ївга билася лобом об одвірок, тримаючи дитя, а воно корчилося і блювало.

— Ой не лишай мене, мій синочку, ой не зоставляй мене, мій голубоньку! Ой як же я житиму і що я в світі божому без тебе робитиму?

А з сіней, наче гробокопачі довбають мерзлу землю на могилу, старші Ївжині хлопчаки:

Гуп-гуп, гуп-гуп!
Чи, може, то серце материне в сухі ребра?
Гуп-гуп, гуп-гуп.

Нагодилася Улита, заспокоювала:

— Перечекай! Нарвала ось я під тином, до тебе ідучи, подорожника цілу пелену, з нього треба вичавити сік і кілька крапель дати, а ботвину товчену хай так їсть... Через три дні як рукою зніме...

Аж повеселіла Ївга. Принесла із сіней півторби проса, віддала Улиті:

— Спасибі, голубко, на доброму слові!

Покрила кінцем хустки, рипнула дверима.

— А що це тобі хлопці понавиробляли?

Кинулася Ївга — і правда. По двоє навперемінку товкли, а третє сиділо на долівці, збирало по просині і кидало по черзі то в ступу, то в рот.

— Ану, ви! Перестаньте товкти. Вибирайте мені зараз же до однієї бубочки на дві купки на столі — просяну і пшоняну.

І почалася робота — однією пучкою брали одне зернятко в кожушку, другою — без кожушка, несли обережно, щоб не впустити, наче то була найбільша в світі дорогоцінність, що її треба берегти як зіницю ока.

Через кілька днів дитина й справді видужала. Улита торбину принесла, просила до проса додати зозулясту куртку. Але курки не було — для хворого потай від інших дітей зарізала.

— Потім оддаси! — сказала Улита.— Щасливо зостаивайтесь.

Та щастя минуло господу Ївжину — ні крихти борошна, ні пучки крупів... Куди? До Секлети Турихи — попросити, поки своє вродить та Яська з дороги вернеться. А скільки вродить, а з чим вернеться? Одначе пішла. Та не пішла, ледве поплелася, а вернулася підстриба, як молода,— несла обережно, немов по вінця налите водою горня, велику череп'яну миску житнього і ворочок гречаного борошна на квашу. О, яке це щастя! Раділа, як дитина.

Годів із двадцять тому на духів день Ївга була тополею. Зібралися гамірні дівчата, веселі, прибрані по-святковому.

— А кого оберемо тополею?

Випало Ївзі, бо струнка та гарна, неначе викупане в любистковому літеплі немовля. Ївга пригадує (ніколи цього не забуде), як прив'язали високо над головою дві тички до плечей і з'єднали вгорі так, що голови зовсім не видно;

груди і плечі завісили різноколірними плахтами і запасками. Водили тополю по дворах, вона вклонялася людям, а вони пригощали співаючих дівчат. Давно те було, а й зараз не стрималася Ївга:

Стояла тополя та посеред поля...

— Мамо,— потягнув старший син за рукав.— Що з вами? — Поблід, одвернувся, як дорослий, підпер підборіддя долонями.

Але Ївга не була божевільною. Їй раптом стало весело та легко, як тоді, давно, коли була тополею.

Обходилася з Уляною пані Ксаверія, як з рідною дочкою. Два сини в неї, а дочки не було — Уляна її замінила. І неспроста. Адже дівчину вподобала сама графиня Катерина Долгорукова, що може стати наближеною особою до її імператорської величності, що може не забути Уляни, а Уляна в свою чергу — Божичів. Тому-то полковник наказав дружині берегти панну Уляну (не як-небудь, а панну) мов зіницю ока.

— А знаєш, Улясю,— сказала якось пані Ксаверія.— Кілька разів навідувався сюди граф Девієр і про тебе розпитував... Отой, що на бенкет спізнився...

— Гарний він. І дружина в нього гарна. Одружений... — замріялася.

— Я сказала тільки те, що знаю. А там чи одружений, чи ні...

— Що ви, що ви?... — замахала руками Уляна.

— Я нічого... А от у нього очі блищали при згадці про тебе так, як у тебе зараз.

VIII

Пані Аделаїда мала велику прислугу, але найбільшим і найнадійнішим, як їй здавалося, служкою був економ Гурій Чорнота.

З великих рангових маєтностей по смерті чоловіка генеральна канцелярія залишила вдові Бране Поле, решту приписала до генеральної канцелярії чи віддала іншій старшині. Обробляли землю свої піддані або прийшлі, найняті економом люди з сусідніх сіл. Пані Аделаїда, а за нею і економ Гурій Чорнота намагалися з посполитими

жити мирно, не накладали зайвих чиншів, а хто й не платив — не змушували працювати на себе більше одного дня на тиждень. Хочеш — сплачуй чинш, хочеш — одробляй.

За покійним паном полковником не шкодував ніхто, бо він був людиною свавільною, скупою, його боялися і ненавиділи. За найменшу провину бив різками, за несплату чиншу забирав останнє. Боялася й ненавиділа полковника і його молодша на кілька літ дружина.

Пані Аделаїда овдовіла давно і більше заміж не виходила. Зразу по смерті чоловіка вона відпустила на всі чотири сторони старенького економа і призначила на його місце молодого кучера — Гурія Чорноту. Гурій виявився своїй пані людиною відданою, але ревнивою. Та минув час, пані постаріла, і ревнота вивітрилася.

Пані Аделаїді нездужалося. Більше тижня не виходила вона із світлиці, крім свого економа ні з ким до розмови не ставала. Зате Гурія Чорноту змушувала сидіти біля постелі вдень і вночі. Казала ледве чутно:

— Помру я скоро, Гурію. Як ти житимеш без мене? Одружишся, мабуть...

— Ніколи цього не станеться,— прикладав білу хустку до сухих, як перець, очей. І не можна було зрозуміти, чого саме не станеться — чи не помре ніколи пані, чи одружуватися Гурій не збирається.

Аделаїді було приємно.

— Не плач, не край мого серця...

Гурій не наполягав, щоб пані відписала йому своє майно і землі, хоч і дуже хотів цього. Тому-то пані Аделаїді і подобалася ця безкорислива людина.

Знадвору долинули голоси — чоловічий густий і жіночий писклявий.

— Вийди, Гурію, дізнайся, що там.

Але економ не встиг виконати загад своєї пані, як до кімнати вбігла покоївка, защебетала:

— Не пускала я, казала, що нема вас дома, що ви ділом зайняті. Не повірив полковник, до вас, ласкава пані, добивається.

— Який іще полковник? Чого йому треба? Допоможи мені одягнутися. Ти ж, Гурію, забав, а згодом заведеш...

Економ вийшов.

— Проси! — звеліла покоївці, коли скінчила туалет.

Зайшов полковник Божич.

— Щасливий бачити у доброму здоров'ї! — пробасив і схопив обома лапами суху, витягнену вперед тремтячу руку пані Аделаїди, поцілував манірно, як молодий кавалер, хвацько цокнувши каблуками.— Щасливий бачити вас!..

— Сідайте, е-е, полковнику Іване Пантелеймоновичу! Так я кажу?

— З радістю, радістю!..

— Справи, полковнику?..

— Боронь боже, які справи. Навідатися до вас, про здоров'я розпитати. Може, допомогти чимось...

— Е-е, батечку, нічим ви мені не допоможете! Од старості ліків нема. Так я кажу?

— Не зовсім так, не зовсім... Та й не така ви стара. Скільки вам літ?

— Е-е, батечку, скільки, хіба можна у жінок про таке запитувати. Так я кажу?

— Ну то я скажу — літ під шістдесят буде?

— Ха-ха-ха! Насмішив... Ха-ха-ха... Під шістдесят... Набавте, батечку, набавте.

— Та ви жінка в самому соку. Такі в Петербурзі ще заміж виходять.

— Чи не свататись, батечку, приїхали? Коли так, то звелю гарбуза приготувати. Так я кажу?

— Краще вже рушники.

— Рушники? Ха-ха-ха!.. — деренчливим беззубим ротом кихкала пані Аделаїда. А пересміявшись, звеліла накрити стіл у вітальні та вин найкращих подавати.

Вітальня полковнику Божичу здалася райським куточком. Менша від полковникової, але меблі, картини, бронза, срібло, золото вбирали в себе очі, свідчили про багатство покійного полковника Забіли. Іван Божич розгубився, не почув, як запрошувала пані Аделаїда до столу.

— Та сідайте ж, полковнику!

Схаменувся, сів.

— Пам'ятаю, як років із тридцять тому ми з вами на полювання їздили.

Господиня зиркнула на економа, поманила пальцем:

— Французького не бачу. Сходи, голубчику, сам, ти знаєш, де стоїть, та й принесеш.— І коли Гурій вийшов, обернулася до полковника.— Он ви про що згадали... Було, та загуло... Так я кажу?

— Час іде невмолимо швидко. Не питаючи нас...— похитав головою полковник, знову взяв суху руку пані Аделаїди для поцілунку.

— Та ви, батечку, Іване Пантелеймоновичу, і справді, чи не залицяєтеся?

— Куди мені. Голова в мене он як кавун, геть облізла...

— А я нараю лік такий, що чуприна одразу виросте.

— Де вже там...

— А ви слухайте... — Зайшов Гурій з карафою вина.— І ти, Гурію, послухай, бо й у тебе листя починає опадати.

— З охотою послухаю. Та чи поможе?

— Спробуй. Так я кажу? Взяти треба чорну не малу й не велику редьку, обмити її гарно і витерти досуха, а тоді вичавити з тої редьки сік і змазувати соком тим шкіру на голові. Саме шкіру, а не волосся...

— Коли воно є...

— А коли нема, то лисину. Виросте. Полковник Забіла робив так — помагало... Ну та чого це ми? Частуй, Гурію!

Наливали по маленькому келишку, пригублювали... Майже не закушували, бо не було після чого. Повільно пробавлялися розмовою.

— Чула я, батечку, Іване Пантелеймоновичу, що гетьман на Україні буде... Так я кажу?

— Уже й до вас чутки дійшли? Хто ж вам повідав про таке?

— Чумаки сказали. Радіють, що гетьман буде.

— Радіють? Ха-ха-ха!..

— Ви чого, хіба це не радість? Так я кажу?

— Так чи не так, а перетакувать не будемо. Як гетьман буде, тоді й подивимося, що воно буде. А буде так, як господь дасть...

— Загадками говорите...

— Чого ж це загадками? Старшина, що гетьман буде,— радіє, посполиті з того самого радіють, козаки, чумаки теж раді... А хто ж не радий?

— А чому б усім не радіти?

— Ех, матінко, пані Аделаїдо! Звіддавна у світі так ведеться, що коли одному радість, то другому сльози. Кіт упіймає мишу — коту радість, а миші смерть; кіт боїться собаки, собака боїться... От і видно — хто спритний та дужий, тому і радість, і життя...

— Хіба ж не можна, щоб люди у злагоді жили? Отак, як я з посполитими... Поважають усі мене — не скаржаться. Бо не зобиджаю я людей... Так я кажу?

— Ні, не так... Бо от, приміром, ви з людьми живете в злагоді, не берете з них свого, а як прийде новий господар, коли, не дай бог, не стане вас, та чинитиме по закону, то на нього усі вовками дивитися будуть.

— Чи не за себе, батечку, піклуєтесь? То занадто рано завітали до моєї господи. Занадто рано. Так я кажу, Гурію?

Економ зловороже глянув на полковника, але нічого не відповів. Хтозна, як воно складеться далі. Пані його безнадійно хвора, лікар шепнув якось Гурієві, що й сам толку добрати не може, яка в неї хвороба. А що вона довго не проживе, в цьому він певен.

— Ви ображаєте мене, ласкаві пані, коли думаєте про вашого доброго давнього знайомого, як про нечесну людину.

— Часи, батечку, міняються. І люди міняються. А чесний чи нечесний — самому видніше. Людина сама себе краще знає, ніж люди... Так я кажу?

Посиділи ще трохи. погомоніли. Нарешті полковник зібрався йти. Господиня не затримувала, звеліла економові провести гостя.

— Я там подаруночок привіз — вина кілька пляшок та меляси горщик. Не відмовте прийняти! — цілував пані Аделаїду.

— Дякую! Але я подарунків не приймаю. Ви вже не гнівайтеся.

В полковника зацокотіли від злості зуби, він наледве стримувався, щоб не вилаяти зарозумілу стару пані.

— Смерті моєї ждеш? — залишившись на самоті, питала вголос, ніби той, до кого зверталася, був поряд з нею. — То не діждеш же ти, полковнику! Все економові перепишу! Все Гурієві віддам! Завтра... Ні, сьогодні! Не чекатиму довше, папір напишу... — Стомилася, хвилюючись, знесиліла. Шепотіла сама до себе: — А що справді, як ляжу та й не встану? Все може трапитись, все... Усі під богом ходимо.

Економ Гурій Чорнота думав про те саме. Він також, як і його пані, добре притямковував, чого приходив полковник,— на вивідини, щоб дізнатися, чи скоро пані Аделаїду чорти вхоплять, щоб одразу заволодіти Браним Полем... З нетерпінням жде Божич того часу. А економ? Сам

не знає. Шкода йому людини, але скоріше хочеться і господарем себе відчути. Якби хоч папір дала на добра панські, як обіцяла. Чому ж зволікає? Хвилювався.

А хвилюватися було чого. Адже він, Гурій Чорнота, може все втратити. Все, все... Хіба не випила пані всю до краплі його молодість? Хіба не вона силком видала заміж його наречену за старого порохняра в Глухові? Вона ні на крок не відпускала його від себе, навіть била, коли молодшою була... Він усе зносив, боявся розголосу, боявся гніву полковника Забіли. Вона казала йому часто: «Потерпи ще, скоро помре полковник...» І Гурій ждав. Ріки міліли і повнилися, квіти всихали і розцвітали і знову никли зів'ялими пелюстками долу... Збігав невблаганний час. Все минало, тільки пані Аделаїду не брали чорти.

Коли помер полковник, пані Аделаїда сказала: «Вважай, Гурію, що все це твоє, тож і старайся, як для себе. Ти молодший од мене, все тобі залишиться». Та минав час, пані Аделаїда жила й жила, старіла і морщилася сама, старила і морщила економа. Сумував часто на самоті Гурій — марно минали роки. Ні дружини, ні дітей. «Для чого жив? — питав часто сам себе. І відповідав: — Для втіхи панської...»

І Гурієві Чорноті стає шкода себе самого. Падає в своїй кімнаті на канапу, здригається усім тілом — плаче. А що ж робити? Не може ж він змусити пані, щоб написала папір, коли вона того не хоче. Невже вона сподівається, що житиме? А так і є — жива людина надіється жити довго. Отак і вона. Хіба допомогти їй із цього світу піти? — спалахує божевільна думка. І Гурієві стає страшно. Кого він надумав убити? Жінку, яка довгий час ділила із ним жар своєї душі? Ні! На це Гурій ніколи не пристане. Деякі чоловіки хизуються своїми перемогами над жінками і їх же зневажають. Про близьку чоловікові жінку, чув економ, можна думати що завгодно, але говорити про неї тільки з повагою. Ні, не може Гурій Чорнота навіть слова кривдного сказати пані і про пані Аделаїду. Хай буде як буде! Їй видніше.

Ці розмірковування заспокоюють економа, він зручніше, не роздягаючись, вмощується на канапі. Він рівно дихає, він спить... Але недовго. Зненацька уві сні починає борсатись, кидається з кутка в куток, перевертається на спину, задихається, ніби бореться з кимсь натужно і важко. Йому здається, що полковник увірвався до кімнати

пані Аделаїди, схопив її за горло, а вона кричить не своїм голосом, кличе на допомогу. Кричить, побачивши це уві сні, і Гурій Чорнота.

— Ай! Люди! — І прокидається. Схоплюється з канапи — перестрашений забігає в кімнату пані Аделаїди. Вона не спить, у самій сорочці сидить біля столу, пише... Грюкнули двері — підняла голову.

— Ти чого такий наполоханий, Гурію? Що трапилось?

— Нічого не сталося! Причулося, ніби пан полковник вернувся і кричав на вас. Та ще...

— Що?

— Душити вас почав... За горло.

— Він на це здатний. Сідай.— Подала ще мокрий від атраменту папір економові.— Візьми! Недужиться мені! Ляжу!..

Гурій жадібно схопив руку пані Аделаїди.

IX

Ніч. Стомлена. Чорна. Виють собаки. Колошкають короткий полохливий сон Браного Поля. Але дід Петро спить міцно, він додивляється щасливий, мов сама казка, сон. Сниться йому Гафійка. Молода. Гарна. Сниться — молодий Петро пішов по рибу до ріки, поставив ятері, виліз на берег — обсихає. Потім приліг на пахучу траву, заплющив очі, прислухався — росте трава. Добре чує, як випручується із землі, тягнеться до сонця. Одна ростина залоскотала його під пахвою. Розплющив очі, побачив — над ним схилилася русалка. Приглянувся — Гафійка. Схопився на ноги, потягся рукою до коханої дівчини, але... вона розсипалася солов'їним щебетливим сміхом і подалася навтіки. Петро за Гафійкою, а Гафійка од Петра. Тільки ноги босі лопотять. Захекався Петро.

Став. Зупинилася і дівчина.

— Чого ж ти тікаєш від мене? Я ж Петро...

— Знаю, що ти Петро, але не хочу, щоб ти мене догнав.

— Адже ти Гафійка?

— Я мрія твоя, Петре! Я твоя вольниця козацька!..—

— Я мрія твоя, Петре! Я твоя вольниця козацька!..— зареготала і шубовснула в воду. Постояв Петро, похитав головою, а Гафійка випірнула, стала на узьміні, як на сухому.— Свою мрію не в воді шукати треба, а в чистому

полі чи в зеленому житі.— Задзюркотіла весняним сміхом і щезла.

І пішов Петро в поле. Жито медом наливається, гречка цвіте, а над нею бджоли гудуть.

— Гафійко! — гукнув Петро. І почув голос:

— Не труди серця свого, бо не мене ти шукаєш, а свою мрію.

— Де ж ти? Не бачу я тебе!.. Гафійко!

— Я поруч з тобою, Петре. Завжди з тобою... Але я не Гафійка.

— Хто ж ти? — натужно і страшно кричить Петро.— Хто ти?!

— Христина, Петре! — нахиляється над сонним дідом Петром перестрашена жінка.— Господи, що се з тобою?..

Дід Петро залишився старшим із чоловічого роду в обійсті Турів. За ним — Кузьма. Він щойно повернувся з Києва. Уляни так і не бачили.

Дід Петро наглядав за господарством, покрикував на Кузьму та на жінок. Пас вівці, доглядав, як дітей. Але найбільше опікувався коровою, обмивав і обтирав, навіть одного разу роги почав натирати цеглою, але баба Христя не дала.

Якось дід Петро прочув, що в одного чоловіка з доброго дива корова здохла. Довго ходив по полю, шукав нори, вилляв кілька кротів, розклав багаття і натопив кротячого сала. Щоранку потім, коли Кузьма мав гнати худобину на запашну отаву, вимазував тим салом Кузьминого батога, яким той одвертає од лихоти скотів нерозумних, щоб кінь і корова завжди були ситі і здорові.

Та чи не найбільше непокоїло старого — як відновити Бране Поле в козацьких правах. Порався у дворі — і думав про це, розмовляв з кимось — бідкався цим, аж поки не утвердився на думці — треба їхати в Ніжин до полкового писаря та побалакати з ним сам на сам.

Вивів коня із стайні за повід, плеснув правицею по крупу.

— Повернись! — Кінь хвицнув ногою і боляче вдарив діда по кісточці.— Проклятий! Трясця його матері нехай! — і шкварнув ошелешену тварину товстим кінцем пужална.— Подумати — як я не козак, то й бити можна! Заждж, заживу я ще вольності!..

Біда не ходить сама, а в парі. Ліг дід, потираючи припухлу ногу, на лавку, скинув постоли. Де не візьмись — джміль. Гуде, аж моторошно. Чекай, капоснику, я ж тебе... Дістав з долівки постола, уважно стежив за джмелем — той сів на варцабу. Лусь! Аж зареготав Петро — перестав гудіти джміль. Полежав — треба б Христі сказати, хай знайде та викине. Всунув одну ногу в постіл, другу...

— Ой! Христе! Ой!

Жінка не забарилася.

— Господи! Це ж ядовитий, людоньки!

— Горілкою примочи, горілкою! — сказав. — Та обв'яжи кожушиною. Проклятущий джміль. Треба до самої генеральної канцелярії досмикуватися, бо життя не буде... У Глухів подамся, хай-но тільки нога стухне. Я доведу своє, я доведу!

Майже силоміць баба Христя притягла знахарку Улиту, нездужалу од пшоняної каші з проса їжиного, і та скоромовкою почала говорити, що на думку спадало, кривлячись од болю і тримаючись за пухлий живіт:

— Місяцю Володимиру, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш, як невольники і невольниці плачуть за батьком, за матір'ю та за дітками маленькими,— як корова за телям, як ослиця за ослям, як море за морем побивається. Даруй же, господи, щоб так за тою народженою і молитвяною рабою божою Христиною Петро плакав, та побивався, та любив її вовік віків. Амінь.

— Що це, голубонько Улито, чи не збираєшся ти до мене діда Петра приворожувати? Не такії ж слова од болісті вишіптують,— зауважила Христя.

— Болить, ой болить! — підхопила Улита обома долонями живота свого і потюпала з хати.

X

Степ як море. Висока тирса шумить і переливається хвилею морською під найменшим вітерцем, шепоче, і шелестить, і гомонить без вітру з чумаками. Сім чумаків, сім степових мандрівників сидять на паплішках, як горобці на гілках, сидять, співають пісень чумацьких з приспівом — гей, гей. Степ і степ — куди не кинь оком. В небі сиротливе сонце і хоч би тобі хмариночка. Гей-гей!

Валка їде проз високу чумацьку могилу, свідка бойової давнини. Біля могили — могутній крислатий дуб. Данило не витримує — гнідий огир прив'язаний до його воза.

— Дозволь, отамане, глянути!— гукає до батька.

Нечипір дивиться на небо — сонце стоїть на два дуби над землею.

— Стій! — зупиняє валку.— Пора снідати.— Отаман пам'ятає — біля дуба криниця.

Випрягають воли і пускають на пашу, допомагають чумацькому кухарю — Матвієві.

Ледве досяг Данило дуба, як стрімголов, повернувши коня, мчав назад.

— Що там? Чого так швидко вернувся?

Розгублений чумак ледве спромігся на слово:

— Там два трупи...

— Поховати треба, якщо вони достойні того,— серйозно сказав отаман.— Хто такі?

— Кобзар з поводирем.

— Неодмінно! — загукали.

Взявши заступи, рушили до дуба — Нечипір, Павло Повело, отець Танасій і Данило з шаблею при боці, ведучи гнідого в поводу. Ясько випасав рогатих друзів, Яків Момот і Матвій лишилися біля возів.

Данило сказав правду — прихилившись спиною до дуба, сидів старий чоловік, худий, аж чорний. Голова йому впала на груди, кисті рук лежали на струнах кобзи, увігнули їх. Біля сивоусого чоловіка, прихилившись до нього плечем, спало вічним сном дитя років одинадцяти. Вітер нишпорив попід дубом, куйовдив біле вилиняле волосся кобзаря і дитини, вуса, як живі, метлялися в повітрі, торкалися струн кобзаря, але струни не озивалися. Збоку валялася добра сива шапка.

Підійшли, перехрестилися.

— Требника не взяв, дуже шкода!

— Хіба ви, отче, тільки по писаному й тямите з мертвими говорити? — вцюкнув Повело попа.

— Не лише з мертвими, а й з живими...— кинув позирком гостру колючку в нечестивця священик.

Нечипір своєю лопатою означив, де копати яму. Данило і Павло взялися до роботи. Викопали вглиб, зачали підривати в сторону, щоб не давила земля натруджених грудей.

— Гілок треба б наламати із свіжим листям, щоб не лежали на сирому,— це все отаман.

— Можна й без гілок, на тому світі воздасться,— промимрив піп.

Та його не послухали. Данило підвів коня до дуба, став на сідло, дістав гілку, підтягся. Ламав і кидав.

— Годі! — гукнули знизу.— Злазь.

— Я зараз! — І подерся на самий верх. Дивився навкруг — в степу просторо, порожньо і тихо. Матвій варив пшоняний куліш, у той бік, куди вони мають їхати,— в'юнився вузький, ледве помітний гостинець, торкаючись у далечині якоїсь чорної цятки — село чи лісок. Повернув голову ліворуч, припав позирком до рухливої точки — вона повзла в напрямку валки... Потім стала Зліз, про все повідав батькові.

— Степові розбійники?

— Може, татари? — плетучи разом із отцем Танасієм щось на зразок домовини, вставив своє Павло.

— Татар десь аж під Перекопом стерегтися треба. Адже так, отамане?

Нечипір допомагав плести кошеля з ламких дубових гілок.

Спочатку поклали кобзаря, а поруч — дитя. Накрили плетеним віком, готувалися спускати в яму.

— А кобза? — нагадав Павло. Задумалися.

— Не влізе,— зміряв оком Нечипір.

— На тому світі веселих не люблять, святий Петро брами в рай не відчинить,— вигадував отець Танасій. Хай і так. Опустили домовину без кобзи, кожен кинув по жмені землі, а тоді дружно засипали яму.

Спіть спокійно, невідомий чоловіче і невідомий хлопчику! Спіть спокійно.

Якусь мить стояли з похиленими головами. Усіх чотирьох цікавило — звідки і куди вони йшли? Але задовольнити їхньої цікавості ніхто не міг. Ну, в старого, очевидячки, ні роду, ні плоду. А хлопчик? Адже десь у нього може бути мати, брати, сестри... Але де, хто?

— Посумували, і досить! Ходім панахиду справлять!— Похорони для отця Танасія діло звичне.

— А кобза ж як? — це знову Павло.

— Візьми собі. Ти ж, здається, граєш.

Узяв. Порозбирали з трави шапки.

— А чия ж п'ята?

— Дідова, мабуть,— вертів у руках Павло, по-господарському обтрушуючи.

— Добра шапка, нова.— Скинув свою, наміряв.— Якраз. У нас із кобзарем однакові голови.

— Поклади на могилу! — порадив Нечипір. Але Павло розсудив інакше — на могилу поклав свою. Знявся вітерець, зашурхотів, низько нахиляючи високу тирсу. Степ шумів якось сумно, неначе прощався з доброю на світі людиною, яка була-жила і якої не стало. Водив хлопчик сліпого кобзаря по світу, намагаючись перейняти чари дідової гри на кобзі, та судилася йому інша доля — не розлучатися з дідом ніколи.

Вечір. Засіяне зорями небо лукаво всміхається чумакам. Зупинилися в балці недалеко лісу. Отава соковита, вода в криниці прохолодна. На цямрині дерев'яне цебро і кухлик — чоловікові подорожньому напитися. На цій же цямрині — дубовий, з кришкою ящичок, щоб кидали гроші подорожні за водопій. Валка отамана Нечипора Тура має п'ять батових — це п'ятдесят волів. Води вистачить.

Гроші за воду, за пашу, за поромне, за мостове, коли трапиться перевіз, здали отаману ще перед початком дороги.

Нечипір підійшов до ящика біля цямрини, повитягав мідяки, перерахував чужі гроші, висипав назад.

— Три валки всього пройшло сьогодні. Мало. Невже сіль усю вибрали? Чи татари лютують? — Одщитав, скільки треба покласти за водопій, кинув і своє.— Півдороги лишень проїхали,— сказав сам собі. Замріявся.— Ну, та що зробиш! Не першина. Хоч місце і ненадійне, але кращого для постою знайти важко.

З надлісся заіржав кінь, і стало тихо. Невзабарі з густої темряви в простій селянській одежі випірнув незнайомий вершник.

— Ти хто? — налякав Данило ніч.

— Посполитий. На Січ правлюся... Од пана з-під Чигрина тікаю.

— Ходім до валки... Чарку дамо, коли ти не єретик єси,— вийшов навстріч отець Танасій.

— Хто се?

— Батюшка, священик, господи помилуй, амінь!— відрекомендував Павло.

В чумацькому колі незнайомий парубійко, підігрівши свою утробу смачною ситою вечерею і келихом міцної

горілки з попівських запасів, розповідав, що вслід за валкою їдуть парою ситих коней, запряжених у доброго воза, трое — один старший, а два молодих. Парубкові вдалося познайомитися з ними, перекусити, випити, як і тут, кварту горілки.

— Видно, назиркують за вами! Старшого з них сотником називають, і він нахвалявся, що свого нікому не подарує... Жебраком ізробили, кричав, усі гроші позабирали...

Задумалися чумаки. Коли вже сотник зважився на таке ризиковане діло, то, безперечно, що без надійної зброї їхати він не буде. Де й коли збирається сотник напасти на валку? Якесь тяжке передчуття гнітило Нечипора, і хоч як намагався заспокоїти себе чоловік, але позбутися цього передчуття не міг.

Коли нежданий гість, подякувавш за хліб-сіль, подався геть і тупотнява його коня швидко стихла, чумаки пригнали воли до маж. Мовчки підмазували березовою коломазю колеса, щоб не скрипіли, мовчки запрягали воли. В Крим же чумаки не з вантажем їдуть, а горохтія везуть, то можна й доточити гостинця трохи. Вирішили покинути цю улоговину і капосний недалекий лісок, а відкотитися звідси верстов, може, із шість і заночувати біля корчми. Перед від'їздом здійняли такий гучний тарарам, ніби вони всі перепилися, повечеряли та й вкладаються спати. Співали. Танцювали. Голосно гукали...

— А де моя м'яка важниця, що для подушки тільки й годиться?

— Далі волів одганяй, там паша краща! — горлали нарочито.

Потім тихо рушили, посідали на паплішки і тільки батіжками торкали покірних воликів. Рогаті друзі ступали тихо і легко, ніби знали, що тікали од напасті.

Опівночі дісталися невеликої веселої корчми, здибалися з валкою, що їхала попереду. Чумаки передньої валки пили і танцювали, аж корчма хиталася. Яків Момот напоумовляв Нечипора опередити цих чумаків і тим самим збити з пантелику переслідувачів.

Нечипір заперечив:

— Негоже побратимів підводити. Чигають же вони на нас, і ми знаємо про се. А коли на них нападуть — горе їм буде. Або як солі не стане? Вони ж перші в дорогу вирушили... Та й воли притомилися — хай спочинуть...

Зостались. Волів погнали Данило і Павло, біля возів залишилися інші. Нечипір пішов шукати отамана передньої валки, щоб побажати щасливої дороги. Яська з Момотом стерегли мажі, а Матвій Рослий простягся впоперек воза і вдав, що захріп. Але пролежав так недовго. Переконавшись, що ніхто за ним не назиркує, босий, але в кожусі і шапці, тримаючи чоботи в руках, скочив з мажі і подався до шинку. Випивацькому чоловікові кунпанство знайти не важко.

Отаман отамана розшукав біля мажі, на якій лежав п'яний чумак, схлипував:

— Побачив, побачив мене пан. Чого ж не сховали під шкурою? Тепер і додому не вертайся. Ні, ні! В Криму зостанусь, на татарці оженюся, чорномазих ворогів шляхти польської плодитиму.

— Ви звідки? — спитав у незнайомого отамана.

— З польської України, із-за Дніпра.

— А почім там сіль?

Отаман розповів, що сіль там дорога, особливо червона.

— А в яких саме краях?

— Та скрізь.

— А яке у вас там життя-буття?

— Та чорт його розбере. Веремія піднялася. Панства понаїздило... Ксьондзи, єзуїти... Церкви наші закривають, попів православних зживають зо світу, поїдом їдять, поки на ксьондза не вихреститься... А у вас?

— Слава богу, хоч тихо.

— Вам добре...— зауважив чужий отаман.

— Чому так думаєш?

— Ваша цариця за чумака заміж вийшла, все-таки свій чоловік.

— Свій, поки в свиті та в постолах. А як обтяг ляжки білим та чужу мичку напнув на голову — пиши пропало. Одне слово — грап.

— А-а-а!.. Скрізь, видно, однаково.

День за днем сторожко пробираються чумаки безплідними степами. Не по мед солодкий, не по мило панське, про яке вони лише чули, а по солону сіль.

Інколи чумаки один одному розповідали цікаві бувальщини. Тоді умовкали пісні. Правда, коли часто однією валкою їздили ті самі люди, то не було про що й говорити,— все переказано. Тоді всю дорогу співали. Та цього

разу їхали Яків Момот і отець Танасій. Ну який з отця Танасія чумак, сказано — піп. Нудно стало чоловікові — одне й те саме в церкві товкти — поїхав. І не заробітку ради. За вільною волею чумацькою пішов чоловік.

Попереду невідоме, з боків одинаки-нападники, позаду сотник... Треба оглядатися на всі боки. Та найбільше вночі. Тому спали більше вдень, а вночі лише ті двоє, що вели валку. От і точилися ночами розмови різні.

— Якби гетьмана дозволили обрати, тоді далеко легше було б...

— А хто це має дозволяти? Обрати, та й квит! — Данило.

— Е-е, пройшли ті часи... Минула котові масниця.

— Божича обрати,— дратував побратимів Павло.

— Не дай господи. Божича можуть призначити, а обрати — ніколи.

— Якби всю старшину переобрати, тоді вже вольності козацької доскочили б.

— Дід Петро й без гетьмана вольностей домогтися надіється.

— Нічого не вийде, поки гетьмана не буде.

— Оберіть мене хоч сотником,— випнув груди Павло.

— А чого це тебе? — цілком серйозно спитав Яків Момот.

— Бо в мене ні одної паровиці нема.

— А полковником кого ж?

— Полковником Нечипора.

— Тоді діда Петра гетьманом.

— Старі вже. А змогли б. Такий гетьман нікого не зобидив би.

— Чого ж це тільки Турів? А мене куди ж?— питав Момот.

— Тебе, Якове, кашоваром. Гетьманові Петрові Туру щербу варити...

— А коли я паровиці збуду, можна й мене у полковники? — жартував уже і Яків Момот.

— Можеш, Якове, тільки збувай зараз. Мені оддай одну батову, Яськові другу, дві паровиці Матвієві — оберемо. Коли хочеш бути полковником, то так і чини...— І, неначе вже вирішено: — Я свою батову зараз і заберу. В Криму продам і на Запоріжжя подамся... Брати, Якове?

— То ще ж мене полковником не обрали?

— А як не віддаси, то й не оберуть.

Одної ночі чумацьку валку покропив гарненький-такий дощик. Звечора небо ясніло, опівночі Молочний Шлях ніби курявою прибило, потім замжичило, а далі на справжній дощ зайшлося. До ярем кинулися — мокрі ярма. А воли й поготів.

— Хоч місце добре.

Нечипір поприкривав ярма шкурами. Шуміли три широколисті ясени в полі. Під ними сиділи чумаки та й не помітили хмарок на небі.

— Треба було погодник узяти,— зітхав Павло.

— Який іще погодник?— Отець Танасій до всього дослухався, усе знати хотів.

— В'юн.

— В'юн? Той, що в річках?

— Той.

— То в'юн же, а не погодник.

— І в'юн, і погодник,— порпаючись біля мажі, неохоче говорив Павло.

— Та кажи вже, антихристе. Тягнеш, немов кота за хвіст.

— Я й кажу. Коли покласти в'юна у якусь посудину в добру годину, то сидить він тихо і смирно. А коли на непогодь заходиться, то він млинком крутиться, як оглашенний. Глянеш у небо — хмари, а через якесь там урем'я і дощ, і грім. Дуже він грому боїться.

— А як же його в дорозі везти? — поцікавився Яськo.

— Ні, ти не те скажи,— втрутився Данило.— Взяли, скажімо, в'юна, поклали в макітру, залили водою. Неси оту макітру, ідучи поряд з волами, або тримай на колінах, сидячи на мажі, і дивися тільки в макітру на в'юна, чи не крутиться.

— Еге, робота! Якби в'юн півнем на дощ кукурікав...

— І без води...

— А з горілкою...

— Тоді закукурікав би і в'юн...

— Жарти жартами,— обірвав Нечипір,— а доведеться заднювати тут, поки ярма не висохнуть. А то воли шиї до крові понатирають...

Когут Василь чуткий — невзабарі і ранок. Дощик сіяв, а під ясенами сухо. Перенесли ярма і півня. Когута ніс отець Танасій, закоханими очима дивився на розжирілого птаха, гладив по спині рукою. Піп любив курятину, а тому

не міг спокійно дивитись на нього, коли доводилося стрічатись.

— Чумак, істинно! — приговорював ніжно.

Отже, дньовка. Часу багато, співати не хотілося, по грязі не потанцюєш, а під ясенами місця мало. Перебивалися гутірками. Як прихапливо дощ надбіг, так і перестав. Обсихали.

Зненацька знявся вихор, зашуміло в степу, буря рвала траву і несла вгору; лопотіли, неначе били в бубни сотні бубнарів, шкури. Чумаки кинулися під мажі, повиймали колодачі, міцно стискали, аж нігті вдавлювалися в долоні, блискали гострими лезами, чекали, поки переказиться нечиста сила. Один лише Данило не встиг залізти під мажу. Він лежав на валку накошеної трави, пружний вихор пройшовся через голову, скубнув за чуприну так, що вона дибом стала. Зірвав шапку і закинув її під саме небо. Ошелешений парубок не міг стерпіти такого нахабства непроханого гостя, схопився на ноги, рвонув із мажі недострyгану вісь і почав нею бити вихор — то з одного кінця, то з другого, то з одного, то з другого — бах-бах. Помогло чи ні Данилове втручання у витівки нечистої сили, але вихор зів'яв і кинув шапку.

— Ого-го! — виліз отець Танасій з-під мажі, складав колодача.— Та ти, брате, саму нечисту силу переміг. Налий йому, Нечипоре, цівочку. Доброго сина маєш. Архістратига Михаїла не злякався.

XI

Мрячно і похмуро в Онопрія Коницького на душі. Він порохно на курному шляху, він ніщо. Покидьок. І ніхто його не підніме, не обізветься до нього добрим, ласкавим словом, не приголубить... Приголубить?.. Чого забажав!

Згадує Коницький останню сутичку з полковником. Коли поверталися з Києва, поховавши сестру полковникову, Онопрій раптом відчув себе зайвим на цілому світі, страшенно самотнім і нікому не потрібним. А через кого, через кого... І зненацька народилася думка — убити! Ця думка виявилася невідчепною. Вбити!.. Рука сотникова кілька разів торкалася пістоля... І чого він тільки зволікає? Ага, заважає кучер... Боягуз!.. До чого тут кучер? Зрештою, і кучера може не бути на козлах! Це від тебе залежить, сотнику!.. Не зволікай, не зволікай! Більше

втрачати тобі нічого, ти вже втратив усе... Була в тебе любов — убив її полковник, була дочка — украв її полковник... Убити!..

— Ану дозволь, я провезу з вітерцем! — штовхає в спину кучера.— Одпочинь.

Чоловік посувається, дає місце Онопрієві біля себе, передає віжки. Коницький розмахується батогом, на ходу зіштовхує кучера з екіпажа, обертається назад і розряджає пістоль на полковника...

...Пара скажених коней мчить, не розбираючи дороги, у ніч. Десь позаду валяється панський кучер, скинутий Онопрієм Коницьким з ридвана на шаленому скаку. Живий він чи мертвий, про нього сії миті забули обоє — полковник і сотник.

Іван Божич опам'ятався. Він збагнув — сотнику здалося, що він убив полковника, і везе його, щоб загребти де-небудь як пса, щоб замести сліди кривавого злочину... У полковника зброї нема, окрім шаблі при боці. Навколо стогне ніч, попереду на козлах сидить, не оглядаючись, Онопрій, басаманить по чому попало і без того послушних тварин, тікає від самого себе і втекти не може.

— Тікаєш, негіднику! — спалахує гнівом полковник, підводиться на сидінні і, зібравшись на силі, обома руками зіштовхує сотника під кінські копита. Перепуджені тварини шаленіють, не розбираючи дороги, мчать далі, натрапляють на замшілий пень, перекидають екіпаж, заплутуються у ремінняччі і зупиняються.

Довго і вперто думає сотник і раптом ловить себе на гадці, що марно він картає самого тільки полковника, ніби він один є причиною його нещасть. Адже не хто інший, а сотник намагався переконати Божича, що тому конче потрібно мати у себе наймичкою Степаниду. А полковник особливого бажання і не виявляв. Пізніше забув навіть розмову про дівчину. Забув, але згадав про пасіку. Он як! А далі пішло — одлупцював Наталку і Домаху, забив пароки Данилові... І от маєш — Наталка вигнала його з двору, і все пішло шкереберть.

Сотник згадує — і лице його одразу спотворюється — появу полковника в його домі. Коли Феліца підпливала кров'ю, він, Онопрій, гамселив її чобітьми по чому потрапить.

— Перестань! — одіпхнув тоді Божич сотника. Підняв сестру з долівки, поклав на чисту постіль, доторкнувся вухом до грудей.— Убив? — здивувався.— Ти вбив? — Похитав головою, обмацав позирком мертву — по білому полотнищу простирадла, що звисало з дубового ліжка, стікали пацьорки крові... Перевів погляд не закривавлену долівку.— Убив дружину свою? — підвищив голос.— Мою єдину сестру?!— Рвучко встав з ослона, упритул підійшов до сотника, розмахнувся великим кулаком:— За що? Що вона винна?

Сотник вихопив пістоль, але скористатися зброєю не встиг — полковник налетів шулікою, вибив з рук. Боротьба, безжалісна і люта, продовжувалася на долівці. Сотник і полковник качалися, били один одного колінами, ногами, руками, головами. Сопіли, немов два велетенські вальські міхи, аж поки потомилися.

— Досить! — першим підвівся полковник.— Мертвій од цього не легше.

Страшно було дивитися на обох, коли вони підвелися з долівки. Це були не люди, а звірі. Вони важко дихали, замісто одежі саме гноття та рам'я висіло, очі налиті кров'ю, і самі вони в крові.

Онопрій опам'ятався першим. Він почав скидати із себе лахміття і засовувати його під ліжко. Умився. Знайшов верхній новий одяг — одягнувся. Божич тупо дивився на свого недавнього друга і ніяк не міг прийти до тями. А Онопрій уже глянсував чоботи. Він згадував розмову з полковником, надто вже відверту, ще перед тим, коли зустріли Степаниду. Божич натякнув тоді сотникові, щоб той знайшов спосіб звести зо світу пані Аделаїду. Сотник тоді відмовився категорично. Вбивати людину? Ні! Онопрій Коницький на це не здатний! Нехай полковник для такого діла шукає інших. А з ним про це і говорити нічого. Згадав сотник — усміхнувся. Виходить, що полковник знав, з ким вів розмову, передбачав, що сотник здатний на те, щоб убити людину... Адже ж убив дружину свою!..

Полковник Божич помітив усмішку, вона його протверезила.

— Смієшся, що вбив сестру мою? — загарчав.— То знай!.. — І кинувся знову на вбивцю. Але той вискочив з хати, крізь прочинені двері процідив:

— Надворі люди, полковнику... Гукнути?

Божич опинився в пастці — показуватись зараз людям справді безглуздо.

— Зайди в хату! — наказав.

Сотник скорився.

— Привези мені одежу з Ніжина. Та не гайся! Вночі повеземо Феліцу в Київ і там поховаємо! А як повернешся, геть під три чорти і з будинку і з Івангорода! Не забув я твоїх послуг, тому й милую! Сволота!

Сотник не вірив у слова полковника і по дорозі з Києва хотів і його відпровадити вслід за сестрою... Не вдалося! Ледве приплівся додому, прихапком забрав свої речі і до Варки. Але й там спостерегла його невдача.

Онопрій подався до Прова. Той не дуже зрадів гостеві, але не прогнав. Над'їхав і Йов. Утрьох пили та гуляли, розмірковуючи, як бути та як жити далі.

— Днями,— ранять сотникові вуха молодики,— ми вирушаємо на Запоріжжя. Услід за чумацькою валкою. По дорозі розживемося дечим — і шукай вітра в полі.

— Вслід за валкою бранопільських чумаків? — поцікавився сотник.

— За нею! Се ж Тури ваші грошики той...

Коницький у відчаї. Він повинен боротися, незважаючи ні на кого і ні на що. Він повинен навернути серце Варчине до себе... Але як?.. Голова паморочиться, думки плутаються. По обличчю пробігають тіні — злоби відчайної, муки страдженної, любові примарної... В людині прокидається звір — жити!

Після останньої зустрічі з полковником сотник очікував, що потрапить у пушкарню. Одначе цього не сталося. І вдруге проявив до нього милість пан полковник. На те, напевне, були свої причини. Вдруге... Третього такого разу сотник чекати не збирався.

«Тікати! Зійти з очей розлюченого Божича, бо й кісток не позбираєш. Полковник і в перелюбстві звинуватить, і пожежу в Талалаївці згадає, і замах на життя...»

Усе пішло шкереберть.

Одного погожого ранку проснувся підпилий сотник, вихопився на подвір'я — порожньо. Серце зайшлося болем. А був же господарем. Довго никав, навідався до стайні. Почав порати коней і корівчину.

Вернувся в хату — Йов і Пров похмелилися, розповідали один одному всякі небилиці. Онопрій підсів до них. На душі порожньо. Серце кров'ю обливалося — все рушиться, котиться і гучить, мов порожня бочка з височенної гори. І хочеться Онопрію забігти наперед отої бочки, підставити плечі, перепинити її біг, усе поставити на свої місця, як і раніше було. Господарство, сім'я — Варка, Уляна, він... То се уже щось нове, раніш не такою була сім'я... Онопрій тягнеться до келиха і випиває смердючу рідину як воду... За якийсь мент у голові каламутиться. Коницький нещиро працює щелепами, прислухається, що каже Пров.

— Був один шляхтич, пан, сказать би. Багатий був, скупий. Заздрили йому, що ні з ким на мову не ставав, пиндючився. Розорили його, як липку обібрали.

— Як се так може бути? Отак ні за що ні про що і розорили?..

— Бомаги якісь найшли, що то не його землі, а іншого. Суд, пересуд...

— Фальшиві бомаги, напевне...

— А то ж які, ге ж фальшиві...— перехилив, як у прірву, Пров ще одну кварту.— Зостався пан шляхтич голий-голісінький. Навіть жінка з дочкою покинули і поїхали до матері... Дуже горював пан. Пив напочатку, усе, що ще залишалося, пропив. А потім схаменувся. Ударив сам себе кулаком по лобі і сказав: стій: Двох найвірніших лакеїв узяв з собою, позичили вони йому грошенят на воза і конячину, зброю придбали і гайда в степ на чорний шлях, яким чумаки проїжджають.

— Стійте! Налийте хто! — зацікавився розповіддю Коницький.

Пров казав далі:

— Біля двох годів не було про пана та лакеїв чутки. А як збігли ті два годи, вернувся пан, та не возом, а рид-ваном приїхав. Лакеї, так ті економами його повернулися в екіпажах, п'ятнадцять підвід усяких добр навезли. Тридцять чоловік слуг наїхало. В дорогій одежі, при зброї. Нікому нічого не кажучи і нікого ні про що не питаючи, приїхав той пан до палацу свого, як додому, вигнав усіх, хто там був, поселився і подав до суду, як його обдурено. Гроші сипав по судах, а таки домігся свого.

— А де ж він грошей узяв? — ковтнув слину сотник.

— На чорному шляху, каже, валяються, тільки підбирай.— Йов зареготав.

— А не вибрали ще їх?
— Ні, не вибрали.
— А з жінкою як отой пан шляхтич, га?
— Забрав. І дочку.
— Не перечила? — зацікавився сотник.
— Гроші ж кликали, хто їм одмовить.

XII

Чумацька валка в'їжджала в лоцманське село з високою на три бані церквою і переправою на ріці. Чумаки зібралися біля отамана — радяться, як далі бути. Усі веселі, бадьорі... А чого й сумувати — більше як півдороги проїхали. Один лише Яська Гненний з посмутком на лиці.

— Чи не нездужаєш, Яську?

— Важко мені,— признався.— Так важко, що й не сказати. Сон заморив.

— Розкажи,— поцікавився Павло.

— Приснилося, що повернувся я додому, а Івга моя сидить у саду і пісень співає. Під яблунею стіл, а на столі тому тільки пташиного молока нема. Співають, частуються стравами усякими, раді та веселі... Не на добро це, братику, отамане наш... Голодують, певне...

— Поганий твій сон,— замість того, щоб розраяти чумака, сказав Яків Момот.— Очевидячки, на вмируще... Така сім'я... А що ти їм залишив — злидні?

Слова Якова кольнули в саме серце Данила. Він згадав, як бідна Івга побивалася за двадцятьма копійками, які нібито не добрав Яська, продаючи Оврамові кожуха... І Данило не стерпів.

— Вам би, дядьку Якове, то сіль в очу, то скабка в п'ятці, і потурбуватися личило про сім'ю Яськову, а не попрікати!.. Вам же служить!

— Замовкни, шмаркачу! Теж мені наставник найшовся.

Нечипір не думав, що син його такий дражливий і запальний. Отаман і не схаменувся, як Данило згріб Якова однією рукою за туго оперезаний зелений пояс, підняв високо над головою. Усі завмерли.

— Це я шмаркач? — допитувався, підкидав у повітрі чоловіка, наче грався. Момот сопів, не відповідав.— Чого ж мовчиш? — крикнув розлючено, аж Павло Повело відступив на крок, перечепився через кущ перекотиполя і впав.

Яків мовчав. Данило люто сіпнув за міцний пояс, обкрутив чоловіка навколо себе і знову завісив над розпатланою головою.

— Покинь, бо впустиш,— раяв Павло Повело.

— Вибач мені, постав на землю!..

Усе це сталося так несподівано, що отаман мовби заціпенів од здивування — де, хто, коли бачив чи чув, щоб люди однієї валки так не по-приятельськи повелися в дорозі? І коли Данило поставив Якова на землю, Нечипір, як оглашенний, підбіг до них обох і дошкульним нагаєм оперезав спершу Данила, а потім і Якова.

— За що? — скрикнули обидва разом.

— Ще й питаєте? За діло!

— Ово згола! — тільки й мовив отець Танасій.— Люблю!

— Не смійся без причини. А коли є причина сміятися, то не вишкіряй зубів,— зауважив Яська, поглядаючи на розгубленого Якова. І потім звернувся до Нечипора:— Хотів би я он в тому селі молебень справити за здоров'я діточок і дружини. Хай товариство їде собі, котрийсь за моєю батовою нагляне, а я до церкви навідаюсь.

Підійшли Данило і Яків.

— Усім справити молебствіє за здравіє рідних своїх! — дав загад отаман, підморгнувши до Данила. І син уже на батька не гнівався. Навпаки, радий був за його кмітливість і розпорядливість.

Валка під'їхала до церкви.

— Ово згола. Христос при тобі, Никандре! — побачивши знайомого священика, привітався отець Танасій.

— Ово згола? — зареготав Никандр.— Давай почоломкаємось. Що це з тобою? Невже попувати кинув?— Вомісто відповіді отець Танасій одвів отця Никандра набік, зашепотів щось на вухо. За якийсь мент обидва отці вийшли з церкви, а потім повернулися, але отець Никандр в одязі чумака, а отець Танасій у новому попівському облаченні з кадилом у руках, з якого щедро валував дим.

— Підступи, раб божий Гненний! — гаркнув отець Танасій на всю церкву.— Підійди!

Яська сповнив попівську волю.

— Помилуй мя боже, яко попрамя человек... Попраша мя вразі мої, яко мнозі... — почав отець Танасій, — живі во здравіє Гненний со чадом своїм... — Згадав усіх

чумаків, але вкінці, аж очі вирячив Момот, додав: — За упокой душі Дар'ї Момот господу помолимся!

Дим роз'їдав очі, чумаки очамріли геть. З церкви випхалися заджумлені, дикі. Лише Данило посміхався, ішов передостаннім, за ним — переодягнений у чумака отець Танасій.

Він порівнявся з парубком, штовхнув під бік:

— Покарав Христос глаголом своїм раба божого Момота, поверг його, аки агнца слабосилого Це за Яська.

— Та це ж неправда, отче Танасію!

— Аз глаголю, значить правда суща єсть.

Данило знизав плечима.

— Дива!..

— Дива і єсть, отроче!— Настрашений, підійшов Яків Момот.

— Се правда, панотче, що моя Дар'я.

— Молись, господь милосердний одведе од блуду рабу божу Дар'ю.

— Од якого блуду?.. То вона жива?

Переправа. Великий витоптаний на березі луг. Жаркий день. Паромщиків не видно — після багатьох безсонних діб сплять. Ріка в цьому місці широка і мілка. Нижче по течії ще мілкіша — поїхали туди. Яків Момот доводив, що там позаторік о цій порі вдалося переправитися вплав, перевівши всю валку. Момот піддобрюється до Данила, до отця Танасія, до всіх.

Данило скинув шаровари, перейшов ріку вбрід туди й назад. Отаман вагається. Як громада?.. Вирішили їхати. Поставили уздовж берега мажі. Рушай! Усі посідали в ящики на мажах, пантрували за волами.

Вигреблись на середину. І тут сталося несподіване. Кілька маж провалилися на глибших місцях, легкі довбані чи випалені ящики підхопила і понесла вода, воли з порожніми насадами пішли в один бік, а чумаки, немов качки по воді, попливли в інший. І тільки Нечипір на березі волам раду дає. П'ятнадцять ящиків підняло й понесло, інші, очевидячки, до насадів були прикріплені.

Першим поплив отець Танасій. Павло Повело, побачивши, як його човен понесла бистрінь, гукнув:

— Ви куди, отче, водою до Криму? — Цієї миті і його ящик підхопила вода.— Зачекайте, батюшко, разом добиратися будемо!

Павло втратив рівновагу, брьохнувся в воду. Данило виловив кілька ящиків, полював за рештою. Яська гріб руками воду.

Момот Яків потрапив у підводну яму, топився, і його, ухопивши за чуприну, виволік на берег Павло. Нечипір взявся одкачувати. Данило побіг берегом, доганяв отця Танасія, який з перестраху, чи що, відчайним голосом вигукував:

— Пречиста діво, радуйся, Маріє...

Другого дня надвечір чумаки були вже в глухому безлюдному степу. Зупинилися на нічліг, зробивши обору з маж і загнавши всередину волів. В цих степах зрідка, але траплялися розбійники. Тому спати доводилося на одне око.

Небо волохатилося хмарами, ніч була темна. Повечеряли завидна, загасили вогнище, блискали з-під маж очима, як чорні коти. Віяв спокійний духмяний вітерець, а потім почав дужчати і нарешті стих. Натомість замжичило. Ярма лежали на возах під шкурами, але волів не сховаєш нікуди. Хилило на сон. У трьох кутах обори під мажами сиділо по двоє, а в четвертому — отаман Нечипір сам. Степова висока трава тривожно перешіптувалася з дрібним дощем. Яків Момот допоминався у отця Танасія, чи справді сотник признався, що його Одарка... Їм поталанило провести ніч під мажами удвох. Отець Танасій до діла й не до діла читав цілі уривки з святого писанія, викручувався. Матвій з Павлом вираховували, коли Марія має народити дитя... до Павла.

— Уже, мабуть, і народила,— жебонів сонний Матвій

— Рано ще. Та ти, куме, не спи. Ніч темна.

— Народила... — клював носом Матвій.

— Ні, не народила,— категорично заперечував Павло.— Мені краще знати, коли народить...

— Як це тобі краще знати? — одганяв сон од себе Матвій.

— Бо краще, куме... Коли я пошивав хату, а ти в чумачку їздив...

— Що? — став на коліна Матвій.

— Тоді Марія ще не той...

— Що значить не той? Звідки ти знаєш?

— Отож не спи, куме, бо ще й не те скажу.

Данило допитувався у Яська, що ж він залишив сім'ї, коли їхав у дорогу.

— Якось проживуть, хіба їм першина пісникати.

Усю ніч мрячило, а перед ранком пішов справжній дощ, заляпотів по шкурах, приглушив стишені чумацькі розмови.

— Пора!— кинув чавунне деренчливе слово підпилий сотник, свердлячи очима темінь, заткану густим косим дощем.— Зараз або ніколи!

Вдалечині загуркотів грім. Кривим лискучим серпом оперезала блискавиця небо, дощ засіявся густіший. Вирішили, що один із двох — Пров чи Йов — біля підводи залишиться. Буде готовий на випадок погоні пірнути з копита в темінь, у дощ. Вихилили по кварті міцної для хоробрості, пішли. Витяг і знову засунув у піхви шаблю сотник. Йов приготувався також. Пров залишився біля воза.

Ішли не разом, накочувалися з двох різних боків. Чумаки і справді прикунювали, адже давно перевалило за північ, на ранок бралося, та ще й дощ... Дрімається!..

Клював носом і отаман Нечипір Тур. Не чув і він, як до його мажі підповзав степовий розбійник Йов. На щастя, над самою головою Нечипоровою закукурікав півень, розбуркав усю валку. Отаман випірнув з-під мажі і груди в груди зштовхнувся з незнайомцем.

— Хто тут? — крикнув перестрашливо. І впав.

Данило побіг на батьків голос, примітив, як од мажі тікала людина. Наздогнав, схопив за мокрий комір і щосили рубонув кулаком по голові.

Під височенним деревом запалало вогнище. Отець Танасій і Момот обережно вели попід руки отамана, а Матвій і Павло — Онопрія Коницького із зв'язаними за спиною руками. Сотник важко поранив Яська Гненного.

Нечипорові розрізали колодачами сорочку — кров цебеніла з правого плеча. Матвій замішував у долоні землю із горілкою, прикладав до рани, обмотував сухими стрічками із зумисне подертої сорочки. Отаман житиме — шкіру тільки розпанахано. А Яська... кров'ю харкає. Нечипір стояв блідий, ледве тримався на ногах.

А Яська марив. Намагався підвестися і не міг. Як і Нечипорові, перев'язали рану. Усім одразу стало шкода Яська, як рідного. Навіть Якову Момоту — хто ж поведе його батову?

Яків, схижа зиркаючи на сотника, готував сніданок нападникові. Приніс казан, насипав пшона наполовину із

сіллю, залив водою і підвісив на триногу. Павло колінчив землю, зручніше вмощуючи Яська,— а з очей сукалися сльози. Яська був непритомний, кінчик шаблі дістав, очевидячки, легень. Отець Танасій приніс келих церковного вина, припрошував Яська, щоб випив.

Сотник тупо дивився на підпливаючого кров'ю чоловіка, на киплячий у казані куліш і теж плакав. Сльози як горох котилися по його обличчю. І невтямки було чумакам, кого оплакував: себе чи нужденного чумака Яська Гненного.

— Сідай! — розв'язав Яків сотника і всунув йому велику дерев'яну ложку в руку. Нещасний не догадувався, за що йому виявлена така гостинність. Він взагалі не розумів, що все це означало. Та йому нічого іншого не залишалося, як скоритися долі. Сів і набрав першу повну ложку кулешу. Солоний, мов ропа...

— Їж!!! — стояв над душею Яків Момот.

Їв.

І виїв.

— Води! — видавив перегодя, облизуючи сухі солоні губи, Яків поставив перед сотником повне цебро.

— Пий!

І сотник пив. Солодка була вода, ніколи такої куштувати не доводилося. Ніколи. Чим далі, тим більше хотілося пити. Пити, пити. Більше як півцебра опорожнив сотник, іще хотілося, та не було куди.

— А тепер ходім!

Знову сотникові зв'язують руки за спиною і одводять в степ — Яків Момот і Павло Повело. Нічого вони йому не зроблять там, не битимуть і не катуватимуть, про одне лише потурбуються, щоб сотник не міг сходити до вітру. Самотній людині в степу — це страшна смерть.

XIII

Поки чумаки добувалися до кримських соляних озер, почет гофкур'єра Полтавцева дістався Москви, де ще гостювала імператриця. Всю дорогу граф Михайло Девієр ламав голову над тим, як приступитися до імператриці і вдало полагодити свої справи, довести графське алібі. Одне діло, коли графа буде допущено до руки її імператорської

величності, а коли ні... Цілком статися може, що ні, бо свого часу ледве не було підписано указ про висилку графа Михайла в Сибір за напад на поміщицю. Порівняно за дрібницю. А коли б імператриця знала, яка причина спонукала графа домагатися Браного Поля, то, без сумніву, далека дорога йому забезпечена.

Граф Михайло перебирає в пам'яті давноминулі події, які привели його діда в Росію.

Цар Петро, перебуваючи в час першої своєї закордонної подорожі в Голландії, цілком випадково зустрів молодого юнгу, який прибув з Португалії на купецькому кораблі в Амстердам, узяв його на службу і віддав Меншикову за скорохода. Після кількох розмов з юнгою цар Петро відкрив у ньому якісь особливі таланти і забрав юнака від Меншикова, зробивши його офіцером гвардії, а потім флігель-ад'ютантом, тобто денщиком. Пізніше іноземець став генерал-майором, генерал-ад'ютантом і санкт-петербурзьким генерал-поліцмейстером.

Пролазливий португалець глибоко пустив коріння в російській землі, навіть одружився проти волі могутнього тоді князя Меншикова на його сестрі Анні Данилівні. Імператриця Катерина Скавронська по смерті чоловіка Петра Першого зробила Еммануїла Девієра генерал-поручиком, дала Олександрівську ленту і графський титул, а за сина, уже графа Петра, висватала свою фрейліну. Та не минуло й року, як сама ж благодійниця позбавила Девієра чинів, графства і вислала до Якутська. Все це було здійснено заходами князя Меншикова, який не міг пробачити колишньому своєму лакею-скороходу, що він осмілився стати його родичем. Безвільна імператриця Анна Іоанівна у всьому потурала своєму фаворитові, а оскільки Бірон був байдужим до долі Девієра, то вона нічого доброго не зробила для графа, хоч і завдячна була йому вступом на російський трон. Не згадали про нього ні Анна Леопольдівна, ні Антон Брауншвейзький. Лише Єлизавета Петрівна не забула друзів свого батька, викликала Девієра до Петербурга і повернула йому чин генерал-поручика, ленту, графство, призначила генерал-аншефом. Приголубила і сина його, Петра, який служив при ній генерал-поручиком.

У Петра Антоновича було два сини і три дочки. Дівчата повиходили заміж, а сини Антон і Михайло були одружені і жили на Дону, маючи свої власні маєтки. Крім

графського титулу, батько не залишив їм великого багатства, а тому вони обидва намагалися розбагатіти всякими правдами і неправдами, не гребуючи розбоєм і звичайною крадіжкою.

Чимало різних чуток ходило про меншого брата — Михайла. Двом Девієрам на Дону було тісно, і граф Михайло вирішив перекочувати в інше місце.

Графиня Аспазія схвалювала наміри свого чоловіка — домогтися Браного Поля і старалася допомогти йому. Вона не вірила в нечесність графа Михайла, не вірила, що він здатний вийти на велику дорогу і пограбувати поміщицю, яка потім про все, що з нею сталося, довела до відома сенату. Графиня не вірила, але вірили деякі інші, і в чесності графа Михайла сумнівалися всі, навіть імператриця. Тому-то самому графу важко було сподіватися на милість до нього її імператорської величності, коли він діятиме без сторонньої допомоги.

— Чи не будете ви такі люб'язні провести мене на бенкет государині? — сказала одного разу графиня Аспазія гофкур'єру.

— Бачите, ваша світлість, останнім часом дружина моя дуже хворіє, а я не часто відвідую бали. Та й думаю, що графа Михайла неодмінно буде запрошено, коли імператриця дізнається, що він у Москві.

Граф Михайло дослухався до цієї розмови і, збагнувши, до чого веде дружина, ласкаво усміхнувся, поцілував руку.

— В Москві я пробуду недовго. Справи у мене,— хапався він за рятівну соломинку. А коли гофкур'єр Полтавцев і графиня Аспазія лишилися на самоті, жінка пустила в хід свої жіночі чари, щоб не втратити останньої можливості допомогти чоловікові.

— Розумієте,— сказала вона, нарочито соромливо опустивши повіки,— з графом Михайлом я завжди встигну. Але з вами...

Високий Ігнатій Полтавцев зацікавлено видивився на вродливу, дуже вродливу графиню Аспазію і відповів:

— Принаймні, якщо я проведу вас на бенкет її імператорської величності, то втішатимусь, думкою, що вам це дуже приємно.

— О-о, так! — захоплено вигукнула графиня і подала руку для поцілунку. На її здивування, Ігнатій Полтавцев на кілька секунд довше, ніж вона сподівалася, затримав її руку в своїй, хоч це їй було, правду кажучи, ні до чого.

Графа Девієра на бенкет не запросили, а імператриця відмовилася його приймати. Як йому потім передали, вона сказала:

— Бачити не можу нечесних людей, а найпаче злодіїв безсовісних. Краще б і земля російська не родила їх.

Граф Девієр спохмурнів, графиня Аспазія відправилася з гофкур'єром Полтавцевим на бенкет її імператорської величності. На здивування графині, вона змушена була одягти чоловічий одяг, а Ігнатій Полтавцев — жіночий. Одначе нічого дивного в цьому не було, коли зважити, що на сей бенкет усі чоловіки приїдуть у жіночому убранні, а жінки і сама імператриця — в чоловічому.

Єлизаветі Петрівні чоловічий одяг був до лиця, вона це знала і тому влаштовувала подібні бенкети, суворо стежачи, щоб ніхто не смів ослухатися її наказу — на бенкеті мали бути всі.

Вбрання молодого гусарського офіцера, яке Полтавцев припас заздалегідь, було до лиця графині Аспазії. А вродлива жінка в чоловічому одязі видається ще вродливішою. І тому гусара-графиню не могли не примітити.

— Хто се? — поманила до себе Єлизавета гофкур'єра, коли той відпочивав після чергового менуета.

— Графиня Аспазія, ваша імператорська величність!

— Графиня Аспазія? Не знаю такої... А як її?..

Полтавцев поспішив.

— Аспазія Девієр, ваша величність.

— Девієр? Чекай, чекай... Девієр... Вона одружена?

— Дружина графа Михайла Девієра, ваша величність...

— Так-так, пригадую... — Трохи подумала. — Ну добре!..

Ігнатій Полтавцев хотів уже йти, як знову заговорила імператриця, уважно розглядаючи графиню:

— Зачекай. Бог йому суддя, цьому графу Михайлу. А графиня дуже миле створіння і... і схожа як дві краплі води на мою покійну матінку Катерину. Ти не вважаєш?

— Так, ваша величність, як дві краплі води... А коли вона у жіночому вбранні...

— Чекай, голубе, чекай... А коли її нам нарядити в плаття моєї матінки?..

— Чудова думка, ваша величність.

— Приведи її до мене. Та поклич графа Розумовського.

— Я тут, ваша величність.

Граф Олексій Розумовський також був у жіночому вбранні і дуже схожий на імператрицю Єлизавету, а імператриця в чоловічому вбранні нагадувала графа Розумовського.

— От і добре, совість моя.

І, одвівши вбік його, Ігнатія Полтавцева і графиню Аспазію, почала малювати свій план. Графиня Аспазія знітилася, а граф Розумовський захоплено вигукнув:

— Це прекрасно, ваша величність!

Імператриця подала руку, і граф Олексій ніжно поцілував її.

— От і добре, совість моя, що моя витівка припала тобі до вподоби. Накажи! Тільки до часу нікому ні слова.— Повернулася і пішла назустріч віце-канцлеру в жіночій спідниці Воронцову, кажучи: — Зараз ви таке побачите, що вам, графе, і не снилося.

— А що саме, ваша імператорська величність?

Імператриця приклала до губів палець.

— Ні слова про це.— І спитала: — Канцлер досі англійцям потурає?

— Так, ваша величність.

— А ви французам?

Граф Воронцов розвів руками.

— Що робити, ваша величність, слабість людська. Всі ми люди грішні, то тільки у безгрішних ні гріхів, ні грошей нема.

— Розумію! — багатозначно кивнула графу Воронцову.

Та не встигли граф Воронцов і імператриця Єлизавета пройти і десяти кроків, як пролунав громовий голос дворецького:

— Її імператорська величність Катерина Олексіївна!

В залі одразу стало тихо, а невдовзі сотні грудей, побачивши живою і неушкодженою імператрицю Катерину, вихлюпнули, ніби змовились, одним одне слово:

— Катерина?

На прощання графиня Аспазія схилилася в поклоні перед імператрицею Єлизаветою, поцілувала руку.

— Вельми потішила ти нас, графине. Чи не так, совість моя? — звернулася до графа Олексія.

— Істинно так, ваша величність.

— Чим же її нагородити?

Графиня Аспазія осміхнулась і розповіла про свої клопоти.

— Бране Поле? А пані Забіла, як її зовуть, вже померла? — спитала Єлизавета.

— Позаяк вона вельми стара... — підтримав Розумовський графиню Аспазію.

— Ти так вважаєш, совість моя? Ну що ж... — І спитала: — А чим це Бране Поле видатне?

— Землі, води, ліси, луки... — вставив своє слово Полтавцев.

— Такого добра в Малоросії хоч одбавляй. Бери будь-де, і буде Бране Поле. Ну, та слово дала. Хотіла, як помре пані Забіла, полковнику Божичу ті землі відписати, бо він так дорожить ними, що навіть мого гофкур'єра в маєток не пустив.

Пантелеймон Божич стояв недалеко, чув цю розмову і гриз нігті — спізнився. Графиня Аспазія помітила це, злякалася, схилилася в поклоні.

— На все життя вдячна вам...

— Ну чого там... — Поманила пальцем віце-канцлера Воронцова і звеліла приготувати указ про передачу Браного Поля.

XIV

У графа Олексія Розумовського протягом кількох діб малася Наталія Дем'янівна як в чаду. Третього дня вранці проснулася сама не своя. Не звикнувши довго вилежуватися, недавня селянка, а тепер графиня — не спала. Вона самотньо бродила по величезній опочивальні в довжелезній, до самісіньких п'ят білосніжній нічній сорочці і не знала, що їй робити. Посеред кімнати лежав неймовірно великий, майстерної роботи персидських майстрів килим, як токовище біля клуні. Пройшлася попід самим краєм, щоб не наступати. Глянула через високе венеціанське вікно в двір Кремля — нікого. Рано. Пани сплять довго. Боса пройшлася по килиму, піднявши сорочку до колін, сіла. Найшла якусь смітинку, викинула. Взяла з канапи золотом по оксамиту вишиту подушку, поклала посеред килима, лягла, витягнувши ноги і заклавши руки за голову. Дивилася на голубу розцяцьковану стелю, мовчала. В кімнаті було похмуро, як надворі у Лемешах в темний передгрозяний день. Боліли боки — не звикла спати на м'якій постелі.

Теплими літніми вечорами любила Наталка Розумиха простелити ряденце на зеленому кучерявому шпориші біля призьби і сидіти з сусідками, чи й сама, лузаючи смачне соняшникове вперемішку із гарбузовим насінням. Сонечко заходить, пташки цвірінчать, за тином корови мукають, в подвір'ї курочки сокорять — як гарно. А круг тебе діточки вищебечують про щось своє, дитяче... Га-арно!.. А десь там за північ...

Але покійний Григорій уже Наталці сниться молодим, вродливим та дужим. Згадується перша з ним зустріч, перший у вишневому садку крадений поцілунок... О, той поцілунок... Неначе вчора се було... Сиділа Наталя пізнього вечора, дожидала свого ненаглядного, а він не йшов. І зненацька — гульк, як пташина з неба,— він. Се була остання зустріч, останнє побачення перед сватанням. Як вони обнімалися та милувалися тоді — з юністю своєю прощалися назавжди. Яке то було солодке прощання, яка то чарівна та божевільна була ніч. І все зіпсувала мати. Наталчина мати. Цілу ніч вона чекала на дочку, шукала по всіх усюдах і знайти не могла. Нарешті — надибала в обіймах у парубка, безсоромницю. Пугу прихопила недарма, знадобилася.

— Мамо! — скрикнув тоді Григорій.— Мамо, опам'ятайтеся!

— Яка я тобі мати, шибенику, ледацюго! Яка я тобі мати? Геть з двору!

Глибоко врізалися в пам'ять Наталці слова покійної, що й сама їх уві сні повторювала. Зайшов Олексій, побачив — лежить мати на килимі, тіпається вся, бурмоче щось.

— Мамо, що з вами? Прокніться, мамо!..

Олексій стояв знічений.

— Яка я тобі мати? — чітко виговорила Наталка Розумиха. А далі нічого не можна було розібрати.

Жінку взяли під пахви, посадили на ліжку,— довго не могла розчовпати, де вона і що з нею. Підійшли дві служниці, щоб розчесати і причепурити.

— Досить! — владно сказала вона.— Унесіть мені мою зодяганку. А це,— підійшла до шафи і почала викидати звідти фіжми, роби, пудру, мушки, все,— заберіть геть!— Синові звеліла: — Нехай покличуть до мене наших людей з України, поговорити хочу з ними, поспівати, слив'янки попити... І взагалі, сину, невесело мені тут, нудно та журно,

що й не сказати. Поїду я від тебе... — Олексій Розумовський хотів заперечити, але не встиг рота розкрити, Наталія Дем'янівна опередила його: — Знаю, що скажеш: Кирила зоставити, Явдошку, щоб училися.. Нехай лишаються, аякже... Хай учаться... А мені твоя наука ні до чого. Сама поїду, сама... Так-то... — І запишалася.

Син матері нічого на те не сказав — повільно вийшов. Але материну волю вволив — прислав земляків, наливок різних і закусок. Двоє дівчат прислужували чудернацьким гостям, що порозсідалися прямо на килимі, хто як попало, знехтувавши багато умебльованою вітальнею, куди запрошував син.

Невдовзі Наталія Дем'янівна покинула графські хороми сина і виїхала додому, на Україну.

Степанида раділа. Хоч Дараган з дружиною і виїхав, але мало хто міг навинутися та й накинути на дівчину хтивим оком. Довгими вечорами, поки не повернулася господиня, Степанида сиділа із старим Олельком і слухала його розповіді про козацькі походи на татар та на ляхів. А одного разу Олелько розповів, як у їхньому таборі козацькому появилася дівчина. Жінкам на Січі бувати заборонено. А ця була. І не жінка, а дівчина. Ось як про це розповідав Олелько.

— За моєї таки пам'яті недалеко Гумані, чи й у самій Гумані, жили юнак і дівчина. Зустрічалися гарненько, милувалися та голубилися, побратися збиралися. Набачив тую дівчину пан і звелів гайдукам привести її до свого покою. Як не переховувалася нещасна — не помогло. Знайшли і силоміць підвечір допровадили до пана. А юнак той, що любив дівчину, назиркував за нею.

Коли в пана світилося з усіх вікон, юнак стояв біля тину, не осмілювався зайти в двір. Та от у палаці панському почали гасити свічки, а вікна темрявою напувати. Отоді той юнак прошмигнув у сад і пробрався непомітно усередину палацу. Ходив обережно, дослухався, чи не гомонять де. І зненацька — одчайний крик. Крик дівчини. Ніхто з дворових людей не звернув на се уваги, бо кричала жінка, а не пан. А парубок той не був із слабосилого десятка. Підбіг він до дверей, звідкіля видобувався крик, сіпнув раз, сіпнув удруге, а за третім разом двері подалися, і парубок улетів у панську спальню. Не розмірковуючи

довго, кинувся на пана і задушив його. Немов те кошеня. І не векнув. Потім узяв за руку перелякану дівчину і повів з палацу геть у чисте поле, а далі з нею і на Січ подався. Напоумляв, щоб до батька та до матері ішла, а вона не хотіла і слухати про таке.

«Куди ти, туди і я. Одна лишень смертонька розлучити нас може»,— сказала і босими дівочими ногами міряла колючу степову просторінь по дорозі до Січі. Парубок говорив, що на Січі ні дівчат, ні молодиць нема, що коли б там хоч один раз примітили жінку, то всю Січ висвячували б та викроплювали свяченою водою. Та доводи сі не переконували дівчину. Ішла далі. Тоді парубок повелів їй обрізати косу, одягтися юнаком, насмажити під палючим сонцем ніжне дівоче лице, щоб загрубіло, навчитися плавати, орудувати шаблею і списом, їздити верхи на коні. І взагалі загартувати себе так, щоб міг позаздрити і бувалий у бувальцях козак. На все згодилася, аби лише з милим не розлучатися.

Після кількох походів зажили вони слави козацької, завелися грошенята, побудували собі хутір біля Кодака на березі Дніпра, покинули козакування, породили діточок та й горем покотили.

Слухала Степанида нехитру оповідь сивоголового Олелька, і сльози капали у неї з очей. Якось вона попросила:

— Навчіть і мене такого — щоб і шаблею, щоб і на коні і в воді...

І Олелько не перечив. Не знала й не відала, чи згодиться їй усе теє, але вчилася на козака, гартувала силу і волю. Напочатку наловчилася їздити на коні — охляп і в сідлі. Потім почала вчитися шаблею володіти. Важкою та шабля здавалася, але з часом так натренувала руку, що орудувала нею, як справжній козарлюга. Олелько тільки чудувався з наполегливості дівчини. Вона й сама дивувалася, що так швидко опанувала козацьке ремесло.

З дня на день чекали приїзду Наталії Дем'янівни, не спали довгими вечорами.

Генеральний підскарбій Яків Маркович записував у своєму «діаріуші»: «Прибула в Глухів пані Розумовська, Олексія Григоровича матушка, для которого приїзду був у генерала публічний стіл, де ми з протчими обідали. Увечері проводжали пані Розумовську на її квартиру, де довольно від сотника Глуховського трактовані, потім у

писаря генерального пана Безбородька, і вже пізно приїхав додому шумен».

Свого козелецького будинку Розумовська не впізнала — чистенький, зовні і всередині вибілений. Про це потурбувалася старшина. Навіть старий сад, залишений господинею, знесено, а натомість посаджено нові дерева уже чималими, прямо з землею перевезені з інших садів і лісів. Садибу поширено, а для цього виселено кількох сусідів та розібрано їхні старенькі халупи. Навколо будинку пані Розумовської шумів розкішний парк з альтанками, алеями, щебетом пташиним. Наталка Розумовська не поцікавилася навіть, де поділися її сусіди. Прискіпливо оглянула свої володіння і зосталася задоволеною. В погребах — вина і горілка, в коморах множество многе їстівних припасів, скрині повні, повсюди чепко, гарно. Тут вона господиня, знана найбагатшими людьми, тут шукають її товариства найповажніші вельможі імперії, тут вона і житиме до кінця днів своїх.

Приїзд пані Розумовської відзначено обідом для поважних гостей і доброчесних сусідів. Камердинер Пустота стежив за тим, щоб серед гостей не було посполитих у личаках чи в подраній одежі.

— Пускати тільки людей достойних,— сказала господиня. І загад її виконувався найретельніше. Так, немовби по щучому велінню, бідна вдова, старчиха, стала некоронованою царицею України.

Гості роз'їхалися, зосталася тільки численна рідня та прислуга. Не поїхав лише, затримався на кілька днів з любязного дозволу господині Пантелеймон Божич. У нього була справа до графині.

Здавалося б, треба діяти через саму імператрицю, бо вона прихильна до полковника, та трапилося неспогадане. Через надійних людей полковник дізнався, що в сенат за підписом козаків і навіть старшини послано гінцем супліку, але якого саме змісту — хтозна. А що, коли в тій супліці йдеться про вбивство полковником рідної сестри? Відомо, що буває в таких випадках — імператриця не помилує навіть вірних слуг свого батька. Що скаже полковник на своє виправдання? Не покаже ж він пучкою на сотника, якого відпустив на всі чотири сторони. Для чого відпустив, коли, мовляв, знав, що сотник убивця Феліци? Якого б змісту не була супліка, полковникові байдуже — викрутиться, аби тільки про Феліцу не згадувалося.

Отже, Пантелеймон Божич залишався вивідати у графині Розумовської, чи їй відомо що-небудь про супліку.

В час трапези Пантелеймон примітив дівчину, оту саму, яку Віра Григорівна назвала наймичкою,— Степаниду. Прислужувала панам — гостям графині Розумовської. Задивився на дівчину багацький син — чим не забавка для пана. Завтра поговорить з господинею, завтра, а сьогодні...

Пантелеймону Божичу одвели маленьку кімнату для відпочинку, і він, добре таки подпіяхом, як записував у таких випадках генеральний підскарбій, швидко захріп. Прокинувся далеко за північ, бо пересохло в горлі — страшенно забаглося пити.

— Води! — прохрипів, не розплющуючи очей. Але ніхто не озвався на голос. Повільно звівся, розгледівся по кімнаті. Запалив свічку, нанизав на ноги виступці і почовгав у вітальню. Всі спали сном непробудним. Закалатало у Пантелеймона серце — в оцій же кімнаті Степанида спить, наймичка. Здається, в оцій. Ще більше здавило біля горла — пити. Великий кухоль опорожнив жадібно, без передиху. Із вітальні кілька дверей вели у окремі кімнатки, за якимись із них Степанида... Ну звісно, за цими. Повагавшись, Пантелеймон тихо прочинив двері однієї з кімнат. У кутку під іконою Миколи-Угодника яскраво горіла лампада, вікно було навстіж розчинене, на ліжку солодко спала напівгола жінка. Загасив свічку, наблизився, торкнув за плече.

— Ой, хто тут? — затуляючись простирадлом, скрикнула Наталія Дем'янівна.

Пантелеймон Божич остовпів.

— Се я,— прошепотів.— Шукаю води...

— Води? — здивувалася.— Вийди, я зараз.

Набрала кухоль і подала гостю: пий! Над силу змушений був опорожнити і сю велетенську посудину, шляхетно розкланявся і поплентався в свою комірчину.

Наталка Розумиха зайшла до Степаниди, розбудила дівчину, помінялася з нею кімнатами. Пантелеймона Божича нудило од двох чималеньких кухлів випитої води. Почав трохи, але через деякий час вийшов знову і почовгав до інших дверей, де, на його думку, спала Степанида. Вікно в цій кімнаті було зачинене, лампада не горіла.

— Що, Пантелеймоне, ще води хочеш? — казала голосом Наталки жінка. І, тримаючи його за руку, підвелася

з ліжка.— Знала, що прийдеш, то й припасла для тебе. Пий!

Це вже було справді над силу. Пив з перепочинками, але вихилив до дна і побрався, здивований і наляканий, до свого лігвища. Не спав до світанку, відпала охота і до мандрів.

— До ранку можеш спати спокійно. Більше не заявиться. Чи, може, ждала його? — вжалила Наталка дівоче серце.

— Бог з вами, тітонько! Що се ви таке кажете? — затулила обличчя руками і затремтіла в риданні.

Вранці Пантелеймон покинув гостинний дім графині Розумовської, ні про що так і не дізнавшись.

XV

Пані Аделаїда померла. Відписала маєтності економові, злягла, а за якийсь час і повіки склепила. Ця звістка швидко облетіла все село. Покидали люди печене й варене, поспішили на похорон. Добра була в них пані, не зобиджала. Плакали селищани, плакальниць наймати не довелося.

Гурій Чорнота, єдиний спадкоємець усього рухомого й нерухомого майна пані Аделаїди, одягнений у все чорне, не дуже, здавалося, і журився, що померла його благодійниця.

Домовина, оббита чорним оксамитом, стояла на великому столі в світлиці, проз яку з ранку до півдня проходили люди, вклонялися, прикладали рукави до вологих очей.

Дід Петро пристояв біля померлої, похитав головою, потім ступив ступнем до корсти і поцілував у воскове чоло небіжчицю.

— Царство тобі небесне, пані! Царство небесне на тому світі... — передихнув. — А нам, трясця його матері нехай, що бог дасть.

І квапливо вийшов, не оглядаючись.

Померла пані Аделаїда в неділю вранці, і того ж дня її поховали.

— Свята людина була, недарма і вмерла в такий день,— сказала баба Христина.

— А хіба, коли в неділю?..

— Заміть — злі та недобрі люди у неділю не вмирають.

Кілька днів тільки й розмов було що про смерть пані Аделаїди та про подальшу долю Браного Поля. А вона вимальовувалася справді-таки незавидною.

Одного пізнього вечора до маєтку покійної закотився графський ридван. Граф Михайло Девієр, одержавши дарчий лист на Бране Поле, приїхав у супроводі вірних слуг, відправивши дружину на Дон з гофкур'єром Полтавцевим, який їхав туди, маючи доручення імператриці.

Як статечний господар вийшов назустріч непроханому гостю Гурій Чорнота, за давньою звичкою поспішив відчинити дверцята ридвана.

— Прошу, ваша світлість!

— Ти хто? — спитав граф Михайло, не привітавшись.

— Економ пані Аделаїди...

— Веди мене до пані!

Гурій Чорнота не без хвилювання розповів, що сталося кілька днів тому.

— Веди мене до покоїв. Та накажи подати доброго вина.

І коли чоловіки зайшли до приміщення, граф Михайло мерзлякувато повів плечима:

— Холодно, звели розпалити камін.

І цю графську примху сповнив Чорнота. Сіли за стіл.

— Наливай.

Гурій дивувався з того, що ним коверзує приїжджий, наче він сам господар цього дому, а не Чорнота.

— Може, вам, ваша світлість, французького? — тільки й спромігся спитати.

— Можна й французького... — потер руки.

В каміні палахкотіли жаркі березові дрова, в кімнаті ставало душно, французьке обігрівало людей зсередини. Кругом парко.

— Покажи-но папір на ці маєтності... — сказав граф, коли вихилили по кілька келихів.— Чи справжні, чи ти, мо шер, не підмінив руку пані Аделаїди.

— Що ви, ваша світлість! Я й писати так гарно не вмію.

— Показуй!..

Гурій понишпорив у ванькирчику, приніс.

— Документ справний, от тільки генеральним суддею не засвідчений. Не встиг, ваша світлість. Ну, та руку пані Аделаїди там знають.

Граф Михайло нахилився до каміна, щоб краще ніби-то бачити написане на папері, і спокійно поклав його, зіб-гавши, на вогонь.

— Що ви зробили? — кинувся до каміна економ, але граф перетнув йому дорогу і подав інший папір.

— А ось що, читай!

Побачивши герб царський, Гурій Чорнота зів'яв і впав у крісло.

— Збагнув? А тепер показуй господарство пані...

З кімнати покійної, де був раніше кабінет пана полков-ника Забіли, вели потайні двері в кам'яний під будинком великий льох, що служив і пивницею і сутеренами. Гурій пошпортався по кишенях, витяг пошашльованого зеленою іржею ключа.

По кам'яних сходах кралися сторожко, не хапалися ставити ногу, щоб не стукотіти підборами. А вони, як нав-мисне, по самому серцю — гуп! гуп! Заскиглили дубові, ковані залізом нижні двері. На графа пахнуло вільгістю і цвіллю.

Ще покійний пан полковник Забіла будував цей льох. У нього там стояли вина і горілка різних літ. Тепер там було порожньо. Свого часу господар прямо в льоху з вір-ними друзями своїми влаштовував бенкети, тоді з-під са-мої землі чулися гучні, як з порожньої бочки, пісні. А на ранок усе стихало. Пані Аделаїда боялася кам'яного льо-ху, по смерті чоловіка звеліла усе звідти повикидати, по-замикати двері, а ключі одвезти і кинути в криницю. Але Гурій не послухався ласкавої своєї пані,— залишив ключі при собі, хоч і побудував нові просторі льохи в іншому місці. З молодої нечисленної челяді полковничихи ніхто про існування льоху під будинком не знав.

Цілу добу пробув граф Михайло у бранопільському маєтку і звелів збиратися в дорогу.

— Ваша світлість, а як же я? — заскімлив Гурій.

— Залишайся, коли хочеш, економом. Служитимеш вірно — озолочу. А ні — у Сибір відправлю... У мене швидко!

— Служитиму вірно...

— Тоді от що...

Завів економа до кабінету пані Аделаїди, звідки потай-ні двері вели в підвал, і довго втовкмачував, що треба зро-

бити до його приїзду. Закінчивши розмову з економом, наказав:

— А тепер сідай поруч, по селу проїдемо...

Коли ридван із графським гербом порівнявся з обійстям Турів, граф Михайло показав на високу сиву по-стать старої людини біля журавля і спитав:

— Це хто?

— Петро Тур, ваша світлість. Колишній реєстровий козак...

— Зупинись! — звелів граф кучеру. Виліз із ридвана, підійшов до діда Петра.— Чому шапки не знімаєш? Я граф Девієр! Не бачиш?..

— Недобачаю, ваша світлість! Старий став.

— А чого не вклонився?

— І недобачаю і недочуваю! — знущався дід Петро.

— Що? Шапку скинь! — закричав. Але дід Петро сто-яв, немов укопаний, слова графські одскакували од нього, як горох од стіни.— Економе! — гукнув граф, даючи по-зирком знати, щоб той зірвав шапку з непокірного діда. Робити економові більше нічого, від того, виконає він загад графа чи ні, залежить його майбутнє. І Чорнота скорився.

Спантеличений у першу мить дід Петро вирвав з еко-номових рук шапку, насунув на голову.

— Тьху! Трясця його матері нехай! — плюнув і по-вернувся до графа спиною.

Граф Девієр сидів у ридвані сам і розмірковував про сутичку зі старим Туром. Он що таке Україна! Це не Росія, де мужики, ще здалека забачивши пана, хапливо скидають шапки і низько вклоняються. Ні, не знає граф цих людей. Мову вивчив завдяки дружині, бо вона була українкою по матері, але людей, виходить, не знає. А зна-ти треба. Бо коли вже і древній старець таку з графом розмову почав, то що ж скажуть молодші? А може, не треба було зачіпати старого і не натякати економу, щоб збільшив чинш і одробіток у його маєтностях? Хай би було так, як за покійниці, поки не заведе знайомств із старшиною. А вже потім... Чорт забирай! А що таке стар-шина? Він — граф! А старшина — то звичайні козаки в минулому... Ну, не вони самі, то батьки, діди їхні...

Граф Михайло нахиляється до вікна, зачувши гарний жіночий спів, але нікого не бачить...

«Старшина,— думає граф, — сама охоче закабалила б підлеглих, про це йому в Москві говорили, але вичікує, гетьманства домагається, щоб це скоріше зробити».

По дорозі на Дон заїхав у Ніжин, щоб налагодити добрі стосунки з полковником Божичем, але вдома його не застав. Марно згаяв час. Погомонів з пані Ксаверією і почав уже прощатися, як до кімнати завітала панна Уляна.

— Вибачте!— вклонилася.

— Що ви, що ви! — знітився граф.

— Знайомтесь, графе, панна Уляна.

— А ми вже знайомі, пані Ксаверіє! — вхопив руку Улянину і довго цілував тремтячими устами.

Прощаючись, граф Михайло сказав дівчині:

— Віднині я знаю на світі тільки одне сонце — вас!

— То чого ж поспішаєте,— відповіла жартома Уляна,— їхати в темряву, залишаючи сонце. Замерзнете!

— Сонце моє! — схопив гарячу руку.

— Не запалюйтесь, графе, і не поспішайте обійматися із сонцем — спечетесь...

По дорозі на Дон граф думав про панну Уляну як про недосяжну зорю, але тінь Божича закрила її від нього.

«Кве дябле! А що, як Божич почне длушпатися в давніх моїх гріхах?» — спохмурнів. І раптом забув про Уляну.

І граф не помилився. Не збираючись поступатися Браним Полем якомусь зайді, полковник готувався до боротьби. Готувався, але нічого поки що не робив, бо був зайнятий клопотами про гетьмана та підшукуванням багатої нареченої для сина. Вірніше, Божич шукав впливового свата, який міг би багато в чому допомогти. А з графом Девієром він зуміє поквитатися і тоді, коли буде гетьман. Полковник діятиме усіма доступними йому способами, аби Бране Поле у графа відібрати. Тим більше, що в нього розв'язані руки — у супліці на ім'я сенату про Феліцу не сказано нічого.

«Царство тобі небесне, сестричко! А ми на цьому світі поживемо!»

Дід Петро Тур не міг стерпіти графської образи. Ні, спільно, усім селом необхідно допоминатися козацьких вольностей. Але з чого починати? Хотілося порадитися зі своїми, та Нечипір і Данило були в дорозі і довго чомусь

не поверталися. А Феофан у Києві. З жінками ж багато не нарадиш.

Дід Петро став дражливим і злим. Чіплявся то до Христі, то до Секлети, не минав і сусідку Варку. Якось вона прийшла по воду, але без очіпка і навіть без хустини. Не сподобалося дідові.

— З яких се пір, Варцюню, ти простоволосою по воду бігаєш? Чому так? Бога в душі твоїй нема, то хоч людей соромся... — Довго ще дорікав та бурчав дід Петро, але Варка не сердилася на старого. Перепросила, накинула хустину.— Отож-то, — сказав на якийсь мент заспокоєний дід. Варка засміялася, а це теж роздратувало діда.— Регочеш? — закричав.— А дочка твоя де? Про неї ти й не подумаєш... Рада, що позбулася. Чого це до тебе економ графський учащає?

І Варка вже не сміялася, вона плакала. Про вовка помовка, аж дідько Гурія приніс — Чорнота з'явився на Варчиному подвір'ї, умовляв жінку, щоб ішла на роботу в економію. Варка не згоджувалася.

— Не хочеш? Гірше буде. За службу гроші тобі платитимуть. А коли не служитимеш, то по два дні на тиждень працюватимеш...

— Два дні?.. А не діждеш!..

— Уже діждав. Наказ його світлості графа Девієра.

— А хто не схоче, не піде? — поцікавилася Варка.

— Як то не схоче?..

— А так — не піде, та й по всьому.

— Хай чинш платить удвічі більший, ніж до цього платив.

— Нема такого закону,— не стримався дід Петро.— Ми на тебе і на твого пана знайдемо управу.

— Де вона, управа? Дуби он у вас із бджолами забрали... Ось яка управа. Ще й злодієм зробили...

— Єсть управа, єсть... — викрикував дід Петро.— Я вас, трясця його матері нехай, на чисту воду виведу, всіх, всіх...

Вранці другого дня дід Петро зібрався в дорогу до внука Феофана. Варка нараяла навідатися спершу до ніжинського полкового писаря Кулаківського, добрий, мовляв, чоловік. Він порадить, як і що краще робити. Гаразд, поїде дід і до Кулаківського, щоб дулю йому показати. Гаразд.

Варка не сперечалася з дідом Петром — хай робить як знає. А вона вірить писареві, як сама собі. Адже, з Києва правлячись, заїжджала до нього, розповідала про своє горе, і він обіцяв допомогти — розшукати дочку її. Ходила і вдруге, і втретє... Обіцяє зробити все можливе. Заспокоїлася трохи бентежна душа Варчина — вірила. І ждала.

До Києва не близький світ — верстов сто з гаком буде. Та то нічого — якось дочалапає дід. Мо', підвезе хто по дорозі, а більше пішки.

— І я з вами, діду! — через тин кидає Варка.— У мене свої справи, у вас свої. Кунпанкою буду. Возьмете? Коня ось запряжу...

— А чого ж, можна взяти, коли стара моя не той...— жартома сказав старий.

— А чого б це я мала «той»?.. Ти на що натякаєш, старий шкарбан?

В дорогу дід Петро і Варка вирушили зранку.

Провели їх жінки — Христя і Секлегина. Аж поки очима бачили, стояли біля перелазу.

— Поїхали! — сумно сказала баба Христя і прожогом кинулася одганяти курей, які топтали розстелене на траві сирове полотно.— А киш, паскуди! Місця вам мало? Видихали б ви ще малими! Киш! Киш! Зганяй, Секлето, бо загидять так, що потім не одперешся!..

Чумаки поїхали по сіль та й забули про всі турботи. А в тих чумацьких сім'ях, що лишилися, клопотів прибавилося — у всякого свої.

За кілька днів до родів Марія, хоч і важко їй ходити, завітала до Улитиної халупи, просила, щоб на кілька днів перейшла до неї знахарка, поки не знайдеться дитина. Улита не перечила.

— Скільки це тобі до дев'яти місяців? — допитувалася вона, сидячи на лаві біля стола.

— Та днів, мабуть, із п'ять чи й менше,— розміркувувала жінка.

Обличчя її набрякло, взялося темними плямами. Улита змушувала Марію більше ходити, нагинатися. Насипала в чотирьох кутках кімнати по купці солі, веліла, щоб ставала на коліна і ротом підбирала тую сіль.

Зайшло на вечір. Марія взяла віника і прихопилася замітати хату. Улита зупинила жінку:

— Що ти робиш? Не до добра це, коли хату замітають не вранці, а ввечері! Непразній жінці за віник увечері і братися гріх.

Марія впала на ослін і знепритомніла. Почалися передчасні роди. Улита бризнула водою, жінка кліпнула очима, застогнала.

— Зараз перестане! Заспокойся!

Легко сказати — заспокойся, коли біль, якийсь до нудоти колючий і жахний, до кісток пронизує. Горохом котиться піт, та холодний, неначе крига. Здавалося жінці, що якесь хиже звірно забралося всередину і шматує там її тіло пожадливо і дико.

Такого з Улитою ще не траплялося. Уміла вона і кров заговорити, і біль зубний... А тут ніякі шептанки та замовляння не помагали — жінка кричала, неначе її різали. Двічі втрачала тяму. Нарешті пішли води... А ще через якийсь час Марія глибоко зітхнула і замовкла, заплющивши очі... Улита жахнулася.

Треба б уже, щоб і повернулися чумаки, а вони все не їхали. Найболючіше переживала відсутність господаря своєго Ївга. День і ніч ждала. Ходила в сусідню церкву за Яська помолитися, дітей брала. Замурзані, вони сиділи біля храму божого, канючили копійчину на кусник хліба. Небагато й назбирали, а все ж... Ходила просити і Ївга. Усіх сусідів обійшла — Турів, Марію, Варку, Момотів, не минула й попадю Євлампію... Пособили, спасибі їм, люди. Одна Одарка одмовила. Не дала нічого. Вигнала, ще й сучкою обізвала.

Три дні не росилися. Хирлява дітвора так жалісно блискала оченятами, що сльози в матері скапували з повік. Малі понаїдалися якоїсь зелені — страждали животами. На бур'яні довго не проживеш.

Дома Ївзі не сиділося. Тихо зачинила за собою двері — на щось зважилась. Улити в халупі не було — в Марії вона... Пішла туди. Не пішла, а поплелталась, бо ледве ногами володала. Проз обійстя Маріїне проїжджав економ на баскому коні.

— Паночку! Голубчику! Діточки з голоду пухнуть... Чи не могли б ви?..

Гурій Чорнота притримав коня.

— А з якої речі я повинен годувати вилупків твоїх?—

оперезав невинну худобину канчуком і помчав далі, не оглядаючись.

Сіла Івга під чужим тином на шпориш, звісила голову. Не примітила вона, як проз неї прошмигнула Ганка з повним кошиком у руці.

Випадково нагодилася дівчина, коли Івга з економом розмовляла, защеміло жалісливе її серце, шатнулася до свого обійстя, знайшла в коморі кілька хлібин, понесла Гненним. Ішла прихапком, що й Івгу обіч шляху не примітила.

Довгенько сиділа Івга, все своє життя по ниточці перебрала, а тоді встала і пошнябала додому... «Чи живі ще діти?»— думала гірко. А вони сиділи на полу і пожадливо їли глевтякуватий хліб, що його принесла Ганка Турівна. П'ять буханців, щоб понаїдалися діти. І вони їли. Одломила Івга шматочок і собі, присолила сльозами, почала жувати.

Вранці в тяжких муках померло двоє дітей. Покликала Івга стельмаха — зробив широку домовину. Та не встиг закінчити, як закотило під лоб очі і третє дитя. Довелося домовину поширювати для трьох зразу.

Було в Івги п'ятеро дітей — нема жодного: четверо померло, п'яте віддала сліпому кобзареві, що добивався до Запоріжжя, в поводарі. Обіцяв навчити хлопця грати. Хай вчить. І добре, що віддала, хоч старшенький живим залишиться. Цим і на світі трималася. Та недовго — злягла.

Уночі бачила страшні видива — діти веселі й щасливі злі талися в хату, сідали на жердці, цвіріньокали, як весняні птахи. Потім почало щось гуркати уночі попід вікнами, тупотіти на горищі. Було страшно. Третьої ночі четверо дітей прийшло додому, принесли з собою дві труни, поставили в хаті під стіною, сказали: «Нудно нам у сирій землі лежати! Додому вернулися. І домовини поприносили, щоб добро не пропадало. Може, на дрова згодяться, бо ми ж бідні».

— Діточки мої! Кров моя! — проснулася Івга. Важка голова боляче стукнулася об стіну. Пекельний жар долав жінку. Сама без дітей і чоловіка перевернулася на голому полу з боку на бік, важко стогнала. Мучилася у неймовірному відчаї молода жінка, не доживши і до тридцятого літа. А колись же вона водила тополю, колись була найкращою дівкою в селі. Колись!..

Івга часто згадувала золоті дні своєї юності і дівування, але проклинала заміжжя, проклинала ту нещасливу мить, коли добровільно стала одрізаною скибкою. Навіщо ж тоді і заміж виходила! Щоб народити і поховати дітей? Краще б вони і світу не бачили, аніж спалахнути і погаснути назавжди. Які злі люди, яке каторжне життя! Не хоче Івга більше жити, не хоче дивитися на чорне сонце, на тремтячі, як у пропасниці, зорі, на закривавлені заграви; не хоче Івга слухати солов'їного співу, голосіння грозяних вітрів і надсадного розпачливого гуркоту громовиці. Івга жити не хоче, а їй не дозволяють умерти... Хто? Люди — баба Христя, Секлетина, навідалася в село і зайшла до Івги Степанида... Що їм недоброго Івга заподіяла, що вони такі несправедливі до неї? Ну що? Навіщо вона їм потрібна?

На цьому недужа провалювалася в прірву, в небуття. Тоді кричала. Відчайно побивалася за діточками, говорила з ними, немов із живими, а живого, отого, що віддала в поводатарі, вважала мертвим.

— Як тобі, Івго?— кинулася баба Христина. Мовчить жінка. Не може добрати, де вона і що з нею...

— Як тобі, не краще? — нахиляють голови Секлета і Степанида.

— Діточки мої... П'ятеро їх було, і нема ні одного.

— А старшенький же... для нього жити треба... А за тую четвірку всевишній опікуватися буде. Не в'яли серця свого, душе страдницька! Як тобі, як?.. — упадає біля хворої баба Христина.

Івга ледве видавлює:

— Кращенько.

І провалюється в небуття. Голод не свій брат.

А генеральний підскарбій Яків Маркович записує цього вечора до свого «діаріуша»: «Одправив я в Глухів провізію, на мене положену, для пришествія її величності, а саме: вина волоського два відра, кримського — два, яловиць — дві, телят — двоє, валахів — десять, ягнят — восьмеро, каплунів — десять, курчат — п'ятдесят, курей — п'ятдесят, індиків — два, яєць — п'ятсот, уксусу — одно відро, масла — один пуд, шинки — один окорок, борошна пшеничного — одна чверть, грибів — п'ятсот, патоки — п'ятнадцять фунтів, горілки подвійної — десять відер, прос-

тої — двадцять відер...» Маркович доливає каламар атраментом, зачищає ножичком кілька гусячих пер, чухає високу лисину продовгуватої, як диня, голови, думає: «Треба б іще греблю родіонівського млина розкопати, щоб мати рибу до прибуття її імператорської величності... Треба б...» Та в цей час широко відчиняються двері — владним кроком заходить полковник Божич. Пан Маркович здивований — в таку пізню годину? Одначе простягає обидві руки для вітання.

— Радий вас бачити! Але що сталося, адже ніч?..

— Спати зараз і самим господом богом заказано. Ось!.. Підписуйте! — Іван Божич подає папір пану Марковичу, сідає в крісло, задоволено розгладжує довгі присивілі вуса.

— Що це? — підсуває ближче до себе підсвічник, розгортає папір. Читає довго, плямкає губами, супиться... Нарешті випрямляється, пергаментний сувій скручується сам собою.

— Лепсько написано? — підморгує Божич.

— Вельми... Але я зараз на прошенні про гетьмана підписатися не можу, позаяк не вся генеральна старшина підписалася.

XVI

Дід Петро підкотив до самої канцелярії, передав батога і віжки Варці. Обережно зсунувся з воза. В юхтових чоботях, у широких полотняних шароварах, у білій сорочці, з білими вусами і в білій свиті нижче колін нарозхрист... Увесь білий. Потоптався біля воза, притримуючись рукою за полудрабок, пройшов кілька кроків сюди та туди — розминався чоловік, пробував сили. Подлубався в кишенях чумарки, видобув кисет і люльку. Люто бив кресалом по кременю, висікаючи вогню. І коли люлька зачаділа, випростався, смачно затягся, крякнув:

— Ну й погань... Думав — бокун, аж воно...

У приміщенні полкової канцелярії був лише один козак, а з полкової старшини нікого.

— І довго чекати? — строго допитувався дід Петро, наступаючи на молодика.

Пахкав люлькою, дим валував, як із кагли, сизим серпанком окутував білого, як привид, чоловіка. Молодий козак ступив ступнем назад, замість відповіді спитав:

— А ви, діду, не з того світа прийшли?

Старий ще більше насупився.

— А з якого ж — з того. На тому світі людям легше живеться. Полковники там смирні, людей слухаються. Дубів, як ваш Божич, у дідів не забирають. А на цьому — як звірюки шастають попідтинню...

— Тчшш! — приклав палець до рота парубок.— Он він, певне, й іде.— Приглянувся.— Ні, не він. Це полковий писар Кулаківський.

— От і добре. А Божич де?

— Пан полковник Божич,— поправив старого козак.

— Та пан же. Звірюка, видать по всьому, немала,— сказав дід.

Бачив дід Петро далекозорими очима, що писар приступив біля Варки, забалакав з нею. Жінка розказувала щось, а він тільки головою похитував. Потім розпрощався, а до Варки підбіг якийсь фертик у вузьких сорокатих штаненятах, скинув шапочку для привітання.

Скаржитися полковнику Божичу на полковника Божича — не рука,— втямкував дід незаперечну істину після довгої розмови з писарем. У Глухів треба їхати. Подавати супліку самому генерал-майору Бібікову. А то й у сенат, до Петербурга. Можна й туди... Дід усе робитиме, аби тільки собі та людям честь козацьку вернути. А до полковника дід не зі скаргою приїхав, а з ціпилном... Усміхався, видно, довіряв писареві.

На ці слова нагодився молодик.

— Куди вам! Одною ногою в могилі, а... в козаки, з ціпилном,— передражнив діда Петра.

— Ану дай руку! Дай, трясця його матері нехай!

Молодий козак вагався — дати чи не дати.

— Боїшся? — захихикав писар.— Однією ногою в могилі, то чого ж...

— Тобі скільки год? — спитав дід.

— Двадцять чотири.

— Ага. А мені разів у чотири більше... — І стиснув молодикові руку так, що той скрутився в три погибелі.

— А-а-ай! Пустіть!— зарепетував.

— Однією ногою в могилі? — І звернувся до писаря: — А хто ж мені супліку до того самого Бібікова напише? Внук у мене, в Києві у спудеях він, дак се ж далеко... Чи не списав би ти, сину?.. Га? Не списав би?.. Уваж старому та немічному...

Коли дід Петро вишнябав із полкової канцелярії, біля Варки крутився той самий фертик, якого вже бачив із дверей старий.

— Ти чого тут — украсти щось хочеш? — замахнувся дід на вертуна. Той настрахано одскочив, золоті тремтливі вогники пожухли в маленьких запалих очах.

Дід оповідав жінці про Бібікова.

— А як ти до нього достукаєшся?

— Це наш знайомий,— прокашлявшись, сказав фертик.— Я можу передати пакет.

— Ти? — здивувався дід.— Ану підступи ближче. Еге! — Той підійшов.— А хто він, сей самий Бібіков?

— Генерал-майор, святого Олександра кавалер і головний командир Малоросії Іван Іванович Бібіков — одрапортував.

— Знає, трясця його матері нехай.

У Глухів з Ніжина виїхали на світанку.

— А як же тебе зовуть, фертику? — поцікавився по дорозі старий.

— Арнольд.

— Арнольд Фертик...— насміхався дід.

— Арнольд Божич,— випнув груди парубійко.

— Божич? — аж обернувся старий.— Родич полковників, чи як?

— Син.

Поминувши Ніжин, зупинилися у козака Ларивона Орчика.

— Могорич буде,— ночуйте, люди добрі. А як не буде, забирайтесь під дурного хату, та й по всьому,— вирік підпилий Ларивон.

Залишилися. Дід Петро поставив карафу, але господар крикнув на дружину так, що Варка аж вуха позатуляла.

— Принеси карафу подвійної, коли не вичастувала.

Жінка покірно підвелася.

— Чого ви кричите? — не втрималася Варка.

— Глуха, як пень у сиру погоду. Та і так нічого не почула.

— То куди ж вона пішла?

— По горілку. Я ж на карафу пучкою показував. На мигах з нею до мови стаю. Та зараз і весь світ на мигах... Був я козаком виборним, вольності козацькі мав.

Вільний чоловік, мов сокіл у небі. Коли боїв нема — сиди, господарюй та горілочку попивай. А коли бої — в похід! Кінь — птах крилатий, шабля — козацька мати!.. У-ух! Та недовго козакував. В російсько-турецьку війну худобу гусари поїли, а врожай сарана випагубила. Нічого не вродило. Продав я половину своєї землі. Та з таким гармидером, що й з виборних козаків мене зняли — не хотів дурно землю віддавати. Підпомічником став. А що таке підпомічник? Ні на кого не робить, нікому чиншу не платить, але щороку у військо коня доброго, а то й не одного, дає, збіжжя... А де ти його візьмеш, коли, скажімо, не вродило? А дай... Змусили мене злидні і другу половину землі продати полковнику. Приїхав купець до мене, посидів — та й сторжилися. Понаписували папери, які там уже треба... Ну й могорич був, досі голова гуде — полковник поставив. Заснув я. А коли проспався,— ні землі, ні паперів, ні грошей. То хто я такий тепер? Вважаюся козаком, правдивіш, підпомічником, але без землі, тільки городу порожня жменя й зосталася. А такі підпомічники багатим козакам служать, батраки, одне слово. От хто такий Ларивон Орчик. Гірше, ніж посполитий. Бо посполитий день на пана одробив чи сплатив чинш і працюй уже на себе. Е-ех!

Надійшла глуха Ларивонова дружина, принесла карафу подвійної, мовчки поставила на стіл. Ларивон налив по келиху. Дід Петро одмовився, встав з-за столу, перехрестився, зашептав молитву. А скінчивши, сказав:

— Розсипав ти вольницю козацьку, що й не позбирати... Еге!.. Кожному своє. Щасливо підвечіркуйте. Піду на спочив. Мою пайку Божичу ось заповідаю. Вип'є!..

— Божичу? — зацікавився господар.— Чи не родак се полковника ніжинського?

— Син,— гордо підняв голову Арнольд.

— Батька твого я добре знаю... Свиня, а не чоловік....

Арнольд перестав жувати, насторожився.

Біля генеральної канцелярії снувало багато людей, стояли й під'їжджали мажі й вози, запряжені волами й кіньми... На возах свині, вівці, кури, індики, якісь мішки... Ревли корови, товпилися люди. Чисто на ярмарок втрапили. Гай-гай! Де ти того Бібікова тут знайдеш!

Ось до самих дверей канцелярії під'їхав якийсь чудернацький вершник, не в козацькому одязі, хвацько сплиг-

нув з коня, кинув поводи на стовпець, побіг, притримуючи рукою шаблю, щоб не метлялася. За ним другий, третій... З приміщення прожогом вимчало одразу четверо.

— Невже все це поїдять, що понавозили? — спитав один.

— Ще й мало буде.

З дверей вихопився той, що кидав поводи на кілок, спинився.

— Слава тє господи, все обошлось благополучно!— І перехрестився.

Арнольд говорив з якимсь козаком. Дід Петро рушив прямо на гусара, як йому сказали.

— Вибачте! — почав.

— Што? — не зрозумів той.

Виручив діда Петра Арнольд. Підбіг до гусара, поручкався.

— Давайте, діду, супліку.

— Что он хочет?

Арнольд коротко розповів.

— Такое, значит, дело. А в общем, учиться надо, старик, по-русски разговаривать.

— Пізно вже мені... А от тобі б і не вадило...

— Что значит «не вадило»? — торкнув за плече Арнольда.

— Га? А-а-а... Щоб тобі не вадило — чтоб ты здоров был.

— Понял. Спасибо, дед! Пойдем, Арнольд, вручим генералу дедову бумагу.

Того ж дня дід Петро з Варкою покинули Глухів. Виправилися на рівний шлях і покотили-потюпали.

По дорозі зупинилися біля невеликої річечки, пустили коня на пашу, а самі посідали під вербою в холодку. Було спечно, з верби скапувала гіркими сльозами вода.

— Жива істота, а не дерево,— зауважив дід.

— Про що ви? — Варка розв'язувала вузлик з харчами.

— Про людей... І про дерево... Одна людина як людина, а друга як дерево. Подали от ми супліку, а кому, і не знаємо — людині чи дереву? А верба — істота жива...

— Чому жива?

— То й розкажу, коли питаєш... Еге. Слухай лиш. Коли господь бог одділив небо од землі, а землю попаював на твердь і воду, то заходився чоловіка робити. Вилі-

пив з глини Адама і Ліліт — жінку йому. Еге. І як тільки вдихнув обом душі, то Ліліт одразу втекла од Адама до диявола. Та не зазнала щастя — прогнав її нечистий. Прийшов Адам до господа, плаче, просить, щоб зробив йому другу дружину, бо тієї і слід прохолов. Як розсердиться тут всевишній, як затупає ногами, як закричить: «Приведіть мені сюди Ліліт!» Привели. Еге. «Ти чого втекла?» — питає. Мовчить Ліліт. Тремтить уся і ні слова не каже. Та невидющими за сльозами очима на господа дивиться. Шкода стало Адамові Ліліт. Гарна з біса: щоки червоні, рученята ніжні та тоненькі, очі — ягоди спілі. Одгадав господь думки Адамові і каже: «Хай буде по-твоєму, пущу я Ліліт на землю, та не людиною, а деревом. А жінку тобі з ребра твого зроблю. Коли натомишся в спеку і сядеш із Євою відпочити під деревом, то окутає воно тебе прохолодою ласкавою і плакатиме сльозами гіркими, що не з тобою рядом. То буде не дерево, а Ліліт, і назову я його вербою. На початку літа в саду твоєму посаджу я інше дерево, що дасть плоди червоні, мов краплі крові. Вони дивитимуться на тебе многотою очей і не бачитимуть тебе. Сіє дерево наречу я вишнею. Плоди вишні — то очі Ліліт. І шумітиме, і сумуватиме вишня — шкодуватиме, що зрадила тобі, але назад не буде вороття. А восени, коли прихолодіє сонце, тоді червоними кетягами обвішається кущ лози. Я назову його калиною. Жаром палатиме вона під холодним сонцем, та не пробудить у твоїй душі згадки про твою першу любов. То теж Ліліт».

XVII

Рана була серйозна — ледве зупинили кров. Припадав Данило до Яська, як до рідного брата, і сльози наверталися на очі.

— Не легше? — спитав.

Яськові далеко гірше, ніж напочатку, коли розбійник дістав шаблюкою легенів. А він одповів:

— Легше... Трохи легше...

І харкав кров'ю.

Цілу добу згайнувала чумацька валка, не рушаючи з місця. І ніхто не знав, як зарадити лихові. Яська радив їхати далі, в Крим, і не зважати на його неміч. До соляних озер ближче, не вертатися ж усім назад через одну люди-

ну. Яків Момот потайма припускався думки: помер би, ото найкраще було б! Але вголос не виказував сього.

— Думаю, не варто дарма-гарма стояти, до Криму скоріше діставатися треба. Міцної горілки там знайти, на хмелі польовому настояти, щоб рану промивати. Помагає...

— Везти аж на соляні озера, а тоді назад?.. Хвору таку людину?.. Я не знаю, що треба робити, але рушати з місця не можна — помре. І гріх буде на нашій чумацькій душі,— сумно похитав головою Матвій Рослий.

— Нічого не робити — ждати, підлікувати чоловіка, а тоді й далі рушати,— розважливо радив Павло Повело.

— А коли це до зими затягнеться? — не втримався Яків Момот.

— То й до зими...

— А їсти що ж?

— Волам сіно заготувати, а нам волів їсти. Одного в Крим по сіль послати, щоб було чим гов'ядину присолювати. Я свої воли хоч зараз порізав би... — ніби аж знущався з Якова Павло.

— У тебе ж і хвоста нема, то мої воли.

— Раз ними до Криму правлюся, значить мої. Різати? Як, отамане?

Навіть поранений Яська осміхнувся.

— Чадо нерозумне,— дійшла черга радити отцю Танасію,— раба божого Яська треба везти додому негайно. І це зроблю я. Виділіть нам провіант на дорогу, горілку і сухарі, та з богом до Криму і рушайте. А ми з Яськом додому. Отак! — І, ніби все вже вирішено, підійшов до передньої мажі Момотової, знайшов барило горілки.

Рада була розумна, нічого не скажеш. То Яків і не перечив, що отець Танасій порядкує його горілкою, як своєю.

— Ово згола! — Але не пив, тільки покуштував. Налив Яськові.— Аки сльози Христові. Найкраще, то залишити Яська на якомусь хутірці на добрих людей, щоб одходили чоловіка. А ми тим часом повернемось і заберемо...

— Правду кажеш, Танасію,— блиснули очі в Нечипора.— До Зосима Казки треба, от куди!

І він повів чумацьку валку до найближчого хутора, де не раз бував у гостях у столітнього Зосима Казки, який жив окремішньо від людей з правнучкою Левантиною і знався на травах, щоб лікувати людей.

Зосим не перечив, але од плати одмовився.

— Про яку плату говорите? Га? А може, ви за смерть платите? Га? Як умре...

— Скільки вам років, діду? — спитав Данило.

— Га?

— Год скільки?

— Тижнів три... Га? І здоровим буде.

— Вам, вам скільки років?

— А-а-а-! Та літ, мать, із двісті.— Хитрі і ще жваві очі Зосима Казки зволожилися, збрижилися в посмішку. Дід помітив у очах Данилових здивування.

— Га? Та хіба я їх лічив, года мої... Живу, живу, а кінця не видно. Забула смерть за мене. Мать, я старший за неї.

Довго ще дід Зосим Казка говорив сам з собою, порпаючись у травах, добираючи потрібних.

Полишивши Яська на доброго чоловіка, прижурені чумаки вирушили далі, поспішали, щоб скоріше дістатися Запоріжжя, де вони завжди відчували себе як удома, знаходячи не лише захисток, а й безпечний притулок у хаті зимівника. Тут чумаки не боялися, що їх пограбують. А коли і траплялося таке, тоді нападника чекала тяжка кара — його киями забивали до смерті.

Кримське ханство було зацікавлене, щоб більше приїжджало чумаків, бо мало величезний зиск від проданої солі, дозволяло будувати перевози, які самі собою давали прибуток. Часто кримські хани забороняли брати гроші за перевіз, коли хотіли, щоб солі вивозили більше.

Біля запорізького кордону, куди, нарешті, прибилася чумацька валка, до Данила підійшов отець Танасій, кашлянув:

— Данилку, припоручи паровиць з пару чи й більше. Важко тобі з сімома справляться, а мені з одною скушно. Та й не ради заробітку поїхав я сюди. Свободу-волю люблю...

Данило видивився на отця Танасія, розчулився, признався:

— Справді, важко, як сніг на голову — не можуть батько жодної паровиці опорати. Чумацька у вас душа, отче...

— Чумацька, отроче...

— То й вистриглися б на чумака.

— А навіщо? Яків Момот у мене тепер у кулаці... А тоді не дуже вдержав би. Страх божий людину долу

гне більше, ніж кулак. Зараз я можу і богом страх на чоловіка навести, а коли що, то й кулаком. Бачиш? — І отець Танасій показав два волосаті кулаки, більші, ніж у Данила.— Діла просять.

Матвій Рослий дивувався:

— Чим же він, отой старець, лікуватиме Яська? Травами та горілкою? То ми й самі знаємо....

— Е ні, той дід на три сажні в землю бачить.

— Яську йому вірить, а се вже багато важить. Сам до нього зголосився. Коли батько про се сказали, аж повеселів.

— Се правда, правда,— загомоніли.

— У мене он пропасниця була з кровохарканням...

— Пробував я пропасницю горілкою виганяти,— не затихав Матвій Рослий,— та на живіт упав. Буркіт почався такий...

— Що там того живота. От якби мій забурчав, то на всю Ніжинщину чути було б...

— Найліпше завійну лікувати,— не втримався Павло.— Натовкти часнику з деревієм, змішати з дьогтем і...

— Невже пити? — це Данило.

— Як кому. Мені, ік приміру, до живота прикладали, а таким, як Яків, пити.

Недужий Нечипір послав Данила до російського коменданта просити дозволу для переїзду.

Парубок швидко знайшов кого треба, заплатив за перевіз, домовився про козацький загін, який мав супроводити чумаків до ріки Мертві Води.

Відпускаючи Данила, чиновник зміряв парубка з ніг до голови, штовхнув у бік. Данило різко обернувся, лапнув залізною рукою за плече.

— Чаво ти, мілай! Я ведь только попробовал, здоров лі! — відступив чиновник.

— Та бог не зобидив.

— Может, і грамоте знаєш?

— Знаю.

— Прочті ка ето... А то я по складам больш.

Данило взяв з рук чиновника пергамент, почав читати.

— «От коша...»

— Нєт, ето я уже прочол. Вот отседа...

— «Прошу вас, ясновельможний пане, цілому кошу об'явить, щоб запорожці, которії обикновенно в Польшу їздять по торговлі з кіньми, скотом, салом, воском і др.

товарами, відправлялися за вашими паспортами в Умань на ярмарок, звідти, якби вони своїх продуктів не продали, можуть з паспортами управителя мого уманського їхати і далі...»

— Вот оно что. Благодарю. Вельможа уманський на ярманку зовьот. А ето?..

— «Дякуючи богові,— читав Данило,— його святим произволенієм, сього року, уже вистояння своє сділав, соль произошла ізобільно противу прошедшего року: як обичай сіла хорошо. Та притому ж і трави у нас в Криму, также ізобільно, так що спокійно буде для чумаків, а для скота кормів достане. Причому прошу в незамедлєнії чумаків присилать за соллю».

— Всьо? Младец! Здоров, красів, грамотєн!.. Поезжай-ка, брат, в Петербурх... Там сейчас такіє, как ти, требуются... — І засміявся.

Серед козаків, що проводжали чумацьку валку, був середніх літ чоловік — Яким Гулий. Вирушили до схід сонця, а коли добре завидніло, Яким над'їхав до Павла!

— Стій!

Данило оглянувся з передньої мажі, насупився:

— Чого репетуєш?

— Стій, кажу! Шапка...

Чумаки оточили Якима. Над'їхали й інші запорожці.

— Яка шапка? Чого ми стали?

Яким скочив з коня. Упритул підійшов до Павла, зірвав з голови шапку.

— Де ти взяв?

Павло Повело розказав, чумаки потвердили.

— Усе так, святий отче? — спитав отця Танасія Гулий.

— Істинно так. Сам був при тому.

Зірвав Яким з голови своєї шапку, за ним інші — козаки й чумаки.

— Пером тобі земля, батьку! Не дійшов ти рідних місць...

— Оце виміняв шило на швайку,— пожартував Павло, бо шапка все ще залишалася в Якимових руках.

— Шило на швайку чи швайку на шило. За те, що поховали батька,— дарую. Де вони поховані?

Розповіли.

— А кобза?.. — нагадав Павло. — Добра кобза, хоч і стара.

— Кобза? — Яким узяв тремтячими руками, доторкнувся струн. Почувся зойк. Сльоза скотилася з ока.— А ти грати вмієш? Ану, як воно в тебе виходить?.. — Застогнала в Павлових руках кобза, як людина.— Досить! Бери собі й кобзу!..

Яким Гулий запросив чумаків у свій зимівник і цілу ніч пригощав міцною горілкою, справляючи поминки по батькові.

— А де ж ваша родина?

— Да-алеко — дружина та мати старенька. А ми з батьком козакували, поки не осліпили старого ляхи,— чуєш, отче, за те, що проти унії голос подав, що за православного попа заступився. Лихо бідним та підневільним.

Яким поскаржився Данилові, що в нього нема грошей, і просив позичити йому п'ятнадцять карбованців. З недовірою поставився Данило до козака, але відмовити не наважився.

— Кінь добрий трапляється. П'ять рублів маю, ще п'ятнадцять треба. Вертатимеш назад — віддам... Або другий раз їхати будеш...

Здалека долинув гамір. Відчайдушний крик наполохав граків на деревах, вони знялися чорною хмарою і заступили сонце.

— Козака судять,— спокійно сказав Яким.— За розбій і пограбування купців. Б'ють киями, що не доведи господи. Інколи і на смерть...

Підійшли до місця суду ближче. Посеред майдану стояла на невеликому горбку шибениця, під нею козак без шапки, а навколо — юрма.

— За пограбування купця... десять київ! — вичитував з паперу якийсь підпилий присадкуватий козак. Кошовий отаман першим потяг палюгою нещасного, та так щедро, що той зарепетував не своїм голосом. Кошовий поїхав своєю дорогою.

— Хто перший після кошового?

— Я! — вигукнув здоровенний сивоусий козак і почав вибирати замашного дубця.— Але дозволь спитати, що саме пограбував козак у купців? І хто ті купці?

— Цей козак украв у купців куфу горілки...

Юрба гойднулася, зареготала.

— І більш нічого? А горілка де?

— Випили.

— І ти пив?

— А пив,— суддя відповідає.

— Га-га-га! Оце суддя!

Сивоусий підняв на кий шапку, юрба стихла.

— Добре, що пив, а в кого?

— У кума кошового отамана!— гуконув Данило.— Яким Гулий розказав йому, як діло було.

— Що? Хто це сказав? — заметушився суддя.

— Хто б не сказав,— підступив Сивоусий,— а сказав правду. Ану! — рвонув за оселедець суддю, поклав на жиріт і оперіщив замашним дубцем уздовж спини, аж луна покотилася.

— Раду!!!

— Змінити кошового!

— Багато кумів розвелось!..

Козака розв'язали, і він пірнув у юрбу. А вона вирувала, як розбурхане море в негоду.

Коли чумацька валка залишила Запоріжжя і опинилася в Дикому полі, з Павлової мажі почувся голосний спів:

Ой я думав женитися, а тепер не буду:
Куплю собі сім пар волів —
чумакувать буду!..

— Не забув-таки чортів Сивоус! Виручив побратима! — ні до кого не звертаючись, гукнув на все поле вряснований козак.

— Де я тебе бачив? — випрягаючи на ніч воли, спитав Данило.

— Може, десь і бачив... Чоловік із чоловіком завжди зустрінутися може.

Мажі на ніч поставили одну коло одної бубликом, накосили сіна, загнали напашених волів ув обору із маж, а самі посередині розклали багаття. За вечерею прийшлий козак, який назвався Заволокою, розповідав:

— Ту куфу горілки ми разом із Сивоусим у купців поцупили. І кошовому кілька відер вточили. Думали, як на це подивиться. Якщо змовчить, значить за козаком руку тягне, а не змовчить — проти. Вийшло, що не змовчав. Багатий купець йому рідніший за козака-нетягу. Сивоусий і збаламутив юрму козацьку, проти кошового людей підняв. А мене тим часом виручив.

— А чого ж ти із Запоріжжя тікаєш? — спитав невдоволений козаковою балаканиною Яків Момот.

— А коли не переможе Сивоусий і голота козацька не піде на його руч? У Коша — сила, гроші, горілка... Все може бути. Покричать до вечора, а як кошового отамана не знайдуть, то й розійдуться... Котрі твердіші, чатуватимуть на нього цілу ніч, а таки притягнуть на раду. Та старшина теж не дріматиме, а напуватиме голоту, щоб руку за нею тягла. А коли переможе кошовий, тоді держись!.. Тоді він і мене й Сивоусого не помилує. У пушкарню завдасть...

— Виходить, що й на Січі кривдно? — Матвій увесь час дивився в рот Заволоці. Свого часу і йому хотілося податися на Запоріжжя.

— Розвелося... Раніше, кажуть, годів із двісті тому, не було на Січі ні бідних, ні багатих.

— А й мене ото могли б кошовим обрати на раді?— сьорбав куліш Матвій.

— Ні, не обрали б... Отаман повинен бути чоловіком показним, рослим...

— А я Рослий і єсть... По прізвищу...

Невзабарі в голубе небо над Диким полем злетіла пісня. Заслухалася зоряна Дівчина з відрами, захитався Великий Віз. Усі сиділи навколо багаття, стояв лише Данило, натрушував пісню на чумацькі вуха і пильно вдивлявся в далечінь тривожного степу.

Аж за Волосожар та за Квіту летіла пісня, гойдала зорі і відлунювала за небосхилом.

Передихнули чумаки, прислухалися — тихо.

— Ой не стелися... — почав Заволока. Та його зупинив Данило:

— Чуєте? Слухайте.

Усі поприпадали до землі — вона дихала і глухо стогнала. Приклав до землі вухо й Данило в одному місці, в другому уже за оборою,— звідти чується тупіт. Показав рукою:

— Приготуйся!

І всі заметушилися.

— Не треба, Даниле,— сказав Заволока.

— Як не треба, чому? Крім татар, батько он кажуть, по Дикому полю ніхто не їздить.

— А козаки? Ти забув про козаків..,

— Тільки загонами, та й то не часто.

— Не переобрали на Запоріжжі кошового. Сивоусий сюди іде. Тупіт звідти чути...— Чумаки почали озброюватися.

Воли спокійно ремидали, незважаючи на хвилювання чумаків. Павло Повело з колодачем у руці помітив це перший, скрикнув неголосно:

— Заволока правду каже — воли спокійні.

Невзабарі на могилі під самим місяцем виріс вершник. Заволока заклав чотири пальці в рот, свиснув, аж луна покотилася.

Сивоусий — кремезний, середнього зросту чолов'яга — під'їхав конем, тримаючи другого в поводу, легко скинув богатирське своє тіло на землю.

— Уф-ф! Ледве вирвався! Получай коня, Макаре!

Заволока підбіг до тварини, обняв за шию, поцілував у ніздрю.

— А це що? — До сідла було приторочено два барила горілки і козацьку зброю Макара Заволоки.

— Гуляєм, браття чумаки! — звеселився Макар.

— Сьогодні — ні! — заперечив отаман.

— А ви, отче? Цівочку!..

— Аз не п'ющий, коли отаман не велить. — І вже грізно до Заволоки: — Чадо нерозумне, і як тільки можуть уста твої отверзаться, коли ми в Дикому полі? Звідки ти взяв, що отець Танасій тільки й думає про цівочку? Коли валькірії велеліпні наоколо — можна й не одну. Прийняв би сей сакрамент... Та не в Дикому полі.

— А я вип'ю! За ваше здравіє! — сказав Сивоусий і потягся до барила. Випив, правда, теж небагато. Хильнув і Заволока. Закусили вареним салом із сухарями, пустили коней на пашу, попадали в густу траву і поснули сном праведників. Хропли обидва, аж трава колихалася.

— Оце сплять, хай воно їм сказиться. Під таку музику і сам не заснеш,— зареготав Павло Повело.

Чумаки завели козацьких коней в обору, познімали сідла, розстелили попони, щоб просохли. Повитирали кінські хребти, зачекали, коли трохи протряхнуть, а потім знову позасідлували і своїх коней, і чужих. Приготували і тримали напоготові і зброю, яка в них була.

Не спали цілу ніч, але все обійшлося гараздом, перестрога була марною. На світанку, як тільки когут розбудив

степову тишу, рушили далі. Отець Танасій не міг не підійти до півня, щоб не помилуватися ним.

— Подаруй мені, отроче,— осміхаючись, звернувся до Данила,— комаху цю господню.

— Для чого?

— Курятину зело люблю...

Отець Танасій, як і всю дорогу, їхав у валці останній. Нечипір попереду. На другій з Даниловою мажею, вихиливши на похмілля не один пугарець, спав Заволока, до люшні було прип'ято його коня. А на передостанній мажі — Сивоусий, прив'язавши коня до лівої руки. Чумаки ішли поряд з возами у високих шапках, скинувши пужална на плечі, немов козацькі списи. Отець Танасій намугикував «Пречиста діво», милувався степом. Над головою високе небо і гаряче сонце, навколо безмежний степ з високими травами, шурхає, шумить і шелестить вітерець... А між небом і землею птахи... Скільки їх — мов зір на небі в зоряну ніч. Глянув отець Танасій уперед — тільки Данилову шапку й видно. А то все пужална поверх степової трави хилитаються. Порахував — раз, два, три, чотири... Ніхто не спить.

— Ге-гей, отамане! — гукнув.

— Що таке?

— Скоро на обід станемо?

— Як не видно!

Луна покотила по травах — ви-и-идно-о!..

За вечерею Данило допитувався у Сивоусого й Заволоки:

— Куди ж тепер, чумакувати?

— Яке там чумакування — в гайдамаки підемо.

— Куди?

— В гайдамаки — шляхту бити, віру православну захищати. Випий за віру Христову, отче...

— Данило, чадо нерозумне, налий і мені цівочку! А що ж, за віру Христову можна. Е-ех, міцна. Ц-це можна і нині, і повсякчас... Амінь! О-о-о! — схопився на ноги і показав правицею на високе дерево вдалині. Повставали й інші.— Пішла, пішла! Ах ти ж господи милосердний, як тільки вона пішла, голубочка, по животі, аки брехня по селу.

Данило плюнув, сів.

— А чого ти на дерево показував, отче? — порошив сміхом Сивоусий.

— Хотів сказати — добрі тут землі, води під травами багато, а дерева мало. Щоб часом не розгнівалася вода та не пішла вглиб нових господарств шукати. Тоді біда.

Зайшла розмова про Запоріжжя.

— Що вам сказати... — розпалював люльку Сивоусий.— На пси сходить Запоріжжя. З кримчаками Кіш замирився, торгівлю з ними веде, хоч вони досі нападають на нас. Польська шляхта над сіромою знущається, жили з них тягне, церкви закриває, а кошовий посилає їй, на запрошення уманського воєводи, найбільшого ката українського, валки з медом та салом, на що так ласі вороги наші. Бити їх треба, а не цілуватися з ними, як це робить козацька старшина. От. Проведемо вас до соляних озер, допоможемо з Дикого поля вибратися, та й... Може, ще кого на Перекопі присогласимо, щоб кумпанія більша... Хто з нами хоче йти?

— Я! — з готовністю вихопився Павло.— Все одно мені — ні кола, ні двора... Коли-то тієї вольності доскочимо... Марна надія.

— Як?.. — злякався Момот.— А батова?

— Не страхайся, батову до Браного доведу. А там...

— Хоч і так,— погодився Сивоусий.

— І я поїхав би, так діти ж,— Марію завагонілу лишив...

— Може б, і мені?.. Православні церкви, кажеш, закривають? Православних попів на ксьондзів висвячують?— Шукав кисет отець Танасій.

— Лихо нам,— заплакав п'яний Сивоусий.

— Бери, отче, мого коня, а я собі в татарів добуду, бо не всяка худобина здужає і вдержати тебе... — це Заволока.

— Всі ви будете гайдамаками, коли припече.

— А чого це припікати має? — спитав Яків.

— У тебе скільки паровиць?

— Чотирнадцять! — щиро і не без гордості відповів Яків.

— Чули? — звернувся Сивоусий до чумаків.— Цей Юда нікуди не піде,— показав пучкою на Момота.

— Та я перший... — вигукнув Яків, аби догодити Сивоусому.

— Брешеш! Можеш ти зараз гайдамакам на вечерю зарізати вола?

— Як же я з одним волом їхатиму?

— Падло! Голову йому геть! — І почав підводитись із землі.

— Бери, бери... — поспішив Момот.

— Не треба, обійдемося.— Блискавично витяг гостру шаблю з піхов, загнав її в землю біля Момота, ліг на траву, витягнувши, як гусак, шию.— Рубай мені голову шаблею! Рубай, падло, поки я тобі не одрубав. Ну!..

Яків Момот зблід, не рухався, благальним позирком ялозив Данила.

— Облиш його, спи! — заступився парубок.

— І спатиму. Думаєш, ні? Думаєш, голову рубатиму оцьому ось свинтюху? Н-ні-і... Голову йому шляхта одрубає так-о... — Потягся до шаблі. Але Данило рвучко вихопив її з землі, витер об траву, застромив у піхви Сивоусого і сказав примирливо:

— Спи, бо, може, вночі татарва розбудить.

— Не боїшся ти мене, Даниле?

— Не боюсь...

— І не бійся. Хай мене ляхи бояться, а ти не лях. Оце лях! — Ткнув пальцем у груди Момота. Той упав на спину. Сивоусий утратив від перепитку рівновагу також. Сказав: — Довідзеня, сплю! — І одразу захріп.

— Оце сила! — зареготав Данило.— Багато там у вас таких?

Спали по черзі, один лише Данило не заплющував очей — думав. Частенько дід Петро Запоріжжя вихваляли — вольниця, рятівний куток для безщасного, надія всього українства. А на ділі?

Перед самим ранком Данило почав клювати носом. Пробуджувалися ранні птахи, пробували голоси. Бачив Данило смутно, як устав здоровенний закошланий чоловік, що його назвали чумаки Сивоусим, і вайлуватою, але твердою ходою вийшов з обори, як з хати, у степ до вітру. Шелестіла під ранковим воздяним вітерцем висока тирса. Голосніше співали птахи, і яснішало дзвінке небо, і зарепетував над самою головою отця Танасія когут Василь.

Чумаки підхопилися на ноги — час вирушати. Сивоусий зайшов ув обору і на диво тихо сказав:

— Браття! Здається, тупіт кінський чути.

Похапали на всяк випадок зброю і коні. Сивоусий приклав вухо до землі, наслухав.

— Ну що? — отаман до нього.

— Їдуть! Готуйтеся! — І швидко почав сідлати коня.

— Що там таке? — не дотямкувавши, питався перестрашений Момот.

— Земля гуде! Татари! Ходімо од обори далі.— І повели коней у поводу в степ у напрямку тупотняви. Зупинилися. Сивоусий одіслав Павла, Матвія і отця Танасія у праву руч, Данила і Заволоку — в ліву, а сам залишився, де стояв.— Як тільки свисну, одразу нападайте! — сказав.

— А може, то не татари, а козаки? — кинувся в здогад Павло Повело.

— Козакам з того боку робити нічого.

— А як їх багато?

— Більше двох десятків бути не може,— тупіт не той.

— Чадо нерозумне, може, й я з тобою? — кинув Сивоусому отець Танасій.

— Боїтеся, святий огче, хрестом тільки й тямите?

— Не за себе турбота сія, раб божий Павле...

— Іди, Танасію, я сам! — знову приклав до землі вухо Сивоусий. — Верст за дві звідси. Та їх менше двох десятків.

І Сивоусий не помилився. Було ще пригемкувато, а зненадалека виразно почулося кінське тупотіння. Не треба було і вуха до землі прикладати. Зненацька тупотнява стихла. Сивоусий вихопився на коня і помчав що є сили вперед. Засвистав на ходу.

Татари вели коней в поводу, сторожко прислухалися, як на них налетів вершник — одному пішому перехилив набік, а другому зовсім одділив од тулуба голови... Татари повистрибували на коней, кинулися на Сивоусого... Оточили... Один розмахнувся шаблею... Козак спритно пірнув під кінське черево разом із сідлом і подався в степ.

— Алла! Алла! — радісно загукали, поспішили на чумаків, які вимчали з боків. Татар було не більше десяти, але двоє з благословення Сивоусого участі в бойовиську уже не брали.

Отець Танасій виявився на диво вправним шаблювальником. Він одбивався од двох вершників довго і люто, і, коли один з них над'їхав майже впритул, священик, на що не сподівався татарин, спритно перекинув шаблю з правої в ліву руку і... вершник зойкнув, почав зсуватися з коня.

На Матвія напав один татарин, коні їхні зштовхнулися в поєдинку грудьми так, що обидва — Матвій і татарин — повилітали з сідел, ба навіть шаблі повипускали з рук. Коні розбіглися в різні боки, а два вороги з налитими кров'ю очима, підхопившись на ноги, кинулися один на одного — не люди, а звірі. Вони качалися по траві, намагаючись один одного схопити за горло, влучивши слушну мить, і, розвогнені жадобою крові, скрипіли зубами. Матвій був зовні людиною непоказною, але м'язи мав неначе свинцем налиті.

І от вони знову підхопилися на ноги, задихані і мокрі від поту, пристояли, щоб перепочити мить, єдину мить, а потім татарин перший кинувся на чумака. Матвій чекав, стояв як укопаний, затиснувши в руці колодача. І коли татарин підбіг, щоб схопити чоловіка, Матвій швидко і з величезною силою ударив кулаком по обличчю свого супротивника і вилущив око з лоба. Але татарин не спинився. Він, здавалося, не примітив, яке з ним сталося нещастя, бо одне око бачило ще.

З високої тирси випірнув зненацька Сивоусий. На нього кинулося троє. Козак на ходу черкнув одного шаблею по підборіддю, з двома схопився в шаленому герці. Два та щоб не перемогли одного,— так, напевне, міркували татари. Але козак і в гадці не мав здаватися. Ніби неохоче відбивався він від спритного шаблювальника, змусив менш розторопного прийняти бій і, вибравши слушну мить для удару, розпанахав його навпіл. Тепер зостався один. І він підняв шаблю... Ще мить... Але Сивоусий крутонув коня, і татарська шабля опустилася на кінську голову, застряла в кістці і випала з руки. Сивоусий зіскочив з пораненого коня, ухопив татарина за ногу і стягнув із сідла. Падаючи, татарин устиг одною, вільною ногою штурхонути козака в груди, але той і не похитнувся, упав на ворога і стиснув залізними руками за горло. Однак татарин приловчився витягти ятаган і застромив козакові мертву лискучу крицю в саме серце.

Коли битва скінчилася, цілі і неушкоджені чумаки і козак Заволока підійшли до Сивоусого. Вони були вражені. У калюжі крові лежали, конвульсивно здригаючись, двоє — татарин насподі, а зверху, стиснувши горло залізними руками, бездиханний козак Сивоусий — з його спини нижче лівої лопатки навпроти серця стирчала позолочена, забризкана кров'ю рукоятка татарського ятагана.

Данило підбіг до Сивоусого, висмикнув ятаган, затис долонею рану. Нахилився, прислухався — дихання чути не було. Помер. Не дихав і татарин. Данило прийняв руку од рани — загусла кров вихлюпнулася розтопленою смолою. Перевернули обох набік, намагаючись одірвати козака від татарина, але цього зробити не вдалося. Залізо, а не пальці.

Так і поховали обох в одній могилі в Дикому полі — козака і татарина, одвічних ворогів за життя, які не примирилися навіть по смерті.

XVIII

Карпо Півторалиха добувався до кримських земель як купець, маючи секретне доручення Коша — вивідувати настрої татар.

До Кам'яного базару Арзула з дочкою була спокійною. Однак чим ближче під'їжджали до кримських земель, тим гіркіше ставало на душі в татарки.

«О аллах! Що буде зо мною? — часто зітхала жінка, тулячись до кремезного запорожця.— Чому я не народила сина? Чому дочка? Виженеш як собаку...»

Карпо Півторалиха був у блаженному настрої, заспокоював молоду татарку, матір його дочки. З недовірою зиркала на козака Арзула, хотіла вірити і не могла. Вона вже бачила здалека Кримські гори, згадувала своїх земляків, затурканих людей, які служили в ханському війську. Ай-ай! Брати хотіли видати Арзулу за багатого татарина-мурзу, щоб стала першою його дружиною. Вона гарна, у неї було велике майбутнє. А Арзула опинилася в полоні, полюбила звичайного козака. Таки по-справжньому полюбила. Карпо ласкавий до татарки, але він іншої віри, православний. А вона мусульманка. А як було б добре, думала Арзула, щоб оцей козак, що обнімає її зараз важкою жилавою рукою, та прийняв віру її батьків, залишився в Криму, вибудував із сірого каменю саклю, завів табуни овець і коней... Ходили б вони тоді на Кафські базари і самі купували б собі невільників, щоб працювали на них. Як це було б добре, о аллах! Кілька разів хотіла заговорити про це з ласкавим і добрим до неї козаком, але боялася його гніву, боялася, щоб не прогнав од себе геть, прямо з дороги, звідки ще так далеко до Криму.

Вночі дісталися до татарського аулу в ногайських степах Мамай-сура. Татарка часто думала, чи не повідати козакові про найзаповітнішу її мрію? І не стрималася. Сказала. Вглядаючись закоханими очима в обличчя козака, примітила, як воно налилося кров'ю. Скрутилася клубком, чекала удару. В цей час у її голові картини змінювалися одна за одною: Карпо в тюрбані на низенькому гірському коні їде до своєї саклі, ведучи на налигачі полонених; Карпо без тюрбана нападає на Кафу, звільняє полонених, білих чоловіків, жінок і дітей, а над Арзулою, що тримала рабів, піднімає убивчу сталь шаблі...

— А-ай!

— Ти чого?

— Проженеш? О аллах, що ти зробиш із донькою моєю?..

— Мою дочку я не зобиджу, з собою заберу. Ти ж не хочеш їхати зо мною?

— Про це я тобі скажу в Кафі.

— В Кафу я не поїду. Це не по дорозі.

— Як? А я не хочу їхати до родичів без тебе...— В очах блискали злі вогники.

— Доведеться. Я дам тобі коня, навідаєшся і назад вернешся.

Прокинувся Карпо Півторалиха на світанку, нишпорив по всіх усюдах — Арзули не було. Дочки теж. Вихопився надвір і зрозумів усе, примітивши, що і коня під сідлом нема біля конов'язі. Втекла. Знайшов господаря аулу і розказав усю правду про його любов до Арзули. Збрехав тільки, що хотів прийняти магометанську віру і поселитися на землі батьків коханої. А вона... Хазяїн аулу, сивобородий, у білому тюрбані татарин, пройнявся настроєм чоловіка, заспокоював:

— О аллах! Прости ти їй! Благородне слово, прощення образи,— сказано в святому Корані,— варте більше, ніж милостиня.

Після розмови з ногайцем Карпо ходив сам не свій. Він згадував останню зустріч з бранопільчанами: Данилом, Нечипором, Варкою, Марією, Матвієм, Наталкою Розумихою... Як там Степанида, як усі, як хата? Чоловікові стало самотньо і журливо. Без друга, без підтримки словом добрим, порадою щирою. Дружба, здобута необхідністю, загартована труднощами і перевірена часом — найцінніший скарб людської душі. Де вона, така дружба? Раніш, кажуть, була. Чи ж була?

Перекопські вежі замріли здалека. Стікав потом палючий серпневий день. Мево колихалося над спечною землею і дзвеніло задерикуватим птаством під сліпучим сонцем за мінаретами.

Швидкі коні вклякли біля сторожових веж. Назустріч прибульцям вийшли вежові люди,— звеліли їм їхати в місто і зупинитися в ханському гостинному дворі. Гарасим Небаба, що очолював купецький кортеж, писав потім у Кіш: «...І до оного хана пришло за нами много турков і татар і которії между їх грамотнії були, то оглядали наш імператорський білет і зело тому дивувались, що їх турецькими літерами виписано, і почтили нас за купців і взяли на свій баштовий доход, і з того дня много з нами розговорились. А о мирному трактату, або щоб де готовлено в кримських городах воїнських запасів, ми про це не чули ні від турків, ні від татар, ні од протчіх купців».

В кінці Гарасим Небаба додавав, що запорізький козак Карпо Півторалиха потрапив у біду велику — його розшукує кримський хан, погрожує йому,— тому тримати козака при собі небезпечно, йому треба непомітно зникнути з Криму або й із Запоріжжя.

Козак Небаба писав правду. Карпа переслідувала Арзула, а з якою метою — невідомо. До соляних озер Кіш послав чумацьку валку на чолі з Якимом Гулим — на словах він перекаже, як бути Карпові. Про це таємно повідомлено Гарасимові.

І от Карпо Півторалиха на соляних озерах шукає козака Якима, якого не знає в очі, того самого, кому Данило позичив п'ятнадцять рублів на коня.

Довго шукав Карпо запорізького посланця, а знайшов чумацьку валку Нечипора Тура.

XIX

Яким Гулий передав Карпові бомагу Коша — терміново повернутися на Запоріжжя. Козак довго читав по складах хитромудре плетиво літер, але нічого второпати не міг.

— А на словах скажу, що папірець оцей ти порви і забудь про нього. На Запоріжжя тобі вертатися не можна,

бо сам хан Осман вимагає, щоб Кіш видав тебе йому. Їдь додому чи взагалі куди хочеш... І оберігайся.

Сіль розбивали довго і натужно. Оскільки платили від мажі, а не від пуда, то брали на одну мажу і везли шестериком по сто двадцять — сто тридцять пудів солі; парою волів, зважаючи на далеку дорогу, можна везти по шістдесят-вісімдесят пудів, не більше.

Уже й ніч настигла, а валка Нечипора Тура не зупинялася.

— Їхатимемо, поки воли стомляться,— пояснив отаман Карпові.— Небезпечне тут місце.

На якийсь там день дісгалися аулу, де зупинявся Карпо з Арзулою та іншими своїми побратимами, правлячись у Крим. Літній ногаєць упізнав козака.

— Уже чумакуєш?

— Збув товари, найнявся, назад правлюся.

Ногаєць повідав Карпові, що до його аулу приїжджала Арзула, справлялася про козака. Сказав, що одягнена так, як самі шахині одягаються. Підслухав старий і розмову її з татарами.

— «Заполоніть,— просила,— мені козака на ймення Карпо, виведіть на Кафський ринок, а я куплю. Дорого заплачу. А коли змусите його стати магометанином, то заплачу ще дорожче. Аби знайти, аби зо мною був. А я йому,— заплакала,— хлопчика народжу». Любить тебе Арзула,— поплямкав губами ногаєць,— як світ очей своїх любить. А коли я розказав їй, що ти хотів прийняти магометанську віру, що за дочкою побивався, не питай, що було...

Без особливих пригод дісталися того хутора, де залишили пораненого Яська. Чумак був живий, йому навсправжки полегшало, але ходити чумакові Зосим Казка ще не дозволяв.

Данило подарував Левантині червоні чобітки, а дідові — люльку. Зосим Казка вертів у руках диво заморської роботи.

— Оце візьму. Га? Візьму. А більше нічого не даєш?

— Ні,— знітився парубок.

— І не давай. Га? Не давай, бо й з двору вижену. Цуцики-муцики у мене ого які! Скік — і нема тебе. Га?

Цілу добу провели чумаки у Зосима Казки. Дід обіцяє поставити на ноги Яська за три-чотири тижні...

— Що думаєш чинити, отамане? — напівжартома приступив до Нечипора Карпо Півторалиха. Не знаєш. А я знаю — в Чигирині сіль дорога. Податися туди, спродатися, набрати нової солі в Криму і заїхати за Яськом...

Так і вирішили.

У п'ятницю увечері зупинилися біля чималого по дорозі на Чигирин села. Загамірникували люди, особливо жінки,— чумаки приїхали. Почали просити. щоб продали солі. Ніхто з чумаків розпорошуватися з продажею на міру не хотів, думка була здати чигиринським купцям оптом — мороки менше. Але жінки так умовляли, що Матвій не втримався і розпочав торг. Пішов розголос по всьому великому селу, залетів якимось штибом і в сусідні села. Вночі почали з'їжджатися люди.

Двадцять дві мажі продали за суботу. Залишилося три — до Чигирина їхати нічого. Заночували, щоб спродатися в неділю. Але вранці ніхто не прийшов.

— Служба божа,— догадувався отець Танасій,— по обіді прийдуть.

— Ходімо й ми в церкву,— рвався Матвій.— Так важко на душі, може, полегшає.

Данило з Карпом сіли на коней і поїхали по сусідніх селах сповістити, чи не потребують там солі. Опікувалися не за себе, а за інших. Зробивши своє діло, повернулися назад. Посеред майдану виднілася біла церква на дві бані. Коло церкви люди у святковому вбранні. Неділя. Але чому ж церква замкнена? Під'їхали до церковної огради. Назустріч їм вибіг рудоволосий хлоп'як.

— Тебе як зовуть?

— Гаврило,— шморгнув носом.

— Гаврило? Такий малий і вже Гаврило?

— Чого ж малий, я в штанях.

Засміялися.

— Подерж, Гавриле, коні, коли ти в штанях.

Кинули на руки розторопному хлоп'якові поводи, увійшли за ограду. Прислухалися до гомону.

— Храм божий в оренду корчмарям віддали! Попів у холодні саджають,— скаржився гугнявий дідок.— Куди чоловікові податися, їдрі його в литку...

— Знайди риндаря.

— У пана він.

— До пана треба!— вигукували люди. Але не рушали з місця.

— Авжеж, до пана, їдрі його в литку нехай... Жити не дає — останнє забирає, і дихати не дає — церкву закрив.

— А попа перед ранком узяли. Хто правитиме, коли попа нема?

— І попа знайти, їдрі його в литку,— докинув знову своєї дід і цвіркнув крізь зуби. Карпо підморгнув Данилові — поможемо?

— То де зараз орендар? — голосно спитав, підбивши шапку, Данило. Матвієві шепнув:— Вертай до наших. Як тільки розпродасте сіль, одразу рушайте. В дорозі наздоженемо. Або в Зосима Казки зачекайте на нас.

І обидва — Данило і Карпо — поїхали в напрямку панської садиби. Парафіяни загомоніли, як наполохані гуси, рушили за вершниками. Гаврило в штанях вів перед.

Ворота до панської садиби були замкнені, в дворі нікого не було видно. Постукали. Вийшов лакей:

— Чого стукаєш? Не велено!

— Поклич пана!

— Не велено! — плямкав губами. Карпо кінцем шаблі зірвав шапку з голови придуркуватого лакея, підкинув угору.

— Зови!

— Зараз, пане!

Данило зареготав.

— Одчиняй!

Розгніваний шляхтич вийшов з ганку надвір.

— Кому одчиняти? — Та, примітивши за воротьми двох вершників, заспішився. Проше пане, зараз! Один момент. Іван, пся крев, де ти? — І заходився одчиняти ворота сам.

— Де орендар?

— Церкву я не відчиню, грошей не платите...— крикнув той. Але, забачивши козаків та велику юрбу прихожан за воротьми, остовпів.

— За що платити? Кому? — не стямившись, ухопив Данило за ковнір орендаря.

— Не поспішай, чоловіче! Рано. — Карпо підійшов до орендаря, взяв за вухо, випровадив з юрбою до церкви.

Данило затримався в дворі. З поля долинали крики, пан розкрив рота.

— Що там?

— Ксьондз.

— А крик?

— Не вбивайте, проше пана козака! Я сам заступався. Я сам християнин... О Єзус-Марія!..

— Мовчи! — наказав Данило. Карпо Півторалиха із захопленням глянув на побратима.

До панського двору двоє підпилих молодих шляхтичів (очевидно, сини) вели із зав'язаними назад руками священика. За ними виступав ксьондз.

— Хлоп! Бидло! Бий його! — кричав ксьондз, і шляхтичі били попа канчуками, не помічаючи, що в дворі стоять незнайомі люди.

— Пся крев, стій! — зарепетував пан.— Гайдамаки!

Ксьондз устиг штовхнути священика, той поточився і впав прямо під ноги панові. Старий шляхтич не втримався і гидливо одіпхнув попа чоботом — з носа потекла кров. Данило вихопив з-за халяви канчука і лютим ударом стьобнув пана прямо по очах.

Шляхтич не сподівався на таке, та й не встиг закритися руками.

— А-а-ай! — зарепетував. Упав на землю і качався, як норовисте дитя. Два його сини одразу протверезилися і разом з ксьондзом кинулися навтіки. Та їх наздогнали вершники. Кіньми збили з ніг. Данило вихопив шаблю.

— Не треба! — спинив Карпо.

Закривавленого і майже непритомного попа допровадили до церкви. Діло зроблено. Тепер треба непомітно зникнути.

— Де тут, люди, дорога на Чигирин? — нарочито голосно спитав Данило, щоб усі чули і знали, куди вони збираються їхати.

— Туди, он туди, їдріть твою в литку нехай...— взявся пояснювати гугнявий дідок.

— То чого ж ти лаєшся, старий шкарбан! — вихопилася з гурту гарно вбрана молодиця.— Люди з чистою душею до тебе, а ти з лайкою.— Безцеремонно взяла Карпа за руку.— Ходи, чоловіче добрий.— Вивела за церкву, показала рукою в далечінь: — Їдьте здорові!

Карпо усміхнувся.

— Як тебе звати, молодице? — притримав руку.

— Мотрею мене звати, Чорнявкою. Чоловік як пішов на Запоріжжя три роки тому, та й не вертає... Сама тепер живу... Так-то... Ондечки моя хата. Високе дерево бачите?

А на ньому гніздо чорногузове... Там. Так-то. Коли притрапиться притичина яка — заїжджай, Карпе. Прийму!

— Звідки ж ти моє ім'я знаєш?

— Чоловік якийсь чужий біля мене стояв, спиталася. Півторалиха, каже, Карпо. Нема жінки, сам... І я сама. Тебе прийму, а цього красеня ні.

— Чому? — здивувався Данило.

— Замолодий ти для мене. Та й не до баловства запрошую, заміж хочу. Запам'ятай і ти, Карпе.

— А як чоловік вернеться?

— Не вернеться, царство йому небесне. На тебе схожий був, тому й спитала. Бувайте!

Низько уклонилася і пішла, не оглядаючись, у церкву.

Данило з Карпом рушили в напрямку Чигирина, за селом звернули в лісок і помчали, що було духу, у зворотний бік доганяти своїх.

В діда Зосима Казки не загаялись, почали збиратися в дорогу до Криму. Поки Яська вичуняє. Перед від'їздом чумаків недужий підкликав до себе із сльозами на очах Карпа Півторалиха, нашептав йому щось на вухо.

— Добре, Яську, все зроблю. І повертати не треба. Четверо, кажеш?

— Четвірко. Торбина в передку лежить.— Витер вологі очі.

— Гаразд, братику! Видужуй!

Увечері дід Зосим Казка почав чепурити яму, яку викопав місяць тому,— накрив обзелом. Попросив Левантину помогти. Вхопила цебро, прив'язала мотуза, витягла маленьку драбину на шість щаблів, по якій дід уліз до ями, оправляв стіни, чистив дно, землю насипав у цебро.

— Тягни!

Яська дивувався:

— Для чого вам ця яма?

— Згодиться на господарстві. Га?.— Віджартовувався і додавав: — Коли б устигнути.

Закінчивши впорядковувати яму, попросив принести житнього снопа, запалив, а тоді виліз. Яська і Левантина цілу ніч не спали, чекали чогось незвичайного. Чули — не спав і дід, молився.

— Вмирати будуть,— глухо прошепотіла Левантина.

— Таке скажете.

— Перед вашим приїздом збиралися ще, та довідалися, що поміч потрібна, сказали: «Підожду».

Яська давили сльози.

— Слухайте уважно. Бо кілька разів повторювати уже не маю часу. І ні про що не питайте. Ось маківки, їх відварем напувають дітей проти безсонниці. Ось Петрові батоги, вони заживаються проти рвоти і бігачки. Повняк — від золотухи і жовтяниці, наваром парять голову, щоб не боліла. А це од крові...

Довго ще оповідав дід Казка, якими травами і корінням що саме лікують. Порадив Яськові, як лічити самого себе. Немов заворожені слухали Яська і Левантина діда. Нарешті Зосим замовк, старанно замкнув комірчину і ключа віддав правнучці.

— А ви, діду, куди?

— Да-а-леко! — Пристояв і попросив, щоб зняли з горища дубову корсту і без віка опустили в яму. Коли це було зроблено, дід Зосим Казка одіслав онуку і Яська в хату — відпочивайте. Неохоче, але пішли — не сміли ослухатися старого. Зостався дід на самоті з власною могилою. Урочисто виголосив:

— Спи спокійно, Зосиме Казко! Сто сімнадцять літ топтав ти землю, багато горя зазнав, але бог не зобидив тебе, не дав передчасної смерті! Спи спокійно!

Не чули і не бачили Яська і Левантина, як вийшов перед ранком із подушкою, напханою пахучими травами, дід Зосим Казка з хати, як спустився по драбині в яму і ліг у домовину; не знали, як довго кріпився дід, щоб не заснути, поки не побачить сонця. А коли воно заглянуло в яму, осміхнувся, заплющив очі і помер.

XX

Генеральна старшина у повному складі за кілька днів до прибуття її імператорської величності виїхала до Ясмані. Серед них були — генеральний писар Безбородько, генеральний підскарбій Маркович, генеральний хоружий Харченко, усі одинадцять полковників. Назустріч імператриці поспішила вся малоросійська знать. Чотирнадцять тисяч коней вислала генеральна канцелярія до наближчої стан-

ції для перевезення почту і багажу її імператорської величності. Стали табором, звели намети. Велика кількість пішого і кінного козачого війська день і ніч топталася обабіч дороги біля Толстодубова, очікуючи на гостей. Полковник Божич намагався бути ближче до генерального хорунжого Миколи Ханенка, заводив часті розмови про гетьмана України.

— З ким, ким? — перепитав, не дочувши, про що говорять пани Маркович і Ханенко.

— З графом Олексієм Розумовським, з двоюрідним братом її імператорської величності графом Гендриковим, з канцлером графом Бестужевим-Рюміним, з віце-канцлером графом Воронцовим... — усміхнувся..— Мало цього, пане полковнику?

— Цього для початку досить.

— Але це ще не все,— всміхнувся Ханенко.— Добиватися гетьмана доведеться довго і терпляче. В Петербурзі партії різні суть — канцлер англійської орієнтації, а веде дружбу з графом Олексієм Розумовським, щоб вплинути у здійсненні своїх проанглійських намірів на імператрицю через графа; віце-канцлер орієнтації французької, безперечно, що його підтримують французький посол де ля Шетарді і лейб-медик її імператорської величності Лесток, а сама імператриця більше симпатизує віце-канцлеру, ніж канцлеру; граф Гендриков — армійський полковник і в державні справи не втручається. Правда, цариця до нього ставиться з симпатією, особливо після того, як петербурзький генерал-поліцмейстер за її ж наказом ледве не зробив з нього чучело.

— Чучело? — здивувався полковник Божич.

— Яке чучело? — похопився і пан Маркович.

Пан Ханенко про все, що знав, розказав — зареготали. І всі гуртом порішили — єдина надія на Розумовського. Але сам він нічого зробити не зможе, коли його не підтримають такі поважні і впливові мужі, як гофмаршал Шепелєв, граф Салтиков, духовний наставник імператриці...

— Багато грошей треба...

Стародубський полковник Максимович участі в розмові не брав, дивився пильно на дорогу, а коли бесіда умовкла, повернув голову до звеселілого Божича, ніби його вже обрали гетьманом, різко підвищив голос:

— Чого радієте? Не розумію, як такі солідні мужі, пани Маркович і Ханенко, можуть серйозно захоплюватись байками про вибори гетьмана! Та й яка кінець кінцем різниця — гетьман чи губернатор?

— Ні-ні! — поспішив гадяцький полковник Галецький.

— Що ти тямиш! Гетьман вам потрібен, щоб легше оббирати своїх підданих. Аби такі, як ти та полковник Божич, нишком ставили на чужих дубах міти, а потім забирали всю пасіку собі, буцім вона крадена.

— Це хто злодій? — засичав Божич.

— Годуть! — захоплено вигукнув полковник Максимович, виструнчився і завмер. Сполошно насторожилася і інша знать. Одначе передчасно. Позолоченою каретою з царським гербом під'їхав великий князь Петро Федорович з княжною Катериною, пішки обійшов козацькі полки, сів у карету і покотив до Глухова. А старшина залишилася під відкритим небом, провела у таборах не одну ніч, поки дочекалася приїзду її імператорської величності.

Було це опівдні. Обидва береги невеликої річки Ясмані широко розлилися людською багатоголосою повінню: по один бік — табір козацької старшини, по другий — намети для государині і її численного почту, до якого ввійшли єгермейстер граф Олексій Розумовський, гофмаршал Шепелєв, обер-гофмаршал граф Мініх, граф Салтиков, віце-канцлер Воронцов, архієпископи Малиновський і Могилянський, духовник государині Дубянський та багато інших. Коли гаряче серпневе сонце обливалося потом, Єлизавета прийняла в своєму наметі малоросійську депутацію з багатими дарами. Нікого не забула старшина, нікого не обділила — згодиться.

Генеральний писар запросив імператрицю до свого табору, і вона не відмовила. Старшина не поскупилася — добре стойно прийняла гостей на своєму березі ріки Ясмані. Єлизавета була задоволена.

— Живете ви дай боже кожному,— сказала, підвівшись з-за столу,— все у вас є, всього вистачає...

Непомітно для інших граф Олексій Розумовський шепнув пану Миколі Ханенку:

— Пора!..

— На що ви скаржитеся? — збираючись залишити гостинний козацький табір, спитала Єлизавета. Наперед виступив генеральний хорунжий, низько вклонився, подав пергаментний сувій — чолобитну.

— Гетьмана хочемо, ваша імператорська величність!.. Через десять днів усі одинадцять полковників, що

стояли на дистанції до Києва із своїми полками, потвердили волю генеральної старшини, подали чолобитну государині також:

— Гетьмана хочемо, ваша імператорська величність!..

Заздалегідь було визначено, що імператриця зупиниться в Києво-Печерській Лаврі, в будинку архімандрита. Туди й правився численний почет. Під'їхали до Дніпра. По обох його берегах юрмилися по-святковому одягнені кияни, козаки Київського полку, студенти академії.

На Печерську, недалеко Лаври, стояли тріумфальні ворота з портретами Єлизавети і її намісника. Ангел подавав государині картку з привітальними віршами. Єлизавета глянула на ворота, шепнула графу Салтикову:

— Точно по малюнку, схваленому мною, зроблені. Певне, чужосторонців запрошували — гарно...

Граф Олексій Розумовський не стримався, зауважив:

— Україна, ваша величність, доволі має власних умільців. Ще й іншим землям позичає. Бачили б ви Софійський собор...

Граф Салтиков прикинувся, що не дочув. Єлизавета відповіла:

— Що Малоросія славиться ученістю і співаками, сіє мені відомо...

Біля тріумфальних воріт царицю зустріли спудеї. Вони читали канти і вірші, складені задля такого випадку префектом академії Михайлом Козачинським. Єлизавета була зворушена до сліз.

До зустрічі з імператрицею готувався і дід Петро. Він вирушив до внука, прихопивши з собою Кузьму. Знайомий Феофанові мніх, грубник архімандрита, дав притулок дідові з Кузькою в трапезній, пообіцяв, коли розійдуться люди, провести старого до імператриці. Не уявляв бідак, що це не так легко зробити.

Пізнього вечора, причаївшись під віковими лаврськими липами, дід Петро з онуком ждав на мніха, але той немов у воду впав. З неба ясного світив місяць, по алеях було розтикано сотні палаючих смолоскипів. Довго чекав дід. Чув гамір і вигуки за стінами архімандритового дому, але слів розібрати не міг. Монашки сновидами бродили по подвір'ю, носили з льохів вина до самої глупої ночі. Та от у будинку все почало стихати — гості розходились. Невзабарі з будинку архімандрита з нечисленною свитою вийшла сама імператриця. Старому Турові здалося, що ніч проясніла. Кузьма не зводив очей з незвичайного видовиська. Та от хлопець запримітив серед інших ту саму монашку, яка передала Данилові в подарунок хустину. Дід Петро пізнав Наталку Розумиху, що колись була на обіді у сина, сиділа рядом з отцем Танасієм, а ніч зночувала на долівці рядом з Домахою. Кілька разів наважувався дід Петро ступнем ступити, але з місця не рушав. Кузьма виждав, коли юрба проходитиме повз них, і тоді... Кузьма ступає крок... але чиїсь дужі руки схопили хлопця за плечі.

— Куди?

Два козаки вивели з-під лип до смолоскипів діда й онука. Це була охорона, що її залишив на ніч у лаврському дворі київський полковник Танський. Хлопця і діда на очах у здивованої імператриці обшукали, але, крім учетверо складеного аркуша паперу, нічого не знайшли.

— Як ви сюди пройшли? Чого вам треба?

Дід Петро став на коліна.

— Государине-матушко, не обезсудь раба твого. За правдою я прийшов. Папір приніс, щоб у твої святі рученьки передати.— На сих словах Єлизавета ледь осміхнулася. Повеліла дідові встати. Допомогли Кузьма і один з козаків.— Ось він, сей папір. Від громади я, вольниці козацької шукаю. Та і в мене кривда — дуби побрато... Захисти старого, щоб хоч на схилі своїх літ правди зажити.

Граф Олексій Розумовський перекладав дідові слова на російську мову.

Через кілька днів одвідала Єлизавета Києво-Могилянську академію. Перший раз вона прийшла в день свого ангела, 5 вересня, а через три дні цариця знову завітала в академію на богословські диспути під керівництвом ректора академії Сильвестра Кулябки. Програму диспутів надруковано було заздалегідь. Для її імператорської величності та й для інших почесних гостей програма являла собою справжній витвір мистецтва. В центрі зображена імператриця Єлизавета на царському троні, з правого її боку — імператор Петро Другий, теж на троні, а з лівого — герцогиня Гольштинська Анна Петрівна. Угорі в хмарах Петро Перший і Катерина, вони спускають на ланцюгах корону

на голову імператриці Єлизавети Петрівни. Зображені також особи царського двору, серед них Олексій Григорович Розумовський. Тези диспуту.

В сей день Феофана було допущено до руки її імператорської величності, бо йому з іншим спудеєм пощастило в присутності государині прочитати діалог панегіричного змісту. Єлизавета була вдоволена. Сильвестр Кулябка, схилившись у благочестивому поклоні, подав їй пергаментний сувій, на якому надруковано панегірик.

Духовенство знало, що робило. Єлизавета повеліла з генерального військового скарбу видавати щорічно двісті карбованців, а із своїх особистих коштів на потреби академії дала тисячу карбованців. З цього дня у всіх церквах Києво-Печерської Лаври виголошувалося — свята Єлизавета.

Граф Олексій Розумовський старався як міг, щоб її імператорська величність була вдоволена від подорожі на Україну. З родичів, крім матері і сестри Віри Григорівни, до руки государині нікого не допускав,— боявся, щоб своєю поведінкою не принизили його графської гідності. Пізньої ночі, коли обер-єгермейстер і її імператорська величність були на самоті, Олексій поцікавився в Єлизавети, яке її враження від поїздки.

— Щось краще важко придумати,— відповіла вона.

— Її імператорська величність в захопленні,— передав граф другого дня пану Гудовичу.— Треба б ще спектакль показати.

Теплий осінній день був на сконі. На печерських валах іще горіли сонячні промені, а над Подолом стояли вечірні сутінки. По вулицях метушилися майстрові люди, завидна поспішаючи до своїх брудних низьких закапелків, щоб не наразитися на нічних розбійників, яких доволі шастає по Подолу пізньою вечірньою порою. Пройшли невеликою групою до валів у жупанах та кармазинах козаки. Торговий люд нижнього міста збирав не продані за день товари в ящики і на тачки, купці старанно замикали дерев'яні ятки і крамниці, залишаючи біля дверей бородатих із стукалками сторожів. Чувся попід вікнами спів школярів-миркачів. Годинник на будинку магістрату пробив шосту, і в ніші, де він стояв, появилася і зникла процесія дванадцяти апостолів. На валу між верхнім і нижнім городом часто перекликалися вартові. Маківки церков виднілися на голубому, злегка причервонілому, тлі неба. Стара дерев'яна церква на Андріївському горбі, що стоїть на лінії валів, здалека блищала золотим хрестом. Осінній день був напрочуд сухий і теплий, але надвечір повіяв із Дніпра холодний вітерець. Давно одцвіли нарциси та гіллясті півонії, але не боялися осінньої прохолоди хризантеми, глухо пахли землею і водою.

На майдані біля Братства цього вечора особливо гамірно. Групами ішли спудеї академії, міщани, купці... Сьогодні має бути театральна вистава професора піітики. Спудеї і прихожалі люди юрбами снували в академічному дворі в китайкових та шовкових киреях, в кафтанах, застебнутих на металеві гудзики; чорні мантії монахів змішувалися з жупанами городян.

Академісти бродили по двору, скоса поглядаючи на панночок, які з батьками своїми чи з ревнивими мамками штовхали одна одну ліктиками, скрикували: «Пхі!»— і закривалися хусточками.

Та не судилося всім бажаючим потрапити цього вечора на позорище, бо на нього їде сама її імператорська величність з почтом. З цієї нагоди людей на майдані біля Братства більшало.

Вчитель піітики і автор п'єси — за кулісами, перевіряє, чи все готове.

Імператриця Єлизавета сиділа в передньому ряду, по праву її руку великий князь, по ліву — його наречена, рядом — інші придворні. Граф Олексій Розумовський причаївся в другому ряду, жваво стежив за найменшим порухом цариці.

Піднялася завіса. На сцені порожньо. Декорація зображає фантастичну вулицю стародавнього єгипетського міста. Згодом появляється друг Йосифа, що приїхав у Єгипет; він радий за побратима, якому склалася щаслива доля, в довгому монолозі розповідає про це високим одвідувачам залу.

Непомітно пригасають свічі. На сцені темно, чути тільки шипіння гадюк устами богословів і риторів. І зненацька хвилі світла заливають сцену, навкруги виставлено багато яскравих свічок. Чудотворне видіння боже розганяє сатанинське зборище і провіщає Йосифу, що його буде посаджено на царський трон, хоч і доведеться пережити звабу, окови, тюрму і біди.

На останніх рядках пісні про непостійність світу і перемогу правди опускається завіса. Єлизавета Петрівна жваво бесідує з намісником, повертається до графа Розумовського, ніби перевіряє, чи він на місці, перемовляється з іншими сановниками.

Пролог скінчився, починається перший акт. Єгипетська кімната із зображенням сфінксів, з ієрогліфічними написами та колонами. На сцені дружина Пантефрія в пурпуровому, шитому золотом убранні «скверным желанием беснуется». До неї уся в білому приходить Совість і намагається протверезити жінку. Та вона Совість проганяє, повеліваючи слугам своїм посадити її у в'язницю.

Єлизавета задоволена, відкинулася на спинку стільця, повернула до графа Розумовського голову, обдарувала чарівною усмішкою. В сей час на сцену вискакує Краса, вона хвалить жінку за те, що не послухалася своєї совісті і буде шукати Йосифа.

Краса поспішає до жінки передати їй, що Йосиф невмолимий. Хор ангелів хвалить мужність Йосифову і твердить, порівнюючи спокусу Йосифа із спокусою Христа в пустині.

Повільно опускається завіса, відсунута сього разу настільки, що між нею і рампою залишається простір. Між актами буде показано кілька інтермедій, як обов'язковий атрибут п'єси.

І знову піднімається завіса.

Відкинута Йосифом, дружина Пантефрія ображена, вона вигадує мужу, що Йосиф її обезславив, лащиться до нього, просить його бути заступником її ображеної честі.

Пантефрій розгніваний до краю, перед ним закований у кайдани Йосиф. Ворожда розпалює гнів Пантефрія, домагається смерті. Уже Йосифа ведуть з темниці на страту...

Імператриця схиляє голову, витирає хустиною сльози — їй шкода Йосифа.

— Ніколи, ніколи! — шепоче вона, ні до кого не звертаючись. Граф Розумовський перехиляється через спинку стільця. Імператриця чує тривожне його дихання, повертає до нього заплакані очі.

— Що з вами, ваша величність?

— Ніколи в моїй країні не буде страти, ніколи.

Ведуть Йосифа, плаче Єлизавета, схилили голови вельможі...

Та от на сцені гонець фараона, він зупиняє страту. Хор ангелів мажорний, чистий:

— Младєнци аравістії, скачуще в свойом лікованії являют, яко скорбі і пєчалі не только убогіх і богатих, но і царєй прєвисоких во дні і в нощі, во снє і на явє...

Танці. Стрибають філософи, богослови, ктитори. Інтермедія Довгалевського. На сцені козак. Він ходить безтурботно по світу і зустрічає вродливу дівчину.

— Добридень, серце! — каже дівчині козак. Задумалася вона та до матері:

— Козак сказав «серце», певне, хоче сватать, а в мене ще нічого не готове.

Почув козак і говорить:

— Гарна дівчина, та тільки яка ж дурна. Ну хай буде так: блукатиму по світу, якщо найду кого дурнішого, то вернусь і свататиму отсю дівку.

І ось перша зустріч козака з дівчиною, яка тягне «корову» (в ролі корови — спудей-філософ), а та не хоче йти.

— Куди ти її тягнеш? — питає козак.

— Та що ж,— відповідає дівчина.— Батько вмер, та казав корову дати на церкву, то я й хочу її туди витягнути.

— А бодай тебе... Ти візьми та продай корову, а гроші однеси в церкву.

— От спасибі тобі! Залишайся ж зо мною, будеш повсякчас радити мені.

«Ще дурніша»,— сказав сам собі подумки козак і пішов далі.

Вдові стельмахи зробили воза в хаті. І так і сяк мордується бідна жінка, а витягти з хати воза не може. Козак розібрав по частинах, повиносив надвір і там склав.

— Голубчику, научай мене, що треба чинити, зоставайся зо мною.

Плюнув козак і пішов далі.

Можна було б уже й іти, але — заключна сцена. До фараона доходять чутки про мудрість Йосифа. Сановникам фараона не вдається ославити юнака, хоч і говорять про нього, що він не вчився ніде, смиренний, простий і злидар.

«Нєсть бо тоє прілічно, даби рабській постігал разум, что обично постігають мудрєци»,— кажуть вони. Але сам фараон заперечує, твердячи, що убогий і бідний може володіти духовними дарами, носити в собі благодать, яка й не снилася багатим.

Тиха музика і ангельські співи, нарешті, слава богу, п'єса скінчилася. Єлизавета задоволена. Це відчувається по тому, як вона реагувала — плакала і сміялась.

Наступного ранку, їдучи з дядьком своїм графом Салтиковим і графом Розумовським в одній кареті, усе ще будучи під враженням п'єси, імператриця сказала уже не перший раз:

— Ніколи не дозволю смертної кари в моїй державі.

— Великодушність вашу, ваша величність, зможе оцінити історик,— підлещував імператриці граф Розумовський.

— О так, о так!— тільки і спромігся граф Салтиков.

А в цей час за наказом імператриці Єлизавети у Москві виривали губи, обрізували вуха, одрубували руки й ноги повсталим проти поміщиків мужикам. Але смертна кара заборонялася. Гуманізм імператриці відомий — хай живуть. Старі порядки Петра Великого відроджувала його дочка. Бо хіба ж не вона казала — діла мого батька священні. Подумав про це граф Салтиков і промичав собі самому під ніс:

— Хе-хе! Гуманізм — слово чужостороннє!..

XXI

Разом з двором імператриці Єлизавети прибув на Україну чоловік, який служив до цього в імператорському хорі. Чисто голений, з коротким на голові чубом і набік схиленою головою. Йому дали чин придворного уставщика і відпустили на всі чотири сторони. Не затримували. Цей чоловік мав пристойний голос, добре грав на бандурі, але найбільше на флейті, з якою не розлучався ніколи. Можливо, що й не відпустила б імператриця цього талановитого співака з хору, та приключилося нещастя.

Як тільки в Петербурзі стало відомо, що її величність збирається їхати на Україну, у Григорія раптово пропав голос, руки почали тремтіти, задихався і кашляв, а се означало, що ні на бандурі, ні на флейті грати не може. Кому такий потрібен у хорі її імператорської величності. Граф Олексій Розумовський вірив і не вірив Григорію Сковороді. Він сам був колись співаком, сам позбувся голосу. Може, й тут нещастя сталося з чоловіком? А кашель? А руки почали тремтіти? Усі біди одразу... Професор академії Ададуров був у графа Розумовського за люб'язною згодою Шумахера секретарем, він поділився своїми спостереженнями після зустрічі з Григорієм Сковородою.

— Глаголив аз із співаком Григорієм Сковородою. Мови знає — єврейську, грецьку, латинську; в науках зело управляється — метафізиці, математиці, історії, богослові і протчиїх.

— Чи не тому і голос втратив, що до наук іміє тщаніє?— навмання кинув Розумовський. Професор Ададуров не відповів.

Олексій Розумовський пройшовся по кімнаті, заклавши руки за спину. Думав він про Сковороду, про придворне життя, про брата Кирила, про академію. Почуває він себе недоуком при царському дворі, а тому й гадки не має втручатися в політичне життя Росії. Щоправда, чимало вельмож не без його участі домоглися збільшення маєтностей і чинів. Не за одного замовив слово перед імператрицею. Уважливо поставився він і до свого недавнього колеги по хору Григорія Сковороди, взявши до царського почту, щоб перевезти співака в рідні краї.

Не доїжджаючи кілька верст до українського кордону, Сковорода непомітно покинув кавалькаду імператриці і манівцями попішакував, закинувши чоботи на плечі, в Київ. Більше він цариці і її придворних не бачив і не хотів бачити. Його тягнуло до простих людей, до природи. Він жадав усамітнення і наук. І Григорій дуже скоро відновив навчання в Київській академії. Силоміць на кілька років одірваний од книг, Григорій тепер спрагло прихопився до навчання, не спочиваючи ні вдень, ні вночі. Та йому було тісно і в академії. А тут іще київський архієрей наповратився висвятити богомільного спудея на священика. Все що завгодно, тільки не це.

— Аз глаголю тобі, сине мій, бути тобі священиком!..— сказав, покликавши до себе Григорія.

— Ва-ва-ва... — почав зляканий Сковорода, — ва-ше преос... я-я-я...

Архієрей вилупив очі, нічого не розуміючи.

— Та ти блаженний! — прошепотів архієрей. — Іди собі з богом! А з академії, голубе, доведеться тебе одчислити. Господи помилуй!..

— Ва-ва-ва!...— щось хотів сказати Григорій, але архієрей тільки рукою махнув.

— Ходи здоровий, чоловіче божий!— Сковорода кліпав очима, топтався на місці, ніби не розумів архієрея.— О господи!— підійшов до нещасного, взяв за руку і вивів його на подвір'я.

За оградою на Григорія очікував Феофан.

— Ну що? — спитав насторожено.

— Ва-ва-ва... Йо-йо-йо...

— Що з тобою?

Григорій смачно зареготав.

— Повірив його преосвященство, що я заїка і взагалі з глузду з'їхав. Блаженний, сказав.

— А з академією як?

— Виключили...

— Спотиньга ти можеш таке вичворити, що й на голову не налізе.

— Чому спотиньга? Не хочу я попом бути.

— Куди ж тепер?

— У світ піду, себе вивчатиму...

— В Чорнухи?.. Де ти народився?

— Завітаю й туди.

— Може, через Бране Поле ітимеш... До діда мого завітай.

— А пасіка в нього є? Люблю поле, пасіку під ліском, одинокий куреник...

— Та ніби повернули.

— Повернули? Дивно. Таке рідко трапляється...

Феофан розповів. Григорій Сковорода пожвавився:

— Всякого прихоті водять за ніс, всякого манить к наживі свій біс.

Феофан вирячив здивовані очі.

— Оце добре! — вигукнув.

— Не добре, а сумно,— похитав головою Григорій.

— Слова гарні, ось я про що.

— Слова гарні скрізь і в кожного, та... на язиці медок, а під язиком льодок.

— То ти зайдеш до нас?

— Не обіцяю. Я нікому нічого не обіцяю наперед. Хіба знає пташка, злетівши з гілки, на яку вона потім сяде? А тебе вже, здається, заткнули Христові за пазуху!..

— Ще ні, але, надісь, швидко...

Зненацька Григорій (вони сиділи на лаві під старою липою) підвівся, втяг носом повітря, поморщився.

— Що з тобою? — здивувався Феофан.

— Дух мій велить скоріше піти мені звідси. Прощавай! Може, й не побачимось більше! Не люблю я на одному місці сидіти...— І, більше не кажучи ні слова, показав спину Феофанові.

Спудей зачудовано дивився вслід дивакуватому своєму товаришеві, мовчав. Защеміло серце при згадці про Бране Поле, і Феофан осмілився попросити ректора академії, щоб дозволив навідатися додому бодай на кілька днів.

А Сковорода тим часом поминув Дніпро, помолився на золоті лаврські бані і повільно рушив далі. Біля Броварського лісу вирішив спочити. Відшукав криничку, сів у холодку на траві, витяг хліб і сіль — пообідав. Потім узяв флейту, простягся на траві і почав грати. З голови не виходив чумак дід Петро, про якого так тепло говорив Феофан. До горя людського Григорій не був байдужим. А до чумаків ставився з особливою симпатією. Тому і грав на флейті чумацьку пісню.

— Ой на горі та суниченьки, під горою полуниченьки, пішов чумак у Крим по сіль, а милая у черниченьки...

Пливуть сизі хмари у високому небі, повіває пахучий вітерець, припікає сонце. Який простір, яка краса!.. Попом? Х-ха! Ходити на похорони, відспівувать небіжчиків чи швендяти попід хатами, збираючи хліб і мідяки, щоб потім той хліб поцвів, а мідяки пішли в приход церковний на вино та окости пастирям духовним... Григорій так і сказав Феофанові: «Вони хочуть, щоб я збільшив кількість фарисеїв».

Біжать хмарки, шумить вітерець. Лунко стукає герлига по сухому битому шляху. Григорій перестає грати, на ліктях піднімається, одірвавши од злежаної трави приволожену спину... Прямо на нього іде одноокий чоловік, перекинувши через одне плече торбу, а через друге кобзу. Шапкою, тримаючи її в пошерхлій руці, витирає густі краплі поту. Сиву бороду і сиве волосся розчісує вітер.

— Добридень! — каже старий, впритул підійшовши до Григорія, знімає кобзу і вмощується на траві поряд.

— Добридень, товаришу!

Григорій підводиться, чемно вклоняється старому, бозна-якого віку чоловікові.

— Товаришу, ти сказав! — дивується прибулець.— Хіба і ти старий? Хто ти?

— Григорій Сковорода.

— Сковорода? Не чув про такого. Що не чув, то не чув... Звідкіля ж ти? — І націлює одне око, ще ледве бачить світ божий, на Григорія.— А яке маєш каліцтво?

— З Чорнух я, з Полтавщини... Каліцтво яке? Голова набік, не можу прямо її тримати...

— Так, так... А водички тут поблизу нема?

Від старого Йосипа Кузьменка Григорій дізнався, що на Україні існує кілька так званих жебрацьких цехів з виборним начальником, який має звання жебрацького цехмістра. Найголовніші правила і звичаї, що їх суворо бережуть члени жебрацького цеху, такі: кожен член іменується товаришем; для вступу в цех необхідно дотримуватися певних умов... Насамперед усякий, що має право жебракувати, тобто люди з фізичними вадами, мусить деякий час пробути учнем у старшого жебрака — товариша; його записують до спеціального реєстру, і він повинен вносити у цехову братську кружку певну плату. Строк навчання шестилітній. Але охочі можуть зменшити цей строк, тоді підвищується і плата на рік. Перехід учня до класу товаришів відбувається з певною церемонією. Учня приводять на збори жебраків. Після взаємних привітань цехмістер екзаменує його у знанні молитв, кантів та жебрацької мови і нарікає товаришем. Потім новичок організовує для всіх учту і перший раз сідає як рівноправний у колі своїх товаришів.

Жебрацький цехмістер обирається на невизначений час, найчастіше із сліпих старців; він збирає цех для потрібних справ і для покарання винних, коли вони є. Карають часто тим, що змушують за свій рахунок купувати віск для братської свічі або навіть б'ють палками. Але найбільшим і найстрашнішим покаранням є обрізування торби. Цим винного позбавляють права жебракувати.

Григорій Сковорода слухав уважно старого Йосипа. Це було зворушливо до сліз. Волею долі життя викинуло калік за борт, але вони не згинули у страшному вирі, а знайшли порятунок у колективі. Яка ти, людино, складна у своїй простоті і проста у своїй складності! І Григорій захоплено вигукнув:

— Дякувати богові, що потрібне зробив неважким, а важке непотрібним!

Вечоріло, а двоє подорожніх ішли й ішли, не зупиняючись. Григорій ледве встигав за Йосипом, хоч і був далеко молодшим од нього.

— Куди ми так поспішаємо? — не витримав Григорій Сковорода.

— Притомився? Можна й одпочити. Та вологість чую в повітрі, напевне, й хмари на небі збираються. На дощ заходиться. А на краю Бранопілля хатка стоїть, пустка. Нещодавно ми солом'яну покрівлю підлатали, хатину ізсередини причепурили, солімка там є, затишно. Спочити з дороги можна.

Григорій глянув на небо — на непогодь заходилося.

— Ви зовсім не бачите, чи як?

— Чому не бачу! Землю під ногами видно, і за це хвала всевишньому. А хмари в небі чую, дощ угадую. Великий буде дощ. Ти як хочеш, а я поспішатиму.

До Браного Поля дійшли, коли вже добре смеркло і почав накрапати дощ. У Йосиповій торбині знайшлася свічка, поставили на перевернутий горщик.

— Кип'яточку треба б злагодити,— зсунувся з лави Йосип. — Піду в двір, могилу Купер'янову одвідаю, дяку чоловікові доброму складу, що теплий затишок зоставив нам. А завтра тую могилу причепуримо та й далі гайнемо.— Рушив до виходу. Дощ безжально полоскав забучавілу од спеки землю. Затримався на порозі, перехрестився.— Дай-но посудину яку, води назбираємо. А могилу причепуримо вже по дощі. Не минай, де побачиш, могилки, обклади дерном, коли земля зсунулася, хреста постав нового, якщо старий ізгнив. Турбуйся про мертвого, то й живі про тебе потурбуються.

— А хто він? — виставив під стріху надбите череп'яне горня Григорій.

Брудна вода струмила в посудину. Виливав кілька разів, набирав знову.

— Не жди чистої, набирай, яка є, одстоїться,— зауважив Йосип.— Хто він, питаєш? Купер'ян, товариш наш, жебрак. Ключником був у нас. На кобзі грав, по всіх усюдах бував, по всіх святах новини людям розказував... Людей його. А коли відчув себе недужим, здав цехмістрові гуртові гроші, сказав: «Помирати піду додому, в хату, де пуп під припічком закопано. Прощайте, браття! На тому світі зустрінемось!» А тоді заграв на прощання на кобзі, заспівав недужим охриплим голосом та й пішов... Хотів цехмістер послати двох товаришів, щоб допомогли йому в дорозі чи й при похоронах, та Купер'ян одмовився.

— А співав же якої на прощання? — затремтів голосом Григорій.

— Ось його кобза висить на стіні. Може, вона нагадає.

У печі тріщала солома, шумувала вода в горщику. А за вікном блискало, гуркало і ляпало по вікнах, як просяним віником, дощем.

— Гей, заходить моє сонечко, — почав Йосип, — та й стало примеркати, а вже ж мої та сірії воли, гей, та стали приставати...

— А хіба Купер'ян чумакував, що перед смертю чумацької заспівав? — перебив Йосипа Григорій.

— Чумакував, еге. Та біля озер соляних схопили Купер'яна кримці та й продали в турецьку неволю. Кілька разів тікав з каторги Купер'ян, дак ловили і назад у неволю повертали. Одного разу, повернувши назад із далекої дороги нещасного полоненика, розрізали йому турки п'яти, повкладали туди по жмуту волосся із кінського хвоста та й зоставили тамечки, щоб, коли рани позаростають, не міг далеко ногами ходити. Та Купер'ян був не з тих. Як тільки рани позаростали і потроху, хоч і з болем, що до серця підступав, ходити можна було — утік з неволі, і на сей раз назавжди. Додому прибився, але нікого з рідних не застав. Повимирали усі до одного — батько й мати, жінка й діти. Зосталася хата пусткою. Подався чоловік на Запоріжжя, бо старий був нівроку. Там на кобзу розжився та й пішов по світах. Біда тільки, що ходити не міг довго. Ноги стомлювалися, в п'ятах пекло, наче хто розпеченим гострим шилом штрикав. Що його робити в світі божому? А чоловік добрий, чесний. Зібралися якось ми всі у Броварському лісі та й почали думати-гадати, як лихові зарадити. Цехмістер наш, хай царствує, хоч і сліпий, а таки прирозумівся, що й до чого. Повитягати порадив із п'ят Купер'янових волосся теє, що турки в рани упхали.

Бренькнув Йосип, загучали струни:

Ой уже ж хлопці-молодці, гей, та пора їх випрягати,
Ой ляжу я біля волів моїх сірих та й стану помирати.

Рука безвільно повисла, Йосип зітхнув, з єдиного з тьмяною іскринкою ока покотилася сльоза.

— І що ж, витягли? — не витримав Григорій.

— А то ж як. Наказав цехмістер привести до нього трьох видющих і трьох невидющих калік і довго розтлумачував, що та як треба робити. Напочатку звелів нагріти золійник води, щоб одпарити та до білого снігу одмити Купер'янові ноги. Потім ножі гострили та в окропі одмочували, аби нечисту силу з ножів тих позганяти. А тоді дали Купер'янові аж дві кварти горілки — сп'янів і заснув. Поклали затим чоловіка на живіт, ноги й руки до дерева поприкручували. І почали...

Ой приходить дівчинонька, гей та гей, солі купувати,
Ой приходить чорнобрива, гей та гей, жалю завдавати.
Ясні очі з чумакових, гей та гей, сивих очей щезли,
Бо вже його молодого, гей та гей, до гробу везли

Бралося за північ, коли двоє подорожніх, повечерявши сухарями і запивши окропом, полягали на лавках попід стінами спати. А ніч не переставала гуркотати, і жалібно сама собою озивалася зо стіни дідова Купер'янова кобза до невмолимої у піднебессі стихії, неначе вмовляла не будити перетомлених з дороги людей. Перед світанком розпогодилось — Григорій і Йосип були на ногах. Опорядкувавши Купер'янову могилу, розійшлися в різні боки, щоб ніколи більше не зустрічатися.

Григорій наважився, перше ніж рушати до Чорнух, навідати Феофанових родичів, про яких так багато і з таким теплом говорив його недавній товариш — спудей академії.

В обійсті Турів ще спали, коли Григорій несміливо відчинив скрипучу хвіртку.

XXII

Поки чумацька валка мандрувала в Крим, з-під Криму до Чигирина, знову до соляних озер та до Казки, то й літо минуло і в гості завітала прохолодна, з приморозками осінь. Треба поспішати. Та Левантина затримала на кілька днів чумаків, вона хотіла справити поминки. Відмовити дівчині не наважився ніхто.

— Саливон Вовнига на осінь мав приїхати, якби знав...

— Який Саливон? — звівся з лави Карпо Півторалиха.

— Лоцман. Як тільки цієї осені не приїде, то наступної неодмінно... Наречений мій.

Карпо чухав за вухом, невидющими очима дивився у вікно. Сказав Данилові:

— От що, чумаче-бурлаче, поїду на пороги і я. На Запоріжжя повертатися мені ніяк, у Крим з чумачкою до часу потикатися заказано... Лоцманувати подамся. Доточу гроші до тих, що маю, а тоді вернуся та й вростатиму в землю на хуторі... Дочку розшукаю. А поки що наглянь за нею ти. Та вона, здається, непогано прилаштована. Як-не-як, а Розумиха із селян, в обиду дівчину не дасть... — Дружньо вдарив правицею Данила по плечу, сказав рішуче: — Поїду. Зараз-таки й вирушу.— І, не зволікаючи, почав збиратися в дорогу.

Під цю розмову нагодився Нечипір. Він чув останні слова.

— Не барися ж тільки, Карпе, бо така вродлива дівчина, як твоя Степанида, потребує батькового ока, коли материне заплющилось. Не гайся там на тих порогах.

— Не загаюсь!

Потис руки чумакам. Пішов.

Вересень стояв сухий, з колючим вітерцем, криваво-жовтим листям на деревах. За ніч видолинки щедро засівалися сивими заморозками. Літо старіло. Такого ото ранку і рушили чумаки в дорогу до Браного Поля. Усі в кожухах, окрім Яська Гненного, усі в чоботях, окрім Матвія Рослого. Карпо подався на пороги.

— Либонь, таки на дощ навертається, та ще й затяжний,— сказав Нечипір.

Хмари по небу бродили важкі, олов'яні. Вони то опускалися нижче, то піднімалися густою тінню високо над головами, гасили сонце. Тоді ставало темно, як смерком. Давно попереліталн птахи у вирій, сиротливо стало в степу. Їхали. Поскрипували мажі. Ревіли воли. В повітрі прохолодно. Хапався віяти північний вітер. Громадив хмари одна до одної, неначе сіно копичив.

Валка ішла степом, добиралася до того самого дуба на могилі, де чумаки поховали сивого кобзаря і його поводатара. Тримаючи коня за повід, до Яськової паровини надійшов Данило.

— Чого це, Яську, воли твої засумували? Чи сам ти не хворий часом? — спитав.

— Наче й не болить нічого, а то жарко, то холодно... І ноги ледве волочу... Встав оце, щоб розходитися...

— А очі блискучі, — приклав шорстку долоню до лоба. — Та в тебе жар. Вилазь на мажу і лежи. А я тебе горілкою з полином напою.

Але на мажу Яська вилізти уже не міг.

— Помру я. Ох, смерть моя!

— Ще цього не вистачало!..— виказав невдоволення Яків Момот, навіть сплюнув. Данило оперезав Якова лютим позирком.

— Не помреш, виживеш,— заспокоював Матвій.— Я он босий, та й то не горюю, хоч і снігу жду в дорозі.

— Воли плачуть... — шепнув Павло Повело, штовхнувши під бік отця Танасія.

— Воли?

Кілька верст ще можна було б і проїхати до вечора — вирішили зупинитися біля могили старого кобзаря—Яська таки важко занедужав.

Босий Матвій узявся ладнувати убогу вечерю, сказавши усім, що запаси їхні на дні — пшона не більше як на два-три тагани, сало вийшло, сухарів обмаль.

— Зате солі багато, — не журився Павло. — Вприкуску, вприсипку і так шматками. Не пропадемо...

Недужого принесли до вогнища, поклали на щойно скошене степове сіно, накрили кожухом. Булькала в казані рідка каша без закришки, стогнав, поклавши голову на важницю, Яська. За хворим наглядали всі.

— М'ясця б йому,— згадав отець Танасій про півня,— доберемося уже й без нього. Га, Нечипоре?

— Заріж, Даниле. Чоловік діло каже. Може, й пособить...

— Не чоловік, а піп,— нагадав Павло. І одразу відчув господнє на лобі знамення, хрестом отця Танасія сотворене.

Недужий Яська не чув сумної, ніби щойно про нього складеної пісні, він тільки стогнав увесь час та пашів жаром. Від їжі одмовився — півня зарізали марно. Отець Танасій, на що вже охочий до курятини, порадив загорнути м'ясо в шматину, може, вночі чи рано з'їсть. Так і зробили.

По вечері почали ладнатися на ніч. Яськові не легшало. Його кидало то в жар, то в холод. Накривали, чим було, підстеляли під боки сіна, перекладали з боку на бік. Отець Танасій кілька разів тикав під ніс засмаженого півня, але наміри доброго чоловіка були марні — Яська від їжі відмовлявся. Тільки пив багато і то лише воду.

Вранці Яська Гненний віддав богові душу. Затіпалися струни, заголосила кобза в Павлових руках:

— Ой ви, чумаченьки, ой ви, молоденькі, ой ви, люди, на все гожі! Ой подаруйте мені, молодому, домовину з рогожі!

— Згодилися і гвоздики, нехай йому...— шепнув синові Нечипір.

Викопали яму, перенесли Яська Гненного до дуба, поставали округ, познімали шапки — прощай, товаришу, прощай, побратиме!

— Недаром і Гненний прізвище чоловікові...— не втримався Павло.

Перед тим, як опускати Яська в яму, Павло став на коліна біля його узголів'я, скинув з нього шапку і надів свою. Поцілував у лоб, схвильовано видавив:

— Передай на тому світі шапку старому кобзареві, щоб не думав, що я на його добро поквапився. А твою шапку, вибач, брате, я діточкам твоїм віддам... Паровицю в цілості дружині твоїй доправлю...

— Кінчай, раб божий Павле! — зворушливо мовив отець Танасій, ніжно доторкнувшись до його плеча.

Спустили в яму, засипали землею. Амінь. Кобза старого кобзаря стояла під дубом. Яків Момот необережно оступився, змахнув руками, наче чорногуз крилами, але не злетів, а важко гепнувся усім своїм тілом і розтовк її на маленькі друзки. Усі ахнули. Павло Повело безцеремонно схопив Якова, одкинув убік і почав збирати рештки кобзи в полу кожуха — з очей натрушувалися на свіжозрихлену землю сльози.

Низько поопускали голови Яськові воли, сумні чумаки ішли поряд зі своїми паровицями, мовчали. Скільки того віку дано людині, а як багато напасті на її голову — хвороби різні, розбійники, пани... Кожен думав про своє — про життя і смерть.

Їдуть чумаки, сумно поскрипують мажі, над головою заплакане, посіріле небо. Їдуть чумаки з Криму додому. Спиняються на обід. Не каші, а ріденького кулешу наварить товаришам Матвій. Журлива, як осінній степ, розмова крутиться навколо небіжчика. Ще раз жалкуватимуть про наглу передчасну смерть Яськову і замовкнуть до вечора. А під осінніми зорями справлять по ньому убогу панахиду та й забудуть до часу.

— Чи він же нічого так і не сказав перед кінцем? — спитав Павло у Матвія, коли той розливав куліш.

— Нічого. Сон, правда, розказував.

— Що ж йому снилося? — допитувався Яків Момот.

— Не пам'ятаю. Голова в мене дірява, чи що, нічого в ній не тримається. З чого б ото, отче? Ви чоловік учений, розкажіть...

— Гм, з чого!.. Од бога так уже... — відповів невпевнено.

— А бог же як зробив, що один, почувши, усе як у жмені держить, а в другого пусто...

— Мудре твоє, комахо господня, запитання. А все ж спробую... От, скажімо, побачив ти мишу... Мала така,

з мордочкою, з вушками і з хвостиком... Побачив і поклав ту мишу на пам'ять...

— Куди, куди? Як це?..

— Гм, так... От, скажімо, у голові в тебе є чимало порожніх коробочок... Побачив ти мишу і поклав у коробочку.... Лежить там собі миша, і ти про неї завжди пам'ятаєш, не сплутаєш її із свинею, скажімо, бо свиня лежить у другій коробочці.

— Як у хліві...

— Га-га-га!..

— Чого іржете?.. А в третій, скажімо, блоха сидить, а в четвертій...

— У бідного, виходить, в коробочках самі блохи і совісті трохи, а в багатого свиньми та гноєм голова напхана...— взявся доповнювати отця Танасія Павло.— У Якова, скажімо, п'ятнадцять коробочок і в кожній то бик, то корова, а гайна того... Нема, щоб узяти та й вичистити... Хіба помогти, Якове?

— Тьху!— розгнівався Момот.— Сам ти з бугаєм у голові!

Воли спокійно паслися. За ними наглядав Павло. Інші чумаки мирно хропіли,— адже це вже землі Бориспільського полку, а незабаром ніжинські почнуться. Спали. А коли проснулися — ах! — все навколо було біле. Після зелених трав — біле, після голубого неба — біле. І холодно. Натрушувався сніг спокійно і впевнено. Напашені воли полягали на спочив, задрімав і Павло, дивлячись на них. Прокуняв недовго, а коли лупнув очима — вомісто волів по степу ходили білі ведмеді.

— Ото зрадіє Матвій.

Отець Танасій лежав голічерева під відкритим небом, сніг обліпив увесь його волосатий лик. Чоловікові, певне, снився страшний сон, бо він захлинався, викрикував навівіть:

— Ізіди, сатано!

— Ку-куріку! — зарепетував Павло Повело вомісто півня. Посхоплювалися чумаки. Досуха повитирали волам шиї, рушили — затримуватися ніяк.

Навколо безлюдно. Голо. Біло. Чумаки сидять на паплішках, погейкують. Один лише Матвій Рослий склав ноги по-турецькому, вкутавши їх у поли кожуха. Данило зліз, пішов поряд з мажею. Порівнявся з Матвієм.

— Не шкодуєш, що чоботи у шинкарки залишив? — спитав.

— А чого їх шкодувати? Доїду! Не першина. Та й погуляли ж ми тоді...

В стороні од чумацької валки показався курінь.

— Баштан!— вигукнув Матвій і скочив з мажі.— Наглянь, Даниле. Може, на кавуни розживусь.

— Ти ж босий...

— Скоріше справлюсь,— гукнув, не озираючись.

Здалека Данило бачив, як з куреня вийшла людина, винесла оберемок сіна, кинула на сніг. Бачив, як сів на те сіно Матвій, підібгавши під себе ноги. «Гріється»,— подумав. Отаман спинив валку, щоб глянути, чи не понатирали воли шиї. Час уже й рушати, а Матвій не йшов. Їв кавуни. Як чумацький кухар, він краще знав, що з харчів у них нічого не лишилося. Їв. Та не забув і про товаришів. Скинув шаровари — все одно без чобіт, зав'язав холоші, поклав туди вісім кавунів і подався до валки, перекинувши ношу через плече. Надбіжить кроків двадцять, сяде, обігріє голі ноги та й знову в дорогу. Данило не стримався — побіг назустріч.

— Шаровари?— здивувався.— Де ти їх узяв?

Матвій розгорнув поли довгого кожуха.

— Тю на тебе! Бігом до мажі!

Натягаючи шаровари, Матвій розказував:

— Баштанник дозволив узяти стільки кавунів, скільки донесу. А в чому?.. Я й прирозумівся...

— Що там тих шароварів у Матвія. От якби Данилові!.. Сходи, Даниле...

Жарти жартами, а Матвієві непереливки. Нечипір почав морщити чумакові постоли.

— А горілки ні в кого не лишилося?

Такий випадок — отцю Танасію не шкода. Зекономив «цівочку» для себе, а віддав Матвієві.

Проїжджали краєм села. Вибігло кілька жінок, просили, щоб чумаки продали їм солі. Матвій не втримався і почав розпродаж. Біля однієї хати Павло Повело перечепився об звалену купу чорного каміння і полетів стрімголов.

— Що це у вас таке?— спитав.

— Камінь якийсь,— розвів руками селянин.— Їздили ми годів отак зо два по сіль, а солі вже не було, торохтія назад везли. Біля порогів я камінь оцей забачив, на цеглу

наче схожий, тільки чорний. Дай, думаю, візьму. На грубу. Додому приїхав, а грубу жінка уже сама зробила...

— Продайте мені.

— Дурно візьми, ще й могорич поставлю.

Павло спочатку пожартував, а потім подумав: «А чому б не взяти, і мені грубу ставити треба». Матвій цілу мажу солі продав — поклали на неї чорний камінь.

Матвій наварив смачної каші — в селі розжилися на пшоно та кусень сала. Останній сніданок у дорозі. Завтра, як на те воля божа...

Коли виїжджали з села, блиснуло сонце, війнув теплий вітерець. Сніг почав швидко танути.

XXIII

Корчиться у тривожних видивах дика розхристана ніч, і шурхає темною сновидою неспокійний вітер. Бране Поле, стріхи обережні кажани, та на бовдурі графа Михайла мов заворожене, але не сплять, шастають від стріхи до Девієра тужливо лементує пугач. Неспокійний сон. Тривожна ніч.

Навіть економ графа Михайла обережно роззирається, ся навкруги, зачувши охриплий голос віщуна смерті, люто підганяє одгодованого на добірному вівсі огира. Змилений кінь раз коло разу губить липке клоччя білої піни, але Гурій безпощадний — він виконує загад графа, він поспішає, і гострі копита безжалісно рвуть, як голодні вовки вівцю, сонну, припорошену осінньою сивиною землю.

Гурій вимчав на бугор, притишив кінську ходу. Чорні хмари, що тримали на своїх вихрястих плечах небесні свічтила, несподівано розбіглися в різні сторони, сніп місячного світла впав на хутір графа Михайла, вихопив його з темряви. Пугач злякано змахнув крилами, полетів.

Глухо заскрипіли важкі дубові ворота, і на подвір'я в'їхав економ. В кімнаті графа ще світилося. Гурій Чорнота поспішив.

— Загад ваш виконано. Меблі, ваша світлість, завтра будуть тут.

— От і добре.

Економ стомлено сів у шкіряне крісло, в якому любила відпочивати пані Аделаїда.

Зачувши шум, до кімнати графа зайшла по-домашньому одягнена — видно, ще не спала — графиня Аспазія. Присіла до каміна.

— Не можу заснути на новому місці,— сказала сама до себе.— Повіки були припухлі, очі червоні. «Плакала»,— здогадався економ. І підхопився для поклону.

Граф Михайло на появу дружини не звернув уваги. Він говорив до економа:

— Світанок скоро. Чи не поїхати нам зараз на прогулянку? Не можу спати. Та й нема на чому. Поки меблі привезуть...

— Темно ще...— буркнув Гурій.

Але граф тільки рукою махнув:

— Поїдемо?

— Кінь мій підбився...— слабо опирався економ.

— Чи мало в мене коней? Мого візьмеш...

Їхали ступою, причаєно беручи неходжену стежку, стримували коней, щоб не будити тиші. Та коні були навчаєні до нічних мандрів безсонливих людей графа ще на Дону, сторожко стригли вухами, вглядаючись у нічну каламуть побільшеними очима. Граф Девієр давив темнотою очі і собі — ніхто навстріч комонникам не прохоплювався.

— Ви когось чекаєте, ваша світлість?— зважився економ.— О такій порі дід Петро тільки ходить — чумаків виглядає.

— А тобі яке діло до того?— гостро кинув граф.

— Вибачте, ваша світлість.

— Вибачаю. І що меблі вчасно не привіз — вибачаю.— Помовчав і додав:— Звісно, на перший раз.

— Більше такого не повториться, ваша світлість. Але куди ж ми їдемо? Вибачте...

Далі справді їхати нікуди. Вернули назад.

Вранці відбулася неприємна для графа Михайла розмова з дружиною графинею Аспазією. Господар ніби виправдовувався:

— Та ви, ваша світлість, стаєте підозріливою. Це шкідливо для здоров'я. Невже я не маю права виїхати на прогулянку, коли мені того хочеться?

— Не в тому річ, ваша світлість...

Однак таке звертання звучало іронічно, губи графині Аспазії здригалися.

— А в чому? В чому, нарешті, я вас питаю!— підвищив голос Девієр.

— Ви лишень, батечку, не кричіть на мене. Це я маю право на вас кричати.

— Ви?

— Запам'ятайте, ваша світлість.

— В чому все-таки справа, прошу пояснити. Я нічого не розумію.

Графиня Аспазія мовчки вийшла з кімнати і за якийсь час вернулася з листом в руці.

— Передайте, ваша світлість, полковнику Божичу. З Дону. Братик ваш сповіщає про генерала, у якого ви зволили украсти золотий сервіз.

— Перестаньте! Це брехня!

— То чого ж ви кричите!

І графиня Аспазія, круто повернувшись, вийшла з кімнати.

Граф Михайло прожогом кинувся до дверей, причинив їх і рвучко розгорнув папір. Перебіг очима по рядках і весь пройнявся дрібним дрожем. Цокотіли зуби — міцно стиснув щелепи. Та-ак! Ще цього не вистачало. То що ж робити? Що робити?— запитував сам себе подумки. Але відповіді не знаходив.

Хвилювався. Ходив. І говорив сам з собою. Коли б людина казала усе, що думає, навіть найрозумніша, — її сміливо можна було б запідозрити в тому, що вона божевільна. От, наприклад, є на світі Уляна. Панна Уляна. Графині Долгорукової подруга. Він, граф Девієр, не проти того, щоб одружитися на ній. Ближче був би до графині Долгорукової, а значить, і до трону. Але чи обов'язково це знати комусь? Так-так, навіщо знати?

А гарна все-таки Уляна. Графиня Уляна. А полковник...

Граф кличе в думках до себе полковника, каже пихато:

— Полковник Божич?

— Так, ваша світлість!

— Ти — свиня!

— Свиня, ваша світлість.

— Недорізана свиня. Моє Бране Поле. Чуєш?

— Чую, ваша світлість. Ваше Бране Поле.

— Іди! Покличте генерала!

Піддані з півслова знають якого.

Потім черга доходить і до графині Аспазії. Графині? Нема такої графині! В келію її! В монастир! І вдень, і вночі не випускати! Їсти подавати через вікно!

— Ваша світлість,— осмілюється графиня Аспазія.— У мене діти...

— У келію! В підвал! Багато ти знаєш...— махає рукою.— Свиня полковник... А графиня Уляна гарна...

З нетями графа Девієра виводять чиїсь лункі кроки. Граф щулиться. Відчиняються двері, входить графиня Аспазія і кидає прямо в обличчя папір, вихаркнувши з глибини грудей:

— І людину вбили! Вбивці!

Шаркає ногами, б'є дверима.

— Яку людину?

Читає листа, писаного рукою брата: «Полковник Божич прислав гінця з листом до воєводи, щоб той докладно описав, яка причина твого, брате, переїзду з Дону в Бране Поле. Воєвода у нас інший, але про тебе все знав, все написав і передав папери полковниковим гінцем для Божича. Я послав своїх гайдуків, щоб спіймали і привели до мене гінця полковникового, який назвався Йовом, але вони його по дорозі вбили — пручався дуже. Я тоді поспішив написати тобі отсього листа і передаю пакет своїм гінцем. Запам'ятай: ніяких компрометуючих тебе паперів у воєводи більше нема. А я з ним до того ж налагодив дружні стосунки. Граф Антон Девієр».

Бране Поле спати лягало разом із сонцем. Один лише дід Петро ходив, мов неприкаяний, по подвір'ю, вичалапував за село, ставав на коліна і прикладав зморщене прижовкле вухо до прижухлої трави на землі.

— Не чуть, не їдуть!

І знову міряв довгою герлигою стежку до свого обійстя, де на нього в старій перехнябленій хижі ждала баба Христя. Скидав з голови шапку і вішав її на кілок.

— Не чуть, не їдуть!

Білий, мов привид, підкочувався до покуття, ставав на коліна — молився. З печі на старого зиркала баба Христина, сполошно дихала — не спала. Язичок лампади не колихався, горів рівно, тьмяно освітлював старші од діда Петра ікони. Усі з добрих дубових дощок: апостол Петро, Марія-Богородиця з малим Ісусом на руках, Микола-Чудотворець, Зосима і Савватій, кілька інших дощок, на яких важко розібрати, чи було там коли що-небудь намальоване. Навіть Феофан свого часу радив дідові зняти сі ікони, спалити і замінити іншими. Старий нагримав тоді на богохульника і вигнав з хати.

Молився дід ревно і довго, аж поки в хатині світлішало — то виповзав на небо молодий місяць, кидав на віконце жмут світла, і божі лики яскріли, ніби аж усміхалися чоловікові.

— Господи милосердний, прости і помилуй нас, грішних!— шепотів. А потім уже не молитву, а прохання виговорив, як раб із паном, як підлеглий з державцем, просив, словлював святому своєму заступнику апостолу Петру, як може просити літня людина, щиро і просто:— Верни мені сина і внука, господи, одведи од них хворості, одверни і заступи силою своєю, не введи їх во іскушеніє...

Слова разом із сльозами падали на долівку, гарячі, як жар. Одна ікона матері божої, яку нещодавно виміняла на ярмарку баба Христина за курку, блищала свіжою фарбою. Дід Петро молився, бив поклони, прикладав старечого поморщеного лоба аж до самої долівки. Раптово лампадка згасала. Дивився на ікони — нічого не бачив. І в сей мент хтось ударив по шибці так, що вона бренькнула і вилетіла з віконної рами, а по іконі матері божої пробіг щербатий серп місяця.

— Боже мій! Невже вони в неволю турецьку втрапили?

Дід Петро з нетерпінням чекав чумаків, щоб словом підсобили яким, порадили, що далі йому чинити. Дві супліки оддав у Глухівську канцелярію і в руки самої імператриці, турбувався про пасіку та про козацькі вольності для бранопільчан, а яка з того користь. Пасіку, правда, вернули, а про вольності як зав'язано. Пасіку дід Петро продав, щоб не мозолила панам очі,—овечат купив. А вольності не купиш, не продається...

XXIV

Варка жила тривожним, очікувальним життям. На що вона надіялася — сама не знала. Стала неврівноважена: то балакає, що її не переговориш, то спокійна — не дошкулиш, то плаксива, а то весела та безтурботна, що й боже. Неначе пороблено жінці.

Часто, розмірковуючи над своїм життям, Варка згадувала Онопрія Коницького, батька Улянинoго. Чи добре вона вчинила, що віднадила його? І не знаходила відповіді. І така туга обіймала серце, такий розпач, що жінка боялася саму себе, схоплювалася серед ночі з постелі і бігла до людей, до Турів... Замчала якось у клуню, де спала Ганка, підкотилася до дівчини, обняла її, аж та спросонку жахнулася... А коли дошолопала, що се Варка,— сама зраділа, пригорнулася до жінки. Так і заснули.

Часом набігали такі хвилини, що Варка хотіла, аби Онопрій вернувся до неї, зайшов у її господу як хазяїн, розшукав Улясю. Сім'я!.. А може, ніякої сім'ї і не вийшло б. Не для неї тее щастя. Літа ідуть, марніє врода... Перестаркуватих парубків усе меншає, а дівки як із води ростуть та квітнуть. Швидко й зовсім обабитьcя Варка. Не була дівкою, та не була й молодицею, отак зразу з дитячих літ у баби вскочила... Як тут не плакати?..

Хоч би чумаки скоріше поверталися. Чому їх так довго немає! В інших селах по два рази в Крим з'їздили (справлялася), а бранопільчан досі нема. Не так було б тісно серденьку в грудях та тоскно на душі...

Гурій Чорнота часто наїжджав попід вікна Варчині; ще не світало — заїхав і сьогодні. Небо каламутилося хмарами, то й було темно. Економ хотів од хвіртки нагукати жінку, та примітив у вікні вогник, пішов навшпиньки. Глянув і остовпів. Те, що він побачив, скаламутило черству душу економа. Стояв, затаївши подих, і загадався про своє життя сімейне. Хто він? Лакей. Уже он і сивина потоптом по голові його походила, а ні сім'ї, ні дітей. Коли молодший був, пані Аделаїда на прив'язі тримала. А як пристарів... Кому він потрібний такий?

Варка прокинулася вранці, сяк-так зодяглася, вибігла до криниці по воду і — ах! — на призьбі побачила згорбленого чоловіка. Аж одсахнулася від перестраху.

— Ви, Гурію?

— Я, Варко...— Важко став на ноги.

— На роботу прийшли загадувати? То чому ж раніш не розбудили? До півдня, либонь, докочується...— кинула насмішливо.

— Не посмів. Неділя сьогодні. Хай, думаю, полежить, одпочине... Та-ак... Не стукав...— Схаменувся.— А ти по воду. Дозволь, я принесу!

Варка не стямилась, як Гурій вихопив з її руки відро, пішов до журавля. Що це з ним? Приглядалася, думала: «Ледь-ледь на Онопрія скидається. В спину...»

Поставивши воду на призьбу, Гурій попросив філіжанку. А коли спантеличена украй Варка вволила його волю— пити, певне, схотів,— то Гурій запропонував злити на руки, а вона хай умивається Ну й ну! А що їй — хай зливає. Жартома Варка зголосилася злити Гурієві. Потім винесла чистого рушника... «Наче біля чоловіка ходжу»,— всміхнулася.

Настрій у Варки був грайливий, здатливий.

За тиждень Варка дала згоду стати дружиною Гурія Чорноти.

Економ весілля не справляв, одбувся вечерею. Граф великодушно подарував Гурію трохи грошей для збудування власного будинку, графиня Аспазія — дороге коралове намисто Варці. Вечеря закінчилася пізно. Економ був на сьомому небі. Щасливою малася і графиня Аспазія, але не за себе, а за Варку.

Прибувши до Браного Поля, граф надумав перезнайомитися зі старшиною, задобрити, навернути на свій бік. А для цього треба було поспішити до неї, не чекати, поки вона сама навідається до графської господи. Під лежачий камінь вода не тече. І от граф зібрався в дорогу. Напоріг, щоб разом з ним їхала Аспазія, а та в свою чергу взяла з собою Варку.

Вирушили до Глухова двома екіпажами і возом, на якому лежали ціла куфа горілки, угорські вина в барилах, різні їстівні припаси.

У Батурині зупинилися, щоб перепочити. Крім того, пану Михайлу цікаво було поглянути на сю недавню столицю України.

Розташувалися на високому березі Сейму в тіні крислатих віковічних лип. Вірний графський лакей Піт наглядав за приготуванням обіду. Граф Михайло розглянувся навколо, не стримався:

— Аміраблe! Як говорили латиняни — чудово! Тут не гріх і заночувати! На човні підвечір покататься.

В той самий час, як граф Михайло підняв філіжанку, наповнену вином, вдалині показався вершник, окутаний пилюкою. Граф помахав рукою незнайомому, та він і без цього знаку їхав просто на них. Молодий сотник коротко кинув:

— Хто такі?

Граф запросив пана сотника до «столу» на турецькому килимі задля келиха доброго вина. Гонець не відмовився. Жінки з високого берега напували свої очі голубою водою Сейму. Стояли і шепотілися. Чоловіки гомоніли про своє. Нарешті сотник підвівся, а граф Михайло вигукнув:

— Кве дябле!

— Що вони сказали?— спитала Варка.

— Чорт забирай!— переклала Аспазія.

— Що будемо робити, ма шер? У Глухові помер генерал-губернатор, е-е... ну, так... Гонець, пан Арнольд, об'їжджає полковників, щоб сповістити про новину. Ніжинського полковника нема в Глухові. Ага, ще... Генеральна канцелярія відряджає депутацію в Санкт-Петербург, щоб прискорити справу з призначенням гетьмана Малоросії. Вже виїхали Гудович, Ханенко і ще хтось... Такі події. Куди їхати — в Глухів, у Київ чи додому?—запитував граф.

Аспазія порадила вертатися в Бране Поле.

— Чому?

— Оскільки генеральна старшина допоминається гетьманського уряду на Україні, то вона потай рада, що вчасно помер генерал-губернатор, якщо його взагалі не отруїли. Похорони справлятиме для годиться, а ви, графе, не всім полковникам відома особа, приїдете оплакувати губернатора.

— У Глухів не поїдемо. А в Київ?— радів розумній пораді Девієр. Подумав: «Чи не до примирення йдеться?»— Всміхнувся.

— І в Київ не варто їхати. Нікого ж із знайомих там не знайдете,— збагнувши причину грайливого настрою графа, сердито кинула Аспазія.

— Е ні, тут уже моя зверху буде, ма шер! Тож і добре, що нікого із знайомих не знайду. Пересидимо, згаємо час, погуляємо... Бо додому, дізнавшись, що я вже прибув, може завітати гонець, а тоді воленс-ноленс у Глухів на похорон доведеться їхати.

Та не пощастило і тут. За Дніпро подорожан не пустили. В місті — холера. Ні туди, ні звідти нікого не пускають. Вернулися додому. «По-моєму вийшло»,— усміхнулася Аспазія. Граф глянув і сказав подумки: «Потвора».

XXV

Осінній день був ясний і теплий, коли в село з поля примчав Кузьма. Схвильований, гукнув що мав сили богатирським басом:

— Чумаки їдуть!

Шатанина знялася, старі й малі покидали роботу в хаті і надворі, за ворота повибігали. Кузьма виліз на самий вершок груші, щоб далі бачити.

Біля обійстя Турів зібралося добрих півсела.

Дід Петро вихопився з хати зачучманий, ішов підбіжки, накульгував.

— Христе! — гукнув. — А ходи-но сюди! Чого се я, трясця його матері нехай, окривів наче? І нога не болить...

— І-і-і, лишенько! А другий чобіт де?

Дід Петро глянув на свої, а потім на Христині ноги.

— На тобі. Одна нога в постолі, а друга в чоботі.

— Ой людоньки, а де ж мій постіл?

Заплакана біля воріт стояла Марія. Перекочувалася попадя Євлампія з ноги на ногу, міцно тримаючись за верею і стежачи за Левандою, яка разом з Ганкою побігла за село. Замилувалася дочкою, аж сльоза висмикнулася з вузької щілини ока,— виросла дівчина, хоч заміж оддавай.

Момотиха з дочкою, баба Христя із Секлетою, Улита, дід Петро в обох чоботях, але назутих навпаки — лівий на правий, а правий на лівий... Усі рушили за село.

— Бачу, бачу!— загорлав з груші Кузьма. Прислухалися, що ще скаже. — О, якась жінка дорогу перейшла. А дядько Яків її батогом, батогом, аж скрутилася.

— А не вискакуй! Чого спішиш дорогу чумакам переходити? Пересиділа б десь ізбоку,— мурмотів дід Петро.

— Хто така?

— Та не хто — Варка. Там така панія стала, що ну...

— А не співають?

— Співу не чути,— загула якась проворна молодиця.

— Сталося щось,— заговорила Улита.

— Не каркай.

— А де ж се Івга? Дітей поховала, то хоч би чоловіка зустріти вийшла.

Та ось з-за могили, як з води, випливла перша паровиця, за нею — друга, третя...

Дід Петро з виляском якось вигукнув:

— Е-ех, трясця його матері нехай! Лю-у-ублю! — тупнув ногою.— Грай, музико!— Глянув на свої ноги.— А чого ж я чоботи не так?..— Підійшов до попаді Євлампії, яка стояла на горбку, щоб краще бачити, ляснув по широченному заду.— Поступись, матушко, перевзуюсь...

— Ой діду, отцю Танасію скажу...

— Кажи, кажи, та не все...— бурчав, перевзуваючись, дід.— Бо не видно, щоб ти журилася за ним... Он яка пишна та воздобна вивершилася...

Чумацька валка в'їжджала в село. Зупинилася серед майдану. Нечипір скинув шапку.

— Спасибі, браття-чумаки, за довіру та за повагу. Не всіх я привів чумаків з Криму, але моєї в тому вини нема. Бо і я, як самі здорові знаєте, наледве душу богові не віддав. Прощавайте, чесне братове! Не згадуйте лихом свого чумацького отамана. А тепер по домівках!

— Павле, ти ж не барись! — гукнув Матвій.

Заскрипіли, як немазані, мажі, рушили.

— А де ж Яська?— спитала Улита. І сама ж одповіла:— Казала ж я, сталося щось, казала ж.

Отець Танасій не втримався:

— Дондеже-доколи-доки господа гніватимеш, Улито? Аркомо бо глаголом божим — волхвам живим биті не попустітє.

Чотирнадцять Момотових паровиць в'їхало на просторе подвір'я. Люто гавкав з солом'яного даху на возі собака. Яків глянув угору.

— Се що за глум? — І гукнув:— Одарко! Собачої душі душа, се тобі так за сотника? То я йому... А тобі і не те буде...— лютився Яків.

— За якого сотника? Що ти плетеш?

— Не плету, а розплітатиму...

— Розплітай... Он у Яська Гненного всі діти повимирали...

— Наплодив багато та й сам дуба врізав,— невдоволено буркнув Момот.

— Ого! — скрипнув зубами Павло Повело. Кинув ярмо, аж воно репнуло, подався з двору.

Нечипір і Данило пропустили в двір усі сім паровиць. Секлета винесла решето нарізаного хліба, почала роздавати волам. Ганка сиділа на мажі (її посадив Данило) і боялася

злізти — високо. Кузьма помагав Данилові розпрягати волів, заглядав ув очі. Вдарив брата по плечу Данило:

— Виріс ти...

— А я царицю бачив,— похвалився Кузьма.

— Молодець. Яка ж вона?

— Така... — зам'явся хлопець. — Степанида краща. І дідусь Петро бачили.

Однією паровицею Матвій заїхав у двір, випріг волів, пустив пустопаш. На сей час нагодився Павло, удвох одвезли на його подвір'я чорне каміння, виквацявшись, мов чортяки. Матвій забрав свою паровицю.

— А де ж дитя, Маріє? Чи ти не народила?

Жінка зайшлася голосним плачем, упавши на груди чоловікові. Потім почала оповідати.

Павло Повело доправився до Яськового обійстя, спинив покірних волів. Пусткою повіяло на чумака, коли відчинив незамкнені двері і несміливо переступив поріг. Боязко розглядався по хаті, неначе когось шукав і не знаходив. Нема. Нікого нема.

Скрушно заревіли біля перелазу воли Яськові, неначе кликали до себе Павла, щоб розраяв їхню тугу. Чумак вийшов з хати, старанно причинив за собою двері, зав'язав мотузом, щоб вітер собак не понапускав, а людина і сама не зайде. Зупинився, пристояв. Подіркована огорожа похилилася, почорніла, люто вишкірялася на непроханого гостя. Зайшов у хлівець — маленький, бур'яном довгим та блідим поріс. Голодний пацюк прошмигнув у кут, писнув. І більше ніхто не подав голосу. Знову заревіли воли, там, за перелазом.

— Іду! — одгукнувся, як до людей, Павло Повело. І воли вмовкли, неначе зрозуміли його мову.

Ось клуня. Недавно поставив її Яська, нова. Скрипнув дверима. Шугнув по засторонках вітер. Збудилися кажани, заляпотіли крилами. В клуні нема кулів, нема сіна, нема соломи. Навіть підметена. Хто і коли підмітав її? Може, Ївга, чекаючи на чоловіка з Криму, привела до порядку помешкання, щоб можна було заїхати волами, закотити мажу, навантажену сіллю із гостинцями для дітей. Клуня простора, можна заїхати.

Сиротливо Павлові — плакати хочеться. Де ж усе-таки Івга? А у відповідь жебонів говірливий дощ, стукав по солом'яній покрівлі. І свистав у комині холодний північний вітер. Г-гей! Поспішати ж треба — осінь. А там і зима. А хата у Павла недобудована — покроклена тільки та полачена, а про піч і говорити нічого. І полу нема. Ні в чому протопити, ні на чому лягти. Відчинив Яськові ворота, заїхав прямо в клуню, випріг волів і пустив на город. Сякий-такий цурупалок знайдуть, поки сіна пристарається. Де ж усе-таки Івга? Чи жива? Ходив біля чужих волів, неначе біля своїх. Коли б скоріше прийшла! Може, просить у інше село пошнябала, старцює... Коли б... Аби жива.

Городець збігає до берега — сіно некошене, притемніле.

— Шерх, шерх! — взявся до роботи Павло.

Дощик сльотливий, уїдливий. Кожуха залишив у клуні, в самій сорочці косить. І йому не холодно. І волам байдуже. Ходять, як господарі, по городу, соняхи жують, хопту прив'ялену з усячини, головки незібраного маку ламають...

Викосив Павло увесь бережок, сіно попереносив у клуню. Дощ засіявся рясніший. Павло загнав у клуню воли, повитирав досуха спини, поприв'язував налигачами до мажі. Пора й додому.

Та хто його жде. Сам собі господар, сам собі пан. Пройшовся сюди та туди... Ага, згадав. Порозтрушував сіно по клуні з того боку, де не було волів, щоб тряхло (мокре ж косив), почав знімати з передка важницю. Та в сей мент випала торба, туго перев'язана ремінцем по гузирю, м'яко осіла на долівку. Сів на важницю, почав розпалювати люльку. Сипалися іскри з кременю, обпікали душу Павлову, а вогню не було. Довго бив, нарешті-таки спалахнула векелія. Сизий димок потягся вгору. Горобці і кажани приниш-кли. Вже й з півдня звернуло, а Павло сидить, думає... А воли підбирають сіно з землі, кожну стеблинку, неначе відчувають, що вони сироти, що турбуватися за них більше нікому. Розумні тварини раз коло разу кидають вдячні погляди на згорблену, окутану димом людину і спокійно ремигають, продовжуючи одвічну свою роботу. Затишно тут. А там, в подвір'ї, ляпотить холодний дощ і виє безжальний вітер.

XXVI

Граф Девієр у кабінеті сам. За вікном глухо шумлять дерева старого парку — дощ. Бр-р, як там непривітно! А тут у каміні весело потріскують сухі березові дрова, вікна напівзавішені голубими шторами. Господар кабінету відкидається на спинку позолоченого крісла, випростує ноги, заплющує очі.

На Дону граф Михайло мав біля двохсот душ. Землі і люди лишилися за ним, се його фамільна власність, там зостався економ, вірна графу людина, яка наглядатиме за підданими і справно стягатиме чинші. Все це так. Але граф чималу суму потратив на ремонт бранопільського палацу. Грошей на господарстві ще задосить, але й не стільки, щоб поважний господар міг дозволити собі справді розкішне життя з щоденними бенкетами та щорічними виїздами за кордон. Отже, потрібні гроші. А де їх узяти? Граф настояв, щоб його піддані на Дону заплатили чинш за рік вперед. Брати більше — значить настроїти проти себе людей, що інколи кінчається підпалом панського маєтку. Надходження грошей, отже, з донських маєтків графа не передбачалося принаймні протягом року. Се й непокоїло. Бо щорічні видатки графа Девієра складають біля тридцяти тисяч карбованців. Таких грошей не було. А збавляти витрати не хотілося. Тож і опосіли думи, тож і шукав заповзятливий граф виходу з того становища, в якому мимоволі опинився. Правда, у графа було фунтів до ста золота, але який дивак продаватиме золото? Його можна тільки купувати чи придбавати яким завгодно способом, але не продавати. Якби не ота історія з лакеєм генерала, усе було б по-іншому. Чорт, і навіщо тільки він писав записку? І тім — дивно, як вона не розкисла? Адже кілька тижнів бовтало труп у воді, а папір зберігся — лакей потурбувався. Неначе відчував, що саме так і станеться. Граф Михайло згадує...

Похитуючись, добре підпилий граф Девієр підвівся, поставив на стіл золотий келих. Кілька ступнів ступив до виходу, різко повернувся, вхопившись рукою за одвірок, поманив пальцем лакея, штовхнув двері ногою і вийшов на подвір'я. Генеральський лакей поспішив за ним.

— Слухаю, ваша світлість!

Лакей — людина літня, скритна, з хитринкою в очах, з готовністю чекав, що скаже граф.

— Слухаєш? І добре, що слухаєш,— плутав язиком генеральський гість.— І завжди слухайся. Вольну хочеш? — Граф хотів кивнути головою, вона виявилася важкою, ледве не впав.— Пардон!

— Хочу, дуже хочу! — майже скрикнув лакей.

— Мож-жу дати тобі з-зразу, коли...

— Як же ви... Мій господар — генерал... — белькотів лакей.

— Ди-и-и-вак ти! А с-с-казав, слухаю!.. Г-гик! Так от. Я т-тебе к-куплю в генерала, а потім дам тобі вольну.

— За що ж така милість до мене вашої світлості? І чи продасть мене генерал?

— Милість за милість,— загадково всміхнувся граф.— Ми-лість за милість... Зрозумів? Ні, ти кажи, зрозумів?

— Я готовий на все.

— М-м-молодець!

— Та чи продасть мене генерал?

— Ду-рень! Читати вмієш? Читай... — Дав лакею аркуш, написаний од руки.— Графиня Аспазія переписала із часописа «Санкт-Петербургские ведомости».

Лакей схопив папір, схилився над ним. «Желающие купить одного человека из крестьян,— читав лакей,— и хорошего поведения и годного в рекруты и во всякую крестьянскую работу, а сей час лакеем пребывающий Антон Скороходов могут спросить...»

Лакей витер піт з чола, в очах заблищали сльози.

— Се не про мене...

— Як, мо шер, там же написано, Антон Скороходов. Читай ще раз.

— Антон Скороходов...— удруге прочитав лакей.

— Значить, про тебе.

— І в рекрути мене?

— І в р-рекрути...— виструнчився граф.— От-от...

— А що ж робити? — благально дивився лакей на графа, шукаючи порятунку

— Мм-милість за милість.

— Все зроблю... Що треба робити, ваша світлість?

— Од-дійдемо д-далі!. Генерал твій — свиня, негідник, солдафон... Він н-не вміє цінити справжніх людей... Так-ку людину продає, золоті руки.

— Правда, правда,— хитав головою лакей.

— У генерала є,— покивав скрюченим указівним пальцем,— милість за милість? Га, мо шер?

— Тільки так, тільки так,— поспішив лакей.

— У генерала є золотий столовий на дванадцять персон сервіз...

— Єсть! — одразу все притямкнув лакей.— Я його, сей самий сервіз, візьму і віддам вашій світлості, а ви...

— Ф-фу! М-молодець! Саме так і зроби!

— І коли ж ви мене купите?

— Як тільки сервіз буде в мене.

— Буде!— знетямлено вигукнув лакей.

Минуло тиждень чи й два, а лакей з сервізом не приїжджав. Граф непокоївся. Він, хоч і був на доброму підпитку, але розмови з лакеєм не забув. Граф втрачав терпіння — дуже хотілося мати золотий сервіз. Нарешті послав Піта до лакея з листом, в якому чорним по білому писав, що він їде на кілька днів на полювання, а лакей хай бере сервіз і везе йому. Це була перша помилка графа. Писати листа не треба було. Лакей зробив, як велів граф,— дуже йому хотілося вольної.

Другого дня Піт знайшов свого пана в лісі і переказав, що лакей дотримав слова і чекає на нього. Не зволікаючи, граф покинув полювання, разом з Пітом подалися додому, скрутили лакею руки, забивши рот кляпом, прорубали опоконку і дали Антону Скороходову вольну на всі чотири сторони — під лід. Але... записку лишили при ньому. Забув про неї граф. Це була друга його помилка.

Настала весна. Труп лакея виловили рибалки і... знайшли листа цілого-цілісінького в шкіряному капшуці, міцно загузированому. Капшук потрапив до воєводи... Почалося слідство. Пішла погана поголоска про графа Девієра. Один лише воєвода виправдовував графа, одержавши половину генеральського сервіза. Але чутка про графа-розбійника ширилася, її ніяк не перепиниш. Отоді-то граф Девієр вирішив залишити Дон, щоб заткнути пельки зухвалим балакунам.

— Яка необачність! — простогнав граф і розплющив очі.— Крім того, крім того... Яку незавидну роль зіграла графиня Аспазія. Так по-дурному втратити половину сервіза... І через кого, через власну дружину! Через її язик...

Одразу після того, як стало відомо, що рибалки виловили в Дону труп, в гості до графині Аспазії завітала дружина воєводи. Не часто їздила вона, хоч і були знайомі, а це прибула... І графиня Аспазія похвалилася гості, який

вона має чудовий і дорогий сервіз на дванадцять персон. Хто її тільки за язик тягнув? Дурепа.

«Ах, як я вам заздрю, ма шер,— сказала тоді воєводиха...— Дозвольте взяти з собою один прибор та показати чоловікові... Нехай і для мене такий дістане...»

І графиня не одмовила.

З жахом згадує Михайло Девієр свою розмову з воєводою, який зажадав пояснень про утопленика, знайденого листа при ньому і сервіз з чистого золота.

Граф одмагався від усього. Навіть сльозу пустив. У наш вік, мовляв, чесному чоловікові нема ходу. Тільки шахраям довіряють. А на чесну людину намагаються накинути зашморг. А як би сам граф розсудив, коли б мав доказові матеріали в руках? Дуже просто. Не думає ж, будемо надіятися, воєвода, що граф здатний на таке, щоб брудними руки і затикати лакеєм ополонку. Се перше. А коли на те пішло, коли граф, а не хтось інший, пішов на такий крок, коли він, а не хтось інший, писав лакею про якийсь там сервіз (дивно все-таки — граф веде переписку з лакеями!), то невже він, граф, залишив би записку? Та ніколи! Се ж явний компрометуючий матеріал... А записка все-таки лишилася... Значить, записку писав не граф, а хтось інший під його почерк. Отак! Хай воєвода співставить каліграфію, і він впевниться, що граф ніякого листа не писав. Хм! Се смішно — граф, та щоб писав листа лакею.

Воєвода спантеличений. Рука справді інша. Чия? Та... Та... Факт лишається фактом. На цьому можна було б і закінчити розмову, зробити висновок, що граф тут ні до чого, коли б... Воєвода вдається до останнього аргументу.

— На сій тарілці вигравірувано вензель генерала... І ся тарілка... Не хвилюйтеся, графе! Генерал ще не знає, що в нього пропав сервіз, не знає нічого і про записку... Тож...

— Пополам, та й по всьому! Записку справді писав я, тільки лівою рукою. І графині Аспазії — ні-ні!..

— Отсе мужська розмова.

Два келихи міцного вина скріпили дружбу двох людей. Чесно і без ошукання.

Ся розмова графа з воєводою, як жива, воскресла зараз в пам'яті. Загас у каміні вогонь. Треба підкинути дров. Яка втрата, чорт забирай! І з чиєї милості? З чиєї милості, ваша світлість, пані Аспазіє? Дуже, дуже дивуюся з вашої легковажності. Людина турбується, ризикує кинути тінь на своє незаплямоване ім'я, а дружина...

А графиня тепер знає все. Тоді вдалося обдурити, тепер уже ніяка сила не може змусити примирити графиню Аспазію з графом Михайлом, жінку з чоловіком. О, свою дружину граф знає як самого себе. Тепер усі його плани можуть піти шкереберть, тепер він може навіть втратити Бране Поле, якщо про його плутні довідаються і тут. О прокляття!

Сидить граф Михайло, не поворухнеться. Сидить, відкинувшись назад, і думає, думає, аж голова паморочиться від думок.

Найперше, міркує граф, треба зазнайомитися зі старшиною, вподобатися їй, дарунки дати, а потім наблизити до себе і графа Олексія Розумовського. От з ким варто здружитися. Але це не так просто. Краще налагодити контакт з генеральною старшиною... І граф Девієр вирішує негайно виїхати в Глухів. Не може він діяти навмання, не може легковажити своєю репутацією. Починати на новому місці треба розумно і обережно. Навіть скупувати не варто, коли це для справи, для себе. Бо епоха, в яку доводиться жити,— епоха шантажу, хабарів, фіскальства, канчука.

По-дорожньому одягнений граф заходить до кабінету і — о боже! — кого ж він зустрічає? До нього завітав онук дідового брата, який нещодавно приїхав з Португалії і до того ж мав ім'я діда — Емануїл. Отся обставина змусила графа Михайла відкласти на деякий час поїздку, щоб поговорити з троюрідним братом своїм про батьківщину, якої він ніколи не бачив і не знав.

Емануїл Дев'єр був художником, але в Португалії таланту його не визнали, і він вирішив поїхати в Росію, щоб розшукати далекого свого родича і за його допомогою продовжити навчання. Господар був радий гостеві, познайомив його зі своєю дружиною, зажуреною блідою графинею Аспазією. Він сам думав не раз, щоб придбати собі сімейного художника, мав намір пришукувати якогось посполитого, схильного до такого роду занять, хотів навіть послати в академію, де навчали малюванню. Свого наміру граф не встиг здійснити. Безперечно, іменитий господар був радий Емануїлові Дев'єру і, мабуть, найбільше саме тому, що той був художником.

Перш ніж розшукати свого родича, Емануїлу довелося заїхати в Петербург. В столиці йому пощастило — на одному

бенкеті зустрів графиню Катерину Долгорукову, і вона передала листа для панни Уляни. По дорозі Еммануїл прочитав написане — графиня кликала панну Уляну до себе в Петербург. І пробачалася, що коли була з почтом імператриці на Україні, то за клопотами забула про неї.

Еммануїл попросив графа Михайла, коли той буде їхати в Ніжин, щоб передав листа панні Уляні. Граф Девієр безперечно, погодився.

— Чи не можеш ти показати свою роботу? — вихиливши келих, спитав граф гостя.

— З собою нічого я не привіз, але можу,— розглянувся по кімнаті,— вирізати голівку прекрасної господині. Потрібний тільки добрий матеріал...

Граф зацікавився, одсунув келих. Блиснув, як голодний вовк, очима на дружину, аж та злякалася, схопив її руку і поцілував.

— Віват! Ідея...— Господар одкинувся на спинку стільця, пильно дивився на свого родича, про щось розмірковував. Нарешті, ніби зважившись, повільно сказав:— Еммануїле, а чи не можеш ти обезсмертити дорогу мою половину, зробивши її голівку натуральної величини. А коли це вдасться, то я відкрию тобі широку дорогу в академію.

У Еммануїла затремтіли руки.

— Можу. Та найкраще в мене вийде різьба по дереву... Ви згодні? Але мені здається, що цей рід мистецтва мало популярний у Росії.

— Чому ти так вважаєш? Скульптура в Росії прижилася давно, є й скульптурні роботи по дереву... І непогані. От і оживи цей «рід»... Ти не будеш заперечувати, маєшер? — Графиня була згодна. — Прошу тільки голівку зробити натуральної, як я вже тобі сказав, величини. До... ось, до сих пір... — Граф схилився до дружини, перекреслив по талії нижче грудей.

Графиня зареготала — вона боялася лоскоту.

Звернуло з півдня. Шпарко вихопилися на пагорб коні. Боязлива хмарина набігла на сонце. Вкрадливо повіяв з опівночі зрадливий вітер. Дужчав мороз. Напружив голчасті м'язи спінений холод. Підвелася на повний зріст хуртовина, важко, з присвистом задихала, оскаженіло зашамоталася, завищала.

На колеса налипав сніг, і граф пошкодував, що виїхав екіпажем. Зима почалася зненацька. В таку погоду без перепочинку до Глухова не доїдеш. Завернув на подвір'я

полковника Божича. Господаря дома не було. Пані Ксаверія нудилася.

Пан полковник, як справжній шляхтич, на зразок петербурзьких і московських вельмож, тримав у себе низькорослих калмиків, купивши їх у свого попередника за куфу горілки.

Пані Ксаверія зраділа дорогому гостеві.

— Боже мій! Як вчасно, графе, ви прибули! Мені так сумно, що я хотіла дати загад бити калмиків, аби хоч трохи розважитись. Дозвольте вас обняти. Надіюсь, ви не відмовите старшій од вас і одинокій у сьому домі жінці. Давно і безнадійно одинокій... — додала.

— Вітаю, вітаю!.. Але чому ж одинокій? Біля вас панна Уляна...

Пані Ксаверія зітхнула.

— Немає вже панни Уляни.

— Немає? А де ж вона?

Пані Ксаверія передала розмову чоловіка із дівчиною.

Полковник був ласкавий з панною Уляною до того часу, поки не приїжджала на Україну імператриця Єлизавета. Надіявся, що до нього завітає особа царської фамілії графиня Катерина, забере чи бодай потурбується про дальшу долю дівчини. Та цього не сталося. І розгніваний полковник сказав своїй дружині, щоб вона поставила Уляну на місце, перевела на чорну кухню — хай працює, як уся двірня. Пані Ксаверія не наважилася виконати загад чоловіка — встигла полюбити дівчину як рідну дочку. Полковник це зробив сам.

— От що, панно Уляно, досить гратись! Іди працювати!

Дівчина слабо запротестувала, полковник підвищив голос.

— Геть! Геть з мого двору!

І Уляна пішла.

— Так, так! — не слухав граф Девієр, що далі казала пані Ксаверія.— Куди ж вона пішла?

— В Бране Поле, напевне, до матері.

— У Бране?.. А хто ж її мати?

— Варка Неважка.

— Варка?..

Здивована пані Ксаверія не перечила, щоб граф узяв її сани. За кучера сів Піт. Вихопилися за Ніжин. Чули, як завивали вовки.

XXVII

Уляна вибігла надвір, сяк-так одягнувшись нашвидку. В спину лучили образливі слова полковника, випихали дівчину на мороз з теплого затишку. Ішла поспіхом, не оглядаючись, ніби за нею хтось гнався. Дорогу, по якій треба було братися в село, Уляна напитала з осені, збираючись іще тоді навідатися до матері, порозумітися з нею. Тоді вона не раз і не два примічала кожен кущик, кожен завулочок, як і куди прямувати,— тепер це їй знадобилося. Та коли поминула Ніжин і вийшла на околицю, розгубилася. Дороги попереду не було — стелилася рівна рівнина, біла до чорноти в очах, а в обличчя била колючою крупою безжалісна зав'юга. Та Уляна не зупинилася, не вернулася, бо нікуди вертати. В глибині душі вона надіялася, що хтось дужий і сильний неодмінно порятує її. Хто се мав зробити — дівчина не знала.

Спершу Уляна бігла, потім ішла, далі чалапала, як попало, в напрямку лісу із замерзлими сльозами на очах. У ліс! Там затишок, там немає колючого вітру, нема лиховісної крутії. Та от, чи здалося дівчині, почула вона голодне вовче завивання. Се наддало сили, пішла скоріше. Але ненадовго вистачило снаги,— стишила крок, ледве плелася. Ішла не оглядаючись — боялася. Відчувала, що її переслідують вовки. Як собаки гавкають, не відстають.

Згадалася розлючена пика полковника Божича. Як вовцюга — в шерсті, із слиною, що тече з пащеки... І, не контролюючи своїх вчинків, оглянулась. Обернулася, щоб порівняти полковника з вовком, чи справді вони схожі. Аж усміхнулася — їй було все одно. Але те, що побачила, вразило дівчину. Із заметілі, з далини, прямо на двох (вовків виявилося тільки два) звірів щодуху мчав величезний вовцюга, люто гавкаючи на ходу. Се зацікавило Уляну, вона пристояла (вітер бив у спину), щоб трохи перепочити. Обидва вовки, зачувши гавкіт, зупинилися також. Потім... се було неймовірно. Звір рвав звірів. Один з перекушеною ногою побіг до лісу, другий, здоровенний, качався в снігу, а його ще більший рвав на клоччя безжалісно і люто. Це її порятунок — промайнуло в голові. Але хто ж її рятує? Не людина, а звір... Чи не спить вона? Повернулася обличчям у навітряний бік і відчула болючий ляпас— вітер жбурнув у обличчя пригорщею дрібного гострозубого крижаного скла.

— Ах! — скрикнула Уляна і впала знесилена в снігову постіль. І в цю фатальну мить до неї кинувся з гавкотом вовцюга, гаряче дихав у обличчя, лизав щоки шорстким язиком, зубами тяг за рукав, але не рвав і не кусав. Уляна опритомніла, розплющила очі і побачила пса полковника Божича. Се була безмежна радість для Уляни — тепле дихання живої істоти в холодному степу. Собаче дихання.

В Уляни злипалися повіки, їй хотілося спати. Розумна істота ніби навмисне затуляла собою вітер, сиділа в оголів'ї, голосно гавкала на хуртовину і заважала спати. Уляна сердилася, слабо відштовхувала звірину, а пес у сей мент тяг її за рукав, щоб дівчина не лежала. І ще лютіше, до хрипоти в горлі, гавкав і гавкав.

Граф Девієр поїхав на гавкіт і не помилився. Коні налякали пса, і він одскочив убік. А коли незнайома псові людина, вихопившись із кибитки, безцеремонно, як дровиняку, взяла дівчину і поклала на сани, собака підбіг до незнайомого, вдячно ткнувся мордою в його коліна. Та не встиг здивуватися пес, як цей благодійник вихопив канчука і боляче, зірвавши густу шерсть зо шкіри, вдарив його по спині. Собака жалібно заскавчав, одскочив убік і одразу вмовк.

Сани рушили. Граф Девієр напував дівчину горілкою, безцеремонно пригортаючи закоцюбіле тіло до грудей. Вітер завивав. Завірюха голосила. І ніхто не бачив, як плакав безпомічний пес, гублячи гарячі сльози, що падали і замерзали в неглибоких ямках на снігу.

Піт зупинився біля якогось дворища. Граф кивнув головою — розмірковувати було ніколи. Уляна пашіла жаром, вся була, як розпечена жарина. Якимсь шостим чуттям Піт одгадав, куди саме треба завезти дівчину — до одиноких старих людей. Зашамоталися дід і баба, натираючи горілкою, стелили постіль на гарячій печі.

З люб'язного дозволу пані Ксаверії граф Михайло зостався на кілька днів у її домі, поки не вирішить якісь справи з ніжинським війтом. Тим часом Піт на загад графа помчав у Бране Поле. Він привезе подарунки пану полковнику, який за кілька днів має вернутися з Глухова, та інші припаси, щоб перебути в Ніжині стільки часу, скільки треба буде для видужання Уляни.

Посланець не забарився.

— Ваша світлість! — сказав у присутності Божичевої схвильований Піт.— Графиня як жива, тільки жовта дуже, жовта як віск.

Девієр розумів — мова іде про бюст.

— Іди, готуйся в дорогу! Я за тобою!

Піт вийшов. Очі графа Михайла запалали сатанинським вогнем:

— Боже мій, що з нею? — заломила руки пані Ксаверія.— Може, допомогти?.. Шкода, що полковник досі не повернувся.

— Дякую! Спершу поїду сам, а потім...— Попрощався і вийшов.

Рушили з гостинного двору по обіді, зупинилися біля скособоченого будинку старих, де лежала хвора Уляна. Жар спав, молодість взяла гору, дівчина була повна сил і здоров'я, хоч минуло трохи більше тижня з того часу, коли її, непритомну, знайдено в снігу. Граф щедро обдарував рятувальників, побажав залишитися на якийсь час наодинці з дівчиною.

Прибув у Бране Поле підвечір. Вийшла Аспазія поважом, неохоче на людях обняла. В'яло відповів на ласку дружини. Потім пішов оглядати витвір скульптора.

— Дякую! Щиро дякую! — потис руку Еммануїлу.— Ти талант, геній!— Скульптор почервонів.— Ось що, завтра ж їдь до Петербурга. За твою роботу я заплачу тобі щедро, по-родинному.

Португалець Еммануїл Дев'єр другого дня покинув Бране Поле. Спекавшись родича, граф Михайло вернувся в кабінет. Сидів у кріслі, підкидав на руці ключі від підземного льоху,— думав. Нарешті зважився. А чому справді зволікати? Цар Петро, коли його молода дружина Євдокія Федорівна Лопухіна стала йому кісткою впоперек горла, уже через три роки після одруження спровадив царицю в суздальський Покровський дівочий монастир. І не розмірковував довго. То чого ж вагатися? Правда, це треба робити таємно, бо граф усе-таки не цар, та ще й такий, як Петро Перший. У Девієра буде свій монастир, і ось від нього ключі. Келія готова, жити можна...

Граф Михайло вирішує... Кличе до себе дружину, графиню Аспазію, люб'язно вітається, радиться, що вона хотіла б тримати в льоху під будинком... В якому?... Спускаються удвох по кам'яних сходах... Графиня заходить у келію... Граф жартома замикає за нею двері на ключ,

Аспазія жартує також... але дуже швидко переконується, що її обдурено, що опинилася вона в келії не випадково.

Того ж дня граф оповістив усім, що дружина його тяжко захворіла, а через кілька днів — померла: Ні до хворої, ні до мертвої нікого пускано не було... Окрім Піта, який усе знав. Він і привіз одного пізнього вечора домовину. Поклав у неї замість покійної погруддя — витвір Еммануїла, вимостив усяким ганчір'ям подобу мертвої, накрив важким покривалом «тіло», а обличчя — чорною прозорою наміткою. Граф не відходив від графині ні на мить, стояв на колінах, цілував дерев'яний лоб, видавлював сльозу. Тридцять плакальниць завивали всю ніч. Кілька найздоровіших парубків довбали мерзлу землю — рили келію для покійної. Трудився на кладовищі і Данило Тур.

Отця Танасія, коли він відспівав померлу, навіть крізь намітку вразила посмішка небіжчиці, — ніжна і щаслива. Це саме насторожило і Данила. Накладаючи віко, він навмисне торкнувся рукою лоба померлої і остовпів — дерево. Але здивування не виказав. Як там не було — похорон закінчився щасливо. А по тому почалися бучні на все село поминки. Пили і гуляли, співали псалми... До живої, тепер уже не графині, бо вона ж померла, Аспазії в глибокій підземній келії долинали звуки похоронних пісень, і вона нічого не могла збагнути, що діється там, нагорі. Затвердими руками в міцні дубові двері, та її ніхто не чув, ніхто до неї не приходив.

Не минуло й двох тижнів, як граф Девієр мав розмову з Варкою. Йому нетерпеливилося. Жінка плакала, усе ще не вірила.

— Моя дочка буде графинею?

— Так, ма шер, так. Я люблю її!

— А чи не занадто швидко? Що скажуть люди... Почекати б...

— Чого чекати? Не хочу чекати.

— Воля ваша, графе. Не зобиджайте лише сироти...

— Що ти, що ти, моя рідна...— По синовньому обняв граф спантеличену украй жінку, навіть поцілував у голову. Варка пішла розчавлена, зів'яла. Забрела в кімнату і лягла. Жіноче материне серце відчувало щось недобре. Цього не пояснити. Їй би радіти, що дочка за самого графа вихідить. Але радість не приходила. А був жар, були сльози і гіркота на серці.

Чи любив граф Михайло Девієр Уляну? Про це він зараз не думав. У нього був лист від графині Катерини до панни Уляни, і цього листа він віддасть графині Уляні Девієр, а та, як рівна, запросить високу гостю в Бране Поле, або вони вдвох поїдуть до Петербурга... І Бране Поле залишиться за ним навіки, бо для всіх не буде в живих небезпечного свідка його злочинів — графині Аспазії, яка нахвалялася викрити усі його махінації, а це означає звести зо світу графа. Чи шкода йому його колишньої дружини? Ні! Аніскільки! Бо вона ж сказала відверто і прямо, що докладе всіх зусиль, аби викрити графа, пустити його по світу з торбами. О, граф дуже добре знає свою дружину — якщо вже надумала, поставить на своєму. І зробити їй це буде не важко, маючи таку заступницю, як імператриця Єлизавета.

Але чи не занадто граф поспішає із одруженням? Чи не краще привезти Уляну, хай побуде якийсь час при ньому, власне, біля матері. Граф прикинеться перед людьми, що не знає її, потім нібито почне залицятися, проголосить своєю нареченою... Ет цетера, ет цетера. А Аспазія? Ні в якому разі про її існування не повинен знати Гурій Чорнота, бо від нього може довідатися Варка, а тоді, вважай, усе пропало. І потім, потім... Що ж іще? Ага!.. Треба, очевидно, непомітно розкопати могилу і залишити порожню труну. Та хто се зробить? Сам Піт не впорається з цим, а допомагати йому ризиковано. Підкупити когось? Хоча б отого здоровила — Данила, здається? За гроші мужик зважиться на все! У нього нема нічого святого.

Покликав Піта.

— Як графиня? Їсть?

— Плаче... Але сьогодні їла... трохи.

— Звикне... — І, ні до кого не звертаючись, додав:— Привезти Уляну!

XXVIII

Священик отець Танасій щойно повернувся з церкви, скинув рясу і, як звичайний чумак, попихкував люлькою, сидячи на лаві біля стола. Перед ним лежала якась книга з кружалами вомісто літер на сторінках.

— Добридень! Чи не ворожите, святий отче! — гукнув з порога Данило. Господар витяг з рота люльку, сплюнув крізь зуби.

— Чадо нерозумне, се єсть житіє землі нашої. А нарекома книга сія — «Атлас, сочиненный к пользе и употреблению юношества». Тут намальовано, де і як люди живуть, землі всякі записані, моря, окіяни...

— А покажіть, де наше Бране Поле? І де наші з вами обійстя?

— Бране Поле? — здивувався отець Танасій.— Та тут його і близько нема.

— Тю, а де ж воно ділось?

— Мале таке, не вмістилось. Тут велнкі тільки городи та землі показано. А Браного Поля нема. Дивись, чадо нерозумне. Отсе Земля, а округи неї крутиться Місяць, Меркурій, Венера, Сонце, Юпітер, Сатурн...

— А Феофан казав, що круг сонця ми із землею ходимо,— перебив отця Танасія Данило.

— Феофан єретик разом із своїм Коперником. Се він його збаламутив. А богоугодний Птоломей про інше глаголав. Ну, та всі вони черви господні,— і Птоломей, і Тихобраг, і Коперник. Усі вони нічого не знають. Один лише бог відає. Та нічого нам з тобою не скаже, мовчить.

— Чому ж мовчить, аки твар безсловесна. Сказав би, що й до чого, хай і люди знають.

— Аки твар безсловесна? То се ти про бога так? Дивись, Даниле, а то розверзеться земля і впадеш ти в геєну огненну. Краще ти сюди глянь.— Отець Танасій почав перегортати цупкі аркуші атласа. — Ось Польща. Дивись, яка велика. На сьому рисунку Польщі тільки великі міста показано: Варшава, Краков, Біла Церква, Чигирин; по сю рису зелену — Польща, а се — Мала Росія з городами: Смоленськ, Новгород, Севськ, Україна — Переяслав, Полтава...

— Цікаво. Може, почитати дасте?

— Та там і читати нічого. Матушка її гортає, коли безсоння нападе. Пользітельна книжка.— По паузі додав:— Сподобилася господу благовірна моя, що розпирає її в усі боки без ніякого резонту. Уже й робити не може нічого. Наймичку взяти хочу.

— Наймичку молоду чи так, при літах? — усміхнувся Данило.

— Чадо нерозумне, хто ж се таки із доброчесних людей та братиме наймичку при літах? Наймички — діло святе. Наймичка — се янгол небесний, не при матушці Євлампії кажучи.

— А в Леванди з вух уже не тече?

— В одному, слава ..всевишньому,— суш і благодать царственна, а в другому допрежде мокрота обільная. Перестала була, а се знов...

— Так, значить, преподобний отче...

— Преподобний, преподобний...— ніби аж розгнівався отець Танасій.— Зови мене просто Танасій, коли парафіян нема. Люблю я тебе, Даниле. Тобі одному й кажу...— Примовчав і почав старанно пригладжувати і без того пригладжене волосся на голові.— Ти, Даниле, нічого не примітив, як графиню Аспазію ховали?

У парубка заблищали очі — помітив, але нічого не сказав. Бо таке діло, що й до халепи недалеко.

— Нічого нібито...— промимрив, ховаючи очі.

Танасій осміхнувся.

— Ну добре, потім скажеш, вівця господня. Так от, коли я відспівував покійницю, то помітив усміх на її устах. Такого богохульства за мертвими до сього я не примічав. А ти що скажеш? — обсадив очі зморшками.

— Коли я накладав на домовину графині Аспазії віко, то доторкнувся до лоба її. Дерево якесь, а не лоб мертвої...

— Дерево і є. То не покійниця була, а тільки твар її.

— Може б, пересвідчитись? — запалився Данило. Вони були на порозі якоїсь таємниці.

— Як саме, отроче?

— Розкопати могилу та й подивитися.

— Свят-свят-свят!.. Се ж святотатство.

— Правди дошукаться — хіба се святотатство? Кажи, Танасію!..

— Абихом знали тільки про це двоє і не більше,— приклав до губів пальця.

— А як Павло іще знатиме?

— Сей анцибол усім потім розляпає...

— Ви його не знаєте, отче.

Павло Повело спродав Яськову сіль. Наглядав за двома садибами — своєю і сусідовою. Знав, що Івга жива, то беріг двору, майна і грошей. щоб віддати, коли повернеться. А тим часом у своїй дерев'яній, соломою уже вшитій хаті робив піч із чорного каменю. Увесь день трудився, не покладаючи рук. До вечора піч була готова: чорна, лискуча, як ото свіжовимащені чоботи. Обмазюкався весь, як

у млині мірошник (тільки не білим) чорним каменем, уже й не радий був своїй витівці, що взявся не як у людей з цегли, а з чорного каменю піч класти. Та шкодувати було пізно — діло зроблено. За цеглу гроші треба було платити чи самому робити (забарна справа), а це дурно. Тепер лишилося спробувати, чи добре піч тая хату обігріватиме. Наносив соломи, кілька в'язок сухих дров, розпалив.

У печі весело потріскували дрова, чорний камінь ізсередини став червоний — було тепло. Хай сміються, а в ньому узимку в хаті буде як у вусі. На сей мент завітав у Павлову хату Данило.

— Ой чумаче-бурлаче, життя твоє ледаче! — переступив поріг парубок, почоломкався по-приятельському з Павлом.— Чого се ти Яськових волів голодом мордуєш? Ходімо та вкинемо, що там ти припас, та про діло погуторимо.

Як виходили з хати, струна на кобзі голосно бренькнула — лопнула.

— Натопив же ти — загаси вогонь водою, для чого дурно дрова переводити.

Павло послухався і жбурнув у піч решткі води з бадді. Дрова березові ніби й загасли, але враз уся черінь і челюсті взялися полум'ям...

— Даниле! — гукнув що є сили Павло.— Даниле, іди сюди — вода горить.

Парубок вбіг у хату і остовпів.

— Давай ще спробуємо! Тільки здалеку.— Данило скинув кожуха, став збоку, аж біля стіни, взяв баддю, розмахнув нею і влив у вогонь. Величезний язик полум'я вирвався з печі. Данило встиг одскочити в кут. Якийсь мент постояли, здивовані тим, що вся піч узялася жарким полум'ям, і прожогом кинулися з хати. Надворі побачили — горів, як свіча, солом'яний дах. Почули крики «пожежа» — бігли люди, несли воду, лили у вікна.

— Від чого ж вона зайнялася в тебе? — допитувався Яків Момот, коли все нарешті перегоріло.

— Від печі. Камінь зайнявся, чорний отой, що привіз...

— Де ж ти тепер житимеш? Іди до мене на службу. Комірчину тобі виділю, харчі і одежу матимеш...

— Наймитом, одне слово. На, подивись! — Склав дві дулі і ткнув під самий ніс.

— Нещастя я в твою хату приніс,— ніби виправдовувався Данило

— Не ти приніс, а я привіз. Що ж ото воно за камінь такий? — Данило знизав плечима.— Ходім на друге моє дворище. Та й волам їсти дамо заодно. Чогось вони не ревуть...

Та волів і мажі в клуні не було. Гурій Чорнота відігнав у панський двір.

Павло метнувся до засторонка, розгріб сіно і витяг ізвідти шкіряний мішок.

— Ні, єсть!

— Що то?

— Сам не знаю. Хотів роздивитися, та роздумав. Давай удвох.

Зайшли в хату. Посідали на лаві біля стола, почали розв'язувати торбу.

— У справі я до тебе, та, бачу, не до цього тобі.

— Чому не до цього?

— Хата згоріла. Коли ти на нову стягнешся?

— В Яськовій хаті до весни перебуду, а там... — розв'язував торбу.— Яка справа? — Витяг карафу горілки.— О-о-о! Давай вип'ємо за упокій душі хати моєї і Яська, хай йому земля пером.

— Яськові все одно вже. А як житиме Ївга? Були одні воли — і тих немає. За що забрали їх, не знаєш?

— Чиншу за кілька років не плачено.

— Але ж не плачено ще пані Аделаїді, а не графові?

— Все одно, виходить: не плачено панові.

— Ти бачиш, які порядки пішли.

— Не повилазило. Гнуть нас, Даниле, мов ту лозу, додивляються, певне, чи дуже гнучкі. Дід правду каже: треба добиватися козацької вольності для Браного Поля, поки не пізно.

— То чого ж не добиваєшся?

— Хто, я?

— Та хоч би й ти.

— Все ніколи. Та й як добиватимешся? Писати? А кому? І що з тої писанини? Дід твій писав он, а користі з того ніякої.

— Тому, мабуть, і ніякої, що один він тільки й допоминався козацьких прав. А ми потилицю чухаємо. Вип'ємо, чи що?

— Без посудини?

— Хай буде й без посудини, то сіль в очу, то скабка в п'ятці. Трахнув по столу кулаком Данило, підхопився на ноги і знову сів.

— Підеш з нами, Павле?

— Куди?

— Ти кажи спершу, підеш?

— Ну, піду.

— Оце по-моєму. Слухай же, що казатиму.

Плакав, як дитина, Матвій Рослий. Слухав, що йому оповідала Марія, і вухам своїм не вірив. А було так. Як тільки Марія відчула себе непразною, одразу похвалилася сусідам, щоб нараяли, що та як їй треба чинити, аби дитя її було здорове та дуже. Знаючі жінки не скупилися на поради.

— Стережися, не ходи нікуди, щоб, бува, не кинув услід тобі хто печінку, бо дитя все життя запором страждатиме. Якщо ж якась добра людина кине услід тобі шматочок хліба, то дитя ніколи не хворітиме шлунком. Та на порозі не сідай, а то й дитя в час родів довго на порозі стоятиме.

За місяць до пологів обмірковували, хто прийматиме дитя. Марія назвала Улиту.

— Хіба мало жінок, які дітей уже не ждуть? Молодших од Улити, сильніших...— казали сусідки.

— Може, й так,— згоджувалася Марія.— А тільки, якби ж знаття, що дітей у тої молодшої не буде. А як завагоніє раптом вона, тоді дитя моє бабинцем усе життя дратуватимуть. Хай уже...

Улита наглядала за Марією далеко до пологів, заходила майже щодня, вимагала, щоб Марія розказувала, де вона була, що робила, з ким бачилася, про що говорила.

— Нічого такого й не трапилося, от тільки... Ходила я ото на хутір, то й бачила, як кобилу до жеребця привели.

— Боже ж мій, чого ж ти раніш не сказала? — сплеснула руками баба Улита.

— Що ж тут такого?

— Та якби ти перемовчала та не зробила чого слід, то носила б у чреві своєму дитя стільки часу, скільки й кобилиця носить — одинадцять місяців.

— Ой лишенько, а що ж робити?

— Овес у тебе є?

— Нема. А що — вівса наїстись?

— Перед самими пологами набрати в запаску вівса і давати виїсти до єдиного зернятка тій самій кобилиці, що ти ото її бачила... І все минеться.

Усе Марія робила так, як їй казали і радили баба повитуха та знаючі сусідки. І от роди.

Марія розповідає похнюпленому чоловікові — Матвію:

— Як заколе мене, як заріже... Повіриш, Матвієчку, смерті в бога просила, та не прийняв моєї молитви милосердний. Еге. Заріже в животі, заріже, а тоді попустить та й знов... А в печі вода кип'ятиться, вогонь стріляє вуглястими іскрами. Збирає баба Улита ті вуглі, розтирає, пити дає з водою. А воно ще гірше, а воно ще гірше. Знову збирає, примовляючи: «Щоб дитя так скоро вискочило з тісного місця, як сей вугіль із горящої печі». І настій житніх ріжків давала, і коричневою водою напувала — не помогло. Два дні викричала та вистогнала, а на третій, бодай не казати...

Марія піднесла до очей кут хустки, змахнула скупу сльозу.

На третій день народила Марія щось таке завинуте в пузир, що й не розбереш... Баба Улита сполошилася.

— Упир! Істинно упир, як є!

Молода мати трохи заспокоїлася — вона була рада, що перепинився біль. Вона і не дослухалася, чого репетує Улита та сусідів скликає. Поприбігали на гвалт, глянули — упир! Хто ж і не знає краще від них. Народжене дитя в «сорочці» — упир. Не зараз, ні, коли виросте, тоді упирем стане. А люди упиря знати і бачити не хотять. Геть! Геть із сього світу! Он як з упирем треба чинити!

Баба Улита в одну душу — вирити під припічком яму, покласти туди новонароджене дитя та й проткнути осиковим колом. І село позбавиться упиря.

Марія була слаба й безпомічна, їй байдуже до всього і до всіх. Не розуміла навіть добре, що означає народитися в сорочці, що значить проткнути осиковим колом. Кого проткнути — нечисту силу? Де вона в хаті взялася? А втім, нечистої сили хоч одбавляй, повна хата — чорти з хвостами і без хвостів, з рогами і безрогі, з ратицями і залізними віями. Вони, мов оглашенні, гарцають по долівці, по полу, по столі, по стелі донизу рогатими головами. Вони свистять і сміються, кричать і плачуть, вони лізуть на

неї, на Марію, тягнуться до горла, щоб ухопити, стиснути, задушити... Вони вже душать... Один чорт, другий, третій... Марії важко дихати, вона скоро задихнеться і помре... Загине і не побачить своєї дитиночки, янголятка, що народила з таким страдницьким, з таким невимовним болем... Задушать, задушать...

— А-а-ай! — кричить блаженна жінка.— Попроганяйте нечисту силу з хати! А-а-а! Усіх до одного! — кричала страшно, голосно, але не приходила до тями. Вона пашіла і цокотіла зубами од холоду майже водночас. Але найдужче кричала тоді...

Баба Улита не чула відчайного крику породіллі. Вона робила своє діло, як знала і як уміла. Вирила під припічком яму, поклала туди в нерозірваному пузирі немовля, ухопила щойно принесений сусідкою осиковий кіл, з розгону прохромила посередині живе створіння в пузирі, перехрестилася і руками почала загортати яму. Швидко. Краплі поту котилися по лиці. Вона була задоволена, що позбавила село упиря, за се вона ждатиме подяки від громади, від...

Минуло кілька тижнів — Марія очуняла, ждала повернення Матвія з дороги, тривожні бачила сни.

Чутка про упиря розкотилася далеко за межі Браного Поля, завітала аж до Києва. Пастирі церковні переполошилися — святотатство! Убивати плід матері? Церква суворо і категорично виступала проти всіляких забобонів, а тим більше проти таких, коли вони зводили в могилу живу істоту.

До Глухова помчав гінець. З Глухова в Ніжин і з Ніжина у Бране Поле івангородський сотник Арнольд Божич. На той час повернулися чумаки з дороги. Та перш ніж завітати до Матвія Рослого, сотник прийшов до графа Девієра. На розмову нагодився і Гурій Чорнота.

— Що там сталося, чому не доповідаєш? — вдавано сердито спитав Гурія граф.

— З ким, де? — не дотямкував економ.

— Ну, з упирем, чи як його?..

— Знахарка пробила дитя осиковим колом.

— Знаю. Не сама мати?

— Ні. Варка при тому була, розказувала.

— Вони багаті?

— Дві пари волів...

— О-о, одну пару забрать. Щоб у забобони більше не

вірили. Шкода, що твоя Варка там була. Обидві пари волів були б у нас. Усе майно.

— Найкраще,— підказує Арнольд Божич,— коли на когось з багатих посполитих падає підозра, що він займається перелюбством...

— Що ж тоді?

— Священний синод засуджує винного до страти, але потім повертає гнів на милість, смертну кару відміняє, а домагається конфіскації всього майна на користь господаря сих посполитих.

Граф Михайло Девієр аж скрикнув.

— Немає в нас таких? Хто у нас у селі найбагатший?

— Яків Момот... У Нечипора Тура сім паровиць...

Під сю розмову нагодилася Варка.

— Забрать! — жадібно потер сухі руки граф.— Тобто, не зараз, а коли ми цього самого Нечипора з чужою жінкою прихопимо.

— Він до чужих жінок не ходить,— втрутилася в розмову Варка.— І потім, десять волів у Нечипора мої,— призналася одверто.

— Твої? — украй здивувався економ.— Нічого не розумію.

— Позичила гроші Нечипору на цілу батову.

— Ну, добре, ти сам у всьому розберешся. Ідіть до Матвія, чи як його... Воли заберіть... А коли та знахарка убила дитину, то її...

— Що? — похопилася Варка.

— У воді топлять,— підказав Арнольд.— Коли у воді не тоне, значить відьма, а коли тоне — не відьма.

Улита прибігла до Матвія, вигукувала, страхала:

— Не дозволяйте упиря одкопувати, бо оживе. Тоді всім нам лихо. Не дозволяй, Матвію. Не дозволяй, Маріечко! Однієї паровиці позбулися, то й другої позбудетесь.

Матвій шукав лопату. Помітив — до його обійстя наближаються Гурій Чорнота, Варка, отець Танасій і ще кілька дворових людей.

Викопував «упиря» Матвій обережно, не поспішаючи. Руки тремтіли, і сам він — зуб на зуб потрапити не міг. Один з дворових парубків витяг з ями «упиря», бережно поклав у припасені для сього ночви з водою, висмикнув осиковий кіл.

— Хлопчик! — зойкнула Марія і впала як стояла прямо посеред хати.

— Який же це упир? — гаркнув, визвірившись на Улиту, Матвій. — Який, я тебе питаю? Люди! Що ж це робиться!

— Беріть її! — Гурій показав на Улиту дворовим.— До ріки ведіть! З відьмами одна розмова!

Жінку схопили і потягли живосилом з хати.

Данило з Павлом розкопували могилу покійної Аспазії. Працювали, незважаючи на втому, швидко. Земля встигла злягтися, була мов камінь.

— От до чого докотилися — кладовище Браного Поля розкопуємо. Мертвих уночі колошкаємо... Чи не краще було б поколошкати живих?

За кладовищем чи й на кладовищі залементували пси, потім щось гепнуло на землю. Данило і Павло принишкли у низькорослому вишняку. Собаки полоскотали деякий час гавкотнявою язики і вмовкли. Гуп! Ближче причулося. Чиясь тінь відчайно чіплялася за повітря, як потопаючий за соломину.

— Хто то — не упир?

— Упирі міцніше на ногах стоять,— кинув Данило.— Підпилець якийсь. Ще, чого доброго, в склеп упаде.

Гуп!

— Я так і знав. Хай посидить, поки діло зробимо.

Місяць полоснув блискучим лезом густу темряву — стало видніше. Витягли погруддя графині Аспазії. Так і є — не помилилися.

— Засипай землею, та не кричи, бо всіх мертвих попелякуєш. А я чоловіка визволяти піду,— пошептом сказав Данило Павлові і попрямував до склепу.— Агов! — нахилився над дірою.— Чи є там хто живий?

— Не лізь, задушу, я упир! — почулося зі склепу.

По голосу Данило упізнав Матвія.

— Не дурій, своїх не впізнаєш?

— Що ж ти таке?

— Данило Тур, йолопе! Давай руку!..

Надійшов Павло.

— Здоров, куме, як спалося?

Данило підхопив погруддя, пішов.

— І ти тут? Що ото воно за штуковину Данило під пахвою поніс?

— Надгробний пам'ятник покійному прапрадідові ставити хоче. То приносив, щоб примірять. Хороший, кажуть, чоловік був дід діда Петра.

— Коли ж він умер?

— Та, либонь, годів із двісті тому. Гервасій Тур...

— Та й брешеш ти разом з Гервасієм Туром. Знайшов дурня... Щось тут не тее... Двоє з лопатами по кладовищі уночі нишпорять, хвигуру якусь носять, про Гервасія баляндраси точать...

— Про якого Гервасія, що ти плетеш? — не зрозумів Матвія Данило.— Слухай уважно!.. — І розповів про все.

— Та-та-та!..— Матвій аж тепер протверезився.— Коли так, нікому не скажу, хоч би мене й на шибеницю вели. Та й ви мовчіть до часу!..

Данило приплентався додому, коли всі вже були на ногах. Забрьоханий і з підчервоненими, як у кроля, очима, але веселий і збуджений. По двору никав без діла батько як неприкаяний. Щось сталося, здогадувався Данило. Виявляється, що на світанку заскакував до них економ графський, Гурій Чорнота, і вимагав, щоб повернути Варці гроші. Нечипір віддавав воли. Все одно колись розплачуватися доведеться,— по тридцять за паровицю платив. Але Гурій і слухати не схотів. «Щоб до вечора були гроші!»— сказав. Що діяти?..

— Ну, цього треба було сподіватися рано чи пізно. Пані Варка свого не подарує,— вислухавши батька, сказав Данило.— Тільки й горя...

— Степанида приходила, з вечора і до самого рання ждала тебе.

— Степанида?

...

Павло Повело прийшов, як було домовлено з Данилом і отцем Танасієм, до економа і застав його знервованого, злого.

— Ти чого?

— На роботу хочу найнятись. Хата у мене згоріла, жити ніде. Одне слово — одинокий, ні кола, ні двора... Прийміть, службу назначте якусь... Не дайте душі християнській загибнути. Добром прошу, паночку...

Гурій Чорнота узявся в боки. Паночку? Він пан, і чумак йому вклоняється, силу чує. І серце в економа розм'якло.

— Гаразд. Кучером будеш? — Згадав недавню розмову з Варкою, усміхнувся. Вона хотіла мати свій виїзд — коні, карету, кучера...

Гурій розбудив дружину, яка ніжилася у м'якій постелі.

— Виїзд свій маємо. Придбав коні добрі і бричку. А сьогодні нежданo-негадано і на кучера розжився. Павло Повело. Догідливий такий, прислужливий...

Варка знала Павла — балакучий, веселий, на язик гострий. І парубійко нічогенький.

— Не подобається він мені... — блиснула хитринкою очей.— Але робітник, здається, непоганий.

Гурій усміхнувся; що не до вподоби — це добре. І що не перечить проти нього — теж непогано.

— Їздив я сьогодні до Турів гроші правити...

— Уже встиг? Ну й що...— насторожилася.

Шкода було зобиджати цих добрих до неї людей. Та вже все одно. Стала ниткою — плутайся за голкою.

— Грошей, кажуть, нема. Воли оддають.

— То бери воли, про мене.

— Об цім я й хотів з тобою порадитись.

— Моя рада така, як і твоя.

— От за це спасибі. З кожним днем я переконуюся, що ти в мене справжня дружина.

— Справжня, Гурію. Інакшою бути я не можу.

І на сей раз не примітив хитринки у Варчиних очах Гурій Чорнота.

Другого дня вранці послано Павла до Турів по воли з двома графськими наймитами. Шкода було Нечипорові розставатися з круторогими. Не могла зачекати,— картав у думці Варку. Але зробити нічого не міг. Зрештою, так мало й статися. Позичив — оддай.

Павло одвів Нечипора вбік і, щоб їхньої розмови не чув ніхто із дворових людей, сказав:

— Віддай, Нечипоре, із зимівника три паровиці, та й то найгірші. Матвієву пару, ще чиюсь... А їм свої. Не чужі ж люди, то хай краще в них добрі воли будуть, а не в Чорноти.

— Спасибі за раду. Так і зроблю. Але чому три, коли Варка знає, що я за її гроші п'ять паровиць купив, цілу батову?

— Скажіть, що дві ваші паровиці вже забрано, а я потверджу.

— Коли? Чи й надо мною кепкувати надумав?

— Слухайте. Скажіть, що дві паровиці, які були,— одна в Яська, а друга в Матвія — то не іхні, а ваші... А коли Івга вернеться...

— Уже вернулася... Там така краля стала, хоч заміж оддавай. Степанида опікувалася нею. Вивезла до часу з села, щоб із глузду не з'їхала...

— І з нею треба поговорити, щоб потвердила... Та й з Матвієм... Бо що до панів потрапить — не вирвеш.

Нечипір так і зробив, як радив Павло.

Гурій Чорнота послав у зимівник наймита, щоб доглядав три пари волів, які віддав йому Нечипір.

— А чому всього три? — спитав економ. Павло почав пояснювати. Гурій гукнув Варку.

— Хай і так, Гурію. Спасибі, Павле, за турботу і про себе, й про ближніх своїх.

«Догадався, бісова тінь»,— майнуло в Павловій голові. А вголос сказав:

— Для вас, ясна пані, стараюся!

Варка засміялася, впригул підійшла до парубка, поплескала по плечу.

XXIX

Бабі Христі не спалося — ломило кістя (чи на непогодь заходилося), і вона навіть рада була, що є з ким погомоніти. А Степаниді не спалося з іншої причини — вона прийшла в Бране Поле розпитати про батька,— може, хтось-таки та знає, де він обертається. Та й Данила хотілось побачити.

Надокучило їй бути наймичкою, чиїмсь попихачем, заба-глося додому, до своїх людей. Спершу боялася думати, щоб повернутися на Карпів хутір та жити там одинокою, а далі і на це зважилася. Зважилася, бо чужі люди, перед яких опинилася Степанида, почали чим далі, то більшу виявляти над нею владу, намагаючись зломити горду і вільнолюбну душу. Якщо напочатку Наталка Розумиха видавалася Степаниді матір'ю рідною, то тепер стала ма-

чухою. Помалу почала призабувати, хто вона була раніш, тільки богу молилася та дякувала всевишньому, що послав їй благодать земну. А послав не кому-небудь, а Наталці, значить, сподобилася саме вона всевишньому, значить, вона краща за інших, а ті інші не варті такої уваги божої... Дотямкувавшись до такого, Наталка раптом відчула себе справжньою панією, дозволяла собі говорити із Степанидою як з наймичкою, чого раніше за нею не водилося.

І хоч робила Степанида те саме, що й раніш, але робота раптом стала для неї важкою, принизливою. І дівчина вирішила — досить поневірятися, є в мене на кого дивитися, і я знайду того, хто з любов'ю дивився б на мене, а мені було б од цього солодко на душі.

Поробивши все, що треба було зробити, Степанида попросила Олелька одвезти її в Карпів хутір. Олелько сказав Наталці, що він має підкувати коней та ридван у стельмаха підлагодити, бо коли виявиться потреба кудись іхати, то щоб усе було готове. Олелькові не відмовлено — діло таке.

Забрала Степанида тайкома усі свої пожитки і завидна приїхала в Карпів хутір. Але, о боже, жити було ніде, хіба тільки що в льоху. Старий солом'яний дах упав на стелю, а стеля провалилася в хату. І це ж не літо.

— Що будемо робити, дочко? Щоб усе це довести до пуття — руки потрібні, і не одні. Поїдемо, мабуть, назад.

Степанида злізла з ридвана, посиділа на холодній призьбі, витерла сльозу і нічого не відповіла. Сама не знала, що далі чинити. Правду, видно, каже Олелько — нічого іншого не вигадаєш.

— Надвезіть мене до Браного Поля, до Турів навідаюсь, про батька розпитаю в Данила...— І знову сльозу витерла.

— То ми ж можемо до самого обійстя доїхати. На краю села ж вони.

— Але ж це через усе село треба буде їхати.

— Ну то й що, вечір заходить, а скоро ніч. Хто тебе бачитиме?

— Хтось та побачить. А побачивши, подумає, що я на одну дошку з Уляною стала. То й не посватає ніхто.— Витерла сльозу.— Зробіть, коли ваша ласка, як краще.

— Та й я хочу, щоб краще... А що ж з Уляною?

— Хто й зна. Плещуть про неї всяке, буцім із графом

знається. А це до добра не доведе... Данила колись любила дівчина, а тепер он як виходить...

— У всякого своя доля...

— Яка вона в мене буде? — прижур узяв дівчину.— Ну, яка вже є. Поїхали. Зачекайте на мене узкрай села біля хати Купер'янової.

І от Степанида сиділа з бабою Христиною, гомоніла від пізнього вечора до самого ранку, а Данила все не було. Дядько Нечипір зайшов звечора до баби Христини, розказав про батька, Карпа Півторалиха А Данила налаявся

— Ото капосний хлопець, чого ж се його досі?..— Пішов до дверей...— А ти, дочко, зажди. Не водиться за ним такого, щоб довго де засиджувався. Видно, сталося щось таке... Та й те сказати. Як приїхали ми з Криму, то Данило одразу воли на зимівник повів, побув тамечки трохи, поки Кузьма не обвикне, а оце тільки вчора вернувся. Прийде, дасть бог.

— А чого ж він?..— Хотіла сказати: до мене не навідався та про батька не розказав, просили ж. Але змовчала. Та Нечипір одразу спостеріг, що мала на кінчику язика дівчина.

— Негода та я погнали його в дорогу. Дощі сльотаві осінні винуваті, а не Данило.— І вийшов.

Дід Петро до півночі при блиманці постоли морщив. Баба Христина із Степанидою під божником гомоніли.

— Ти б, Христинко, вечерю яку злаштувала дитині, а то тільки парою з рота годуєш. А од цього ситою вона не буде. Еге.

— Не треба, я не голодна. Дякую вам.

— Мо', й справді, Степанидо? — схоплювалася з осло- на баба Христина.

— Та, боже ж мій, не голодна я.

— Сходи, сходи, Христе. Сметанки внеси. Може, і я поласую...

Баба вихопилася з хати.

— Куди вони пішли, діду?

— В льох. Де ж може сметана стояти. Невістка, спасибі, внесла глечичок ік неділі, то й стоїть. Еге.— Видивився на дівчину.— Ану встань, дочко, та по хаті пройдись.

— Нащо, діду?

— Устань, устань, поки баби Христини нема.

Здивувавшись, сповнила забаганку дідову, пройшлася по маленькій хатині сюди та туди.

— Тепер сідай, еге,— задоволено крякнув дід.

— Навіщо це вам? — усміхнулася Степанида, почервоніла.

— Не кажи бабі Христині, ні, боже мій. Еге. Як дві краплі води схожа ти на Гафійку. Як дві краплі, трясця його матері нехай.

— На яку Гафійку?

Почулися кроки.

— Чшш! — приклав палець до губів.— Потім докажу, еге... Або й ніколи.

Увійшла баба Христина.

— Спав би ти, Петре, ніч зайшла, хоч око виколи. Уледве знайшла...

— Та, певно, що ляжу. Перехотілося сметану прокислу істи. Ситий і без сметани. Щасти тобі, дочко!— сказав і поліз на піл.

Світало, коли покинула Степанида гостинну господу діда Петра та баби Христі. Хотіла побачити Ганку, але та ще спала. Вийшла з обійстя і, роззираючись довкола, чи не примітив хто та чи не йде Данило, надбігом пішла до Олелька аж на той кінець Браного Поля.

Наталка Розумиха не примітила, як зіскочила Степанида з ридвана, не заїжджаючи в подвір'я, як чорним ходом кралася до будинку.

Не примітила, але в саду око в око зустрілася з перестрашеною дівчиною.

— Ти?..

— Я...

— Так-так... — похитала головою.— Починається дівуваннячко. Пустилася берега дівчина...

— Ніякого берега я не пустилася.

— Перестань.

— Не смійте кричати на мене! Я вам не наймичка.

— А хто ж ти така? Може, дочка? Тиняєшся по ночах... Ще сього мені не вистачало... Недарма ж і Пантелеймон до тебе добивався. Свята та божа, а на чорта схожа...

Це вже було занадто. Степанида в чому стояла вибігла з двору і пішла в напрямку Карпового хутора.

— Степанидо, дочко! — гукнув Олелько. Але дівчина тільки рукою махнула. Пішла. Олелько підступив до Наталки і розказав їй чистісіньку правду.

— Марно, виходить, образила дівчину. Шкода, гарна

була робітниця.— І накинулася на Олелька.— Та й ти добрий, чого ж не заступився?

— Думав, гірше буде.

— Гірше, гірше...— бурчала.— А що ж тепер чинити будемо?

— Я думаю — догнати Степаниду та назад вернути.

— Не те, не те. Образилася вона на мене. Горда вона. Але щось треба робити.— Проясніла очима.— Ага, ось що. Дожени її ридваном і одвези до Віри. Їй якраз наймичка потрібна. Марно, марно на сироту напалася. Як же я так... Їдь, Олельку.

І Олелько не забарився.

Віра Григорівна зраділа дівчині, навіть обняла. Кілька тижнів прожила у Дараганів Степанида, оббулася, призвичаїлася — жити можна. Скоро студена зима зійде — не холодно буде Степаниді. А як пригріє весняне сонечко... Коли б тільки батько вернулися. А Данило? Як йому вісточку подати, що я в Дараганів? Якщо навідається до Розумихи — Олелько скаже, та й сама Наталка. А як не навідається, чи не застане нікого — ні Олелька, ні Наталки... Тоді весни ждати треба...

До Дараганів зачастив гість, якийсь полковник Шварц. Часто обидва полковники за картами засиджувалися чи вином допізна пробавлялися. Степанида приносила те вино з льоху. Чула, як отой самий гість Дараганів казав у спину Степаниді:

— Майн гот! Яка дівчина!

Про цього Шварца Віра Григорівна розповідала Степаниді, коли вони сиділи якось самі в господі, таке.

Карло Іванович Шварц, як він значиться в офіційних паперах, — німець, виходець з бідної родини. Приїхав на початку сорокових років у Петербург шукати щастя. Він був музикантом, заробляв мало і жив бідно. Безперечно, що Шварц намагався знайти таку роботу, яка принесла б йому достаток. На той час група російських купців підбирала годящих людей для мандрівки в Китай, і Шварц, не затримуючись, поїхав. Повернувся не з малими грошима і міг деякий час прожити безбідно. Та всьому приходить кінець. Гроші розійшлися, мов кола по воді. Шварца прилаштували в Академію наук на роботу, але з дуже малою платнею — прожити на неї він не міг.

Випадково Карлу Шварцу поталанило. Він познайомився з лейб-медиком великої княжни Єлизавети Петрівни

Лестоком. Лесток вбачав у Шварцові людину пронирливу, практичну, а тому і вирішив скористатися з його послуг. Лейб-медик у загальних рисах розповів Шварцу про план перевороту і доручив йому підкупити гвардійських солдат, сприяти Єлизаветі посісти царський трон. Шварц узявся за справу з надзвичайною спритністю і рішучістю. Робота не пропала марно. Переворот закінчився щасливо для Єлизавети і для Шварца. Імператриця подарувала Шварцу великі маєтності і призначила армійським полковником. Це був лише почесний титул — Карл Шварц ніколи не був на воєнній службі. Жив полковник переважно у своїх маєтках в Росії, але інколи наїжджав і в Малоросію.

— Дивний він якийсь! — вислухавши Віру Григорівну, сказала Степанида.

— Скоро він поїде. Маєтності тут у нього невеликі — один тільки хутірець. Потерпи трохи,— розуміюче сказала Віра Григорівна.

— Чого терпіти? Досить нагорювалася! Піду од вас.

— Проти ночі? Краще вже завтра вранці.

— Завтра? — подумала, похитала головою. — Може, й завтра...

Карл Шварц запросив до себе в гості подружжя Дараганів. Поїхали з неохотою, не посміли відмовити.

— Не баріться, Віро Григорівно! — шепнула Степанида, коли Дарагани виходили з хати, щоб їхати в гості до Шварца.— Непокоюсь я чомусь. Так мені додому хочеться.

— Не забаримось,— так само тихо сказала дівчині господиня.

В гостях у Шварца (про це дівчина дізналася пізніше) гуляли довго. Господар настоював, щоб пили більше і більше, вигадував тости, після яких не випити не можна було. А хто не пив, господар ображався, змушував. Особливо ретельно стежив Шварц за Дараганами і начастував їх так, що вони в нього зосталися і на ніч, втративши тяму. А сам Карл Шварц горілки майже не пив, зате води спожив того вечора таки чимало.

І коли аж під ранок знетямлені гості попадали хто де сидів, полковник Шварц запріг у сани коня і виїхав з двору.

Степанида спала тривожним сном — чекала господарів, але їх не було. У хаті вихолодилося — пішла в клуню узяти

дров, щоб розпалити груби. Чула, що хтось під'їхав до воріт — збадьорилася. «Слава тобі господи, вернулися»,— подумала.

В одному засторонку в клуні — сіно для коней, у другому — дрова і всяке збіжжя. Наклала дров, а потім згадала, що й сіна ж треба для коней насмикати. Взяла вила— смикала злежале сіно. І в цей час зайшов у клуню полковник Шварц.

— Гутен морген!— привітався. І скрикнув захоплено:— О майн гот!

— Чого ви?.. Всі приїхали?— спитала Степанида, інстинктивно відчувши щось недобре, бо перехопила незвичайний вогник у полковникових очах.

— Швидко не приїхать. Лягти спать. Ми з тобою один,— хвилюючись, виказував Шварц свою обізнаність з української мови.

І йшов до дівчини.

— Не підходьте!— скрикнула Степанида. Але полковник Шварц не для того їхав, щоб зважати на цноту вродливої наймички.

Боротьба тривала довга і скінчилася тим, що Степанида прохромила вилами полковникові Шварцу живіт. Немов знетямлена, вихопилася з клуні. Шварц, тримаючись руками болящого місця, побіг за дівчиною. Степанида глянула за ворота — сани і кінь. «Тікати!»

Сіла на сани.

— Вйо!

Шварц поспішав нагінці, накульгував, потім спіткнувся і покотився у занесений снігом яр, укрився з головою білою піною.

Степанида мчала, не оглядаючись, у заметіль, тікала від самої себе.

Горда і щаслива, зайшла в материну кімнату Уляна. Варка сиділа сама не своя. Вона довго розмірковувала над долею дочки, порівнювала її з дружиною графа, Аспазією, і їй ставало страшно. Освічена, вихована... А Уляна? Правда, вона ще майже дитя, у неї все попереду. Вчитися буде... Вчитися? А хто її вчитиме — граф? Він і вчену он до моріла, на здоров'я не скаржилася, і на тобі... похорон. Щоб часом і з дочкою такого... Боже, що вона каже?

Гурій і Павло поїхали за покупками на весілля. Уляна з нареченим у кабінеті ведуть розмову... Дай бог, дай бог, щоб і Уляна в люди вийшла... Варка плаче — з горя, з радості?.. Сльози затуманюють зір, чи то вечірні сутінки відобрали очі...

Та от в кімнату вбігає Уляна. Яскравіше горить лампада біля божника, розступаються стіни. І обоє стають щасливими — мати і дочка.

— Доню моя...

— Ви наче не раді?

— Рада, дуже...

— А сльози?

— Горе людське — вічне, а щастя коротке і нетривале. З біди та горя у щастя ступити — блаженство райське, а із щастя в горе — мука смертельна.

— Про що ви, мамочко?..

— Не дай того господи, але...

Суботній день догорів — завтра Уляна з графом Девієром піде до вінця. В неділю...

А граф сидів у кабінеті, думав. Вранці заходив до нього Піт, і граф спитав його про Аспазію.

— Звикає,— відповів.

Тоді покликав Чорноту, поцікавився:

— До Піта ніхто не заходить?

— Здається, ніхто,— згадував Гурій. Він, правда, бачив, як до Піта якось навідувався Павло... Та мало чого може заходити людина до людини. Зрештою, сказав — ніхто, то хай так і буде. А для чого граф звелів йому стежити за Пітом? Що він може йому заподіяти? І що він, цей Піт, робить взагалі? П'є та їжі більше як за трьох споживає... І граф з ним люб'язний...

Граф Михайло був заклопотаний завтрашнім весіллям, а тому і не стежив за Пітом. Зрештою, чого за ним і стежити — для нього Піт і Аспазія не існували. Це були два живих трупи. Не знав тільки граф, що Піт частіше тягнеться до келиха. Зате знав це Павло Повело, а тому вряди-годи запрошував до своєї комірчини, пригощав його щедро.

Підпоївши одного разу Піта, що той захріп, Павло роздобув ключі від підвалу, замкнув лакея і пішов до Данила. Через якийсь мент Матвій Рослий їхав позиченою конячиною до ніжинського війта Тарнавіота.

Невзабарі з попового будинку вилузалися Данило і

Павло, прокралися в Пітову альтанку, а по часі завітали до келії графині Аспазії.

— Не лякайтеся! Ми хочемо вам допомогти. Збирайтеся!

Цілу ніч не спав граф Михайло, сидів у кабінеті сам, зважував події останніх днів. Перед ним стояли вино і горілка,— тягся то до одної карафи, то до другої,— пив.

Думав — чи правильно він робить і заради чого? І доходив думки — так, правильно! Інакше бути не може. І знову тягся до карафи.

Кінчали одягати молоду. Безцеремонно граф зайшов до її кімнати, схопив на руки Уляну і закружляв у танку. Щаслива дівчина реготала, вирівалася — не зверне з півдня, як вона стане законною дружиною пана Михайла — графинею Девієр.

А поки що молодий носив її на руках, як носять дітей, і пританцьовував.

— Та, графе, досить! Встигнете намилуватися!— це мати Уляніна. Щаслива. А пан Михайло, немов божевільний, цілує Уляну в уста, в щоки, в шию, зубами розриває одіж, кусає перса...

У церкві чадно горить множество свічок. Люди прибувають і прибувають. Гості з Ніжина — ціла сотня козаків. В критих санях — сам ніжинський війт Тарнавіот. Сказано — графське весілля. Та ось і молоді.

Граф Михайло Девієр пружно зіскакує з гринджол, подає руку Уляні. Люди розступаються перед вродливою парою. В церкві на молодих чекає отець Танасій. Збуджений. Рухливий.

До вінчання все готове. Отець Танасій у нових ризах, з начищеним хрестом на грудях. Перед налоєм постелено вишитого рушника. Уляна перед самим налоєм зробила кілька дрібних кроків, наче підбігла, щоб на рушник стати першою. Це означало, за її поняттям, що вона завжди буде першою, що триматиме чоловіка в руках.

Дивився Данило на Уляну, горду і неприступну, і на очі почали накочуватися сльози. Він згадав, як зустрічав дівчину в Ніжині, коли їздив на прохання діда Петра до писаря Кулаківського, щоб дізнатися про долю його сліки.

— Здрастуй, Уляно!— ошелешив тоді привітанням.

— Здрастуй! Хто це?— Оглянулася.— А-а, здрастуй, парубче!

— Ти в Ніжині?— Холодок пробіг по Даниловій спині зненацька, не знати з якої речі.

— У Києві. В Ніжин ненадовго завітала,— відповіла знічев'я.

— Не скучаєш за Браним Полем?— спитав Данило. Була в панській одежі, дивилася з викликом, неначе хизувалася — он яка я!

— Нема за ким скучати...— сказала повільно, розглядаючись по боках.

— А мати? Плаче за тобою, побивається. Одне слово — мати.

— А ти слізки витри, розваж — заспокоїться... Чи по губи у ліс сходи...

Кинувся Данило тоді до дівчини: що ти кажеш? Але вона наставила руку:

— Не треба, Даниле. Пізно. Шляхи наші, видно, розійшлися назавжди.

Про що далі говорили — не згадає Данило. Мов каменя вкинула в груди — важко після тої зустрічі стало. «Що ж змусило дівчину покинути село?— розмірковував потім Данило.— Я? Та ні ж, гріха у мене перед Уляною нема. Але ж причина мусить бути!.. Причина, очевидячки, в тому, що полковник обдурив Онопрія, Коницький — Варку, а мати нехотя — дочку... Все це дуже складно — молода беззахисна мати, доросла без нагляду дочка... А життя йде, і он до чого докотилося...»

Молодий і молода тримають у руках свічі, отець Танасій зв'язує графа Михайла і графиню Уляну шлюбною хустиною.

Людей — не протовпитись. Та в цю мить до церкви заходить незнайома сива жінка, уся в чорному.

— Стійте! Стійте!— кричить вона.

Всі озираються. Щаслива Уляна стежить, щоб не погасла свічка, бо це віщує смерть. Затремтіла рука із свічкою в графа, коли почув голос жінки в чорному. Це голос Аспазії. Звідки їй тут узятися? Диявольщина, випив багато — галюцинації починаються! І де — в церкві! Граф заплющує очі... «Це пройде, пройде...»— ворушить губами.

— Люди добрі! Подивіться на мене. Я графиня Аспазія! Я не вмерла... Я!..— зірвала з голови чорну хустку.

— Ах!— чується страшний крик Варки.— Доню моя!

Чиїсь руки, величезні і жилаві, підтримують непритомну жінку, виволікають надвір.

— Вбивця!— кричить Аспазія з піднятою рукою, показуючи на молодого. І граф протверезився... Кинувся навтіки. Уляна, прив'язана шлюбною хусткою до його руки, впала. Граф вибіг з церкви, але на нього чекали козаки.

Весілля розладналось. Графа Михайла Девієра повезли в Глухів. Графиня Аспазія того ж дня покинула Бране Поле. Забрала цінності і поїхала до Петербурга. Вона повезла з собою і погруддя, яке викопали з могили на кладовищі Данило і Павло.

Варка опритомніла. Покинула Гурія. Покинула панські покої і вернулася в свою стареньку хату. Простоволоса Уляна не пускала матір, співала весільних пісень, чекала графа, свого милого Михайлика. Вона ждала, що граф повернеться до неї, візьме її на руки, рватиме зубами одіж і з великої до неї любові кров'янитиме груди. Нехай рве усю її на шматки. Їй тепер все одно. Їй не боляче.

Частина третя

I

Пізнього вечора Карпо Півторалиха на змиленому коні дістався до слободи Половиці. Великий дерев'яний будинок височів на крутому березі Дніпра.

— Ей, хто там? — нагукав стомлений прибулець. І на голос вийшов кремезний літній чоловік з оселедцем на голові і довжелезними вусами.

Це був сам господар, відставний есаул Запорізького війська Лазар Остапович Глоба.

— Хто тут банітує та собак проти ночі колошкає?— добродушно мовив Лазар Глоба.— З добром та мирою чи з обдур'ю та сокирою?

— З миром, батьку, з миром!

— Чи ти ба, синок знайшовся. Ну, заходь, сину, коли не брешеш.

Карпо скочив з коня, попустив попруги. Лазар уважно стежив за незнайомим подорожанином.

— Що й казати, хазяйська дитина. Ну, в хату заходь.— Зачинив за Карпом ворота.— Гостем будеш...

За вечерею говорили про всячину — про Бране Поле, про діда Петра і про Степаниду.

— То Петро живий?— ударив себе по колінах Лазар Глоба.— Молодця, їй-богу, молодця.— А перегодя сказав:— А я думав, синку, що тобі й тридцяти зозуля не накувала, а ти вже дочку маєш на виданні. Скільки ж це тобі?

— Та скоро всі сорок літ матиму. А ви тут самі живете, чи як?

— Чого це самі? Самому, брате, скучно та журно. Не сам, не сам. З бойовими побратимами. Та ще п'ятнадцять кравців — молодиків отаких, як і ти.

— І давно ви тут?

— Ну, про се можна було б і не питати. Яке тобі до цього діло? Прийшов і одразу — звідки та коли?

Садиба Лазаря Глоби була обнесена високим парканом, двір, майже дикий сад упиралися в невелику протоку, на дні якої з одного боку схована була забора. Зразу за протокою простягся продовгуватий острів, який подорожани називали по різному — Монастирський, Богомільний чи ще якось. Вранці Лазар Глоба повів Карпа на острів.

— Тільки дрюка бери, чоловіче, гадів бити. Без дрюка не можна. А щоб не йти просто на оглядини, коси візьмімо, сіна накосимо.

Бралося за півдня, а Карпо і Лазар усе ще бродили.

— Великий острів,— сказав Карпо, коли присіли на відпочинок.

— Сімдесят п'ять десятин.

— А чому він зветься Монастирським?

— Ще до нашестя татаро-монголів стояв на цьому острові монастир. Я тобі місце тільки можу показати, монастиря нема.

— Такий правічний ліс, така трава, така земля, а люди тут не живуть...

— Не пам'ятаю я, щоб жили,— гадів багато.

— Повинищувати.

— З води лізуть. Кажуть, що до цього острова в давні часи князі причалювали, як їхали Дніпром з Києва до Царгорода. Зупинялася на ньому й київська княгиня Ольга, пережидаючи напад печенігів. Єпископ, супутник Ольжин, за допомогою самарських риболовів та ченців, які жили на острові, поставив тут церкву і правив у ній службу божу. Так люди кажуть. Спинявся на цьому острові князь Володимир, краєвидами милувався. Се найбільший острів перед порогами, і служить він для відпочинку. А кілька років тому полковник Самарської паланки віддав острів монастиреві, заборонивши вирубувати прадавні дерева.

— А топити чим же? Жити...

— Хіба хмизу мало? Хай обробляють землю, садять на галявах сади, косять сіно, розводять худобу, полюють на звіра, птицю, ловлять рибу... Та гадів нищать. Роботи вистачить, прожити можна, тільки не лінись... З того он боку ріки, супроти Станового острова та Срібної коси, у Дніпро впадає ріка Самарка. Багата рибою (поставиш весло — стоятиме), по берегах правічні крислаті ліси, множество дичини усякої, мед, віск... Звідси брали дерево для будування Кодака. Течія річки навдивовижу тиха завдяки крутим її заворотам. На сі землі по ріці Самарці часто набігали татари, але годів, мабуть, із сімдесят тому Іван Сірко розбив татар і множество люду взяв у полон. Ти знаєш Івана Сірка?

— Не знаю,— щиро признався Карпо.

— Е-е, козаче! Чоловік сей із простого люду вийшов, а настановлений був кошовим Січі Запорізької. Дужий, хоробрий, меч його не брав. Зачарований, кажуть, чоловік був. Жодної битви не програв. Да-а. А одного разу напав Іван Сірко на Кафу і визволив сім тисяч полонених. Далеко од Криму одійшов, коли чує — гомонять між собою полоненики — не всім хочеться насиджені місця в Криму залишати. Зупинив Іван Сірко війська, каже до полонених: «Слухайте, люди!» А голос мав дужий — далеко чути. Притишкли. Іван Сірко голосніше: «Чую, що не всі охотою своєю на Україну йдуть. Деякі з вас хочуть назад вернути. У Крим під хана. Повертайтеся, не неволю. Хто хоче з нами, козаками, іти далі на ясні зорі, на тихі води та на

милую Україну,— стійте на місці. А хто надумав назад вертати — одійдіть у ліву руч на п'ятдесят сажнів». Зашамоталися люди. Поділилися надвоє, і половина на місці зосталася, а половина у ліву руч на п'ятдесят сажнів одійшла. Махнув рукою Іван Сірко—пішли. Одні на Україну, а другі — в Крим. Кличе-покликає Іван Сірко джуру до себе вірного. Нагукай мені, каже, наймолодших козаків, що в гарячих боях не були. Підлетіли молодики на баских конях, поставали округ кошового отамана Івана Сірка, а з коней не злазять, ждуть. А кошовий отаман Іван Сірко сидить на високому камені, вуса довгого поскубує, думу отаманську думає. Довго сидів, а молодики усе ждали, не рухалися. Нарешті встав Іван Сірко, вихопився на коня: «Козацтво юне! Сило молода! Надіє люду українського! Не були ви в боях жорстоких, не ходили водою на басурмана, не рубалися на шаблях з кримцями, не сиділи на палях і не горіли на вогні!.. Ви бачили, що половина визволених з кримської неволі православних зрадила крові наших праотців, дідів і батьків наших, зрадила, щоб повернутися під ханську руку, щоб там плодити яничар на безголів'я наше. Ідіть, діти мої, порубайте зрадників — чоловіків і жінок, старих і молодих, здорових і калік! Тільки кров'ю вони можуть змити вину свою перед Україною! Тільки кров'ю, чуєте?!»

«Чуємо, батьку отамане!»— озвалися. А Іван Сірко говорить: «Ідіть! А я подивлюся, чи не схибила ваша рука, чи не збладило серце! Ідіть! І пам'ятайте! За що ваш праведний меч карає єдинокровних братів своїх — за зраду Україні! Пам'ятайте і не забувайте во віки вічні!» То не вітер знявся в степу,— то летіли козаки молоді; то не орли-сизокрильці клекотали в небесах,— то козацькі тупилися шаблі об білу кість яничар-зрадників! «Готово, батьку! Усіх порубано! Чотири тисячі, як одного». А Іван Сірко сидить на камені, сивого вуса кусає, думу тяжкую думає. «Чуєте, батьку?»— «Чую!»— Похмурий і грізний кошовий отаман Січі Запорізької їде в долину, де покотом лежить чотири тисячі земляків порубаних. Кінь його сивий похилив голову, обережно переступає через мертві тіла. Кошовий отаман знімає шапку, вітер рве оселедця з голови, відкидає набік. У Івана Сірка з очей течуть сльози. «Добре, хлопці, добре!»— І вже потім звертається до мертвих, як до живих, неначе вони можуть почути вухами, що говоритиме Іван Сірко. А він каже: «Простіть мене, люди,— діти наші, сестри і брати наші, матері і батьки наші,— простіть, бо не я

вас убив, а земля ваша з любові до рідного краю. Не лише українська, а й ніяка інша земля не прощає і ніколи не прощатиме зради своєму народові! Простіть мене!»

Помовчав Лазар, важко зітхнув і сказав:

— Отак, голубе сизий! Мотай на вус усе, згодиться. Про Петра Тура ми от говорили. На Сірка він схожий. Відчайдушний козак був, не рівня теперішнім. Колись він прохромив татарина списом, вихопивши з сідла, і поніс перед себе. Аж тут інші назустріч... То він і другого як тарань на лозину навісив... Не казав?

— Не казав.

— І не скаже. Такий чоловік не буде хвалитися... Ну, давай сіно косити!..

Уподобав Карпа Півторалиха бувалий козарлюга Лазар Глоба. Неначе рідного сина. Своїх дітей не мав, то йому ж і помогти, як не доброму чоловікові. Допоможе. Сам лоцманував колись.

Біля правого берега Дніпра супроти балки Нижньої Саважки витикається невеликий, але скелястий острів Кодацький, до того острова приставали байдаки заморських купців, просили допомогти. Платили, аби провів хто поротами їхні кораблі. Лазар Глоба поможе, аякже. Він сам проведе Карпа до Кодака, сам прилаштує його. Та і йому хочеться навідатися туди — може, востаннє, не молодий!

Водяний млин і валюшу на байдаках та й усе інше господарство на побратима свого залишив, засідлав молодого дженджуристого огира і разом з Карпом рушив до лоцманської стоянки недалеко від першого Кодацького порога.

— А хто їх придумав, отих самих лоцманів, що воно за люди?

— Люди. Такі, як ти оце та я. Козаки.

— А живуть же вони як?

— Сам побачиш — живуть та хліб жують.

В Старому Кодаку було кілька хат і шинок. Людей небагато. Тільки навесні при великій воді туди прибувало чимало заморських купців — ходили по хатах, по кущах, шукали надійних людей, щоб провели їхні кораблі через пороги, називали їх лоцманами.

Сюди ж прибули Карпо і Лазар. Прив'язали коней біля корчми до дуба, пішли шукати Саливона Вовнигу — в шинку його не виявилося. Залишивши коней на знайомого Лазареві многолітнього сухого дідка, перепливли Дніпро і дісталися Кодацького острова. Лазар не помилився — до

пояса голий, велетенських розмірів, оброслий шерстю, як ведмідь, лежав Саливон на гарячому камені, спав. Хропів так щиро і з такою силою, що, здавалося, від цього кам'яний острівок розхитається, покришиться і провалиться в тартарари.

Лазар Глоба торкнув Саливона за плече — спить, перевернув на живіт — анітелень. Линув баддю холодної води на чоловіка — замурчав.

— Кому там життя надокучило?— Сів.— А-а-а! Розбуди чужу жінку!..

— Роботи немає, чи що?

— А таки й нема. Та ні — у шинку роботи хоч одбавляй, але... Шаровари от тільки й зосталися... Пригостиш?

Лазар Глоба без запасу не ходить.

— Готуй посудину.

Лоцман поплескав себе долонями по череву, немов по порожній бочці — готова, мовляв.

— А це що за карпо?

— Ха-ха-ха!

— Ти чого, Лазаре? Карпо, а не чоловік, розбуди чужу жінку, здоровило більший мене!

— А його й справді Карпом зовуть.

— Воно й видно.

Саливон Вовнига чекав повернення заморського каравану, який, на його думку, застряв десь у Києві чи пограбований біля канівських круч.

— Чому так думаєш?

— Тарах Затичка утік од мене. Помічник.

— Тарах? А його ще не вбили, коли він пограбував купецьку доньку і покинув її, голу, прив'язавши до берези?

— Не вбили, я визволив.

Пили горілку, закусювали, вели бесіду. Карпо мовчав, слухав. Все його цікавило. На порогах він уперше.

— Гарна була гречанка. Я старий, а й то оком накидав,— плямкав захмелілим язиком Лазар Глоба.

— Дитя ще воно тоді було. Зараз би ти глянув.

— То вона тут?

— Корабель батька її на Кодацькому порозі розбився, розбуди чужу жінку, на друзки. Дафніс і залишився тут із донькою. Шинок завів, а Діана шинкарює.

— Заміж вийшла?

— Ні. Там така неприступна, що й годі.

— А Тарах же, коли роздягав?..

— Він для такого діла негодящий.

З давніх-давен Дніпро був єдиним шляхом для перевозу вантажів дубами, чайками, плотами, дромонами. Люди, доїжджаючи до першого порога, викрикували:

— Не спати! Кодак! Не спати!

Цей поріг найвужчий. Каміння, перекинуте впоперек усієї ріки від одного берега до другого, тягнеться нешироко на двісті сімдесят метрів стрічкою. Однак посеред порога височать шпилясті скелі, схожі на острови. З розгону вдаряючись у них, вода високо піднімається вгору, а потім падає вниз із страшенної сили гуркотнявою і клекотінням. Тому-то руси проходити сей поріг не наважувалися, а, спинившись поблизу, висаджували на суходіл людей, залишаючи на суднах тільки речі. По тому вони роздягалися, босими ногами обмацували дно, ідучи попереду, а тим часом інші посовували веслами судно з великою осторогою, поки через різні протоки поміж камінням не вигрібалися на плесо ріки. А взагалі купці зважувалися проходити через пороги тільки весною і то на невеликих суднах. Влітку і восени, коли спадала вода, усі судна, які правилися зверху вниз, спинялися біля першого порога, перевантажували товари на вози і везли суходолом аж до річки Сухої Московки, перекладали там усі товари на нові судна і пливли до самого дніпровського гирла.

Село Кодак засноване козаками. В кінці тридцятих років вісімнадцятого століття сюди прийшли перші люди з України.

На лівому, також високому, березі розкинулася Норівка. Це навпроти Старого Кодака. Далеко навколо села розбіглися козацькі хутори Самарської паланки, де сиділи козаки-зимівчани з сім'ями, молодиками-наймитами і пробавлялися господарством. Береги Дніпра по обох боках, починаючи од слободи Половиці, вкриті землянками та мазанками прийшлого люду.

Купецькі судна вернулися з запізненням на добу цілі і неушкоджені. Купці мали справу з шинкарем-греком Дафнісом, радилися з ним, кого взяти за лоцмана, можливо, навіть платили гроші.

— Саливона Вовнигу. Тільки його,— радив Дафніс.— Проведе судна — царапина на обшивка мало-мало не зробить.

Шукати Саливона послали Діану.

— На острова бігай, там. Пропив мало-мало все, шаровар один зостав. Поїде. Гроші нема. Самий душа — овеча хвіст.

Діана з легкістю гірської кози вимчала по крутій, майже прямовисній стіні кам'яній на гору.

— Саливон Вовниг! — нагукала здалека, побачивши трьох чоловіків, не посміла підійти ближче.— Батько кажить — іди! Сорочку вертать буде. Купець є...

— Іди ж сюди ближче!— зареготав Саливон без причини.

— Давай-давай, нема йди.

— А Тарах Затичка не приїхав?

— Нема Тарах. Здох Тарах. Купець є. Давай-давай...

Повернулася і побігла вниз вертлявою стежкою, перескакуючи з камінця на камінець. Карпо високою тополею виріс на краю острова, проводжаючи дівчину до човна.

— Діана її зовуть? На Арзулу схожа...

— Що?— зареготав Саливон.—Кинула жару на серце? Плюнь і розітри, щоб пожежа не знялася, бо нічого у тебе з нею не вийде.— І вже до Лазаря:— Нема, розбуди чужу жінку, Тараха Затички. Здох, каже. Ха-ха-ха! А з ким же я в дорогу піду?

— З Карпом...

— То він же, розбуди чужу жінку, у сьому ділі — баран пострижений! Ха-ха-ха!

— Я йому поможу...

— Ви, Лазаре?

— Завтра вирушимо або й позавтра. Сьогодні я п'яний,— сказав Саливон Вовнига купцям. Одмовився од могорича, узяв стільки завдатку, скільки треба було для викупу одежі в шинкаря-грека і на харчі собі й коням, які правитимуться берегом до дев'ятого порога, щоб ними вернутися назад.

— А ти кінь продавать тут, а купувать там. Дешевше мало-мало буде,— порадив Дафніс. Але Саливон таку його пораду чує не вперше — не згодився. Скільки разів кінь його сам ішов стежкою, то віддаляючись, то наближаючись до води, подавав з берега голос, підбадьорюючи свого хазяїна, Саливона Вовнигу. Ні, такого коня продавати він не буде.

В час, коли купецьке судно мало вирушати в дорогу по

небезпечній порожистій частині Дніпра, на берег зібралися усі жителі Кодака.

— Водою попливете чи суходолом покотите?— спитав Саливон купця.

— Батько кажив, із тобою не страшно. На вода...

Саливон витяг з глибоченної кишені шаровар довгого і тонкого ремінного мотуза. Нагукав Карпа, плюхнулися удвох на короткого човна і почали вимірювати судно з усіх боків. Карпо здогадувався, для чого, але спитав, щоб не мовчати.

— Я всі проходи, буди чужу жінку, на пам'ять нав'ючив. То щоб знати, кудою правитися...

— А як задовгим виявиться?

— Одмовлюсь. Нехай сушею йдуть.

— А завдаток?

— Спасибі хай скажуть, що мало взяв.

— Яка судна мало-мало піде?— хвилювався купець.

— Всі на борт!— скомандував Саливон вомісто відповіді.

— Батька, і я хочічу на борт! Чуєш, батька!— термосила за плече Дафніса чорноока Діана.—Посилай кінь, я кіньком назад приїхать буду.

— А-а, вогонь тобі в серце, хай!— махнув рукою.

Лазар Глоба ні на мить не відходив од Карпа, що обома руками тримався за головне стерно, розповідав йому багато чого.

— На ці багаті землі,— показував рукою,— часто робили наїзди татари, хапали в полон чоловіків і жінок, тягли їх до Криму. З тієї он слобідки вивезли одну прегарну дівчину, і тому вона так і називається Татар-бранка.

Коли поминали два острови, Лазар доповнив:

— Малий Татарський, або Татарчук. А це Великий Татарський. Бачиш, які густі зарослі на них? Татари, коли нападали, то засідки там влаштовували. А річка, що ондо, бачиш, Татарка зветься. Часто тут кримчаки товклися, та годів, мабуть, із п'ятдесят тому росіяни редут побудували. Тепер на се страшидло не йдуть. А острів Демеку бачив? На ньому чорне дерево росте. Рубати його Кіш заборонив. А хто ослухається — смерть.

— За дерево?— здивувався Карпо.

— А що ж ти думаєш, хіба це дерево тільки для нас із тобою росте?

З обох боків судна сиділо по дванадцять веслярів.

— Буди чужу жінку, отак! Забув, Лазаре?

— Не забув, тільки трохи лівіше треба...

Саливон реготав.

— Нема там того каменя більше, я його одкотив од узьміні далі.

— Одкотили? А важкий же він був?

— Та пудів, буди чужу жінку, зі сто, певне.

Поминули острів Піскуватий по ліву руку навпроти ріки Сури, що впадає в Дніпро. Посувалися між двома островами, як раптом з води гулькнув острів Муравний. Незабаром покажеться Сурський поріг, що лежить од Кодацького за вісім верст.

— Поїдемо Чавунною лавою, а не Бондаревою. Гребти з усіх сил!

З одного і другого боку біля гребців стояло два чоловіки і обидва пильно стежили за жестами Саливона. Стежив за ними й Карпо. Усе зважував і все вивіряв, міцно тримаючись за кермо, яким правив, а Карпом правив Лазар Глоба.

Через Сурський поріг перепливли дуже швидко, неначе й не було його. Поминули маленький островок Пуцівка, камені Гірнецеві й Колісники.

— А чого вони так називаються?— шепнув Карпо в саме вухо діда Глоби.

— За іменами лоцманів, які тут загинули. Скоро ось Лоханський поріг. Найстрашніший. А зветься так тому, що вода в ньому плещеться, як у лохані. Вона йде трьома лавами — Куликівською, Плоською і Черепашиною.

— А якою ми підемо?

— Ч-шш! Саливон скаже.

Розмовляти справді було ніколи, зашуміла вода, стрілою понесло судно. Саливон ніби збожеволів, наказав гребти, не шкодуючи сил, сам прибіг до керма... Судно легко і з величезною швидкістю гнало по воді, як дерев'яну скіпку.

— Ба-бах!— застогнав Лоханський поріг позаду, викинувши судно на чисте плесо. До наступного Дзвонецького порога біля семи верст — можна перепочити.

— Весла на борт!— крикнув Саливон.— Перекусимо, Лазаре?

— Може, після Діда чи Внука?

— Тоді вже після Будила, бо до нього від Внука верст із сімнадцять буде.

Лазар Глоба розповідав Карпові:

— Оце праворуч од нас Будзиганові скелі, а біля самого берега Стрільча скеля, або Лоханська стрелиця. Обидва вони густо заросли диким виноградом, а птахів усяких там тьма-тьмуща. Серед цього винограду скарби закопано. Багато їх там, а ніхто знайти не може.

— Поріг!— вигукнув раптом Карпо. Але його заспокоїв Лазар:

— Стрільча забора, а не поріг. Це коли каміння досягає найбільше до середини Дніпра, а не перетинає усю ріку. Далі от, нижче забори, два величезні камені єсть, Богатирями звуться. Один у воді коло правого берега сидить, а другий вийшов з води й одступив на кілька сажнів од лівого берега. Слухай, поки Дзвонецького порога не дісталися. Колись давно та пострічалися на цьому ось місці два богатирі — роський і турецький. Зійшлися, знатця, та й гукають один одному через Дніпро: «Поступися мені місцем отсим, іди звідси, бо я сії землі заселити маю!»— кричить один. «Ніколи сього не буде!».

Сперечалися, сперечалися та так ні до чого і не дійшли. От роський богатир і каже: «Давай силою мірятися! Хто кого переможе, за тим і земля отся буде!»—«Давай!»— кричить турецький богатир. От вони поодколупували од скель величезні кам'яні брили однакової величини, поставали коло Дніпра один з одного боку, а другий з другого, та й давай шпурляти тее каміння, щоб то, бачся, через ріку перекинути. Сперш ухопив камінь турецький богатир та як кине його з лівого берега, щоб до правого дістати, а камінь той плюсь — і серед ріки став. Куди там, знатця. Не докинув. Осів камінь у воді. Тоді роський богатир, що стояв на правому березі, підняв свого каменя, та як пожбурить на лівий берег, то він не тільки що Дніпро перескочив, а залетів аж на луки далеко од Дніпра. «Ну, коли так,— сказав турецький богатир,— то я піду звідси інших місць шукати, а сі землі заселяй уже ти». На тому камені, що його російський богатир кинув, так і залишився руки людської слід. А кожний же камінь більше як сто пудів буде вагою.

Перед Дзвонецьким порогом Діана одірвала очі од води, обернулася, вперше глянула на Карпа. Дивно, як воно так сталося, що і Карпо глянув в її бік — їхні очі зустрілися. Знову вигулькнула з пам'яті Арзула.

Дзвонецький поріг з правого боку ріки тягнувся на вісімдесят сім, а з лівого на сто два сажні шириною. Падає

він чотирма лавами — Плоською, Чорною, Глухою і Кобилкою. Ще в 1545 році козаки зробили Дзвонецький поріг займищем, а року 1737 начальник січових церков ієромонах Павло Маркович спорудив з похідним рухомим антимінсом капличку для запорожців, які жили на Дзвонецькому урочищі, і почав правити службу божу.

Поминули забору Товчинську, острови Піскуватий і Шуляків, густо вкриті велетенськими дубовими лісами. Поминули кілька хуторів, село Дзвонецьке, Тягинську забору, чималенькі острови Кізлев і Ткачі з дубовим лісом на них і зі старезними вербами та осокорами по берегах, малі островки: Солоней, Ракови, Біблів, Кверко, Майстрів, Дмитрові. Усі вони скупчилися перед Ненаситецьким порогом, густо вкриті лозою. Острівець Майстрів названий так тому, що на ньому жили люди, які робили добрі рибальські човни з розбитих на порогах плотів.

Саливон Вовнига наказав біля цього острова зайти в маленьку затоку і кинути якір.— Відпочинок перед Ненаситцем,— пояснив він.

— Треба залишити дари богові, щоб допоміг щасливо перейти Ревучий, Ненаситець, або Дід.

Карпо вкинув у пам'ять три назви одного порога. Шукав очима Лазаря Глобу, але той уже присів біля купців і Діани і, вихиливши келих оковитої, смачно заїдав тараню. Був там і Саливон, але од горілки одмовився.

Діана скочила на легенького човна, одв'язавши од судна, пошкварготіла до острова.

— Діано, назад, буди чужу жінку!

Дівчина не послухалася, швидше запрацювала веслом. До острова було кілька сажнів. На другому човні поїхали услід Карпо і Саливон. В лоцманській кишені бряжчало кілька золотих монет. Їх він закопає під многолітнім дубом — дар лоцмана Вовниги богові. Це він зробить сам, постарається, щоб не валялися чужі очі поблизу.

Трохи пізніше від описуваних подій на Майстровому острові знайдуть кілька сот золотих монет: частина з них сьомого віку, періоду Візантійського імператора Іраклія, частина — одинадцятого віку— імператора Костянтина Лукн. Монети ці знайдуть у великому глиняному посуді з гострим дном і відправлять до Петербурга. Знайдуть і інші монети — можливо, Саливонові чи інших лоцманів. І от Саливон і Карпо пристають до Майстрового острова.

— А де Діана?— насторожилися обидва.

— А-а-а Поможіть!— ніби у відповідь закричала дівчина.

Чоловіки не встигли перезирнутися, побігли на голос. Продираючись між густими заростями, бігла Діана. За нею повільно ішов кудлатий звірюка — не то ведмідь, не то велетенський вовкюга. Карпо поспішив назустріч звірині, розмахнувся веслом.

II

Саливон Вовнига набачився на своєму віку всього, а й той остовпів, вирячивши очі. Діана вхопилася за березу, щоб не впасти, дряпала білу кору, просила самими очима допомоги в Карпа. А той ішов до звірини сміливо, ніби йому не вперше зустрічатися з подібним видовищем. Можеже, і він, якби не було тут гречанки (присутність вродливих жінок завжди робить сміливішими чоловіків), кинув би цей незвичайний герць. Може... Але біля одного дерева стояв спантеличений Саливон Вовнига, а біля другого Діана — перед ними обома Карпові не хотілося видатися боягузом.

Підійшов зовсім близько і все одразу зрозумів. Сміливо схопив за голову звірину і рвонув на себе. Із шкури вилузався молодик. Це був Пров.

— Іди сюди, Саливоне!— підняв ведмежу шкуру Карпо і кинув до ніг лоцманові.

Діана все те бачила здалеку, і їй здалося, що цей лоцман одразу, одним махом зідрав шкуру з убитої звірини. Дівчину пойняло жахом.

— Що це — вовкулака?— підійшов Саливон.

Молодик став на ноги, всміхнувся.

— Здрастуйте, люди добрі!— І звернувся до Карпа:— А цигикнув ти мене добряче.

— Щастя твоє, що весло за гілку зачепилося. Що ти тут робиш? Чого в чужу шкуру заліз?

— Це я так острів'ян потішаю. Не сподівався, що...

Вечоріло. Переправу через Ненаситець відклали на ранок. А зараз, поки не притемніло, дід Лазар Глоба покаже Карпові поріг сей зі скелі, яка стоїть на правому березі і зветься Монастирко.

Осміхнувся Саливон — виявила бажання глянути на поріг і Діана.

Підтримуючи Лазаря Глобу попід руки, Карпо і Діана видерлися на скелю. Сонце вже зачепилося за обрій, скісне

його проміння ламалося, і дробилося, і перемелювалося на борошно над Ненаситцем. В бризках і в піні народжувалися і гинули, засвічувалися і гасли неймовірної краси райдуги. Се був квітник, живий і рухливий, який цвів усіма барвами землі, усіма кольорами веселки.

Перше враження — кипить вода. Кипить у велетенському кам'яному казані, поставленому впоперек Дніпра, що має одну тисячу сто п'ятдесят сажнів ширини з правого боку і чотириста дев'яносто дев'ять — з лівого. Кипить вода, піниться, булькає, гуркоче, гримкотить, ридає, стогне, співає... Здається, всі звуки землі і неба зійшлися докупи, зійшлися і хизуються один перед одним, випробовуючи голоси — ану, чий переважить! Всі кольори, всі звуки, всі запахи — тут. Се якась могутня сатанинська стихійна дика сила, захоплююча своєю дикістю, чарівна своїм неповторним видовищем.

Швидкоплинна дніпровська вода з люттю, з ревом, з сичанням проривае гранітне каміння, яке з обох боків скувало її. Вода! Вона зібралася сюди майже з усього басейну Дніпра в півмільйона квадратних верст. Сотні і тисячі великих і малих річок, злившись водне, утворили сю грізну силу, перемогли спеку і сипучі піски, грізні і могутні скелі, щоб прорватися на простір, на свободу до океану життя.

Карпо стояв, немов зачарований неймовірним видовищем. Лазар Глоба до болю стискував його вище ліктя руку, тримався, щоб не впасти від поморочливих звуків і кольорів, але Карпо не відчував болю. Діана припала лицем до Карпових грудей, а він цілком підсвідомо обняв її рукою за плечі, гладив шорсткою долонею по голові, цілував її коси. Але все це робив несвідомо, стихійно. Йому здавалося, ніби він цілується і обнімається з усією цією незбагненною красою природи — Ненаситецьким порогом.

Заходило сонце. Фарби жухли, але люди стояли, як зворожені. Дід Лазар Глоба тримав Карпа під руку, а Карпо гладив Діану шорсткою рукою по голові і цілував її коси.

— Агов!— долинуло дуже Саливонове слово з судна. Він кликав і кричав уже давно, але почули тільки зараз, коли притемніло.

— Ай!— одскочила од Карпа Діана.— Ти мене цілував?

— Коли?— щиро здивувався Карпо.

На пожовклих папірусах сивої давнини збереглися записи древніх людей, де згадується Ненаситецький поріг як найбільше у світі диво. Знаходилися сміливці і тоді, щоб провести судна по Кодацькому, Сурському, Лоханському та Дзвонецькому порогах, але Ненаситець не переходив ніхто. Цей поріг торгові люди обходили сушею, переносячи вантажі, переводячи рабів і перетягаючи човни. Падіння води на Ненаситецькому порозі біля трьох сажнів, і рине вона дванадцятьма лавами — Рваною, Службою, Гостренькою, Одинцевською, Рогіжною, Буравленою, Булгарською, Богатирською, Довгополою, Казанцовою, Мокрими кладями і Рогатою. З усіх дев'яти порогів не замерзає лише один — Ненаситецький.

Зі сходом сонця вирушили на Ненаситець. Карпо і Лазар Глоба біля стерна. Веслярі на своїх місцях.

— З богом!— перехрестився Саливон. Судно вийшло із затоки.

— Ігі-гі-гі!— заіржав на березі Саливонів кінь. Неначе підбадьорював лоцмана. Він стояв на високому камені, стрункий і красивий. Лоцман глянув на нього, кивнув із вдячністю головою, як людині, осміхнувся. А судно вже підхопила страшна стихія і понесла з неймовірною силою вперед на величезний камінь.

— Право! Розбуди чужу!..— Лівобічні веслярі дружно вдарили веслами... Уперед!..

Та в цю мить Саливон умовк, побагровів. Судно тягло у найнебезпечніший рукав — Пекло, коло правого берега ріки, нижче скелі Монастирської. Його найбільше бояться лоцмани. Попався в пекло, буде тобі холодно і тепло, — кажуть вони. І от уся маса води тягне судно туди. Саливон Вовнига, здається, примирився з тим, щоб іти правобічною стороною. Всі насторожилися, приготувалися до найстрашнішого. І — диво. Саливон підняв ліву руку. І заревів:

— Ліво!

Веслярі з одного борту підняли весла. Інші наливалися кров'ю, не шкодували сили, гребли.

— Разом! Разом! Разом!!!— Саливон похапцем перехрестився, хотів це зробити і Карпо, але боявся випустити стерно. М'язи його страшенно нили, але не слабли. Адже Саливон і Лазар тільки тримаються за стерно, вчать, радять, в який бік повертати, а всю силу стихії доводиться перемагати Карпові.

— Обмини Цикуху!— крикнув Лазар. Саливон сам про неї пам'ятає, час іще є. І відповідно диригує веслярами і Карпом. Цикуха — це глибока яма з каменем перед нею. Треба надати судну величезної швидкості, щоб перестрибнути камінь. Бо коли цього не станеться — судно розтрощить на шматки, і тоді кінець всьому.

— Дружніше, дружніше, хлопчики! Ще кілька сажнів, останній водопад! Ну!— Судно окутує густа піна, заливає водою — г-гу! Би-ий!

Ще кілька сажнів тужаться веслярі, вирівнюють судно:

— Х-ху-у-у!

Карпо випускає з рук стерно, сідає на якийсь лантух, знесилений і змучений.

— Молодець Карпо!— цілує Саливон козака в голову. Те саме робить і Лазар Глоба. Кожному весляреві лоцман тепло тисне руку. А Карпо сидить і не рушає з місця.

— Лягать, моя хлопчик! — щебече Діана, легко кладе набік, підмощує під голову свою одежину. — Я сама...— І береться за стерно. До наступного порога — Вовнизького — двадцять верст. Карпо це згадує і провалюється в небуття. Спить.

Веслярі перестали гребти. Судно веде Діана.

Острів Голодний, порослий лозою... Острів Білай... Лазар Глоба і Саливон Вовнига знімають шапки, хрестяться.

— Добрий був лоцман Білай!..

Забори — Білаєва, Лоська, Воронова, Біла, Тусина, Крива з каменем Халявиним.

— Саливоне, ти знав лоцмана Халяву? П'яний з піснею байдаки козацькі через пороги проводив, царство йому небесне.

Карпо прокинувся, схопив стерно:

— Поріг?

— Спочивай, це острів Піскуватий,— пояснив Лазар.— Але Карпо знав — більше не засне.— На цьому острові бурштин є. Особливо після повені знайти його можна. Шматки фунтів по десять трапляються. Жовтий, ясно-жовтий, темно-рудий, прозорий... Горить, як ото дрова березові, і пахне гарно.

Забора Данилеєва.

— І треба ж було чоловікові плота на неї посадити?..

Острів Дубовий.

— Там такі дуби, глянь, Карпе, що як не вчотирьох, то й не обнімеш. Дикі кози кишма. Бджоли. Трави. Взимку — вовки. Запорожці там коні пасуть А проти острова в скелях правого високого берега є чотири печери — Голубина — перша, біля трьох сажнів від рівня води в Дніпрі і два сажні завдовжки; Голубина — друга, Голубина — третя і Пугачева — четверта. Сюю звуть так од птиці пугача, який там виседжує пташат. А в тих інших печерах розбійники ховаються, які грабують дубовиків, що спускають дубові плоти по Дніпру.

— А на нас вони не нападуть?— занепокоїлась Діана.

— Нас багато.

— Що це?— захвилювався Карпо, схопився за стерно і не випускав.

— Це Дід-Ненаситець з Онуком — Вовнизьким порогом говорять. На погоду перегукуються. Отак ото рече, шумить, гуде, потрясає землю Дід, коли се одразу — тиць!— і нема. Наче старий упав і тяжко застогнав. І одразу тихо стає. Тоді починає Внук-поріг: реве, шумить, гуде, а потім одразу — тиць!— упав наче хто і глухо застогнав. І вп'ять Дід-поріг, а опосля нього — Внук-поріг. Так ото вони в нас на погоду перемовляються.

Вовнизький поріг утворює велике озеро і падає чотирма лавами: Близнюками, Плоською, Грозою та Посмітницею. Нижче Вовнизького порога посередині розкидані один за одним камені: Кобилка, Курочка, Цаприга, Крутько, Тирі, Ганджола, Буць, Поляк.

За п'ять верст нижче Вовнизького — поріг Будильський.

— Поминули Діда й Онука, спати не лягай, бо розбудить Будило.

З правого боку нижче Будила підходить до Дніпра балка Будильська, далі йдуть балки Трутова, Редини, Канцорова, а по воді розкидане величезне каміння: Червоний, Рибальський, Служби...

— Розказують,— нашіптував Карпові Лазар Глоба,— що колись давно на острові жив запорозький козак Таволга. Заможний. І були в нього син та невістка. Син був такий, що коли яка річ не на місці лежить, то там її не буде. І гроші крав у батька. Час проминув немалий, не зогляділся, як пристарівся Таволга. От одного разу діждався старий ночі, зібрав усі свої гроші докупи, поклав їх у макітру та й пішов у сад закопувать. А невістка назирці за свекром. Викопав старий Таволга ямку, поставив туди макітру з грішми, засипає землею та приговорює: «Яка рука

загрібала, щоб й одгрібала!» Тричі проказав. Тоді вернувся в хату, ліг. А по часі — помер. Стежила весь час невістка за свекром, ні на крок не відступала. І вистежила. Взяла мерця поперед себе, винесла нічною порою надвір і вирила його власною рукою скарб. А вранці тужно заголосила по небіжчикові. Звідси й назва. А може, від трави — таволги... Оджатий з молодих пагінців сік дають коням пити од задержки сечі... Ах, який се красивий острів. На піскуватому його чорноземі ростуть дуби, клени, в'язи, дикі груші, глід; море трав і квітів, сирітки, крокуси, хохлатки, проліски, дрібноцвіт, фіалки, ірриси, тюльпани, сон-трава, барвінок...

Краєм цього острова проходить Будило-Таволжанський перевіз, з обох боків ріки до нього стеляться чумацькі шляхи. Зовні острів непримітний: голова, або північна його частина, завалена купами голого каміння, у сходовій, найбільш підвищеній довгастій частині одна за одною чергуються величезні скелі, які мальовниче красиво нависають над Дніпром; в західній — теж каміння: між ними окремі високі скелі; з південного боку, що зветься «прохвістя»,— білий сипучий пісок. Це зовні. А всередині дуби обнімають скелі, вони горнуться до кленів, шумлять трави, а між травами і квітами пурхають, виспівуючи вічно безжурних пісень, птахи. На небі сліпучо-біле сонце, а навколо швидкоплинна цілюща вода... Життя!

Од Щукуватої скелі до скелі Старої забори в чотири ряди вирито глибокі ями — землянки. На східній частині острова — Липин берег: липи, солов'ї, іволги. В довгій балці — двоє озерець. На острові дві могили. На цьому ж острові козаки виливають кулі.

— Який далі порога буде? Чи це вже вся?

— Не все, Діано. Ще два — Лишній і Вільний. Він таки лишній — лоцмани його бояться, як і Ненаситця.

Та перш ніж дістатися порога, по дорозі стрілися острови — Кухарів, на якому виблискували білені хатки жителів, і Гавиний — наймальовничіший острів на Дніпрі. Перше, що кидається в очі, то це ліс — дуби, чорні та білі тополі, в'язи, берести, чорноклен, велетенські, до самого неба верби, густі терни, крушина, лоза, шелюга, дикий виноград, хміль. Конвалії, дзвоники, золототисячник, живокіст, бабасинки, підбіл, материнка, божедерево, трицвітник, фіалки, жовті тюльпани. Іволги, шпаки, зозулі, гави. Солов'ї витьохкують по кущах. Але найбільше гав. На деяких деревах острова така величезна кількість гнізд, що неба не видно.

Клекоче життя на острові в царстві дерев, птахів, квітів, звірини всякої і диких кіз особливо. Клекоче.

Острів Лантухівський називається Виноградним. Можна ще його назвати й Козиним. Кози і виноград потоваришували і не розлучаються. Хіба тільки іншу весну повінь затопить острів, тоді кози прудко по десять, а то й більше верст пливуть у Великий луг, а коли спаде, повертають назад на давно насиджене місце.

Недалеко від порога витикається великий камінь, що зветься Шапочка. Лоцман стоїть на носі, пильно вдивляється уперед — залита Шапочка водою чи ні. Карпо бачить, як Саливон Вовнига відчайно спльовує:

— Собачим горлом не поїдемо! А шкода, там безпечніше. Приготуйтеся, хлопці!

Чому? Звідки він зна? Лазар Глоба пояснює — коли Шапочка вкрита водою, тоді поріг треба проходити ліворуч, там безпечно і спокійно. А коли ні...

Кричить Саливон, обидва дослухаються, що він каже.

— У Вовче горло направляйте судно!

Це найвужче місце між островами Кричиним і Шкварчиним. Шалено мчить розлючена вода звертистою протокою, яку зовуть Вовчим горлом, або Вовчком. Навіть для досвідченого лоцмана ця протока є небезпечною, треба берегтися. Проходячи її, він завжди ризикує — або пан, або пропав. Потрібне неймовірне напруження волі, судно має йти як по струні, кам'яні прямі і гострі береги можна дістати довгою жердиною, але на це ніхто не зважиться, бо під ногами клекоче з неймовірною швидкістю вода, невгамовна, дика і люта.

Карпо намагається все примічати. Але найпильніше він стежить за Саливоном — дослухається його мови, додивляється його жестів. А Саливон кидається з одного краю на другий, розлючено махає кулаком, кричить, наче грім над головою прокочується, то на одного, то на другого, припрошує, умовляє веслярів напружитися дужче, трохи-трохи дужче, щоб не схибило судно, а йшло прямо. Тайкома проказує молитву, благає кожне весло, щоб не переломилося, навіть не схибнулося, видержало жорстоку боротьбу зі страшною виру ючою стихією у Вовчому горлі. Ще трохи, ще...

— Слухай, Карпе, забув я тобі розповісти,— торкає Лазар за плече козака.— Навпроти Ненаситця на суходолі є дві високі могили Близнюків. Колись дуже-дуже давно на

тому місці жив цар Дож. І було в того царя багато жінок. Та одну з них він любив найдужче. Тому інші жінки і зненавиділи її. На горе та на біду свою улюблена Дожем жінка не мала дітей. А потім одразу породила аж двох. Інші жінки наговорили племінникові царському, що царева дружина — зрадниця. Розгнівався Дож і звелів улюблену свою дружину закопати живцем. Разом з близнятами. Через якесь там урем'я дізнався Дож, що то були наговори, і наказав помічникові своєму, щоб насипав дві могили на тому місці, де закопана цариця з близнятами. Кілька літ насипав Дожів помічник могили цій, а тоді ліг і вмер.

— Пороги лоцманові не страшні.— Сидить Саливон Вовнига, п'є келих за келихом.— Страшні чорти, що сидять у воді. І всі вони неоднакові, у кожного свій норов, і його, норов сей, знати лоцманові треба. У Кодацькому порозі чорти затягають у воду людей. До Сурського порога чорти сходяться побалювати. Напитися чорної, як смола, горілки. А п'яний чорт не має сили зробити щось лихе чоловікові. Тому-то і не страшний сей поріг. У Лоханському порозі сидить найголовніший чорт Вернивода, і під його приводом чорти там розбивають плоти. У Дзвонецькому — перевертають човни. У ненаситецькому чорти під водою нуртують, казяться. До Ненаситецьких чортів їздить у гості Вернивода і платить їм за те, що вони лоцманам капості різні роблять. У Вовнизькому чорти вила гострять, щоб підхопити чоловіка, коли випадком у воду впаде. У Вільному порозі живе головного чорта жінка з чортенятами. Вона ото у водах Вовчого гирла бучу знімає. Коли б не чорти — нічого не страшно. Але треба знати їхній норов.

— А ти звідки знаєш?

— Хм! На одному порозі, Голим його тоді звали, прадід мій, хай царствує, на гарячі вила впав. Усе вони й розказали. А він мені, коли я спав. Поріг той Вовнизький, або Вовнига і назвали.— Саливон швидко п'янів, варнякав чортибатьказа-що, а це непокоїло купця. Адже домовлявся, що лоцман має довести судно аж до Кічкаського перевозу. Там же майже друге Вовче горло. Саливон Вовнига махнув рукою, упав набік і захріп. Потім, ніби щось згадавши, підвів голову.

— Карпе, ти проведеш!.. Лазар...

І знову заснув. Козак занепокоївся, але до Кічкаса було далеко. Може, Саливон ще й проспиться.

Діана засумувала. Так собі, ні з того ні з сього. Після смерті любої її матінки батько взяв дочку на судно і повіз по світах. Мала дванадцять літ. Була на вигляд старшою од своїх років. Добре одягалася, носила золоті сережки. Та напав на неї Тарах, роздяг до голого тіла, усе забрав... А потім розбилося батькове судно. Зостався батько в Кодаку та й живе. І вона, Діана, з батьком. Живе — старіє. П'ятнадцять літ уже. Гай-гай! Глянула на Карпа, збуряковіла.

— Стій, стій!

Карпо вхопив запасне весло, прискочив до носа (судно йшло прямо на каменюку), ткнувся веслом каменя, почав одштовхуватися... Весло посередині луснуло, і Карпо сторч головою плюхнувся прямо в воду. Діана бачила — втрапив головою на камінь. В очах почорніло — кров? Заклекотіла вода... Заплакала Діана... Все. Кінець.

III

Під голубим наметом неба, запорошеним щебетливими птахами, на березі вузенької, густо обсадженої буйнолистими вербами річечки Живої втопало у зелених садах з білими хатинами село. Це Бране Поле. Сіл таких розкидано по Україні чимало, і майже кожне з них можна назвати Бранім Полем. Бо як тільки серед степу село починало спинатися на ноги, то одразу знаходилися охочі прибрати його до рук, привласнити чужу працю, обезкрилити людську душу. Бране Поле почало своє існування чимало століть тому і лише порівняно недавно приписане до Ніжинського полку. Село має свою давню, як сама Україна, історію.

Коли після Полтавської битви гетьману Скоропадському випала честь обдарувати сподвижників царя Петра Першого за їхні старання в час вигнання шведів з України, то подарунок треба було дати перш за все Меншикову. Крім інших земель, князю віддано і Бране Поле, що було на той час сотенним козацьким селом.

Одержавши в своє володіння посполитих, Меншиков зажадав, щоб гетьман віддав йому і козаків усієї сотні. За народним поняттям козак був вільною людиною, зобов'язаною нести тільки військову службу. Однак гетьман пішов на поступки князю. В універсалі писалося:

«Всьому старшому і меншому військовому чину, в сотні Бранопільській жительствующему, ознаймуєм сим нашим універсалом, іже світлійший князь генерал-фельдмаршал і

кавалер Олександр Данилович Меншиков перво, чрез свій лист, а тепер повторне, чрез генерал-майора, нарочито для влаштування потрібних порядків до Браного Поля од його світлості ординованого, передав мені своє бажання про те, дабись ми дозволили вам, козакам Браного Поля і всій сотні тамошній разом з посполитими людьми, під одним його княжої світлості владительством і послушанієм залишаться. Ми ж, знаючи, що між вами, козаками, підданими його світлійшества села Браного Поля, і посполитими, всігдашня діється незгода, про що многократно і од вас самих доношеніє і прошеніє було не без прикрості і докуки нашої. Того раді порозумівшися, ми, що надалі вам у такому роздвоєнні не під одним його світлості володінням обійтися трудно, яко поважаєм у себе велце волю і бажання його княжої світлості так оной не отрекаючи, увольняєм вас от всякой войськовой служби і от належитих до полку повинностей і определяєм вас, всю сотню з товариством, для вашої ж пользи і полегкості з іншими бранопільськими жителями, в єдиностайну його княжої світлості державу і володіння».

Так гетьман позбавив Бранопільську сотню козацтва. Та на цьому не заспокоївся князь, бо через кілька років знову почав просити віддати йому і сусідні суміжні з Браним Полем хутори. І знову гетьман сповнив бажання всесильного князя. Але і цим не задовольнився Меншиков — забаглось йому випрямити межі Браного Поля, і він просив Скоропадського дозволити йому зробити їх круглішими, тобто більшими. Гетьман дав згоду і на це. Для округлення земель Скоропадський і Меншиков виділили по два комісари. Гетьманські і княжі комісари діяли на користь князя. У генеральну канцелярію посипалися скарги. Скоропадський змушений був писати в Петербург, просячи захисту від комісарів. Та це не залякало їх. Вони доповіли Меншикову, що за давніми межами до Браного Поля земель належало далеко більше, ніж виділено Скоропадським. Меншиков ухопився за цю думку і випросив царський указ, яким було повелено визнати нові межі. У Бране Поле виїхав дяк Онисько. Він діяв на користь Меншикова. Невдовзі на Україну прибув і сам князь. Бачачи, що силою зломити бранопільчан йому не вдасться, Меншиков скликав сход і сказав:

— Добре би, братці, даби ви подали нам чолобитну, а по ній записалися своїми руками жить зо мною. Будете

жить зо мною слободні, ніяких жолнірських консистентів корить не станете, і козаків ваших, которі нині на роботі в Києві зостають, пошлю указ зараз ослобонить. А хто вас чим зобидив, чи державці ваші якоє причинили розорення, тоє принужду вам вернуть. І у всьому вас охранять, як своїх дітей обіцую.

Бранопільчани не повірили обіцянкам князя. Дяк Онисько, закінчивши межування на свій розсуд, послав драгун хапать козаків, старожилів, значних і посполитих людей, хто був і не був на межуванні, щоб потвердили нові межі і дали згоду перейти у підданство Меншикову. Люди відмовлялися.

У ніжинських магістратських книгах записано: «І тії драгуни ж його, наїхавши в села, гвалтом непокірних священиків і многих людей брали, а інших в'язали і посилали в Ніжин...»

Добувши потрібні підписи, дяк Онисько поїхав у Петербург, а вслід за ним відправилися і межові комісари, що повезли царю чолобитну гетьмана. Одержавши скаргу Скоропадського, цар Петро наказав сенату розглянути її. Нічого не з'ясувавши, сенат вирішив усе перевірити на місці. Рішення сенату було підтверджене царським указом. Це загрожувало Меншикову викриттям усіх його махінацій. Для виконання царського указу з Петербурга в Бране Поле виїхав полковник. Але він був підкуплений Меншиковим і діяв на його користь. Знову почалися залякування, насильства, засвистали батоги. Скоропадський скаржився, що указ про межування не може бути виконаний, оскільки полковник насильства чинить, і що навіть комісари його не безпечні від сих насильств... По цьому перевірка бранопільського межування припинилася сама собою, і справа залишена до особистих пояснень Скоропадського, як тільки він приїде в столицю. При зустрічі з царем Петро Скоропадський сказав:

— Всепресвітлійший государю! По своїй милості сохраняя раба свого при нинішній старості моїй, ізбаві мя от вишепомянутой межовой трудності і клопоту от полчан ніжинських, не попускаючи в обиду, повели, государю, його світлості держати ті землі, як і прежні гетьмани володіли ними, щоб і от козаків Бранопільської сотні служба військова не переставала по їх за всіх прошлих гетьманів звичаю, пад ниць у стоп імператорських молю...

Цар Петро розгнівався і дав суворий загад розслідувати діло по справедливості. На виконання царського наказу у Глухів приїхав полковник Давидов, коли вомісто померлого Скоропадського правителем був президент Колегії Вельямінов, а наказним гетьманом — Полуботок. Призначено нову комісію.

Цього разу бранопільчанське межування ускладнилося тим, що Полуботок по першій своїй скарзі на Валькевича одержав із сенату дуже милостиве рішення, чим був зобов'язаний Меншикову, який потім писав до Полуботка, що «приложил ходатайственное свое патронство, обнадеживая и впредь не оставлять своим заступничеством малороссийский народ». З цього видно, що Меншиков хотів задобрити Полуботка і той у свою чергу повинен був піти на поступки в справі межування. І справді, в інструкції Валькевичу Полуботок говорить: «Поступать політично і обхідливо з повіреними Меншикова під час межування, держатися указу толко».

Ніжинські полчани знову поскаржилися царю, який на той час вернувся з Дербентського походу. І дізнавшись, що Меншиков допомагає Полуботку через бранопільську справу, він послав на Україну унтер-лейтенанта князя Волконського, наказавши йому скликати в Глухів усіх ображених бранопільським межуванням і допитати. Царського ж полковника було заарештовано і відправлено в столицю.

Волконський вчинив слідство про бранопільське межування без усякого тиску з боку Меншикова, і скарги Скоропадського, ніжинських і бранопільських полчан потвердилися. Закованого в кайдани дяка Ониська привезено до столиці, рішенням суду у нього забрано маєтки, бито батогами, вирвано ніздрі і вислано на довічну каторгу.

Одночасно зі справою бранопільського межування проходила справа звільнення козаків з володінь Меншикова. Після довгої боротьби бранопільські козаки вирішили бити чолом самому царю. Доступитися до нього було важко, бо існував указ — хто подасть самому імператору чолобитну, того вибить канчуком і заслати на вічну каторгу.

Та це не зупинило козаків.

Везти супліку до царя зголосився Петро Тур. Козак помолився богу і вирушив. Молода тоді Христина аж захлиналася плачем, не пускала, але Петро вирішив, то до чого тут сльози.

Підловивши царя Петра, коли той виходив з церкви,

Петро Тур, високий, здоровенний козарлюга, підійшов до нього, торкнувся царської ризи і сказав:

— Надія государ! Я знаю, що тих, хто подає тобі чолобитну, чекає кара тяжка, але й це не спинило мене. Краще смерть, аніж таке життя.

— Кажи!— насупувато мовив цар.

— Чи за твоїм указом козаки в неволі сидять?

— Які?— жваво спитав цар.

Петро Тур витяг з-за пазухи чолобитну, сказав:

— На, сам вичитай. Але нікому не давай.

Повернувся додому Петро Тур непокараний, але козаки так і зосталися посполитими. Бранопільчанам довго ще ятрили душі царські кривди. Та час робить своє — що далі, то помітніше гасли в їхніх душах надії на повернення козацьких вольностей.

Після падіння Меншикова Бране Поле стало ранговим полковника Забіли, але і він не поспішав навернути посполитих у козаки.

По смерті чоловіка пані Аделаїда дала деякі привілеї своїм підданим. Бране Поле ожило, одначе ненадовго — полковник Божич відверто намагався прибрати до рук Бране Поле, завести свої порядки. Потім шулікою налетів на село граф Девієр. На щастя бранопільчан, він швидко зник, але не зникла тривога посполитих про свою дальшу долю.

IV

Григорій Сковорода дістався обійстя Турів і зупинився біля криниці — іти чи не йти? На цямрині стояло дерев'яне, прив'язане, щоб не впало в криницю, водопійча. Скинув з плечей торбину, поклав на траву, а сам заходився опускати баддю. Журавель немилосердно скрипів. Нагодився Феофан.

— Здоров, Грицю! Я знав, що ти прийдеш.

— Знав? Звідки? Пусти, бо задушиш. Вигодувався на академічних харчах.

— На них вигодуєшся. А знаєш, у Києві холера була... Багато трупів...

— Трупів?.. А я чув запах трупів... Тому й пішов...

— Чому ж мені не сказав?

— Звідки ж я міг знати, що в Києві буде епідемія холери.

— Ти ж кажеш, що чув запах трупів?..

— Чув. І сам дивувався. Виходить, що й носові довіряти треба. Філософом він у мене виявився,— віджартовувався Григорій. І спрагло почав пити чисту джерельну воду прямо з бадді.

Сковорода згодився погостювати в Турів. Та почалися дощі — затримався надовше. Хтозна, чи були б вони йому такою вже перепоною, коли б Григорій не заприятелював з дідом Петром. Цілими днями просиджував із старим, розпитував про давнину, про пережите та бачене, записував пісні, які знав дід, які пам'ятав ще од батька свого і діда. Часом удвох — молодий і старий — ходили на луки чи в ліс і збирали різні трави, зривали цвіт, викопували коріння. Це потрібно було Григорію, щоб приготувати ліки для Секлети. Одного разу, гуляючи по полю, юнака і діда застукав холодний дощ. Вранці дід Петро, відчувши ломоту в кістках, підвестися з постелі не міг. Баба Христина лементувала на гвалт.

— Перестань, Христе, трясця його матері нехай, бо мене од твоєї пари з рота сліпці сватають. Та причешись гарненько, бо волосся настовпужилось, хоч горшки на ньому вішай.

— Чи ти ба,—заспокійливо проворкувала.—Та же тобі недобриться, Петре. Мо', піч вигарячити, щоб простудно прогнати?

— Еге, еге! Так і зроби. Це мені помагає.

— Отак-о, — аж осміхнулася баба Христина і одразу вибігла з хати.

Єдиний лік, що його визнавав дід Петро Тур,— натопити жарко піч, ніби хліб пекти, вимести черінь, заслати товстим шаром свіжоскошеного лугового сіна, залізти в тую піч так, щоб голова із запічка виглядала, і лежати, поки все тіло не пропариться добре. Аж дим, бувало, з печі йде, а дід Петро лежить та ще й люлечку смокче. І всі хвороści як рукою знімає.

Григорій, що був свідком розмови, спитався:

— Не добрав я, що ото воно, коли сліпці сватають.

— Та вони мене й не сватали, то я так. Сліпці сватають — се значить дрімота долає. Еге.

— Сіє треба б на пам'ять покласти.

За короткий час перебування Григорія Сковороди в Браному Полі за ним серед простого люду прокотилася слава провидці і лікаря.

Довгими осінніми вечорами Григорій вів бесіди з Турами та їхніми односельчанами-чумаками. Він також устиг полюбити сих доброчесних людей, вільно мався при них на розмові.

— А чого ти, отроче, на священика не забаг висвячуватися?— спитав якось отець Танасій Григорія.

Сковорода схилив голову набік.

— Щоб збільшити кількість фарисеїв? Світ схожий на театр. Щоб грати в ньому з успіхом і похвалою, беруть ролі по здібностях... Я довго розмірковував про се і дійшов висновку, що не можу зіграти в театрі світу ніякої ролі, окрім низької, безпечної, усамітненої. Сю роль я взяв і задоволений. А праця при вродженій схильності є задоволення.

— А мені в яку стежку ступити?— обережно поцікавився Данило.

— А нам?— не стрималися й інші чумаки.

Григорій Сковорода подумав якусь хвильку, осміхнувся самими куточками губ:

— Будьте дружніми і справедливими! Будьте твердими і настійливими! І коли що-небудь пригнічує ваше серце, поділіться з другом. І радніше стане вашій душі, бо радість є справжнє її здоров'я. Сильна радість змушує плакати. Плачте, відчуваючи, що скоро зустрінетеся з другом...

— А при зустрічі з недругом сміятися?— нагло перебив Григорія Сковороду Павло.

— Як будеш плакати, то він тобі такого задасть...— чухає потилицю Матвій.

Григорій пропустив мимо вух чумацьку гутірку.

— Істинно добра людина рідше зустрічається, ніж біла ворона. Тому-то і цінуйте дружбу. Друже мій.— Ні до кого не звертаючись, говорив далі:— Якщо я горюю, ти горюватимеш зо мною, якщо радітиму, ти поділиш радість мою, так що й померти я не зміг би без того, щоб образ твій не взяти з собою як тінь, якщо тільки смерть може розділити те, що тіло руйнує, але душу робить величною.

Григорій замовк.

— То сіль в очу, то скабка в п'ятці! Дотямкував я до мудрості сії. Сила людини у дружбі, і ніякі недруги їй не страшні.

— Гуртом і батька бити легше!— додав Павло.

— Тим, промежду іншим, і сильна Запорізька Січ, — одкашлявся дід Петро.

Глибоко запали слова Григорія Сковороди в душі чумацькі. Допоминатимуться вони вольності козацької, не потуратимуть сваволі панській. Ні Данило, ні отець Танасій, ні Павло Повело, ні Матвій Рослий.

Якось, коли Григорій Сковорода проходив проз Момотове дворище, то почув, що його нагукано. Юнак зупинився, перед ним виріс непоказний середнього зросту чоловічок. То був Яків.

— Пробачаюсь...— зняв сиву смушеву шапку.— У мене донька прихворіла. Чи не заглянули б до господи моєї? Радять кров пустити, а я не знаю, що й діяти...

— Кров пускати — се варварство, атавізм. Людина має стільки крові, скільки їй треба. І ніякої крові пускати я не буду.

— Ну, то, може, інакше як? Христом богом прошу...

— Трудна?

Яків помітив хвилювання в очах Григорія, повеселішав — лікуватиме.

У дівчини був жар. Лікував Григорій Устю не лише травами, а й добрим словом. Співав навіть і грав на сопілці. А мав голос ніжний, м'який. Недаремно ж, увільнившись з хору її імператорської величності, Григорій Сковорода одержав чин придворного уставщика, який давався найкращим співакам, коли вони залишали капелу. А це означало — були вони заспівувачами в хорі, найобдарованішими музичним слухом.

Пильно за Устею наглядав Григорій, але Момотиха не вставала з постелі ось уже кілька тижнів. Парубок ламав голову — в чому справа? На лиці в дівчини цілком здорові рум'янці, а лежить, не встає, ногами, каже, не володіє. Таку молоду та гарну і паралізувало?

— Ану, дівко,— зважився одного разу Григорій,— дозволь глянути...— І відкинув рядно. Дівчина од несподіванки швидко підібрала ноги під себе. І Григорій збагнув усе — прикидається.

— Отут у мене болить,— ткнула сама себе пучками в груди Устя. Григорій присів на край постелі. І не схаменувся парубок, як в очах його запаморочилося — дівчина скочила, спритно вхопила голову його обома руками, притягла до себе, міцно притиснула до грудей, задихаючись і лепечучи:— Я люблю тебе, Грицю, люблю... Ангеле мій ясний, соколе ненаглядний.— Сковорода марно виривався з не-

вчасних (за дверима чулися чиїсь кроки) обіймів Устиних.— Я помру, коли ти не полюбиш мене. Чуєш, помру!..

Двері розчинились навстіж, і поріг переступив Яків Момот. Він одразу зрозумів усе.

— Усте!— крикнув зраділо.— Ти здорова?

Дівчина випустила зніяковілого і червоного як рак Григорія, натягла на самі плечі ковдру, повернулася до стіни і заплакала. Григорій не знав, що йому робити.

— Пробачте...— видавив нарешті і замовк, тільки плямкав губами.

— Нічого, Григорію, не пробачайся.

— Я хотів сказати...

— Що любиш мою дочку? І просиш її руки? Не хвилюйся, голубе, не бійся, не відмовлю тобі... Сватайся, благословляю!.. Чоловік ти при глузді, багатства у мене вистачить... Живіть! Отсе ти хотів сказати?

— Бачите...— мимрив Григорій, витираючи рукавом рясні краплі поту з чола.

— Та бачу ж, бачу. Перестань, Усте, ревти та готуй рушники. Женишок — кращого не знайдеш. Грамотний, в чумачку їздитиме, отаманом буде! Е-ех, Григорію! Зажи-вемо ми з тобою!

Сковороді раптом стали зайві руки, і він не знав, що з ними робити. Закладав за спину, схрещував на грудях, врешті пустив, і вони метлялися, як два кінські на бунчуку хвости.

Устя схопилася з полу, простоволоса і в самій сорочці, стала рядом з Григорієм.

— Дякуй батькові! Кланявся йому в ноги!

Вивільнившись з гарячих обіймів Устиних, Григорій до Турів прийшов стомлений, блідий. Дід Петро глянув і злякався.

— Що з тобою, Грицю?

Сковорода відчайно махнув рукою, попросив дати йому напитися, а потім почалапав у клуню, де на пахучому сіні лежало його ряденце — постіль.

— Ти хворий, еге?— занепокоївся дід Петро.— А я хотів попросити, щоб ти супліку написав про все, що діялося, бо в нас такі грамотії... Від усієї громади просити хотів... Та, бачу, занедужав ти. Спочинь, голубе...

Через якийсь час, коли супліка була закінчена і Григорій прочитав її дідові Петрові, той просльозився і похитав головою:

— Великий з тебе чоловік вийде. Гарно, дуже гарно. А покажи, що воно в рисунку вийшло.— Низько нахилився, навіть пучками полапав.— Гарно. Забув я вже грамоти. У чумачку коли їздив, учився. Мніх один учив... Що ж тобі дати за роботу?

— Нічого мені не треба...

— Вівцю дам, ярочку...

— Нащо мені ярка?— ніби аж обурився Сковорода.

— Та на хазяйстві згодиться. Ти ж Устю Момотову береш, чи вона тебе, то як придане буде...

Григорій сидів похнюплений, потім підвів голову, блиснув розумними очима:

— Всякому городу нрав і права, всяка іміє свій ум голова...— Підвівся, уклонився низько дідові Петрові — час іти до свого майбутнього «тестя». Там залишилася торбина з книгами, сопілкою та іншими пожитками.

Вийшов за село — темно. Страшна зимова крутія вертіла світом. Бродив довго, перемерз, вернувся в село. Щось гнітило душу, давило за горло, видушувало сльози з очей. Важким кроком стомленої людини переступив поріг Момотової хати. Стукнувся лобом об одвірок, аж застогнав, але змовчав. За вікном завивала і плакала хуртовина. А в хаті було весело, гамірно і жарко.

В самій сорочці сидів Момот під образами, вигукував п'яну пісню — не стерпів на радощах випити. Устя була з дівчатами-дружками, приміряла весільні убори. Забачивши зятька, Яків Момот, притримуючись рукою за лаву і горблячись, підійшов до Григорія і обслинив увесь його писок. Запропонував по келиху міцної. Григорій настирно одмовлявся, врешті зважився пригубити. Та чиясь спритна рука підсобила вилити пекучу рідину в рот. Григорій скривився — Устя зареготала.

— Закушуй, зятьок! Пригощайся, чумаче! Весною у Крим по сіль поїдеш, а я на старості літ одпочиватиму.— Григорій накинувся на закуску. В голові каламутилося, хата з жінками крутилася. Посидів якийсь час, хилитаючи з боку на бік послушною головою, потім звівся і пошкандибав у комірчину спати,— там його завітний мішечок. Ліг, не роздягаючись, і захріп тої ж миті. Будили його до вечері по черзі теща, тесть, Устя,— не помогло. Спав.

Проснувся десь опівночі. Крутія вщухла, вітер приниш к. З неба вилущилися молоді перемерзлі зорі. Навшпиньках вернувся в комірчину, перевзувся, зодягся теп-

ліше, повісив на плече торбу і пішов з села, зоставивши позад себе гостинних Турів, п'яного Якова і в щасливому сні Устю.

Прощай, село!

Гірко плакатиме Устя, що залишилася самотня, клястиме батька та матір, що не догледіли жениха, нарікатиме на себе, що до перших півнів перебирала убори, а не пішла в комірчину до сонного, не приворожила, не втримала.

Мине час, і Григорієві пощастить побувати у Польщі, Німеччині, Італії. З яким благоговінням ходитиме він по землі Ціцерона, Сенеки, Катона... Григорій Сковорода помітить, мандруючи поміж людьми, що скрізь уклоняються багатому, а з бідного насміхаються; спостереже, що дурість часто бере верх над розумом, побачить, як нагороджують блазнів, а людей справді заслужених не помічають, як розпуста ніжиться на пуховиках, а цнота гниє в темницях... І Григорій Сковорода зненавидить людей брехливих, порожніх, двуликих, возвеличить благородство людської душі, велич людського розуму.

V

В теплій світлиці полковника Божича сидять двоє — Григорій Скоруппа, батько відданиці Марини, і Пантелеймон Божич, майбутній його зять, син полковника Івана Божича. За звичаєм і законом вінчанню передує «шлюбна інтерциза», чи громадянська угода, яка записується в городські книги разом з посагом. Цього порядку дотримуються тільки багачі, де було що давать, оцінювать і записувать. На шлюбній інтерцизі визначалися майнові права і стосунки одружених, запобігалися передшлюбні і післяшлюбні непорозуміння і незгоди.

Григорій Скоруппа, майбутній тесть Пантелеймона Божича, підкинув кілька березових полінець у камін, зручніше вмостився в кріслі навпроти вогню, читав: «Року тисяча сімсот чотиридесять дев'ятого, місяця декабря, осьмого дня».

Пантелеймон Божич насторожився, прислухався уважно. Григорій Скоруппа читав повільно, смакуючи кожне слово: «Перел великих шнурків чотири, хрест рубіновий, хрест алмазний, сережки алмазні, сережки золоті, перстень шафіровий із шістьома діамантами, перстень рубіновий з алмазами, кубків золотих дванадцять, визолочених менчих

дванадцять, чарок двадцять, ложок срібних дванадцять, таця визолочена, готових грошей... А всього дві тисячі триста двадцять карбованців сорок одна копійка».

Пантелеймон зупинив Григорія Скоруппу, торкнувшись плеча:

— Чекайте, тестю, помилка у підрахунку...

— Яка помилка, що ти, дорогий зятю?

— Пощитайте самі. На сто рублів і шість копійок завищено. Рахувати я, слава богу, вмію, коло батька навчився, як чиш збирали...

Довго плямкав губами Скоруппа. Нарешті виголосив:

— Молодця! Їй-богу, молодця! Тебе, вижу, сплоха не обдуриш. Ну, давай далі: «Шапки — кунична з верхом оксамитним жовтим і оксамитка червона куничка, кунтуші — златоглавний з футром шлямовим, з корунками золотими і среблоглавний з футром куничним з сіткою золотою, легкий штофовий білий, масолбасом підбитий з корункою,— читав довго і нудно.— Шість запасок, постіль, два зипуни, дві ковдри, три постелі швабські, постіль форботна, чотири кошулі, чотири швабські убруси, карета, четверо коней... Всього на суму... Три тисячі чотириста сімдесят три рублі і п'ятдесят одна копійка. Не помилився я цього разу?

— Ні, все як має бути.

— Досить?

— Малувато...— всміхнувся Пантелеймон. Але видно, що він сам не сподівався на таку щедрість бунчукового товариша.

— Ма-лу-ва-то? Та ти при своєму розумі? Ти серйозно?

Пантелеймон зареготав.

— Тож-то...—підсумував Скоруппа.—Читай далі сам.— Передав папір.

Пантелеймон почав скоромовкою: «Писан у Ніжинському магістраті, року, місяця і дня вищей специфікованих. Амінь».

Але це не був кінець, а тільки початок великого діла, задуманого полковником Божичем. Він родичався завдяки одруженню сина на дочці впливового вельможі України, який може придатися полковнику, допоможе, дай то бог, підгребти під себе Бране Поле чи й всю Україну.

VI

Граф Олексій Розумовський був мало підготовлений до того оточення, в якому перебував. І він вирішив наблизити до себе найосвіченіших людей епохи. Першим у цьому ряді стоїть Григорій Теплов, син архієпископа Феофана Прокоповича і вродливої дружини грубника при архієрейському домі Олександро-Невської лаври в Петербурзі. Феофан Прокопович дав новонародженому прізвище Теплов, ніжно опікувався долею хлопчика, пильно стежив за його освітою, як стежить за освітою свого меншого брата, Кирила, Олексій Розумовський.

Довге Кирилове мовчання непокоїло графа, і він узявся за перо, неспокійний і дражливий.

«Вельмишановний друже і брате наш Кириле Григоровичу! Прочув я,— набік схиливши низько голову, писав Олексій,— через надійних людей, що ви наставникові вашому, Григорію Миколайовичу, не завжди в послушенстві буваєте і вночі, коли вони відпочивають, через вікно од них крадетесь до сумнівних занять дівиць, із коїми до ранку божого перебуваєте. Про таке дізнавшись, аж захворів я і надивуватися не можу нерозумним витівкам вашим. Нагадую вам, ваша світлість, брате Кириле Григоровичу, що, так ведучись, не важко голову згубити, знову в болото потрапити, з якого тільки по волі бога вилізти удалось нам, якого хвалити щоденно і поштити вам годилося б, позаяк він один всеблагий і всемилостивий до нас. Ви добре мусили б запам'ятати, що ви один-єдиний мужчина з роду Розумовських, який може покласти початок нашій фамілії, яка не переводилася б вовіки. Бо я, брате, як сам здоров знаєш, хоч і матиму дітей, але не під моїм прізвищем житимуть вони. Дякувати богу, ми вже й маємо дочку разом з її імператорською величністю любимою і дорогою нашою Єлизаветою Петрівною, а назвати її довелося по прізвищу зятя нашого Дарагана — Дараганową, та ще й змінивши першу літеру «д» на «т», а оскільки «г» читається по-російському як «к», то й маємо Тараканову Єлизавету Олексіївну. Ім'я ми їй дали материне. Тож знайте, брате наш, що у вас є племінниця Єлизавета, яка перебуває зараз в Італії...

Вчиться і зело великі успіхи має. Тож не посоромте роду нашого і ви, ваша світлість, брате Кириле Григоровичу».

Граф Олексій, написавши ці слова, задумався. Лише перша дочка, що народилася до появи в Петербурзі великої княжни Катерини Олексіївни, і зосталася живою. Про її існування знають тільки двоє на всьому білому світі — батько, граф Олексій Розумовський, і мати, імператриця Єлизавета Петрівна. Княжна Тараканова має надійних наставників, на її рахунку в італійському банку великі гроші, щоб княжна не терпіла нужди. Сама княжна нічого не підозріває до часу, що вона дитя царського роду. Про батька і матір дізнається лише тоді, коли їх уже не буде на цьому світі.

Олексій Григорович водить гусиним пером по папері. Пише, не думаючи над змістом написаного. Одним одну дочку, що народила Єлизавета Петрівна, вдалося врятувати. Інші діти помирали на другий день після народження. Пологи цариці завжди приховували, про них знали тільки найближчі — племінник, племінниця, Олексій, лікар, дві надійні служниці. І дивно, чому жодне дитя від фізично здорової жінки не виживало після появи при дворі великої княжни Катерини Олексіївни.

В каміні горять березові дрова, грубник час від часу заходить, щоб підживити вогонь. Затишно і тепло. Та от з'являється в позолоченій лівреї бородатий лакей і на срібній таці подає графу листа. При цьому доповідає, що на нього ждуть люди з Малоросії. Граф велить зачекати, поки він прочитає листа. Зрештою, він сам вийде до земляків.

Лист як лист — брат Кирило проти сподівань самого наставника Григорія Теплова добре вчиться, маючи свіжий і світлий розум. Граф задоволений. Кидає очі на свій лист, уважно читає, поволі добирається до кінця, і з обличчя зникає фарба — він блідий немов стіна. Він уявив собі на хвилину, чим би все могло скінчитися для нього та для його дочки княжни Тараканової, коли б зміст його листа набув широкого розголосу. Різко зводиться, зіжмакує усі п'ять аркушів нерозумної писанини, підходить до каміна і кидає в огонь, присівши навпочіпки. Жде, поки згорить, підворушуючи дерев'яною скіпкою.

— У-уф!— зітхає полегшено. Обпираючись об коліна, стає на прямі і швидко виходить з кабінету до земляків, що чекають на нього у вітальні. Йому сумно, йому сьогодні хочеться бути п'яним, так напитися, як його покійний батько в лемешівській корчмі.

По смерті малоросійського генерал-губернатора боротьба генеральної старшини за гетьмана активізувалася. Кілька років уже товклася депутація малоросійська в Петербурзі, оббиваючи пороги то графа Олексія Розумовського, то канцлера, то віце-канцлера, то графа Гендрикова, то самої імператриці Єлизавети. Усі були за, усі обіцяли, але указ не підписували, діло стояло на місці. Тим часом з Глухова йшли цілі обози з горілкою, салом, медом та іншими товарами на утримання депутації та на подарунки петербурзьким вельможам. Найактивніше діяли в Петербурзі посланці генеральної старшини Гудович та Ханенко.

Одного березневого ранку обидва малоросійські пани прибули з поклоном до свого земляка.

Граф Олексій вийшов. Тепло привітався і одразу звелів подати на стіл вина і закуски.

Говорили про все, та не про справи. Граф Олексій випив кілька келихів, але не п'янів. Пан Гудович взяв чару:

— Я піднімаю...

Та його перебив граф.

— Досить! Гендрикова хочете?

На цих словах зайшов лакей, подав картку. Граф Розумовський устав.

— Вибачте, панове! Мені сьогодні не до вас! Маю бути на бенкеті...—І вийшов.

— Гендриков?—перезирнулися Гудович з Ханенком.— Його сватають на гетьмана?

— Кого дадуть, аби скоріше.

— А вибори? — сам себе запитав Михайло Ханенко. І відповів, плутаючи язиком:— А виборів і не буде. Поперіжуться полковники. Он скільки їх наїхало сюди, кожен про себе клопочеться.

— Поїдемо до Гендрикова?— запропонував Гудович.

VII

З поверненням брата Кирила з закордонної мандрівки граф Олексій відчув, що міцніше стоїть на власних ногах. В чужому оточенні він не сам. Однак треба було подумати про влаштування юнака на якусь службу, щоб молодий граф мався при ділі, а не тратив життя на всякі гульбища — бенкети, полювання.

Весна була.

Григорій Миколайович Теплов мучиться над питанням, як просунутися по службовій драбині вище, зміцнити своє становище в житті. Він ад'юнкт Академії... Може, домагатися професорського звання? О ні, се не скоро. До цього не допустять іноземці, особливо Шумахер. А коли й виб'ється хтось у професори з руських, то першим, очевидячки, буде не він, Теплов, а Ломоносов, поет і вчений, гордість нації. Ні, в Академії йому, Теплову, самому не пробратися. Краще триматися впливового і перспективного вельможі, сприяти його просуванню по службовій драбині, вихваляти розум і освіченість, а самому бути при ньому порадником, консультантом, чим завгодно, створити враження, що без нього, без Григорія Теплова, панові обійтися не можна... Так, тільки так. І такий вельможа є. Се граф Кирило Розумовський.

Григорій Теплов їде до графа Олексія. Поспішає, бо запрошений.

Після коротких офіційних привітань граф Олексій одразу переходить до ділової розмови. Цікавиться думкою Теплова про його брата.

— Ваша світлість, знання, набуті графом Кирилом, важко переоцінити. Вчився він у ліпших професорів Німеччини і Франції, зело ревнивий був до наук, ума бистрого, так що... Думаю...

Наставник не наважувався першим обрати молодій людині діло. Не каже, ким би він хотів бачити свого підопічного.

— А як ви думаєте, коли...

Указом її імператорської величності Єлизавети Петрівни граф Кирило Григорович Розумовський в «рассуждение усмотренной в нем особливой способности к приобретению в науках искусства» був призначений президентом Імператорської Академії наук.

В середині червня вісімнадцятилітній президент приїхав у Академію. У великому конференц-залі зібралися академіки, професори, ад'юнкти, піротехніки, службовці.

— «Почтеннейшие господа, всепресветлейшая державнейшая государыня и повелительница Єлизавета Петровна»,— почав перший свій виступ президент. Але, вловивши якийсь незвичний шум, одірвався од паперу. Через весь зал широким владним кроком, ледь похитуючись, ішов кремезний круглолиций кучерявий чоловік прямо до катедри, за якою стояв спантеличений граф Кирило Розумовський. Дійшовши до передніх рядів, чоловік гордо підняв голову:

— Пробачаюсь, ваша світлість, за спізнення! І радуюсь, що президентське крісло займає єдинокровний і знатний росс, а не...— Глянув на Шумахера з презирством і, безцеремонно розсунувши двох іноземців-професорів, сів. Настала тиша.

Вісімнадцятилітній президент розгубився, почервонів, як дитина. Намацав очима свого наставника, Григорія Теплова, ніби питав, що робити.

«Говорити»,— подав той знак головою. Схилився і прикрив долонею рота, щоб не розреготатися. Граф Кирило читав далі:

— «За необходимо вам объявить нахожу, что собрание наше такие меры от первого нынешнего случая принять должно, которые бы не одну только славу, но и совершенную пользу в сем пространном государстве производить могло. Я во всякое время буду пользоваться вашими добрыми советами и своею главнейшею обязанностью буду считать достижение благоденствия того учреждения и удовольствование каждого его сочлена в особенности, согласно всемилостивейшему намерению ее императорского высочества, и при чем имею основательную надежду, что вы, милосердные государи, моим усердием и я вашим содействием будем взаимно довольны».

Граф скінчив, вийшов з-за катедри і сів у президентське крісло.

На слова президента, коли зал затих, перший відповів Шумахер, а за ним підвівся зі свого місця Тредіаковський. В час його виступу шепотілися між собою противники Шумахера — Міллер і Деліль. Вони готувалися вітати нового президента.

Ломоносов почув наперед заготовлений текст виступу, не стримався.

— Послухайте,— повернув голову,— кому ви будете скаржитися? Хлопчиськові?

Професор Міллер склав учетверо дрібно списаний папір і всунув у кишеню сюртука.

Знайомство з президентом скінчилося. Міллер, Деліль і Ломоносов залишили конференц-зал останніми, ділилися враженнями.

— Невже ви думаєте, шановний Михайле Васильовичу,— говорив професор Міллер,— що в Академії нічого не зміниться?

— Впевнений,— категорично сказав Ломоносов.— Мине час, і нашим внукам буде незрозуміло, що на пост президента Академії призначено вісімнадцятилітнє хлоп'я, яке недавно випустило з рук указку, за яку до того ж не дуже рано взялося. А в наш час се нікого не дивує.

— Правда-правда! — зашепотів, розглядаючись, Міллер.— Але чому?

— Чому?— подав голос і Деліль.

— А дуже просто. На Академію в наш час дивляться як на заморську витівку, здатну на створення усяких віршиків, фейєрверків та інших подібних розважальних куншітів. Педантичний Шумахер це добре збагнув, а тому й завів при Академії різні майстерні. Свиня!— Михайло Васильович Ломоносов, коли йшлося про Академію, про честь вітчизняної науки, гарячкував, не дошукувався слів, говорив те, що думав.— Тому для багатьох байдуже, хто буде президентом. Академія до сього часу була посміховищем. Чули ж ви сьогодні виступ отого непотребовиська Тредіаковського? На російську поезію, на російського поета дивляться, як на блазня. І правильно роблять — живий приклад тому Тредіаковський...— Неспокійна натура вирувала, як море в штормову непогоду. Ломоносов стиснув кулаки, здавалося, якби потрапив йому зараз під руку Тредіаковський чи Шумахер, то відчули б силу м'язів цієї людини, російського богатиря.

Професор Міллер поклав напахчену білу руку на плече свого невгамовного колеги.

— Заспокойтеся, Михайле Васильовичу! Прибережіть сили для достойніших вашого таланту справ.

— Усе-таки, Михайле, Розумовський — руський, а не Шумахер, не Блументрост, Кайзерлінг, Корф чи Бреверн,— додав Деліль.

— Да-да!— Це краще, ніж Шумахер. Та й те сказати,— заспокоюючись, додав Ломоносов,— людей освічених в Росії мало, дуже мало... Кого, кого призначити, крім вродливого хлопчика?..

— Люди є...— всміхнувся Міллер, штовхнувши під бік Деліля.— Як гадаєте?..

— Думаю, знайшлися б, коли добре пошукать.

— Хто?— блиснув очима Ломоносов.

— Слухайте, Михайле Васильовичу!— І почав голосно декламувати:—«Ужасный чудными делами зиждитель мира искони своими положил судьбами себя прославить в наши дни: послал в Россию человека, каков не слыхан был от века...»

Міллер артистично гарно продекламував вірш Ломоносова, ударив злегка по плечу поета.

— Як бачите... Автор сих рядків.

Михайло Ломоносов стріпнувся, ніби скидав руку іноземця зі свого плеча, нарочито випнув груди.

— Дякую, ваша величність, за довіру! Посідаючи пост президента, урочисто обіцяю, по-перше, позбутися Шумахера, по-друге... Ха-ха-ха!— розреготався.

— Виходить, освічені люди є?

VIII

Пан Яків Маркович був уже в літах, але сидіти на одному місці йому не випадало. Треба було діяти, потрібні були гроші. Він турбувався, щоб на луках, приписаних до генеральної канцелярії, вчасно було зібрано сіно, висушено і в копиці складено, шукав купців, щоб вигідно продати. Проникав не лише в полки і сотні, а й у села, стежив, щоб справно працювали шинки, щоб не було недостачі горілки, щоб не стояли кола, а крутилися, викручуючи якомога більше мірчука. Звідусюди до пана Якова Марковича приїздили гінці з паперами, сповіщаючи про стан справ на місцях з торгівлею. Пан Маркович навіть стежив за тим, щоб шинкарі давали горілку наборг, щоб більше назбирувалося безнадійних боржників, яких можна буде змусити працювати за безцінь, щоб відробляли борг Гроші, гроші, гроші... Це в Глухові.

А в Петербурзі те саме.

— Да-а, грошей багато пішло... І піде ще... Як там наш підскарбій викручується, своїх же грошей в генеральний скарб не понесе?— посипав дрібним піском вологого від атраменту листа пан Ханенко.— А як і понесе, то не свої. Ніхто ж йому грошей не дає, крім свого рідного мужика...

— Куди завтра поїдемо?— наливає келих угорського пан Гудович.— У кого ми ще на сьому тижні не були?

Пан Ханенко підсуває свій діаріуш перед очі, починає повільно читати:

— «Увечері була свадьба графа Лестока, який одружився на фрейліні фон Менгден». Се щось не те.— Гортає сторінку.— Ага. «Були з Гудовичем у графа і там бачились і розмовляли з віце-губернатором Бурським, дійсним штатським радником Мелгуновим. Увечері були з Гудовичем у Горчакова, потім у прокурора Ніколаєва...» Нічого, згодяться і ці.— Одпив з келиха.

— Навіщо ви все сіє записуєте, пане Ханенко?— відкинувся на спинку крісла пан Гудович. — Кому воно потрібне? Тільки час та папір витрачаєте.

— Е ні, не кажіть, пане! Веду я сей діаріуш з трьох причин. Перша. Іде-минає день за днем, місяць за місяцем, год за годом. Весна, літо, осінь, зима. Дощі і грязюка.... Мороз і завірюха... А од нас мчать гінці в усяку погоду, а до нас женуть підводи з горілкою, медом, салом, рибою, птицею, подарунками різними... Люди мерзнуть і голодають у дорозі, аби все сіє вчасно доставити, щоб ми з вами спокійно ішли до найбільшого вельможі, щоб ми з вами спокійно приймали гостей... Для вас сіє відомо. А чи справджуємо ж ми надії наших сотоваришів, чи не тринькаємо дурно казенних грошей... От я й записую все, де ми оберталися, з ким зустрічалися, що робили. Добре, коли все закінчиться добре. А коли не так сганеться, як гадається? Тоді от мої записки й згодяться. Тоді ми з вами й скажемо — більше, ніж зроблено, нічого не можна було зробити. І се буде щира правда.

— Ви гадаєте, пане Миколо, що не справдяться?..

— Все може статися. Я уже в літах, набачився... Будете слухати?

— О, звичайно, з охотою.

— Я, чоловіче добрий, службу свою почав з дев'ятнадцяти літ, а скоро і на супокій пора. Спочатку у рядах війська був, аж сім літ, а потім у генеральну канцелярію поступив. Скоро там примітили мене і через короткий час зробили старшим канцеляристом. В тридцять років, пане. Се, без похвальби скажу, рідко кому вдається. А старший писар — се головний помічник генерального писаря по управлінню генеральною канцелярією. Таку посаду звичайно обіймали наближені до гетьмана люди. І такою людиною при Скоропадському був я. Та от гетьман помер. Чернігівський полковник Павло Полуботок став наказним гетьманом. За його дорученням їздив я до царя Петра, який на той час був у тарковському поході, мав сповістити про

смерть малоросійського гетьмана Івана Скоропадського. Полюбився я наказному гетьману, і він одного разу поділився зо мною своїми думками, що хоче порушувати клопотання перед царем про обрання нового гетьмана. Я підтримав Павла Полуботка. Невдовзі пан Полуботок зважився нагородити мене маєтностями, хоч і не має на се ніякого права без волі государевої. Ви слухаєте? В сьому ж році цар Петро Олексійович прислав у Глухів гінця з указом, щоб до нього негайно прибув наказний гетьман з двома товаришами. Се було в кінці мая чи на початку юня. Полуботок вирішив спочатку послати депутацію до царя від посполитих, і вона, депутація тобто, повинна була виголосити волю всього українського народу про вибори гетьмана. Часу було мало, і Полуботок нашвидкуруч спорядив таку депутацію, яка складалася з п'яти чоловік. В числі інших був і я. Нічого я, безперечно, добитися не міг, а тому й поклав ждати Полуботка. У вересні подав чолобитну і Полуботок,— в ній говорилося, що український народ хоче мати гетьмана. Цар Петро дуже розгнівався на Полуботка і вирішив послати в Малоросію графа Олександра Івановича Рум'янцева для розслідування того, наскільки народ брав участь у чолобитних Полуботка. Наказний гетьман вирішив випередити події і зажадав, щоб я написав меморію глухівській старшині, як діяти та що чинити на випадок приїзду царського посланця. Та не встиг виїхати із стольного града гонець Полуботка, як прибула нова чолобитна від полковника Апостола, в якій говорилося, що народ український гетьмана не хоче.

— Да-а-а! Що ж се виходить — один за гетьмана, а другий проти?

— В сьому нещастя України, що кожний хоче якомога більше багатства зажити, незважаючи на народ. Отак і Апостол. Певне, на той час були люди, які донесли Апостолу про гнів царя, і той послав чолобитну противу Полуботка.

— А може, Полуботок привіз одну, а посланець Апостола другу водночас? Чия візьме. Як у того цигана. Два сини та обидва й угадьки. Один каже буде дощ, а другий— не буде. Хтось та угадає.

— Та так... Може... Так-от...

— Да-да, прошу!..

— По одержанні царем чолобитної Апостола усіх нас одразу кинули у Петербурзьку кам'яницю... Там Полуботок

і помер, а нас по часі випущено з забороною жити на Україні. Мене призначено в гарнізонну школу вчителем дітей офіцерських і солдатських. Ну, і таке інче. Отсим усим я й хотів сказати як говорять на Україні, — краще синиця в жмені, як журавель у небі. Нічого ще не відомо. Правда, нам зараз не загрожує кам'яниця, але чи доможемося ми гетьманства — баба надвоє ворожила. От я й веду діаріуш і записую все, що роблю і куди трачу казенні гроші.

— Се перше. А друге...

Було вже пізно, а спати пану Гудовичу не хотілося.

— Друге чисто особисте... Пишу листи синові в Кіль— заношу в діаріуш, коли се було і під яким номером. А тоді стежу, щоб на кожен лист одповідь була. Веду облік власних витрат... Се не цікаво. Венітас венітатум ет омніа — суєта суєт і все суєта,— одразу переклав.

— Да-да, дякую, латини я не знаю... А от мій син...

— Що?

— Граф Олексій Розумовський сина мого, сина генерального писаря пана Безбородька та й багатьох інших хлоп'яків узяв до себе, влаштував їм саморучно іспита, приставив до них кращих учителів, учив дома. А тоді послав за кордон своїм коштом на навчання, сказавши: «Росії потрібні освічені люди. Коли ви в науках успіх матимете, людьми станете, а як ні—пастимете громадську отару. Тож вибирайте...»

— Ну, і як?

— Із шкури вилазять та стараються.— Пан Гудович замріявся, дивився в кут, де павук розставляв сіті, щоб ловити крилату дрібну здобич, а зловивши, виссати кров і сим жити. Робив се він швидко, зосереджено, точно. Пан Гудович усміхнувся сам своїм думкам, згадавши сина, і попросив пана Ханенка закінчувати.

— Третє се вже для потомків.

— Вас би, пане Миколо, гетьманом наставити. Я підніманю обидві руки,— продемонстрував жестом сказане пан Гудович.

— Запам'ятайте, добродію, виборів гетьмана не буде, ради не буде. Гетьманом буде призначено людину з Петербурга, причому людину близьку до її імператорської величності або й родича.

— Ви маєте на увазі графа Гендрикова?

— Я маю на увазі двох, принаймні трьох кандидатів на сей пост. Зволили ви назвати графа Гендрикова — се перший кандидат. За ним треба наглядати пильно, не скупитися на дарунки, частіше навідуватися до нього і бувати в колі його друзів. Правда, він захоплюється полюванням, завів більше п'ятисот породистих собак, за ним у мої роки не вженешся. Та все ж... нічого не поробиш...— Пан Микола раптом розреготався.

— Ви чого?— стривожився пан Гудович.

— Згадав одну історію, що сталася...

— Коли генерал-поліцмейстер та хотів зробити з нього чучело?

— Ха-ха-ха-ха! Вельми забавно... Але не се...

— Розкажіть...

— Про такі речі, голубе, і не говорять. Ну, та вам... Коли між нами залишиться сіє...

— Пане Миколо...

— Слухайте... Вам відомо, що супруга царя Петра Олексійовича — Катерина — була жінкою простого звання. Уже після весілля Петра і Катерини стало відомо, що в неї чімало родичів. А було так. Один із сановників того часу, посланий в Ригу, підганяючи по дорозі ямщика, дав йому, як і водиться, в зуби. Справа по тих та й по наших часах звичайна, але ямщик несподівано образився. «Мене бити не можна, я царю родичем доводжусь»,— сказав він. Почалося слідство з дибою і канчуком. Довели до відома царя, і швидко з'ясувалося, що ямщик говорив правду. Знайшлася ціла юрба родичів, рідних братів і сестер імператриці. Крім ямщика Йоганна, був і садівник, і швець, і землекоп, і навіть проститутка. Проститутку за наказом Петра сховали в тюрму, інших викликали в Петербург. Цар дав усім таємну аудієнцію в домі Ягужинського, повівся з ними люб'язно, обіцяв невелику пенсію. І поставив тільки одну умову — щоб про них ні слуху ні духу не було чути. По смерті Петра за допомогою гвардії Катерина захопила престол і одразу всіх своїх родичів викликала в Петербург. Їм дали чини, багаті помістя і кріпаків. Дали і нові прізвища. Один став називатися графом Єфимовським, другий — графом Скавронським, третій — графом Гендриковим. У сього Гендрикова був свій театр. На сцені дівчата-кріпачки часто зображали фею Арміду, і граф не соромився того, щоб у час вистави залізти на сцену і власноручно відлупцювати прем'єршу канчуком. Інших балерин, якщо вони не догодили своїм мистецтвом графу, відправляли на конюшню і там били лозою. Так-то...

— Граф Гендриков, се?..

— Двоюрідний брат імператриці Єлизавети Петрівни і племінник Катерини Скавронської, покійної цариці.

— Батько, безперечно, людиною був неосвіченою!..

— А син... Такий там вельможа, що й не повіриш, хто його батько.

— Хто ж другий претендент на гетьмана?

— Олексій Розумовський.

— То він же...

— Так. Те, що він обвінчався з імператрицею, тримається у великому секреті. Крім них двох, достеменно знає про це духовник Єлизавети Дубянський... Знає канцлер Бестужев-Рюмін, інші догадуються... І хоч Єлизавета має зараз нового фаворита, графа Івана Івановича Шувалова, але з нашим земляком дуже люб'язна. Вона хотіла б вислати графа Олексія в Малоросію... Але не поїде він. Взагалі, з появою нового фаворита становище Розумовського при дворі майже не похитнулося. Більше того, наш земляк увійшов у дружні стосунки зі своїм суперником і там, де не може вплинути на імператрицю сам, діє через графа Шувалова. А він не відмовляє ні в чому. Нам треба було б зробити візит і сій новій зірці, бо без її світла не обійтися.

— Ви гадаєте, що граф Шувалов—третя кандидатура на гетьмана?

— Боже вас борони. На се не згодиться ні він, ні Єлизавета. Третя особа — се брат графа Олексія, Кирило Розумовський.

— Молодий же він.

— Молодий, се так. Але освічений, президент Академії, своя людина при дворі, користується успіхом у впливової знаті...

— Чого ж довго тягти? Кирило так Кирило.—Пан Микола Ханенко пояснив, що, поки на півдні Росії все спокійно, ні про якого гетьмана не може бути й мови. Ну, яка, справді, потреба канцлеру Бестужеву-Рюміну віддавати частину Російської імперії в невідомі руки. Де є гарантія, що новий гетьман не повторить уроку свого попередника Мазепи і не піде війною проти Москви? А з іншого боку — не можна й не піти назустріч Малоросії, якщо вона так настирно, як ми з вами, домагається гетьманства, на випадок неспокою на південному кордоні. Он як!..

Зненацька справи з призначенням гетьмана Малоросії повелися на краще. В дипломатичних сферах Європи став-

ся крутий злам. Франція й Німеччина були у стані вічної ворожнечі, що зачіпало й Австрію, бо австрійські можновладці часто поставляли імператорів на німецький трон. Австрія ж вороже ставилася до Пруссії, оскільки в її руках була багата Сілезія. Австрія ослабла. Фрідріх II не приховував своїх загарбницьких намірів. Марія-Тереза, королева Австрії, незважаючи ні на що, намагалася повернути своїй державі втрачену Сілезію. Потрібна була опора, надійні спільники. Австрія перша звернулася до Франції з пропозицією укласти союз проти Пруссії. Одначе з цього нічого не вийшло. Марія-Тереза звернулася по допомогу до фаворитки Людовика XV, маркізи де Помпадур. І австрійська королева не прогадала. Будучи в стані війни з Англією за американські колонії і уклавши союз із Австрією, Франція наживала відкритого серйозного ворога в особі Пруссії. Людовик XV настійно шукав союзу з Росією, де вже не було ні де ля Шетарді, ні Лестока.

Політика Європи опинилися в руках жінок — Марії-Терези, королеви Австрії, маркізи де Помпадур, фаворитки короля Франції — Людовика XV, і Єлизавети — імператриці Росії. Потрібна була ще одна жінка. І така жінка знайшлася. Це була Лія де Бомон. Власне, це була не жінка, а диявол у спідниці.

Ніхто не підозрював, що в стольний град царства руського прибула із своїм «дядьком» Шевальє Дугласом, продавцем хутряних товарів, не племінниця, не дівчина Лія де Бомон, а шпигун короля Людовика XV, д'Езон.

Агенти канцлера пильно стежили за діями «продавця хутра» Дугласом, але нічого підозрілого не виявили. Тим часом Лія де Бомон познайомилася з віце-канцлером Воронцовим, прихильником Франції, і нарешті потрапила на бал, на який прийшла імператриця Єлизавета. Лія де Бомон була стрункa, з молочно-рожевим кольором обличчя, лагідна, скромна і навіть соромлива. Мала ніжний мелодійний голос.

Імператриця на балу примітила француженку, майже весь вечір провела з нею. Невзабарі шпигун короля став Фрейліною імператриці. Якось між імператрицею і фрейліною зав'язалася жвава розмова.

— А ви знаєте, ваша імператорська величність, що вийшла книга Корба про вашого батька латинською мовою?..

— Цікаво почитати. Та я не знаю латини...

— Я привезла книгу з собою і можу вам прислужитися.

З часом шпигуну короля Франції д'Езону в ролі фрейліни російської імператриці Лії де Бомон вдалося наверну-ти симпатії Єлизавети до Людовика XV. Саме тому мадам де Помпадур порівняно легко умовила свого короля уклас-ти союз з Австрією проти Пруссії.

Не важко було зрозуміти пану Миколі Ханенку, що зовнішньополітичні обставини складалися на користь Ма-лоросії, на користь гетьмана. Було схоже на те, що через кілька років між Росією і Пруссією може спалахнути війна, отоді-то доведеться згадати про козацькі і запо-розькі війська, про утримання російської армії. Малоро-сійській старшині треба було йти на поступки і саме зараз.

Були й інші, сказать би, внутрішні причини. З Мало-росії в сенат ішла сила-силенна скарг посполитих, які домагалися козацьких вольностей. Множество сих скарг зводилося до того, що козацька старшина неохоче ішла на поступки посполитим, намагаючись прив'язати їх до землі, змусити працювати на себе. Сенат вимагав пояснень од військової канцелярії, забороняв робити козаків селянами. Військова канцелярія виправдувалася, що за указом Пет-ра Великого селянам дозволено шукати козацтва. Та від сього великі бувають зловжитки, бо в воєнний час ніхто ко-зацтва не шукає, а в мирний час багато хто домагається його, пишучи супліки і утруднюючи роботу малоросій-ських судів і сенат. Являються навіть ходаї в сімдесят і більше років, а за свідків, що їхні предки були козаками, беруть людей молодших од себе. Більше того, пояснювала військова канцелярія, деякі посполиті, як тільки подадуть супліку, домагаючись козацтва, то на другий день відмов-ляються працювати на пана. Генеральна військова канце-лярія просила, щоб сенат дав рік строку, протягом якого посполитим дозволити вільно дошукуватися козацтва, по-тім усім відмовити. Сенат на се не згодився. І взагалі сто-яв на тому, щоб позбутися всякої мороки із супліками і призначити гетьмана, але такого, який би здійснював його волю. Та й гетьманат врешті-решт підпорядкувати не се-нату, а іноземній комісії, аби розв'язати собі руки.

Малоросійська депутація користувалася цими обстави-нами і наполегливіше домагалася гетьманства. Займалася вона й іншими питаннями, порушила, наприклад, клопо-тання про допомогу, бо Малоросія в тому році дуже

постраждала від посухи і сарани. Граф Олексій, заручив-шись підтримкою Івана Шувалова, попросив канцлера по-ставити сіє на розгляд сенату.

Бестужев-Рюмін відзначався дипломатичним хистом не лише в політиці міжнародній, а й внутрішнього життя країни.

— Оскільки її імператорська величність,— повів канц-лер,— вельми опікується малоросіянами, ми мусимо допо-могти сьому безщасному народові, щоб він не вимер з го-лоду.

— Чим же ми йому допоможемо? Нам самим нічого їсти. Відмовити,— писнув товстий і заспаний член сенату. Він витер лисину рукавом, сам здивувавшись, що так ба-гато витратив сили і енергії задля батьківщини.

— Можемо. Слухайте, панове, уважно.

— Хліба в Росії нема,— почувся той самий голос.

— І не треба, вони самі знайдуть.

— Де ж вони візьмуть, коли недорід і сарана?

— Я просив слухати уважно.— Члени сенату прини-шкли.— Малоросійська старшина має винокурні, шинки, які дають чималий зиск хазяям. Щоб робити горілку, по-трібний хліб. Я пропоную, панове члени сенату, заборо-нити переганяти хліб на горілку. Не лише козакам, а й старшині. І хліб знайдеться.

— А як до сього поставиться сама старшина? — подав голос віце-канцлер Воронцов.— Варто б її спитати. Далеко ходити не треба.

— Саме це я й хотів сказати. Треба викликати на се-нат старшину і вислухати її.

Пани Ханенко, Гудович, Божич, Танський та інші були вельми здивовані, як їхня супліка та обернулася проти них самих. Закрити винокурні і шинки — який се принесе збиток старшині! Пан Микола Ханенко виступив наперед.

— Вельмишановні пани сенатори! Малоросійський на-род вдячний за вашу турботу про своїх ближніх і ніколи цього не забуде. Ми сердечно схвильовані, що ви знайшли час розглянути нашу супліку і прийняти рішення. Мало-росія постраждала від засухи і неймовірного нашестя са-рани. І безперечно, якби малоросійський посполитий люд менше витрачав хліба на куріння горілки, то голоду в Ма-лоросії не було б. Я сказав менше. Ми, малоросійські

депутати, дивуємося з мудрого вашого рішення і цілком підтримуємо його. Повторюю — цілком підтримуємо. З деякою, одначе, поправкою. Дозволяти курити вино і горілку тільки духовенству і шляхетству, генеральній і прочій тамошній старшині, бо вони для винокуріння хліб купують, але свого не витрачають... А протчім рядовим козакам і посполитому людові, підсусідкам, а также міщанству винокуріння суворо заборонити...— Пан Ханенко скінчив, глянув на своїх колег. Вони схвально кивали головами, прикидали, які великі прибутки матимуть, коли винокуріння стане їхнім виключним правом. Канцлер Бестужев-Рюмін помігив це і всміхнувся самими куточками губ.

— Дякую панам малоросійським депутатам. Сенат ваші мудрі міркування схвалює.

Депутати уклонилися і вийшли. Всю дорогу вони голосно реготали, як то хитро вдалося їм обвести круг пальця сенат. Але ще голосніше сміялися члени сенату, коли зачинилися двері за депутатами.

На радощах малоросійська старшина такий влаштувала бенкет, що київський полковник Танський злiг і до нього змушені були викликати священика для соборування.

Тривале перебування генеральної старшини в Петербурзі дало врешті-решт свої наслідки. В кінці сорокових років вісімнадцятого століття сенат одержав указ: «Быть в Малороссии гетману по тамошним прежним правам, и оного на таком основании учредить, как гетман Скоропадский учрежден был».

На початку 1750 року в Глухів прибув граф Гендриков. Він скликав старшину і звелів поставити свої підписи під заявою, де йшлося, щоб гетьманом був граф Кирило Григорович Розумовський. Подія ця сталася 18 лютого, а через місяць відбулася рада полковників, бунчукових товаришів, старшини полкової і сотників, архієреїв і духовенства, на якій доведено до відома всіх присутніх, що гетьманом Малоросії обрано Кирила Розумовського.

Через кілька днів було інсценізовано публічне обрання. Урочиста процесія рухалася від квартири графа Гендрикова: несли знамена, булаву, бунчук, печатку, йшли старшини, а поперед усіх їхав секретар з високою грамотою.

— Кого хочете обрати гетьманом? — запитував Гендриков.

— Графа Кирила Григоровича Розумовського! — відповідали йому.

Для такої оказії приїхали в Глухів Кузьма і дід Петро. Старий Тур стояв серед юрби глухівських посполитих, змахував рукавом з очей сльози радості, хрестився:

— Слава тобі господи! Слава тобі господи! Тепер-то вже напевне вольності козацькі добудемо! Житиме Бране Поле!

Коли секретар проїжджав проз те місце, де стояв дід Петро, і запитував, кого хочуть обрати гетьманом, то найчутніше кричав старий козак Тур:

— ...Кирила Розумовського!

Збуджений настрій передався й наймолодшому внукові дідовому.

— Графа Кирила!— вигукував Кузьма.

IX

Повернувшись із Глухова, дід Петро не забарився в селі, повіз у Ніжин супліку, аби передати її полковому писарю Кулаківському, а той щоб передав самому гетьману. «Слава богу, прийшла правда і на Україну»,— думав чоловік.

З дідом Петром поїхали Матвій і Данило. Парубок у глибині душі сподівався розшукати Степаниду, якої не знайшов у Козельці,— певно, щось сталося, якщо сама розшукувала його. Наталка Розумиха, до якої достукався Данило, сказала, що була Степанида один час у дочки Віри, але від неї невідомо з якої причини втекла.

Сани підкотилися до будинку полкової канцелярії. Данило допоміг дідові злізти, притримував, щоб не заточився на голощоку, довів до дверей.

— Тепер я піду сам. Еге!

Данило з Матвієм зосталися надворі. Холодний пронизливий вітер хвиськав снігом у лице, обпікав щоки.

Дід Петро прочовгав до немолодого добродушного чоловіка, що сидів за столом, подав супліку.

— Добридень!

— Що це, діду?

— Читай, коли дають. Еге. А я тим часом присяду, одпочину... Знебувся в дорозі, трясця його матері нехай!

Писар усміхнувся, повільно почав переглядати дідову супліку.

— Та тут ціла історія Браного Поля!

Полковий писар вдивлявся напочатку неуважно в дрібне плетиво літер і непомітно для самого себе захопився читанням. Скільки разів писарю доводилося переглядати подібні папери, але вони не зачіпали його душі. А тут справжня історія бранопільського козацтва, підкріплена документами, з посиланням на джерела, звідки сіє взято.

Довго читав писар скаргу дідову, довго блукав тернистими стежками, поки вони не скінчилися, не обірвалися перед проваллям. А прочитавши, повірив, що дід Петро Тур, чумаки і посполиті, які згадувалися,— діти таки козацького коліна. Співчутливо глянув на прохача, а той лежав і не рухався.

— Ей, хто там? — гукнув з дверей полкової канцелярії.— Хто Петра Тура привіз? Забирайте, вільне козацьке життя йому забезпечене!

— Що з ним? — убігли Данило і Матвій.— Що трапилося?

— Помер...

Глянули всі троє, а дід Петро протирав засльозливлені очі, ворушив закляклими руками.

— Хто се там кричав, що я помер? Еге — хто? Не помру, поки вольності козацької не витупкаю... Двісті год житиму... Еге... Громада ж мене послала, а не хто... Підсоби, Даниле, звестися! Та подай патерицю. Я його, тряся його матері нехай...

Відпочивши, чоловік був у явному гуморі.

— Прочитав я, діду, папери ваші. Мудро написано. Хто се так?

— Еге, мудро... Бо чоловік мудрий голову над ними ламав. І в Глухів їздив, усе правди в паперах та в добрих людей дошукувався. І знайшов, еге. У паперах то є, а на ділі дуля...

— Як же його звуть?

— А тобі яке діло до чоловіка того? Ну, Баняком його величають, то й що... Еге... Ти діло роби, бомагу на вольності давай,— жартував, бо знав, що це не в полку робиться.

— Не Баняком, а Сковородою,— всміхнувся Данило.

— Еге, Сковородою. Але то така сковорода, що на вогні не чорніє. Не твого тая сковорода гарту. Бомагу давай, вольну!..

Василь Кулаківський не ображався.

— Не так просто. Сіє в генеральній канцелярії робиться. А тепер он гетьман у Малоросії є... Чого ж ви самі, як були в Глухові, не передали?.. Вітати ж гетьмана їздили?

— Таж їздив... Але гетьман, кажуть, аж на весну приїде. Еге! А ти от і передай, коли хочеш допомогти дідові. Коли ти сам козак і за козаків обстаєш. Для того й привіз. Сам. Еге... Тебе вибрали чи призначили на полкового писаря? — хитро примружився дід.

— Вибрали.

— А коли вибрали, то й скинути можемо. Еге!

— А призначеного ні? — засміявся писар.

— Призначеного щоб скинути, то треба голову спочатку ізняти.

Писар пообіцяв передати супліку бранопільських чумаків у генеральну канцелярію.

X

Слідом за гетьманом Кирилом Розумовським на Україну прибув гусарський полк, очолюваний графом Гендриковим. Хоч гетьман і своя людина при імператорському дворі, але й до нього імператриця приставила охорону.

Прибувши до місця розташування полку, перше-наперше граф Гендриков звелів побудувати простору конюшню для добірних своїх огирів і псарню для мисливських собак. Собаки — це графська слабість, коли не рахувати коней. Собак було багато і різних порід. По кілька десятків брав їх з собою граф Гендриков, коли виїжджав на полювання. Для цього шастав повсюди, добувався аж до Браного Поля, вишукуючи найкращого місця.

Незамінним помічником графа Гендрикова у мисливських справах був секунд-майор Кульнєв. Він знався на конях і добував їх графу часто за безцінь. Стежив за псарнею, бив лозою тих, яким не вдавалося зберегти живими породистих цуценят. Граф Гендриков гордився своїм слугою і, здається, навіть любив його.

Приїхавши з графом Гендриковим на Україну з цілою отарою собак, секунд-майор Кульнєв нишпорив по всіх усюдах, де водилися добрі коні, щоб поповнити графські конюшні. Надійні люди внесли у вуха секунд-майора, що найкращі коні мають ніжинський писар Кулаківський,

полковник ніжинський Іван Божич і полковник Юхим Дараган.

Спочатку секунд-майор Кульнєв вирішив завітати до полковника Божича, але його в Ніжині не було — поїхав у Глухів за викликом спеціальної комісії, яка розслідувала дії полковника на численні заяви посполитих і козаків. Божич невзабарки має повернутися, а щоб не гаяти часу, секунд-майор забрів до писаря Кулаківського.

— Ну й зима у вас,— повів пустослівно.— Мені треба б придбати добрих коней для графа Гендрикова. Чи пан писар має?

— Зима люта, так... Коней? Прошу, покажу!

Стаєнь у писаря було кілька — ходили довго.

— О-о-о! Та це ж розкіш, багатство! От зрадіє його світлість, коли йому в подарунок привести пару отаких рисаків,— показав пальцем.— Уявляю, який він буде радий сьогодні.

— Ви хочете купити їх прямо зараз?

Та Кульнєв не відповідав, поки не зайшли у теплу просторі вітальню пана писаря.

— А чого ж зволікати. Грошей, правда, я не прихопив з собою. Ну, поки що візьму так, а там буде видно.— Глянув на кахлі, якими була викладена велика груба.— А що це у вас, пане? — Майор був на доброму підпитку, але здорового глузду пустити за вітром не встиг.

— Кахлі, майоре, витвір малоруських умільців-художників.

— Що ж на них?..— Зацікавився так, ніби для того й завітав, щоб помилуватися чудовими малоросійськими кахлями.

Господар почав розповідати.

— Рисунки на кахлях відбивають світогляд українця, який глибоко пройнявся релігійними віруваннями.

— Так, так...— дивувався Кульнєв.

— Людина боїться всього, навіть птиці і риби уявляються їй небезпечними і шкідливими. Птахи скльовують щойно посіяне зерно на ланах і можуть виклювати п'яному чи хворому очі. Людина остерігається навіть великих сомів на ріках і озерах, щоб не проковтнули її, як пророка Іону. Це, майоре, своєрідна кам'яна книга, літопис наших днів. Усе, про що думає гончар-скульптор і гончар-народ, відбито на сих кахлях.

— Пан в жупані і кунтуші і пан в роброні,— розшифровував рисунки на кахлях і майор Кульнєв.— Пані з хусткою в одній і з квіткою в другій руці. Орел. Двоголового орла підсмажуєте?

— Та тут їх кілька. Але чому підсмажую?

— Цікаво,— процідив секунд-майор.— Слухайте, пане писарю, продайте мені сі кахлі...

— Як так! Ви можете придбати їх у козелецьких гончарів, у Чернігові, в Ніжині...

— Е ні, мені отсі до вподоби припали. Га, пане писарю? — Секунд-майор, як господар дому, підійшов до столу, налив два келихи подвійної.— Вип'ємо за це?

— Ні, майоре, за це ми пити не будемо. Кахлів я не продаю.

— То подаруйте...

— Дозвольте, з якої речі? — підвищив голос писар.— Коней ще можу продати. За готові гроші. А кахлі... Дурна розмова...

— Дурна? — скипів майор.— А от і не дурна. Орлів підсмажувати на вогні, це, знаєте... Коли цих орлів гетьману у вуха вкласти...

— То чути перестане...

— Е ні, гетьман, знаєте...

— Що мені гетьман, гетьман... А чи давно цей самий гетьман худобу громадську пас!

— Що? Що ви сказали?

— Те, що чули. До побачення!

Як ошпарений вихопився майор Кульнєв з будинку полкового писаря, голосно почав гукати кучера, але той довго не озивався. Майор лютував, і лютувала сніговиця, колко б'ючи в лице гострими жалами зірваного з-під чобіт снігу.

— Хто там, чого треба? — лінивою ступою вишнябав із затишку вусатий добродушний козарлюга.

— Чого треба? — перекривив.— Запрягай, ждатимеш мене в корчемному заїзді.— І майор Кульнєв потеліпався до Божичевого будинку.

Дорого, дуже дорого коштувала солідна посада, аби її посісти. Інколи бувало, що український шляхтич, бажаючи купити місце полковника, вивертав кишені до дна, спродував або дарував останнього рога чи й взагалі хвоста, аби заплатити кому треба, аби добре прилаштуватися

самому. Такий час настав з приходом на гетьманство Івана Мазепи і триває понині — за нового гетьмана. За Богдана уряди були виборні, потім призначені. Лише в деяких полках дотримувалися давнього доброго порядку, та й то коли добре підмогоричували громаду. Писаря Кулаківського, скажімо, обирали. Івана Божича призначали. Сама імператриця Анна Іоанівна призначила. Але імператриця була далеко, а генеральна канцелярія довго зволікала, поки Іван Божич не залишився голяком, роздавши все своє рухоме і нерухоме майно відповідним чинам з генеральної канцелярії, від кого залежало його призначення на посаду ніжинського полковника. І, безперечно, Іван Божич не прогадав. Дуже швидко він оправився, усякими правдами і неправдами експлуатуючи підлеглих, сердився, коли нешвидко йому вдавалося повернути втрачене, а треба ж було мати ще й зиск, треба ж було умножати багатства. І Іван Божич, як і вся старшина, не сидів склавши руки. Умножав, але тріщали спини в посполитих і навіть у козаків, яких полковник змушував працювати на себе. Безперечно, це збіднювало посполитих, а заодно викликало протест проти свавілля Божича. Посипалися скарги в генеральну канцелярію, в іноземну колегію, в сенат, у гетьманат. З призначенням гетьмана усі справи з усіх усюд було переслано в Глухів. Кирило Розумовський вирішив жодної справи не залишити поза увагою. І новий господар Малоросії уклав комісію для розслідування справи Івана Божича, ніжинського полковника. Може, і не зважився б граф Розумовський підняти руку на честь Божича, якби не було спеціального листа на ім'я гетьмана з самого Петербурга канцлера Бестужева-Рюміна.

Полковник Божич сидів у вітальні сам. Він ніяк не міг прирозумітися, що все отсе має означати. З одного боку, сама імператриця не забувала про нього і через Ігнатія Полтавцева передавала вітання, а з другого — канцлер (це було відомо Божичу) вимагає розгляду його справи. Щось тут не так. І полковник вирішує відправити сина Пантелеймона в Петербург, щоб передати папір у власні руки її імператорської величності. Послав за сином.

Пантелеймон зайшов не сам, а з секунд-майором Кульнєвим.

— А-а, полковнику, яка радість! — простяг обидві руки майор, неначе із зав'язаними очима грав у піжмурки, шукаючи того, хто сховався.

— Ти хто такий? — не підводячись із крісла, суворо спитав полковник.

Пантелеймон зашепотів щось на вухо, сказав голосно:

— Знайомся, батьку!

Полковник підвівся. Привітався. По якомусь часі секунд-майор Кульнєв спитав:

— В яких ви, пане полковнику, стосунках з писарем Кулаківським?

— Ну, як вам сказати...— вагався Божич.

— Не в ладах?..

— Можна сказати, що...— хотів потрапиги в тон графському посланцеві.

— Я так і знав. Непевна людина. Та в мене це так не пройде. Історія народу, літопис...— передражнив.— Я йому складу й історію, і літопис. Орла державного на вогні підсмажує!..

Полковник Божич непомітно посміхнувся.

На сей час проїздом нагодився полковник Дараган, щоб привітати свого колегу і їхати далі. Познайомився з Кульнєвим, пообіцяв йому подарувати добрих рисаків... Коли майор хоче, то може їхати за кіньми хоч зараз. Не поскупився для графа Гендрикова і полковник Божич. Секунд-майор потирав задоволено руки, був радий.

— А взагалі, майоре, найкращі все-таки коні у писаря Кулаківського.

— Свиня ваш Кулаківський. А про гетьмана що він каже...

— Ще в графа Девієра були — хто там за ними дивиться? — виявив свою обізнаність полковник Дараган. Іван Божич ковзнув невдоволеним позирком по обличчю гостя.

— Ті коні не графа Девієра, а пані Аделаїди. Вона от коней любила, це так. А граф не встиг своїх завести. Хто доглядає? Економ Гурій Чорнота. Добрий господар. Мені б такого.

Дараган узяв на примітку слова Божича про економа, спитав:

— До кого ж тепер Бране Поле перейде? Графиня Аспазія, здається, від нього одмовилася...

— Що? — скочив Божич.— Звідки ви знаєте?

— Думаю так,— завагався полковник Дараган.— Невесело жити в будинку, де тебе було заживо поховано.

Божич сів.

— Ну-у, це ще видно буде. У гофкур'єра Полтавцева дружина вмерла. То графиня Аспазія...

— Хіба мало в цього Полтавцева маєтків?

— А Бране Поле — це не тільки маєток, а землі насамперед...

Дараган і секунд-майор прощалися, полковник Божич залишався. Не проводжав,— хворий.

— Чого ж так швидко? Хоч я й недугую, але для посланця графського часу шкодувати не буду.

Гості пішли. Полковник Божич посадив навпроти себе сина Пантелеймона.

— От що... Збирайся, поїдеш до Петербурга,— сказав.— Справи є невідкладні.

— Коли?

— Ти ніби не радий?

— Замети. Може б, когось іншого послати...

— Н-на читай, куряча твоя голова! — І подав лист канцлера на ім'я гетьмана. Правда, се був не оригінал, а чисто відтворена копія.

— Не може бути,— вирячився Пантелеймон.

— Може статися, що мене попросять з посади, конфіскують усе майно, а потім і до тебе доберуться, голубе. Тоді пані Скоруппова од тебе одкинеться... Все може бути.

— Що ж мені робити в Петербурзі?

— Передати ось цей лист в руки її імператорської величності. Сам написав... Прочитай, підправиш, коли що. Бо писарю я не дуже-то й довіряю, а з мене писар ніякий.

Пантелеймон розповів про сутичку Кульнєва з Куракіївським.

Полковник весело зареготав.

— Підсмажує царського орла? Ха-ха-ха! Товчи йому, що писар взагалі злочинець.

Пантелеймон прочитав полковникового листа на ім'я імператриці.

— Тут же ні слова не сказано про комісію? — здивовано спитав.— Нічого не розумію.

— І не треба. Слухай уважно, а не лови вухами джмелів. Канцлер в імператриці не в фаворі. З паперами до неї ходить тільки віце-канцлер Воронцов. Може бути, що про мою справу Єлизавета нічого не відає. А мене вона знає як сина прославленого рубаки, який під Полтавою не одну тисячу вояків повивішував на видних місцях, щоб тільки догодити монархові, батькові Єлизавети. Уся дорога, по якій довелося їхати цареві, по обох боках була прикрашена вішальниками.

— Чия се робота? — питав, кажуть, цар.

— Пантелеймона Божича.

— Молодець!

За дві версти знову питає:

— А се?

— Пантелеймона Божича...

І третій раз одповіли йому те саме. З того ото й пішло — нагородив достойний похвали російський імператор свого підданого за труди його ревні, за службу вірну. Про се я й пишу. Нагадую, бо її імператорська величність знає. А прошу, зважаючи також і на мою вірну службу, дати мені уряд генерального старшини. Думаю, не відмовить. Ти розумієш? Якщо я і не матиму підвищення по службі, то ніжинським полковником залишуся надовго.

— Коли їхати?

— Завтра на світанку. Прихопи дарунки графу Олексію Розумовському і кому ще там треба. Тебе не вчити. Графу Гендрикову щось давали? Ось йому від мене. Зверзи по дорозі.

Зняв зо стіни вправлену в золото і дорогоцінне каміння шаблю і подав синові.

Гетьманська комісія в складі трьох чоловік прибилася в Ніжин. Очолював її полковник стародубський — Максимович. Це було зле. Полковники ніколи не відчували симпатії один до одного.

На світанку Іван Божич не пішов проводжати сина в далеку дорогу, ніби се його мало торкалося.

Полковник Максимович допитував свідків.

— Скажіть, е-е, як вас...

— Петро Тур, козак з діда-прадіда. Еге. А козацьких привілеїв не дають...

— Я не про це. Дуби у вас Божич забрав?

— Брано, брано у мене пасіку, але назад повернуто. Еге! Як я ото супліку її імператорській величності у власні руки подав, зараз же й повернуто. Еге.

— Ідіть, діду!

— То се й усе? — здивувався старий.

— Усе. Чи, може, ще щось у вас Божич забрав? То кажіть.

— А забрав. Козацьку вольницю забрав, привілеї, значить, козацькі.

— То не він, а Меншиков.

— Еге, з Меншикова почалося. Забрали, знайшлися хазяї, щоб забрати, а повернути нікому, нема господарів, щоб повернути, згубилися, на очі не показуються. Еге.

— Я по іншому ділу приїхав, а про козацькі привілеї нічого не знаю.. Нема мені часу, іншим разом... Гетьману пишіть, він розбере, що і до чого.

— Писав, писав, та ні слуху ні духу. Як у воду дрібне моє писання впало та тамечки й розкисло. Еге.

— Ну, добре. Йдіть. У Глухів добивайтеся. До гетьмана.— Полковник Максимович підвівся з-за дубового столу, підійшов до діда Тура, узяв за лікоть і майже силоміць вивів з приміщення сотенної канцелярії. — Посидьте там, діду, може, ще покличемо. — Вернувся на своє місце.

Викликані для такої оказії люди сиділи на лавках попід стінами, а то й долі, ждали, коли їх покличуть, гуторили різні гутірки, знайомилися. Серед прийшлих дід Петро упізнав Ларивона Орчика. Він приїхав власною волею, щоб сказати і своє слово.

Комісія скінчила роботу, залишалось поговорити з самим Божичем. Однак розмови в полковій канцелярії не вийшло, полковник захворів. Його економ сказав про це Максимовичу і запросив до господи. Робити нічого — поїхали.

Не такий уже хворий був Божич, коли вийшов зустрічати гостей аж за ворота.

— А це хто? — показав на Ларивона, ніби не впізнавав, привітавшись із Максимовичем.

— Головний свідок твій, полковнику. Накривай стіл для нього та горілки побільше став.

— То чого ж йому одному? Всім! — осміхнувся господар.

— Обідати пізно, а вечеряти рано. Пошли його до хазяйки на кухню, а ми побалакаємо поки що.

Ларивон з пані Ксаверією пішов у сусідню кімнату. А за великим дубовим столом у вітальні посідали четверо — члени комісії і Божич.

— Ну, почнемо,— одкашлявся Максимович.— Так от. Маркел Швайка, товариш сотні полкової, скаржився, що ти вирубав його ліс на млинову і хоромну будову. В лісі цьому була доля і його братів. Що скажеш, полковнику? Чи правду пише Маркел?

— Він перелюбник, а тому я й звелів рубати його ліс,— одразу випалив полковник, не підводячись із крісла.— Крім того, це робилося з відома київського митрополита. За правилами і артикулами правними (як і в книзі міської ратуші написано) Маркел Швайка засуджений був до смертної кари. Але за ходатайством духовенства від кари звільнений, та вказано, що за вину Маркела ліс його і братів вирубать. Але братам Швайчиним велено з міського уряду одвести ліс нерубаний, а спустошене місце залишити Маркелу. То чого ж він іще хоче? — гнівався Божич.

— Чекай, не про себе він піклується, а про братів. Лісу ж нерубаного їм не дали? — допитувався Максимович.

— Цього я не знаю. Не дали, то дадуть.

— І ще одне,— змінився з лиця далекозорий Максимович, примітивши на стіні навпроти нього царську грамоту про призначення Івана Божича ніжинським полковником.— І ще кажуть, у книзі міської ратуші підробка.

— Чи не писар Кулаківський казав?

— Писар?.. Ні, писар цього не говорив. Це, здається, суддя твій писав...

Полковник Максимович знав, що найближчою до Божича людиною був суддя, йому хотілося вбити клин між ними.

А писар Кулаківський був його, Максимовича, далекий, але родич. Божич нічого збагнути не міг— де ж його однодумці.

— Суддя?

— А писар навіть захищав тебе. Друзі, напевне, ви з ним великі, правда?

— Правда! — видавив Божич.

— Ну, що ти скажеш? — підганяв Максимович.

— Це справа ніжинського війта, я за нього не відповідаю.

— Ну добре. А скажи, Житель бранопільський Петро Тур скаржився, що ти в нього забрав двадцять чотири вулики бджіл, бо в нього нібито чужий вулик упізнали, чого при розшуку не виявилося.

— Правда, так і було. Але я всі бджоли йому повернув. Чого ж...

Скарг було багато. Андрон Кушнір бив чолом на полковника за взятий ліс, двох корів, двох свиней і заліза на два плуги. На це Божич відповів, що дружина Кушніра займається чародійством, в чому і сама призналася і в книгах про це записано. За сю вину вищеописане і побрато.

Вавило Кондра скаржився, що в нього взято пару волів. А вина його була така: заставши в саду свого зятя, що крав яблука, він не одвів його до уряду, а приховав теє.

— Я не знаю, за який проступок старшина прислала мені воли.

Максимович довго не міг розібрати підпису під указом царським. Нарешті, напруживши зір, прочитав: «Анна».— Притямкував, що се діло давнє.

— Воли вернуть! — голосно продиктував.

Козак сотні полкової Питирим Низькозадий приніс жалобу на полковника, що без всякої причини дав йому перед ратушею київ тридцять.

Божич відповів, що чолобитник покараний за неявку протягом трьох днів до нього з листом гетьмана.

Посполитий Ювеналій Метелик скаржився, що в нього безвинно побрато худобу, і виставив таку причину: сестра його, покинута мужем, про котрого вона не мала звістки сім літ і три доби, вважаючи його загиблим, вийшла заміж за Харасима Кісточку, а коли перший муж, Гермоген Чопок, вернувся, то полковник звинуватив Ювеналія Метелика ніби той знав, що зять його, Гермоген Чопок, живий.

— Понеже не доведено, що він був об своїм зяті знаний, того ради забрату худобу повернуть,— сказав полковник Максимович.— Він відкинувся на спинку крісла, йому надокучила вся ця нудна церемонія. Почав розглядатися по стінах. На одній примітив оправлений в рамку лист. Підвівся і безцеремонно втупився в чисто витерте скло. В листі від графа Олексія Розумовського сповіщалося про милості її імператорської величності до полковника... Максимович про таке чув, а се довелося і побачити. Знову сів на своє місце, гортав папери, вибирав лише деякі.

Ільчиха баба, жителька Івангородська, била чолом на полковника, що кобилу у неї взяв за те, що украла у сплячої Ігнатини тринадцять алтин.

— Сій бабі одмовити. Досить,— стукнув ребром руки по столу полковник Максимович.— Запрошуй, Іване Пантелеймоновичу, до столу. Та й роз'їдемося.

Сам полковник Божич нагадав про Ларивона Орчика, якого досі ще десь пригощала хлібосольна полковничиха.

— Супліки цей підсусідок не писав, але справа до тебе, сказав, є. Сам розбирайся з ним, — всміхнувся Максимович.

Божич осміхнувся, кивнув головою. Цієї миті гримнула танцювальна пісня, а хата заходила ходором. Божич остовпів. Але він здивувався ще більше, коли з сусідньої кімнати одчинилися двері і у вітальню, надсадно вибиваючи тропака навкруг зманіженої пані Ксаверії, викотився Ларивон.

XI

Хилило на сон, та не спав, бадьорився Данило, бережно, як дитину, кутаючи діда Петра, щоб не прихопило старого простудою. Замітала дороги і стежки сніговиця, каламутила світ. Кіньми правив Матвій.

— Подерж, Даниле, віжки, бо ноги попримерзали до чобіт. Пробіжуся трохи.— Зіскочив із саней і метнувся прожогом у кущі, вигнав звідти ошелешеного зайця. Той кинувся під ноги коням, налякані тварини рвонули сани і помчали що є духу вперед, залишивши далеко позаду маленьку постать Рослого.

— Даниле! — настрашливо загукав Матвій. Сколихнулися гілки над головою, обсипали пухнастим снігом.

— Жду! Іди сюди!

Матвій, провалюючись у снігу, поспішив. Та в цей час з глибини лісу почувся голос тривожний, відчайний, жіночий.

— Лю-у-ди!

Матвій — чоловік забобонний. Що він міг — мчав щодуху до саней, здіймаючи густу снігову пилюку позад себе. Прибіг і впав на сани.

— Поганяй скоріше! Поїхали!

Данило одмахнувся, як від..оси, став на санях:

— Агов, хто там? А-агов!

Дід Петро прокнувся, одкинув кожуха, бо був закутаний з головою, поцікавився, чого вони таким гвалтом розмову почали.

— Поможіть! — докотилося збоку надламане; притужне.

— Знайомий голос.— Кинув Данило віжки на руки Матвієві, а сам побіг туди, звідки чувся відчайний крик. Дід Петро нічого не розумів — лісового, замішаного на неспокійній завійниці, голосу не чув.

— Куди Данило побіг?

— У ліс ловити снігурочку.

— Кого?

А Данило уже повертався, несучи на руках знепритомнілу жінку до саней.

Це була Уляна. Після невдалого вінчання вона стала забудькувата, з лиця зникли рум'янці, все робила якось в'яло, неохоче. А часто, бувало, сяде в хаті, втупиться в якусь одну точку і дивиться, дивиться... Цілий день може просидіти незрушна, якщо не нагукає її мати. Нічого не скаже на той материн загад, тільки гляне на неї невидющими очима і робитиме, що сказано.

Куди ішла Уляна, чого шукала — ніхто не знав. Пробувала було допитатися Варка, та й закаялася, що почала розмову — дівчина як сиділа, впала на лаву і заголосила сумно-страшно. Нікому не давалася на мову, нікого до серця не підпускала.

Одного захмелілого од відчайної самотності і журби вечора залишила Уляна обійстя і вишнябала за село. Після того випадку, коли вона ледь не замерзла в сніговій пустелі, дівчина, як це не дивно, полюбила тривожну зав'южну зиму. Їй хотілося побути самій чи принаймні наодинці з завірюхою. Ішла посередині річечки Живої, вся кошлата, укрита білою вовною снігу, і прислухалася, чи не завивають вовки, але натомість голосили у прибережних вербах дужі пронизливі вітри і нікого навколо. А дівчині хотілося, щоб вовки переслідували її, щоб знесилили, змусили впасти, а хтось обігрів своїм диханням і не дозволив заснути. Хтось добріший од людини...

Незчулася, як опинилася обіч панського двору, залишивши позад себе ріку. І знову — о боже! — Піт.

Уляна здригнулася. Потім побігла. Помчала назад тією самою стежкою, що й ішла. Боже! Чому нема ополонки, щоб провалитися в крижану воду?

Бігла і бігла, де тільки сили бралися.

— Що з тобою, дочко? На тобі лиця нема,— мати.

— У-ух! Слава тобі господи! — До ранку витремтіла, жахна, настрашена. Далеко пізніше розказала матері про зустріч із Питом.

— Закидай роботою,— порадила баба Христина.— Робота — найкращий лік. Позавтрьому я піду на річку білизну полоскати, визоли кілька шматин і для неї...

Послухалася Варка. Данило пробив дві ополонки — одну для баби Христини, а другу для Уляни.

Підвечір вхопила Уляна мокру білизну з лави і хутко вишмигнула з хати, подалася до річечки Живої. Бігла, як сарна, до ополонки, з якої, пробивши ребром долоні тонкий льодок, ягло пив крижану воду Піт. Стуманіла, не розбираючи дороги, ступила крок і... провалилася під лід.

Гайвороння величезними зграями шугало понад землею — вірна прикмета, що незабаром розіграється заметіль. Дід Петро вишнябав із своєї хатини, розглянувся навколо — перекочувався і клубочився густий волохатий туман, а біле клоччя клаптями напливало на землю.

— Мря! Трясця його матері нехай...— сказав і поскрипав у кошару до овечат, глянути, чи мають що їсти.

Сумирні овечата спокійно і діловито перебирали сіно, не скинувши навіть очима на свого благодійника Їх було небагато — шестеро. Дід Петро вийшов у каламуть білої мряки. Еге-ге-ге! Треба б мотуза од кошари до хати натягнути, щоб, коли занесе село снігом до бовдурів, знати, кудою добиватися до худобини. А як же там наші в степу? Ще, чого доброго, шквиря за завійницю застигне десь — буде і у вухах, і в носі, трясця його матері нехай.

Згадує, як він ще в підпарубочих був та їздив на Правобережжя сіль продавати. Набувся в дорозі і ніч зночував у одного пана-шляхтича. Пани панами, а він у людській прислугувався з кухарями, лакеями та кучерами. Не дуже й багатий, видно, був той пан, бо ні огорожі, ні брами не мав. Пізно сідали пани вечеряти. А надворі завія та крутія, світу божого не видно. Прихопилися до їжі і в лакейській. І Петро Тур з ними. Вечеряють усі, вечеряє й Петро. Та ось прибігає покоївка і кличе лакея, щоб той сходив у льох. Пішов, сердяга. Погріб, де зберігалося вино, був недалеко від панських покоїв, у темну ніч його полапки можна знайти. Узяв лакей дзбаник, насунув на самі очі шапку і пірнув у завію. Надворі заметіль щомиті ставала все неспокійнішою, усе тривожнішою — шуміло, шелестіло, скрипіло і завивало навкруги. Минав час, а лакея не було. Пройшло багато часу — нема. Як у воду впав. Захвилювалися люди і пани.

Гукати почали — ніхто не навинувся на голос. Послали кінних, ледве самі назад утрапили. А другого дня вранці за сто кроків од будинку знайшли закоцюблого лакея з дзбаником вина в руках. Він збився з дороги, блудив, поки сил ставало. А потім сів на якусь дровиняку та й замерз.

Обава старого, одначе, була марною — чумаки з зимівника повернулися цілі і неушкоджені. Прибився до двору на цілу зиму і Феофан. Волохатий, з бородою, тільки очі виказували, що се молода людина. Він закінчив учення, висвятився на попа, але парафії не дали, поки не одружиться. З тим і приїхав.

Дід Петро зайшов до сина. Надворі лихогодило, а в хаті просторо та тепло. Усі ще спали, тільки боляща Секлета поралася біля печі, вергаючи пудові золійники.

— Доброго ранку!— А розглянувшись по кутках, додав:— Чи ти ба, трясця його матері нехай, сплять! Ege! День божий, а вони... І отець Феофан бороду в просі пасе. До вутрені он дзвонять, а ти... Ану киш мені!..

— Чого розходилися, діду, вітер дорого продали?— вибовкнув спросоння Данило і повернувся на другий бік. Дід Петро не погнівався.

За сніданком розговорилися про всячину. Згадали і про Варку.

— Нездужає, сердешна,— кинула Секлетина чорні цурупалки слів у біле полум'я.

— Ще б здоровою бути після такої потали. Та їй, очевидячки, і світ оприкрився.

— За великим побіжиш — мале згубиш,— розкашлялася баба Христина.— Навіщо грапа того доскакувала? В небо з ним залетіти хотіла, чи що?— Старша Туриха не схвалювала вчинків ні дочки, ні матері, що вприснула заміж за економа.

— Скільки годів без чоловіка...— заступилася Секлета.— Думала — сім'ю матиме.

— Яка там сім'я? Старший він од неї був.

— Мовчи, стара, та диш, то заробиш книш. А на скільки літ був я старший од тебе, коли із пня зняв та додому, мов ягницю, приніс?

— Ану тебе...— засоромилася баба Христина.— Коли то було?..

— Аже ж приніс?— додлушпувався правди чоловік.

— І не страмно ото тобі при дітях отаке плести?

— А чого мені своїх дітей соромитись. Хай вчаться.

А ти мовчи, бо от зараз устану з-за стола та й назад однесу, на той самий пень поставлю, що й узяв.

— Отака ловись!— злякалася баба Христина. Всі зареготали.

— Нам би от про що подумати — як Феофана оженить,— озвалася Секлетина.

— Сперш Данила, як старшого, а тоді вже й Феофана.

— Не сушіть голови мною. Карпо приїде — поговоримо.

— Степаниди ждеш?— не втрималася Ганка.— А де ж вона? Сам же казав, що вона з панами кудись повіялася...

— Циц!— луснув ложкою по голові невтримливий дід Петро.— Не твого розуму діло. Слово ж яке з притями вишкрябала — повіялася... Це ти, Нечипоре, навчаєш?

Той здивувався.

— Що ви, тату! Тепер такий настає світ, що яйця курей учать.

— Ганка тебе навчить...

— Ганко, що це за...— І вже заспокійливо вела далі Секлетина:—Данило то, може, й підожде. А Феофанові треба, хоч і сьогодні Та ніяк не притямкую кого... Момотиху хіба, Устю...

— Мені, мамо, на попівні одружуватися треба.

— Чи не на Леванду ти, братику, натякаєш? — устав із-за столу Данило.— А чого ж — дівка гожа, тільки молода. Мабуть, і сімнадцяти нема.

— Єсть, чого там нема. Коли б не більше. Вона чи не Кузьмі нашому однорочок.

— Але ж золотуха в неї,— бовкнув Данило.

— Кинь, Даниле,— це Нечипір.— Нема в неї ніякої золотухи. Була та пройшла. Отець Танасій говорили.

Чоловіки розсілися по лавках, гомоніли.

— Що ви про Леванду заговорили? А може, ще Феофан і не схоче її.

— Воно, положим, можна і змусити,— не втримався дід Петро,— іч, яку моду взяли: у парубка питати, кого йому за дружину брати.

— Він же не просто парубок, а піп...

— Піп? То й що, що піп? Чи ж так я тебе вчив, Нечипоре? На Леванді одружити, трясця його матері нехай, тільки на Леванді. А там чи золотуха є, чи нема, хай сам дотямковує, що й до чого.

— Чекайте, тату, слухайте...

— І чекати і слухати не буду. За Леванду, трясця його матері нехай. За Леванду. Золотуха — тьху!— І вийшов розгніваний з синової хати.

— Судьба, брате. Дід Петро сказали — все. А як не послухаєш, то і віжками, як тоді ото, потягнуть. Поздоровляю!

— Чого ти так про неї... Вона якраз до вподоби мені. Давно за нею наглядаю.

— То якого дідька раніше не сказав? Діда тільки розгнівили.

— Іди, мабуть, Секлетино, з Ганкою до Євлампії. Розпитай там гарненько про все, спершу про золотуху, а далі й про діло, коли що до чого... Так, Феофане?

— Хай буде так.

У вікно хтось лунко застукав. Увійшов отець Танасій.

— Чада нерозумні,— загримів вомісто привітання,— святу церкву снігом заносить, а ви сидите...— витяг з-під ряси карафу, поставив на стіл.

— О-о! А ми тільки-но з-за столу встали.

— Як здоров'ячко попаді Євлампії? Як дочка ваша?.. Не тече з вух?— поцікавилася Секлета.

— Вона, коли до весілля діло доходить, про всі на світі болісті позабувала.

— Про яке весілля? Оддаєте дочку заміж?

— Оддаю. Я і попадю Євлампію оддав би, та ніхто не сватає.

— Невже таки оддаєте? За кого?— пересторожливо глянула на Феофана мати. Феофан сидів ні в сих ні в тих, длубався п'ятірнею в бороді.

— А от як добрий чоловік трапиться, то й оддам. Отець Феофан, скажімо...

— Та ми самі хотіли до вас іти. Про дочку розпитати, порадитися...

— А я сам прийшов. Ха-ха-ха!

Під сю балачку перекинувся через поріг дід Петро.

— Чого ти іржеш, нечестивець, хоч і батюшка? Ти толком кажи, трясця його матері нехай, оддаєш чи ні, бо й костуром...

— Ого!.. Це ж як — слугу господнього?

— А хоч би й так... Костуром! Оддаєш, кажи, дочку?

— То ви про Феофана та про Леванду істину глаголите?— недовірливо спитав отець Танасій.

— Істину, панотче, істину! — переконувала Секлетина.

— Ну, коли так, то ходім до мене. Коли так...— Узяв

із стола карафу.— Коли так — ждатиму.— Данило добродушно зареготав.

Секлетина і Ганка повернулися од сватів аж підвечір Мати обняла Феофана.

— От і все, сину! Засилай старостів. Як сонечко яснеє твоя наречена... І гожа, і роботяща, і здоровенька...

Надвечір до Нечипорової хати завітали поздоровити з законним шлюбом Павло Повело і Матвій Рослий.

Жінки порозходилися давно, а чоловіки гомоніли ще довгенько при єдиній на припічку біля комина свічі та при лампаді під божником.

— Богохульствуєш ти, отче Феофане. Адже і католики, і православні — то суть християни. Не вірю я, щоб до такого дійшло.

— А отже, дійшло, отче. Кажуть — убивають, мордують єзуїти православних...

— А люди ж як там живуть?— лежав на соломі біля печі Матвій.

— Люди жили б і непогано, та єзуїти вплуталися, на панів напирають, останнє змушують однімати, коли хтось із православних не хоче окатоличуватися. А взагалі у кожного свої порядки: в одного пана краще посполитим живеться, у другого — хоч у петлю лізь.

— Краще чи гірше, ніж у нас?

— Мабуть, таки гірше.

— А я так думаю, що живеться і там і тут однаково сторожко,— розважливо говорив Данило.— Там свої пани і чужі на горло наступають, тут те саме. Різниця в тому, що там частина панів — католики, а тут усі пани православні. Там православних панів не чіпають, а ляхам спуску не дають.

— Казали мені,— запозіхався Нечипір,— чумаки на соляних озерах, з-під Богуслава вони, що українські пани допомагають бідноті духопелити панів польських...

— А потім біднота, коли чужих панів не стане, за своїх візьметься,— набивав тютюном люльку Данило.

— Мудра казка... А тоді і за своїх... Вони там, а ми тут.

— До нас не докотиться — імператриця не допустить...

— Докотиться, Павле,— заперечив Данило.— Ти бачив на кулачній грі при зимовнику, як батраки Момотові свого благодійника оддухопелили? Ледве видихав. Це ж іще й не пан...

— Та я йому також кулаком між лопатки посунув,— признався по щирості Павло.— За Яська Гненного, на якому Момот заробити хотів.

— Треба було зразу, коли не віддавав, а ти аж біля зимовника. Він і не знатиме за що,— подав запізнілу пораду Данило.

— Я й тоді не мовчав, а його пикою увесь гнійник витер.

— То нічого йому й гніватися за добру науку — спасибі скаже.

— Дивно, як це ти, Матвію, витримуєш — на столі горілка стоїть, а ти лежиш спокійно на соломі та люлечку потягуєш?..

— Розмова вельми цікава... Про гайдамаків...

— У гайдамаки йдуть не тільки посполиті, а й мніхи та попи...

— Мніхи?— насторожився отець Танасій.

— Православна церква допомагає гайдамакам чим може — грішми, одягом, горілкою, людьми...

— То се вона мніхів посилає?

— Мніхи самі знають, що роблять...

— Досить вам,— кинула з печі Секлетина.— Накадили в хаті — не продихнуть. Хоч би двері в сіни одчинили, щоб через бовдур дим потягло.

Нечипір так і зробив.

— Та час, мабуть, і по домах розходитись,— запропонував Павло.— Поговорили, перетрусили долю свою, щоб чистіша була, та й покладімо на піл, щоб спалося м'якше.

— Не так долю перетрушують,— кинув Данило.

— А як?

— Сам не знаю. Отак, мабуть, як оті гайдамаки...

— Пора по домівках,— підійшов до вікна Павло.

— Тобі ж нема куди спішити. Ані хати, ні родини, ні маленької дитини. Де ти зараз обертаєшся?

— У Івги.

— Стара вона для тебе...

— Не старша від мене. Горе бачила. З найменшої удачі радіє, мов дитя. Вона ніби й замужем не була.

В той самий мент, коли заснув бувалий лоцман Салівон Вовнига, а Карпо Півторалиха вів судно, козак вчасно примітив попереду камінь, покритий водою. Минули по-

роги, на яких і найдосвідченіші лоцмани ламають собі карки, і раптом якийсь камінь виткнувся попереду. Карпо не знав, що треба сказати веслярам, невміло одіпхнувся, весло тріснуло, і він сам упав у вир. Всі ахнули. Розбився. Людям здалося, що Карпо вдарився головою в камінь, забив памороки, потонув.

Насправді було не так. Як тільки Карпо впав у воду, якась невідома на вирі сила відштовхнула його назад, а потім погнала вперед, щоб ударити об той самий камінь, на якому ледь не розбилося судно. Карпо пірнув у воду, вхопився за стерно. Ніхто цього не примітив. Усі дивилися вперед. Ця коротка, але жорстока боротьба знесилила чоловіка, і він, усе ще тримаючись за стерно руками, вирішив якийсь час перепочити.

— Загинув! — пролунав над головою густий Салівонів голос.— Шкода чоловіка, добрий був би лоцман.

— Ще буде! Киньте мотуза! — обізвався Карпо.

Коли він, увесь мокрий, стояв посеред судна, до нього підійшла Діана.

— Чого мовчіль? Нащо хвилювайся? — розмахнулася і вдарила Карпа по лиці.

XII

Минав час, а Степанида запропастилася, неначе в воду впала. Їздив Данило в Козелець до Наталки Розумихи, добився до дружини полковника Дарагана, Віри Григорівни,— марно. І слід прохолов. Втекла, сказали, від них з доброго дива. Доходили чутки до Данила, що Степаниду хтось та в Ніжині бачив. Їздив і туди, тинявся попідтинню, а розпитати ні в кого. Хоч би Карпо Півторалиха скорше вертався, він то вже напевне знайшов би. Але Карпа не було, неначе одурався дочки, або лихо яке спіткало в дорозі чоловіка.

Виповів свою тугу дідові Данило, поради просив.

— Їхать треба комусь до Карпа. Еге.

Порішили Кузьму послать на пороги з подорожанами, що якраз правилися туди. Данило не поїхав — мо', Степанида в село навинеться, чи до неї стежку напитати вдасться. Кузьма, як і радив дід Петро, благополучно діставшись Половиці, зустрівся з Лазарем Глобою. Той напутив хлоп-

ця, як розшукати Саливона, а водночас і Карпа. Невдовзі обидва зустрілися.

— Сідай, Кузьмо, на судно, повезу до Кічкаса, купимо там для тебе коня та й подамося додому.

— Їдьмо звідси — ближче.

— Найнявся, завдаток узяв.

Говорили на судні, готувалися до відплиття. На березі стояла вродлива і горда Діана.

Відпливаючи, Кузьма помахав рукою дівчині. І почервонів, упіймавши на собі теплий Карпів позирк.

Сімдесят верст водою — цей шлях видався Кузьмі чарівною казкою. І парубок поклав, що він неодмінно знову повернеться на пороги.

— Десь тут Яким Гулий живе! До нього треба б навідатися,— сказав Карпо, коли доїжджали до Кічкаса.

— А нащо він нам?

— Гроші йому Данило позичав. Може, оддасть.

— Скільки?

— П'ятнадцять.

— Ого, це ж цілий кінь.

— Добрий кінь двадцять коштує.

Зайшли до Гулого.

— Глянь тільки на огира, Карпе. Звір! Нікого, крім господаря, на хребтину не візьме,— хвалився Яким.

— А дозвольте спробувати,— доторкнувся Кузьма до повода.

— І пробувати нічого. А втім...

Кузьма висмикнув кілька волосин із кінського хвоста, обмотав вудила, загнуздав, натяг поводи і спокійно сів на коня. Приострожив, помчав у степ. Здивований козак тільки очі вилупив.

— Хто се?

— Кузьма, Данилів брат,— замилувався хлопцем Карпо.

— Нате вам, дядьку, п'ять рублів за те, що на коникуві вашому проїхав,— передаючи поводи козакові, сказав Кузьма.

— Нащо вони мені?

— Позичаю.

— Коли позичаєш, то й візьму. Обом братам винен буду.

Вночі Кузьма розбудив Карпа.

— Їдьмо!

— Чим? Коня для тебе треба купити.

— Я вже купив. Грошей нам з Данилом Яким Гулий не винен.

Настала весна. Крихітними свічечками блищали на деревах вологі клейкі листочки; спалахували блудливими — синіми, жовтими, червоними вогниками перші весняні бешкетники — квіти на лугах; сонце довше застоювалося в зеніті, милуючись прихорошеною, прибраною, немов до вінця, землею.

Весна.

З далеких теплих країв правилися додому крилаті мандрівники, щоб оселитися в лісах і садах, на луках і на полях, збадьорити щебетом піднебесну просторінь, народити і виколисати діточок у м'яких малесеньких колисочках, навчити їх літати вище хмар, а не повзати по землі. Весна.

Прилетіли сірі дрозди, дикі качки... Скоро повернуться вальдшнепи.

Цієї першої весняної ночі Данилові не спалося. Підхопився ще до світа і вийшов на подвір'я. Бране Поле дрімало, коли парубок скрипнув хвірткою і подався до побратимів. Та, як виявилося, вони також не спали.

— Чадо господнє! — вигукнув вомісто привітання отець Танасій.— Як ти догадався? А ми говорили про тебе...

Домовилися вийти звечора, у переліску біля струмка зустріти вечірню зорю, обночуватися, а вранці почати полювання. Про наміри Данилові дізналися батько і дід Петро. Нечипір скаржився на простуду — очевидно, рана нагадувала про себе, частенько турбувала. А дід Петро, на превелике здивування Данилове, категорично заявив, що на полювання він піде також. Данило намагався одговорювати старого, але той не хотів і слухати.

Взяли все необхідне, рушили: дід Петро, Данило, отець Танасій, Павло і Матвій.

Тихо і зоряно. Здавалося, чути, як росте, перешіптуючись, листя, як набухають зарості. Та от цю музику тиші обірвали таємничі в небесах звуки.

— Що се, діду? — не стримався Данило.

Але дід Петро мовчав і слухав. Інші заніміли також. Довгенько стояли під відкритим небом, срібні невидимі ріжечки не переставали сурмити в піднебессі.

— Мошкара господня, чи ти ба якої викомарює? — плямкав губами отець Танасій.

У Матвія допрівав куліш.

— Що ви там шепочете, отче?

— Мала птаха безсловесна, глаголю, а он як сургомонить...

Навіть Павло не заперечив отцю Танасію.

Знедалека почулося протяжне вовче завивання, а ще через якусь мить залементували собаки. Наразі все стихло.

— Добродії чумаки, господні слуги і мисливці, прошую до столу! Куліш готовий!

Дзвіночки і суремки заполонили небеса. Шуми, і свисти, і безперервне одноманітне гудіння. Було безвітряно — знявся вітерець од дружніх помахів множества крил над самою головою. Співи і шум, свисти і дзвіночки, і суремки водночас. Не втримався соловей. Забулькав, загримів, заспівав.

Данило думав про Степаниду. Він любив її, він любив увесь світ. Ах, як хороше навколо!

— Ви чуєте? — ні до кого не звертаючись, прошепотів парубок. Глянув на діда Петра, а той стояв біля голого дуба і... плакав.

Почався масовий приліт птахів. Краса, яку відтворити на папері неможливо. Але цю красу зганьбив постріл. Нахабний, невмолимий, відчайний. Розладналися струни на старій кобзі неба, деренчливо загув ліс.

— Хто сміє уночі стріляти? — прошепотів дід Петро. Але всі почули.

— Хто стріляв? — ревнув Данило до того невідомого, непроханого стрільця, який нахабно споганив їхні душі.

Не надіялися люди одержати відповідь на своє запитання, не вірили, не хотіли вірити, що то стріляла людина, а не якась дика потвора. Але, на їхнє здивування, це було так.

— Я стріляв! — наблизився вершник до чумацького гурту.— А ви хто такі?— запитав, не злазячи з коня і тримаючи рушницю наприхваті.

В чистому лискучому небі купався повновидий місяць — видно було, як удень.

— Ти? — розлючено крикнув Матвій, підійшов до самого вершника. Данило схопив однією рукою вуздечку, а другою вирвав рушницю. Незнайомий швидким рухом витяг з-за халяви канчука, оперезав ним Матвія, здибив

огира, щоб утекти, але Данило міцно тримав худобину. Знетямлений Матвій шарпнув незнайомого за ногу, стяг з коня, вдарив кулаком з затисненим колодачем так швидко і з такою силою, що одне око в незнайомого вприснуло з орбіти. Закривши обличчя двома руками, поранений подався в гущавину лісу.

— Що ти зробив? Він тобі цього не подарує! Це ж не татарин,— злякався Павло.

— Наче татари дарують.

— А хто він такий?

— Хтозна.

— Гусарин якийсь. Хіба не бачив? Економа гукав, до нього, видно, приїхав.

— А може, це новий господар Браного Поля, трясця його матері нехай!

— То так йому й треба.

В цей час на галявину виїхало два вершники — економ Гурій Чорнота і Карпо Півторалиха.

— Хто мене гукав? А де секунд-майор Кульнєв? — спитав економ.

— Який Кульнєв? Гусарин? — поцікавився Павло.— Ні, такого не бачили.

Економ поїхав, знизавши плечима на мову Павла. А Карпо Півторалиха обережно зліз з коня.

— Здрастуйте, браття-чумаки! Що у вас тут сталося?

— Карпо! — здивувався Матвій.— Таке сталося...— махнув рукою.

— А що саме?

— Око майору вилущив, як вишню з гілки під носом почепив,— пояснив Павло Повело.

— Кепське діло,— похитав головою Карпо.— Тікати тобі, Матвію, треба. Чекай, дай подумати — а куди? На Запоріжжя не можна, під гетьманом воно, коли схочуть, і там знайдуть. У Браному Полі довго не переховаєшся. Найкраще, певне, на Дон. За що ти його?

— За красу! Слухали дід Петро музику весни і плакали од радості, а він стрілять!.. Плює людям в душу!

— Еге! Трясця його матері нехай.

— Ну, вже все одно. Пробирайся на хутір, а я тебе там ждатиму, бо конем швидше доїду, та й прямішою дорогою. Або ти коня візьми — мене дожидатимеш.

— З конем скоріше примітять.

Матвій, похнюпившись, пішов. Чумаки дивилися вслід.

— Ходімо й ми додому.

По дорозі говорили про Матвія. Шкода хорошого чоловіка, допомогти йому треба, бо сам він ні до чого не дотямкується.

Отець Танасій участі в розмові не брав, сказав тільки, коли додому верталися:

— Ово згола!

XIII

Гурій Чорнота, як тільки не стало графа Девієра, а Варка перейшла в свою хатину, розгубився. Кілька днів прохворів, а потім поїхав у генеральну канцелярію. Про те, що сталося з бранопільським господарем, там уже знали, але невідомо було їм, що пані Аделаїда написала папір економу на право володіння Браним Полем, якого спалив граф.

Вислухавши економа в гетьманаті, полковники дружно зареготали. Гурій спитав:

— А коли б папір пані Аделаїди зберігся, Бране Поле було б моє?

— Про що може бути мова — безперечно. Але ж його нема?

— Нема. Що ж мені робити?

— Маєток берегти і чекати нового господаря. А хто він буде — нам невідомо. Гетьман розбереться.

— А мені він дати не може?

— Якби хоч папір був, то інша справа. А так — за які заслуги? Ні, і з голови це викинь! Одне тільки знай. Як не вбережеш майна, не доглядиш чогось, то новий господар може тебе і прогнати.

Привіз Гурій Чорнота з Глухова журботу на серці. Кілька днів ходив сам не свій. А далі стривожився ще більше — економ то не візьме, але інші можуть поласувати хазяйськими добрами, відчувши, що нема господаря. Ні, треба пильно стежити за всіма, та й пора Варку привезти, щоб пильнувала — для себе ж... І Гурій Чорнота поспішив до Варки. Жінка встигла пережити божевілля і смерть дочки — втопилася Уляна,— то хіба може бути ще гірше. Нема в неї рідної душі на цілому світі. Нехай хоч Гурій буде. Позиркувала на Данила потайма, якого любила,— та куди їй тепер до нього. Змарніла, спала з лиця... А він там такий став...

Вернулася до Гурія. За клопотами почало прочахати вчорашнє горе.

Секунд-майор Кульнєв навідався у Бране Поле зненацька, пробув кілька діб, часто з Гурієм виїжджав на прогулянку, захоплювався кіньми. А одного разу поїхали вдвох — секунд-майор і економ... А прибіг Кульнєв сам, та вже без ока.

— Боже мій, що з вами?— сплеснула руками Варка.— А де Гурій?

Економ не забарився. Спільно притямкували, що око Кульнєву вибив чумак Рослий.

— Матвій? Ах ти ж боже мій!— забідкалася Варка, невідомо за кого більше побиваючись — за Матвія чи за Кульнєва.— Може, я по знахарку побіжу?— виказала свою готовність.

— По яку знахарку? Її ж втопили.

— По Ївгу, вона від Улити багато чого перейняла,— збрехала Варка, бо дуже хотілося непомітно вислизнути з дому.

— Не треба, ладнайте коні та одвезіть мене до графа Гендрикова. У нього лікар добрий, поможе... А цього Матвія в Сибір! Я йому...

Економ повіз Кульнєва, а Варка метнулася до Турів сповістити, щоб Матвій нікому на очі до часу не показувався або й з села зійшов.

Повернувся Чорнота у Бране Поле не сам, а з гусарами — боявся, щоб не пограбували панського маєтку, хоч для таких побоювань серйозних підстав не було. Але гусари мали й інший загад графа Гендрикова — знайти Матвія Рослого. Нишпорили вони повсюди — не знайшли. Не заспокоїлися гусари — лишилися надовше, чекаючи, чи не об'явиться нападник. Гусар було небагато — чоловік з десять чи й менше, але всі вони при зброї і люті, мов шакали тії.

Матвій переховувався в заваленій хаті Карпа Півторалиха. Марію туди не пускали, щоб гусари чого не примітили, турбувався про чумака сам господар. Забрав і Матвієві пароВиці та в клуні поставив — буцім купив у Марії. Карпо сказав якось чумакам, що зведе над хатою дах та й поїде дочку розшукувати. Узяв Данило се на примітку і привів усіх чумаків Карпові на підмогу. Навіть дід Петро і отець Танасій прийшли. Робота закипіла. Були жінки, то навідалася до чоловіка і Марія.

— Що ж воно буде, Матвієчку? Непразна я.

— Уже? Слава тобі господи. На Дон поїду, наймуся де, та тебе...

Робота посувалася шпарко. Чоловіки витесали новий ошіп і склали на хаті, поставили крокви, облачували одні, а інші слідом пошивали сніпками дах.

— А як, діду, з вольницею!— коле старого в саме серце Павло.

— Моя, голубе, вольниця при мені. За тебе я, та й за всіх клопочу.

— А давно ви супліку подали?— цікавиться Карпо Півторалиха.

— Пора б уже й кликати. Пора. У гетьмана вона чи в писаря, черги, видно, дожидає.

XIV

На толоку до Карпа прийшли всі чумаки. Гуртом швидко опорядили хату, полагодили тин, причепурили обійстя. Без грошей, дурно. Так заведено звіддавна. Щоправда, господар чи господиня повинні простежити за тим, щоб люди були нагодовані і напоєні. Не поскупився і Карпо.

Поставили столи надворі, та замжичило, в хату занесли. Куховарила Марія. Усі збуджені, раді. А чого ж і сумувати. Україна має гетьмана, послали йому супліку, щоб той дарував бранопільчанам вольності козацькі, як се було за минувшини, і надію мають — збудеться іхня мрія. Гетьман — чоловік свій, син козака... Не відмовить.

Посідали круг стола.

— Дозволь, сподарю!— підвівся дід Петро. Взяв посудину.— Еге. Хочу я підняти сей келих за вольницю козацьку!

— За це можна! І нині, і повсякчас... Амінь.

— Будьмо! За вольницю!

— Про вольницю усе вже, вважай, вирішено. Гетьман є, то чого ж?.. У кишені вольниця ваша. А от моя...— почухав потилицю Матвій.

— Не кажи гоп!

Гомоніли.

Марія обносила чумаків стравою і питвом.

Їли і пили. До пізньої ночі сиділи і на радощах (за вольницю ж!) деякі начастувалися так, що не могли встати.

— Дщер усладітєльная, чадо нерозумне, налий!..— випукнув отець Танасій, схилився на руку і заснув сном праведника, не діждавшись цілющої рідини. Яків на дурничку міг вижлуктити цілу бодню, а тому й спав під столом, наосмоктавшись благоутробного нектару по саму зав'язку. Два дженджуристі півники повилазили з підпіччя (Карпо встиг і курей завести), забігли під стіл і почали частуватися горілкою, яку хтось розлив. Натрапезувалися так, що закурікали. Павло Повело заграв на сопілку. Босий Матвій стрибнув до танцю.

Ех, чоботи-чоботенята,
Нема у вас мами й тата!

— Гупу нема!— крикнув уже п'яний Данило.

— У босого який гуп?

— Ану!..— вийшов на середину.

Марія застерегла:

— Танцюйте посередині, не підходьте до того он кута, там ляда, в погріб в акурат попадаєте...

Але п'яні, як діти, домагаються того, в чому їм відмовили.

Танці продовжувалися, деренчали вікна, ходором ходила хата. Раптом танцювальники підскочили так, що земля під ними розверзлася, і Матвій провалився у тартарари на той світ. Данило одлетів убік.

— Ти куди?— устиг крикнути навздогін побратимові Павло і перестав грати. Нечипір ліг на живіт, заглянув у темну яму, але нічого не побачив. Дід Петро прикунював.

Сонний отець Танасій, чуючи, як співають півні, водив під столом рукою і таки змусив замовкнути одного когутика, ухопивши за горлянку.

Але не проснувся.

— Чадо нерозумне,— промурчав і посунув під стіл до Якова.

— Оце толока! Дубову ляду з м'ясом вирвали!..— реготав Павло.

Отець Танасій проснувся із захололим півнем у руці, смачно поплямкав губами.

— Ово згола! Люблю курятинку!..— розмахнувся півнем і закинув аж за собачу будку в жаливу.— Здох, нечестивець, ранку не міг діждати. На втори, видно, слабий.

Матвій, виявляється, босими ногами шубовснув у бочку з медом. Хоч і недавно придбав Карпо пасіку, але встиг

уже викачати мед, злити його в посудину і поставити в льох. Матвій і знайшов її. Наморочилися, поки витягли чумака з меду.

Павло глумився.

— Таке не щодня буває — голими п'ятами прямо в мед. Моли бога, що не в кожусі. Прати, кажуть, кожуха важко.

Та Матвієві було не до жартів. Вранці заїжджали гусари в Карпів хутір, розшукували чумака. Чоловіка знову кинули в льох, щоб пересидів до часу лиху годину.

— Що ж мені робити?— коли поїхали непрохані гості з двора, сумував Матвій.— Треба кудись подаватися. Але куди?

Похилили голови і чумаки. Радили хто як міг і умів.

— На Правобережжі зоставатися не можна... Хіба до ляхів?..

— З вогню та в полум'я!

— На Запоріжжя!— стукнув кулаком об кулак дід Петро.— Тільки туди, трясця його матері нехай!..

— Як у чумачку будемо їхати,— кинув Данило.

Розмова точилася надворі. Збиралися розходитися по домах.

Та от у двір Карпів зайшла невідома молодиця. Розглянулася, спитала:

— Хто тут із вас Карпо Півторалиха?

— Я! — з готовністю вихопився господар.

— Ти?— перепитала недовірливо.— Не брешеш? А може, ти Данило? Замолодий, як для батька.

— То сіль в очу, то скабка в п'ятці, в чому справа?

— Од Степаниди я привіта принесла...

— Де вона?— кинувся до незнайомої Данило, згріб обома руками огрядненьку жінку і закрутив навколо себе.

— Господи, я ж тільки привіта...

XV

З приїздом у Глухів гетьмана Кирила Наталка Розумиха і зовсім запаніла. Вона вже має велику прислугу, не одягається і не лягає в постіль без чужої допомоги, зиркає сторч на лакеїв, вона — графиня. Влаштовувала час від часу бенкети, на які з'їжджалися поважні люди — полковники, генерали, сотники... Незнатних на бенкети не допускали — графині з біднотою не по дорозі.

Віра Дараган, як тільки припекло гаряче сонце, приїхала навідати матір.

Та не просто навідати — діло було.

— Віра Григорівна Розумовська-Дараган!— доповів лакей з порога Наталії Дем'янівні. Вона сиділа біля каміна і стежила, як у маленькому горщику кипів куліш.

— Проси! — не підводячись із крісла, сказала ліниво.

Віра Григорівна зайшла, обняла матір, упала перед нею на коліна і заплакала, заломивши руки. Розумиха здивувалася.

— Ти чого? Сталося щось? А де Юхим?— закидала словами дочку.

— Юхим дома...

— А діти як?

— Слава богу...

— Перестань ревти, сідай,— показала на крісло,— та поговоримо.

Віра забідкалася, що після приїзду на Україну Кирило почав роздавати землю старшині, скільки хто просив: Миколі Ханенку, Гудовичу, Марковичу, Безбородьку... Всіх не згадаєш. А Дарагану тільки чин полковника та рангові села з двомастами душ. Оці всі Ханенки, Гудовичі й Марковичі — чужі-чужісінькі для Кирила люди, а він їм землі, а він їм кола, води, ліси, посполитих... А Дараган же полковник, рідня йому.

Їздила Віра Григорівна Розумовська-Дараган до брата у Глухів, в ноги падала, землі і людей, неначе милостиню, випрохувала — одмовив. Кому одмовив...

— Що ж він?

— Сказав, зачекай трохи. «Не подоба річ, щоб мені її імператорська величність зауважувала, що самочинно роздаю землі». Ось що сказав Кирило, мій рідний братик, улюблений синочок ваш, матінко. Утер маку.

— А в Григорія ти була?— спитала Розумиха.

— У якого ще Григорія? Хіба є старший од гетьмана?

— Старший, не старший, а Кирило часто-густо слухається порад Григорія Теплова і бачиться з ним не в рідну стежку.

— А-а, цей... Не заходило об цім у голову.

— Тоді поїдемо разом. Завтра ж вирушимо в Глухів. А зараз іди одпочинь з дороги.

У Глухів виїхали на світанку.

— Що ж воно за Теплов, що треба його просити? —

допоминалася дочка в матері.— Тільки й того, що по науку за гряницю удвох з Кирилом їздили?

Григорій Миколайович (годилося б Феофанович) Теплов був людиною освіченою — за це вже потурбувався рідний батечко. Спершу він виховувався в Олександро-Невській лаврі, а потім у Петербурзькій семінарії, де лишився вчителем, потім у Академії. Завдяки неабияким здібностям хлопця, а головне, дякуючи впливу Феофана Прокоповича, Григорія Теплова для продовження навчання послали в Німеччину. Там юнак набув солідних знань з ботаніки, досконало вивчив латинську, німецьку та французьку мови. З поверненням на батьківщину Григорій Теплов прилаштувався на роботу в Академію наук як перекладач наукової іноземної літератури на російську мову. Згодом став ад'юнктом Академії. В перші роки царювання Єлизавети Петрівни зблизився з Олексієм Розумовським, поїхав з братом його, Кирилом, на два роки за кордон. А коли Кирила Розумовського було призначено президентом Академії, Григорій Теплов одержав посаду асесора при академічній канцелярії, згодом став почесним її членом, а ще пізніше членом академічного зібрання. Та от графа Кирила Григоровича Розумовського призначено гетьманом України. Григорій Теплов поїхав з ним. Імператриця звеліла Теплову завжди бути при гетьмані в такому званні, яке йому буде дано, і про всі дії ясновельможного доповідати їй. З приїздом у Глухів Григорій Теплов став правителем гетьманської канцелярії, а насправді політичним директором, інспектором, адміністратором і ментором ясновельможного гетьмана.

Наталія Дем'янівна казала, що Теплов — людина небезпечна. До цього вона прирозумілася сама. А було так. Одного разу Кирило об'їжджав у Чернігові укріплення. Біля головного кріпосного бастіону, коло церкви святої Катерини, вітер зірвав з Кирила блакитну стрічку ордена Андрія Первозванного. Теплов підхопив її і хотів надіти на Кирила, але той зім'яв стрічку і засунув у кишеню. Коли про це прочула Наталія Дем'янівна, то довго не могла заспокоїтися. А потім поїхала до сина і просила, щоб він одвадив од себе цю небезпечну людину.

— А Кирило що ж?

— Не послухався. Він сказав, що сіє все забобони. А Теплова однаджувати не можна, бо тоді пришлють йому в помічники іншого, а той може бути гірший од цього.

«Його прислано яко фіскала, то краще хай буде свій фіскал, а не чужий, якого я не знаю». Так сказав Кирило.

— То чого ж ми до нього їдемо?— здивувалася Віра.

— Тю, дурна, досі не дошолопала. Що робить Кирило, усе до цятини відомо цариці. Теплов доносить. Коли сам Кирило та дасть Юхимові маєтності, се одразу стане відомо при дворі, і Кирила осудять. А коли це саме порадить Кирилові зробити Теплов, то все скінчиться гараздом і ніхто нічого не знатиме.

— А чого ж мені Кирило цього не сказав?

— І знов тю на тебе... Як же б він тобі сказав? Іди до Теплова, коли той настоюватиме, щоб дати маєтності Юхимові, то я дам? Так?

— Здається, розумію. Але ні я, ні Юхим ніколи не додумалися б до такого.

— Додумалися б. Не тепер, то в четвер. І ще. До Григорія Теплова зайдеш ти сама. Він любить, коли до нього заходять молоді жінки.

— Ну, не така вже я молода.

— Молодша за нього.

— Мамо, невже ви думаєте...

— Нічого я не думаю. Тебе, гетьманову сестру, він образити не посміє...

— А інших?

— Що інших... Брудний він чоловік, та й по всьому. Не одна дівчина покриткою через нього стала. Охо-хо!

Григорій Теплов сидів за велетенським письмовим столом, маючи перед собою каламар з атраментом і більше дюжини гусячих пер.

— Дозвольте, ваша світлість!— прочинив двері генерал, гість з Петербурга, наближена особа великої цісарівни Катерини Олексіївни.

— Заходьте, заходьте! Яка там світлість.— Григорій Теплов вийшов з-за столу, привітався, посадив гостя в м'яке крісло і сів напроти.

— Працювали?— спитав генерал.— Пісні писали?

— Починаю розумітися на історії України,— потер випещені руки Теплов.

— І які ваші перші враження?

— Перші враження такі, що народ український, який ще 1654 року добровільно прийняв підданство російської

держави, за свідченням достовірних літописців російських, єсть віддавна народ російський. І тільки по слабості тодішніх князів київських одійшов од Росії.

— О, похвально! Велика цісарівна буде задоволена, якщо ви доведете, що саме так і є. А як ви міркуєте стосовно гетьманства, автономії?

— Ніякої автономії давати Україні не можна. Виділяти її в автономну область — се означає проявити слабість, відмовитись від історичних прав на цю землю. І на цей народ.

— О-о-о!

— Послухайте, генерале! Тривалий відрив малоросійського народу від самодержавства, а також поширення на всій території польськими королями Казимиром, Сигізмундом Першим і Стефаном Баторієм польських прав призвело до того, що в народі вкорінилися особливі вольності і звичаї. В затверджених статтях Богдану Хмельницькому чимало зустрічається польських, тобто литовських, законів, якими, як видно з історії, керувався тодішній люд. Особливо поширене звичаєве право — два судять третього.

— Стривайте!— обірвав Теплова генерал.— А чи не належите ви до числа тих людей, які спочатку роблять, а потім виправдовують свої вчинки?

— Ви хочете сказати, що в моїх міркуваннях немає логіки?— витяг зі шкатулки пахітоску Теплов.

— Я за те, щоб вона була. Але зрозумійте, якби не Росія та не Богдан Хмельницький, то Україна була б піддаництею Турції чи Польщі.

— Вона зникла б зовсім, розчинилася б у чужій культурі, тим більше в польській.

— Чекайте! Наскільки я розуміюся в історії, цього не сталося, коли Україна була під Литвою. Тоді державна мова литовського князівства була, здається, українська...

— Я ж не про мову...

— Вибачте, кажіть далі!..

— Наш святий обов'язок захистити український народ від української шляхти. Всі тут чини купуються і продаються. Малоросійська старшина придбаває землі різними способами. Посполиті і козаки убожіють, живуть злиденно, часто маючи лише одну хату і більше ніякого майна. Малоросійські пани домагаються для себе всіляких привілеїв і урядів і зовсім не опікуються знедоленими та нещасними підлеглими. Такі державці можуть довести малоросійський

народ до самогубства. А до цього допускати не можна. Тим паче, як я вже сказав, малоросійського народу, як такого, нема, а є народ російський, з волі київських князів одірваний од Росії. А віддавати народ російський на пограбування української ненатлій старшині противно і богові і государю імператору. Отак, вельмишановний добродію.

— Дозвольте, Григорію Миколайовичу!

Теплов одкинувся на спинку крісла, зажмурився. Видимо, був у сей час задоволений собою.

— Прошу!

— А мова? Мова, якою говорить сей народ. Я був серед українок, чув, як вони говорять і співають... І признатися, мало що второпав ..

Григорій Теплов одповісти не встиг — до вітальні зайшов лакей і доповів, що в Глухів прибула сестра гетьмана, Віра Григорівна, і просить її прийняти.

— Проси!— сказав Теплов. Підійшов до стола і почав збирати папери.

Віра Дараган — висока, довговида, з дугоподібними бровами, гострим носом, маленьким ротом, карими очима, в чорному чепці і розцяцькованій золотими ліліями короткій кацавейці — зайшла повільно і спинилася майже біля самого порога.

— Проходьте, проходьте! Сідайте, прошу. Що вас до мене привело?— уклонився, поцілував руку.

Віра Дараган довго розповідала, чого прийшла, не сромилася сліз — плакала. Говорити вона намагалася російською мовою, хоча це в неї не завжди вдало виходило. Розмова закінчилася. Григорій Теплов проводжав пані Віру до дверей.

— Ви обіцяєте?

— Безперечно. Навіть настоюватиму. Дивно, чому це брат ваш, гетьман Малоросії, посилає вас до мене?— усміхнувся Теплов.

— Со мною об таких вищах брат не говорив,— сказала пані Віра і вийшла з вітальні. Теплов причинив за нею двері.

— Чули, генерале? От вам відповідь на ваше запитання про мову. Кілька років тому вона жодного російського слова не знала.

— А тепер усі слова розгубила.

— А тепер російською говорить краще, ніж українською.

— Розібрати принаймні можна. Але не весь український народ може бути братами і сестрами гетьмана.

— Не те я хотів сказати, генерале! Українська мова — се сполонізована мова російська. Спробуйте змусити руську людину, щоб вона вивчила так звану українську мову. Вивчить, але для цього їй потрібно буде кілька років. А малоросові досить потрапити в російське середовище, і він одразу включається в розмову мовою російською, як своєю рідною. Згадує мову предків, мову руську. От вам...

— Пані Віра не може бути прикладом цьому. Кілька років згадує мову предків, а забула і ту мову, якою говорить мати... Се недоказуємо. Питання мови краще обійти, а то на слизьке скочите.

— Ну, мені час їхати... До гетьмана про пані Віру побалакати. А стосовно мови і всього іншого — час покаже.

Кінець — ділу вінець. Указом гетьмана графа Кирила Розумовського в повне і потомствене володіння полковника Юхима Дарагана та його дружини Віри Григорівни Розумовської-Дараган передавалося Бране Поле Ніжинського полку. Справедливість, на думку Віри, восторжествувала. Жити стало далеко легше. Раділи дочка і мати.

Вдячне подружжя Дараганів дало великий бенкет, на який запрошено гетьмана, Григорія Теплова, графа Гендрикова, Наталію Дем'янівну, Миколу Ханенка, Якова Марковича і багатьох інших осіб з гетьманської знаті.

Рогова на сорок осіб музика, яку гетьман купив у брата Олексія Розумовського за п'ятдесят тисяч карбованців, грала без перепочинку. Мед, горілка і вино лилися рікою.

Гетьманська знать пропивала Україну.

Хмара була велика, а дощу ні краплиночки — полковника Божича виправдано. Тут би радіти, але Божич ходив чорний, немов земля. Адже Бране Поле передано полковникові Дарагану. Подумати тільки — кому? Недавньому козакові, якого він змушував не раз колоти взимку для його печей дрова чи носити воду. Ні, не збирається полковник Божич складати зброю. По-перше, невідомо, чи графиня Аспазія відмовилася від Браного Поля. По-друге, чи вільно гетьману самочинно роздавати землі родичам,— ось що повинен з'ясувати полковник для себе. А потім почне діяти,

Але не зараз, ні, треба зачекати, поки повернеться з Петербурга Пантелеймон, бо не гоже ж услід за одною і другу супліку посилати. Почекає.

Але час минав, пройшла зима і весна, а Пантелеймон не повертався. Це непокоїло полковника, і він захворів. Пані Ксаверія послала молодика до секунд-майора, щоб умовив графа прислати лікаря. Непокоїло полковника й інше. Він послав на Дон Йова до воєводи, але той досі не вертався, хоч ті папери, які мав добути, уже йому не потрібні. Відправив потім на Дон Ларивона Орчика, щоб дізнався, де подівся Йов. Але і той досі не вертає. Усі біди водночас упали на сиву голову полковника. А Браного Поля так-таки і не домігся.

XVI

У вітальні графа Гендрикова гості. Пани Ханенко, Маркович, полковники Дараган, Максимович, Галецький з дружинами. Запрошений і полковник Божич, але він, дізнавшись, що має бути Дараган, прикинувся хворим чи й справді був таким. Проїздом на батьківщину був і англієць Гордон Ліворт, лікар, давній знайомий графині Гендрикової. Ждали і гетьмана, графа Кирила Розумовського, але прибулий на вечірню трапезу Григорій Теплов сповістив, що його ясновельможність займається важливими державними справами.

Полковник Дараган висловив сумнів — які можуть бути у Малоросії державні справи. Ними, мовляв, Бестужев і Рюмін займаються. І потягся до карафи.

В графській столовій посередині стояв стіл, накритий білим убрусом, на ньому — порожні тарілки і дві пляшки вина. За спиною кожного з гостей стояв лакей у позолоченій лівреї. Почали подавати обід. І що ж — виключно шинку.

Графиня Гендрикова посадила рядом з собою іноземця.

— Пригощайтеся!

Гордон любив шинку і прихопився до неї, як людина, що давно не їла. Одначе він помітив, що гості неохоче беруться до цієї, на його думку, смачної страви. Шинку обносили навколо стола на великій таці. Потім подали салат, а за ним по шматку пармезанського сиру.

— А хліба у вас нема?— прошепотів Гордон, нахилившись до вуха графині Гендрикової.

— Терпіння, Гордоне!— засміялася господиня. На величезне здивування іноземця, лакей приніс вазу з супом.

— Яким я виявився неуком і як помилився. Шинка, пироги, салат і сир — це ще не був обід, а тільки прелюдія до нього. Щоб можна було приготуватися до роботи серйознішої,— піджартовував сам над собою Гордон Ліворт.— Я майже пообідав.

— Майже, це не обід.

Гості перешіптувалися, але голосно розмовляти собі не дозволяли. Повільно їли суп з раків і запивали його червоним вином. По тому подали ростбіф, гречану кашу з холодним маслом, короп у соусі, печеню, нарешті — десерт. Персики, дині, яблука, як нарахував Гордон, п'ятнадцяти сортів. Обід закінчився, але ніхто не вставав з-за столу. Прибрали посуд і подали каву. Тільки тепер почалася бесіда.

— Уявіть собі, панове,— витирав білою хустиною мокрого лоба господар,— приходять сьогодні до мене мужики і вимагають козацької вольності...

— Знахабніли наші посполиті, — не втерпів Галецький.— Як тільки ногою ступнув, уже й сенат знає.

— Або в суд...— докинув Микола Ханенко, який часто судився за маєтності з сусідами, скуповував за безцінь землі в козаків.

— Ну, судом нас не залякаєш.— Яків Маркович знав, що пан Ханенко жодного процесу ще не програв.

— Найгірше те, що мужики не слухаються своїх господарів або навіть тікають до іншого пана,— не мовчав і полковник Дараган.

— Дуже рано вони од вас тікають, пане полковнику,— зареготав Ханенко, натякаючи цим на недавнє його залежне становище. Полковник Дараган не образився, видно, не відчув колючки в словах пана Ханенка.

— А я вам скажу, що давно пора прибрати посполитих до рук. Не дозволяти переходити від одного пана до іншого.

— На Запоріжжя втечуть...

— Те Запоріжжя як болячка. Як би його знищити, чи що? Розбещує воно людей.

— Ох і розбещує.

— Її імператорській величності розповідали вже про це. Сенату, як і нам, Запоріжжя ножем у серці стирчить.— Микола Ханенко був добре натоптаний всілякими новинами царського двору.

— І що ж?— запитали водночас Галецький і Дараган.

— Тоді треба було б на південних кордонах Росії поставити не менше як шістдесятитисячне військо.

— Хіба в Запоріжжі?..

— Сам кошовий не знає скільки...

— За офіційним реєстром — шістдесят, а фактично більше ста. Запоріжжя само себе годує і зодягає. Це окрема країна, тільки без жінок. А військо треба годувати і зодягати...

— Нам...

— Рано чи пізно Запоріжжю прийде кінець. Як тільки Оттоманська Порта ослабне або буде підкорена Російській імперії, відпаде потреба панькатися із Запоріжжям.

— На Правобережжі появилися гайдамаки. Ті самі козаки, але прибрали іншу назву.

— Гайдамацькі розбійники виникли стихійно серед посполитих.

— Тим скоріше треба прив'язати мужика до пана. За втечу — смерть.

— Слід би переговорити з гетьманом.

Григорій Теплов участі в розмові не брав. Він вивчав настрої старшини. Закарбував у пам'яті, що треба довести до відома великої принцеси Катерини Олексіївни про закріпачення Малоросії і знищення Запорізької Січі. Та хто це може зробити? Єлизавета? Вона надто ледача, щоб зважитися на таке. Петро Третій, наступник її? Надто дурний. Він дуже швидко зламає собі карк. Залишається Катерина. Розумна і підступна. Коли вона стане імператрицею, це вже буде Катерина Друга. Теплов осміхнувся своїм думкам.

На нього дивилися всі присутні, окрім графині Гендрикової і Гордона Ліворта,— вони непомітно вийшли і оглядали собачу колекцію графа.

— Ай ем глед ту сі ю...— почав був Гордон. Вдячна графиня подала руку для поцілунку.

— Цілуйте поки що руку... Сподіваюсь, ви не виїдете з Петербурга, не зустрівши мене? Скоро я там буду.

— А ваш граф?

— Він не хоче залишати свого гарему.

— О, колосаль!

Суперечки в столовій не припинилися.

— Я цілком поділяю ваші погляди, панове полковники. Цілком. Думаю, що й гетьман не заперечуватиме.

— Коли ви так думаєте...— не стримався полковник Дараган.

Але його перебив пан Ханенко:

— Вашу руку, Григорію Миколайовичу!

XVII

В гарячу жнив'яну пору гетьману Кирилу Розумовському було нудно, він рвався у велелюдний, веселий Петербург, писав сльозливі листи канцлеру Бестужеву-Рюміну, братові, її імператорській величності Єлизаветі Петрівні, щоб дозволила покинути нудну українську столицю бодай на кілька місців. І все марно.

Покликав Теплова.

— Проїхатися б кудись... До матері, чи що?.. Та на Батурин глянути...

На високому березі Сейму граф мав намір поставити палац незгірше від петербурзьких.

— Я все влаштую!— усміхнувся Теплов.

По Глухову розповзлася чутка, що гетьман Кирило Розумовський днями виїжджає оглядати Козелець і Батурин. Чутка ця незабаром підтвердилася і офіційним повідомленням. Нудне місто на деякий час оживилося. На вулицях Глухова, а особливо біля гетьманської квартири помічався значний рух: вершники приїжджали за вказівками, старшини частіше заглядали в гетьманські покої. В самому гетьманському дворі відчувалася неабияка метушня,— готувалися до від'їзду. В одному місці вкладали посуд гетьмана, в другому постіль ясновельможного, в третьому лікар і фельдшери готували похідну аптеку і в четвертому — ловці чистили мисливські припаси. Одне слово, усій двірні гетьмана, яка нудьгувала часто з безділля, тепер знайшлася робота. Метушилися в Глухові, але ще більше в Кролевці, Батурині, Борзні, Ніжині, Козельці, бо там мав проїжджати гетьман. Загад генеральної канцелярії змусив стрепенутися місцеву старшину і всіх жителів. Полковники й сотники скоріше поспішали зробити огляди своїх команд.

Посполиті готували підводи. Треба було виставити до кожного міста — станції чимало коней: під карету його ясновельможності — десятеро, під коляску на чотири особи — шестеро, під постіль — шестеро, під постіль інших чинів — шестеро, архітектору — четверо, лікарю — четверо, генеральному писарю — шестеро, ординарцям — семеро, під

хури — шестеро, під фрязький погріб — троє, під срібло — троє, під кофейню — троє, під кухню — дванадцятеро і так далі, і таке інше. Всіх коней треба було доставити протягом трьох днів. Це важко, однак настійні домагання старшини взяли своє. Все було зроблено вчасно, і гетьманський поїзд вулицями, запрудженими народом, вирушив з Глухова. А через тиждень у скарбову канцелярію потяглися жителі одержувати поверстову плату — по копійці за коняку. Витрати були для військового скарбу відчутні.

Нещодавно гетьман повернувся з мандрівки і зайнявся нудними буденними справами.

— Слухаю вас, ваша ясновельможність!— схилився в поклоні старший канцелярист, тримаючи в руках діаріуш.

— Не слухаю, а пиши,— насупився гетьман.

Чоловік у поношеному сюртуці знітився.

— Зараз, зараз!— поспішив.

— Що ж ти писатимеш?

— Що скажете.

— Листи, супліки єсть?

— Єсть, ваша ясновельможність!

— Читай найголовніші.

— Чолобитна писаря Ніжинського полку Василя Кулаківського.

— Знаю. Далі...

— Що записати в діаріуш?

— У мене є генеральний суд. Хай він і розбирає...

— Є рішення суду.

— Пиши — затверджую.

— Ні, ваша ясновельможність, ніякого рішення суду нема.

— Загадками говориш, голубе,— є чи нема?

— Справа в тому, що на супліку секунд-майора Кульнєва в генеральну канцелярію на полкового писаря було накладено штраф. Ще й приписано повиймать кахлі, де зображений двоголовий орел, і тримати їх у пристойнішому місці. Зараз ідеться про інше. Василя Кулаківського звинувачують у тому, що він сказав, ніби ви, ваша ясновельможність, теж походите із простих козаків, коли йому дорікали на незначність роду.

Гетьман зацікавився, поклав голову на ліву руку, барабанячи пальцями правої руки по столу.

— Ну і що?

— Військова генеральна канцелярія, не можучи по тому ділу рішення учинить, представила онеє на рішення вашої ясновельможності,— сказав старший канцелярист. І виклав суть справи, зачитавши рішення генеральної канцелярії: «Ежели не соизволено будет назначив оному Кулаковскому присяги, что точно в оном, а не в другом разуме он говорил выше выраженные речи, то как инак по сему делу поступить». Очевидно, генеральна канцелярія не бачила причин, щоб звинувачувати Кулаківського. Гетьману ж цих доказів було досить. Він запропонував генеральній канцелярії «учинить окончание дела по указам и правам», а які це були укази і права, ніхто не знав.

Генеральна канцелярія вирішила позбавити писаря Кулаківського чину й честі і оштрафувати на сто фунтів чистого золота.

Тим часом Кулаківський був кілька місяців під вартою в Глухові і подав графу Розумовському слізне прохання, в якому просить звільнити його хоча б заради «высочайшего торжества рождения его императорского высочества великого князя Павла Петровича». Про це все і доповів гетьману старший канцелярист.

— Давай папір, а сам у діаріуш волю мою пиши.

Гетьман широким розмашистим почерком почав писати навскіс паперу, диктуючи вголос: «Хотя оный Кулаковский за предерзость к наказанию и штрафу принуждается достойно, однако мы склонность более к отпущению вины падшим в погрешность и в повиновение проходящим имея, нежели ко оштрафованию, что оный Кулаковский держится уже несколько времени под караулом, наивяще ж то, что в Глухове при молебственном пении опубликован экземпляр ее императорского величества указа о благополучном разрешении ее императорского величества от имевшего бремени, подана тамо в Глухове на имя наше прошение о прощении той его виновности, ту его винность и положенный на него штраф оставляем і предлагаем генеральной войсковой канцелярии онаго Кулаковского освободить из-под караула в полк, и в дом его, внушив ему впредь воздерживаться от непристойности слов, в чем обязать подписками».

— ...подпасками,— записував старший канцелярист.

— Подписками, — поправив гетьман. І спитав, хитро примруживши око:— Ти знаєш, що таке підпасок?

— Не знаю, ваша ясновельможність,— признався щиро.

— Твоє щастя. Пиши, як треба... І читай далі.

— Скарга посполитих Браного Поля про поновлення в козацьких правах. Петро Тур привіз...

— Читай.

— Вона довга. Про козацьку вольність.

— Ага, так. Передай у полкову канцелярію, хай полковники цими клопочуться. Далі.

— Указ про заборону переходу посполитих від одного пана до другого...

— Хто складав?

— Григорій Миколайович Теплов.

— Дай сюди. Під-пи-су-ю-у — гетьман Розумовський.

— Указ про збільшення чиншу, альбо відробітку на свого пана посполитими по два дні на тиждень.

— Підписую... Теплов говорив мені.

— Указ про виділення з кожної сотні по шість плясунів і співаків.

— По шість, а не багато?

— Це для одбору, в Глухів...

— Та-ак.— Писав, повторюючи про себе.— Для увеселения их императорских высочеств... Х-ху, стомився! Що ще там?

— Про образу вашу гетьманської честі...

— В пушкарню — вирвать язик... Іди!

Робочий день гетьмана закінчився. Григорій Теплов не забарився навідатися.

— А, вчителю мій, що нового?— швидко підхопився гетьман зі стільця і стиснув обидві руки гостя.

— Чи не думали ви, гетьмане, над тим, що буде з Україною, коли нас із вами не стане?

— Рано про це думать. Я ще не народився по-справжньому, а ви вже про смерть.

— Не заважає подумати, поки...

— Поки фортуна посміхається нам?

— Саме так...

— В який же спосіб думати, вчителю?

— Зараз Україна має гетьмана, а у гетьмана є діти...

— Розумію — династія Розумовських?..

— А чому б і не так?

— Я підбурю проти себе всю старшину.

— Я постараюсь її переконати.

— Над сим варто подумати.

— Діяти треба, графе, а не думати. Почнете думати — загубите час і буде пізно.

— Ви так гадаєте?

— Я певен.

— А коли зачекати?

— Ви завжди здавалися мені рішучим.

— Я особисто не проти.

— Я завжди вірив у ваш ясний розум.

— Недарма я Розумовський,— зареготав гетьман.— Як з університетом у Батурині? Чи ви вже відмовилися від сього наміру?

— Роблю все можливе.

— І палац гетьмана... Столицю України треба перенести в Батурин.

— Я теж так гадаю.

Пізньої ночі Григорій Теплов сидів у своєму палаці не сам, а з петербурзьким генералом, секретним повіреним цісарівни.

— Передайте Катерині Олексіївні, що сей хлопчисько дурніший, ніж я гадав. На мою пропозицію про спадковість гетьманства пристав не задумуючись.

— Невже він не розуміє, що скрутить собі в'язи?

— Дуже швидко увійшов у смак владацтва.

— Вас недаром сюди прислали,— приклав до губів келих генерал.

— Але найсмішніше те, що гетьман думає, ніби він мене взяв з собою своєю волею.

— Невже? Ха-ха-ха!

— А полк Гендрикова?

— Він тут не потрібен.

— Ну, на всяк випадок...

— Звичайно. Але до повстання тут не дійде. Гетьман, по-моєму, і шаблі в руках тримати не вміє. Це не Богдан Хмельницький...

— Казенні землі він роздає направо і наліво...

— Се робиться під моїм наглядом.

— Ханенку віддав десятки сіл...

— Я підказав.

— Навіщо ж так багато?

— Друже мій! Малоросія завдячна Ханенку у відродженні гетьманства. Гетьман не може бути байдужим до нього. А в Ханенка один син, та й то безнадійно хворий. Ці землі належатимуть панові Ханенку, поки житиме він сам. А потім перейдуть у казну. А життя його в наших руках...

— Розумно.

— Сапієнті сет! Мудрому досить, як говорили колись латиняни.

— Архітектора прислати? Будете ви будувати палац гетьману у Батурині?

— Не гетьману, а графу Розумовському. Усе зведеться кінець кінцем до того, що графа буде одлучено від посся літичного життя і він житиме в батуринському палаці, а не стирчатиме в Петербузі.

— Кого?

— Камерона. Путящий, по-моєму, архітектор.

— Гаразд.

Наступного дня петербурзький гість Григорія Теплова покинув Глухів.

XVIII

Глухо загомоніла Україна, дізнавшись про універсали гетьмана. Шляхта поспішала довести до відома посполитих те, чого так довго домагалася. Роботи панським гайдукам і економам побільшало.

З Глухова в Бране Поле примчав гетьманський гонець. Приїхав і полковник Дараган. Дзвонили церковні дзвони. Солдати гасали по селу, скликали людей на сход, гримали на чоловіків, підморгували дівчатам.

— На сход, на сход!

— Що сталося?— перепитували одна одну перелякані жінки. Але ніхто нічого не знав. Жінки до всього звикли. Та найбільше їх лякала війна. Це ж заберуть генерали чоловіків і дітей, поженуть на край світа під кулі та шаблі. А солдати позабирають сіно для коней, збіжжя всяке і худобу собі на харч. Сараною налетять на село, об'їдять, обдеруть, як липку, та й зникнуть. А дівчат залишать покритками, пустять по світу на посміх та на людський поговір. Не дай господи війни. Усе що завгодно, тільки не війна.

На майдані біля церкви, маленької, присадкуватої, на одну баню, зібралося всеньке село. Церква з одного боку, солдати з другого Винесли дубового стола, поставили перед нажаханою юрбою, шукали опори, щоб не хилитався. На стіл виліз гетьманський гонець з універсалом. Тягли і отця Танасія, але той прикинувся хоровитим, сказав — живіт болить, у жаливу тягне.

— Православні! Гетьман України, граф Кирило Розумовський...— викрикував гонець.

— Що він каже? Тихо-тихо!..

— Гетьман грапом став...— вигадує Павло, хоч і знає, що графом він став давно, і добре чув, що сказав гонець.

— Часи настали, не знаєш, яка воша з якого боку вкусить.

— Тепер так — лижи пупа цариці, то будеш у столиці, а як лизатимеш нижче, то будеш іще вище, — коментував Павло гетьманський універсал.

Юрба зайшлася голосним реготом.

— Що він сказав?— допитувалася баба Христина в Секлети.

— Ай, мамо! Хай он Ївга скаже...

— Безсоромник! — дошолопавши, зашепотіла баба Христя.— Ви чуєте, людоньки, що він каже?

— А що? Не чули.

— Лижи гузно пані, то будеш у жупані. От що він каже,— уточнив сам себе Павло.

— О-о-о!..

— Га-га-га!..

— Це вам, бабо Христино?

— Куди їй — саме кістя!— торохнув дід Петро.

— Тьху на твою сиву голову!

— Православні!— роздирає гонець рота, як вершу.— Слухайте, слухайте!

Прочитано універсал, за яким значилося, що посполиті мають працювати на свого пана по два дні на тиждень.

Юрба остовпіла. Перестав жартувати Павло.

— Два дні на тиждень?— відчайно вигукнув хтось із гурту.— Та це ж...

Гамірно стало на майдані.

— Гетьман підписав?

— Діждалися...

— От вам і вольниця... — вловив дід Петро біля самого вуха. Плюнув перед себе і почав продиратися з гурту.

— Вольниця... Еге, трясця його матері нехай,— бурмотів сам собі під ніс.

А гетьманський гонець, намагаючись перекричати шум бранопільчан, читав з виголосом другий універсал.

— «Заборонити посполитим переходити від одного пана до іншого. А хто ослухається...»

— Що-що?— не розшолопали.

— Як це заборонити?

— А так — з сьогоднішнього дня нікому не вільно!..— взявся пояснювати полковник Дараган.

Договорити не дали.

— Як то не вільно? А на Запоріжжя?

— Не можна!

— А в гайдамаки?

— Р-розійдись!— крикнув полковник Дараган, наливши кров'ю.

Розходились повільно. Не війна, а на душі важко. Війшла прийшла та й пішла. А це ж на все життя. Та не схана менулися люди, як гайдуки полковника Дарагана почали ходити по хатах і збирати чинші, опираючись на новий указ. Люди не були готові, грошей не виявилося. Чоловіки до часу змовчали— за полковником сила, солдати. Жінки лементували, діти плакали. Брали худобою, збіжжям, чим попало.

— Як же ти одним волом у чумачку поїдеш?

— Жінку запряжу.

В Нечипора взяли цілу паровицю. Війна і є...

Данило прийшов додому сам не свій. Потемніло на душі в парубка. А тут іще й Карпо поїхав розшукувати дочку, та й досі не вернувся з дороги. Невже із Степанидою лихе щось трапилось? Ні з ким Данило до розмови не ставав, одмовчувався, коли зверталися до нього.

Підійшов дід Петро.

— Отак-то воно, Данило!.. Старий уже я, не зумів для Браного Поля вольниці витупкати, припоручаю се тобі... Еге!

Данило ніжно обняв за плечі діда і не помітив, як із очей старого котилися сльози. На цей час нагодилася баба Христина.

— О! Ви чого? Їдеш куди, Данило?— спитала напохано.

— В чумачку, бабо! А перед тим на ярмарок. Прикупити дещо в дорогу треба.

Зайшов Кузьма. Він підріс, зовні на діда Петра схожий став.

— А я на пороги подамся... Лоцманувати!..

— До Діани?— підморгнув Данило.

— До якої Діани?

— Не приховуй. Від Карпа Півторалиха чув, якими ти очима дивився на неї... На гречанку.

— То її Діаною зовуть?

Діда Петра викликано до Ніжина. Збирався неохоче. А хто ж із дідом поїде? Нечипір що далі, то частіше на здоров'я нарікає. Баба Христя, Секлетина... Данила дома нема. Кузьма одне товче — на пороги. Порішили — Ганка. Дівчина здорова — хай протрюхається.

На цю дідову збираницю нагодилася Степанида. Карпо розшукав-таки дочку, привіз на хутір, а вона стрімголов у Бране Поле, щоб Данила побачити. Та його в селі не було.

— І я з Ганкою.

— І Степанида, дідусю. Веселіше буде їхати.

— Веселіше?— буркнув невдоволено. Кивнув позирк на Степаниду, і з пам'яті вигулькнула Гафійка. Всміхнувся.

— От спасибі, дідусю...— обняла Ганка діда Петра за шию, поцілувала.

Виїхали втрьох. Дід Петро спершу правував конем, а коли почав клювати носом, його змінила Ганка. Уклала старого на сіно — хай спить. Дівчата замугикали: «На добраніч усім на ніч, а я їду додому спати...»

Нарешті прибилися до полкової канцелярії.

— Хто тут мене кликав?— як до давнього свого знайомого звернувся дід Петро до полкового писаря.

— Заведіть його до полковника. Він з ним побалакає. Ходять тут усякі,— буркнув писар, навіть не глянувши в обличчя старому.

— Еге, поведіть. Ти ж передав гетьману? Гетьману, питаю, передав?— не рушав дід Петро з місця.

— До полковника, сказано!

— Тебе вже теж призначили? Обирати одмовилися? Видно, видно... Еге. Піду до полковника. Я йому все скажу.

Полковник був злий і неприступний. Мало того, що

ледве-наледве уладнав свою справу, а тут іще син з Петербурга не повернувся. Правда, слідом за Пантелеймоном поїхав і сват, Григорій Скоруппа. Щось та виїздять...

— Петро Тур прийшов!— доповіли полковникові.

— Який іще Тур?

— Папір від гетьмана...

Полковник згадав і папір, і бджоли. Кивнув.

І от Петро Тур, сивий столітній дід із сучкуватою патерицею в руках, стоїть перед полковником.

— По козацтво прийшов?— процідив.— Досі ще уклонятися не навчився?

— Еге, полковнику, по козацтво.

— Сідай, а то впадеш.

— Нічого, постою. Еге. Увесь вік стою, сідати ніколи...

Блимнув сивими очима на полковникове черево. Бсжичу це здалося знущанням.

— Тобі нащо козацтво — в корсту?

— Вільному і вмирати легше. Дітям козацької вольності шукаю, бранопільчанам. Вони спорядили мене. А я і так доживу. Еге.

— Не буде ні тобі, ні дітям твоїм ніякої вольності. Укази гетьманські знаєш?

— Укази то не для козаків... Еге.

— Перестань егекать! Чи не той ти Тур, що її імператорській величності супліку подавав?

— Я свого допоминався. Вернула пасіку цариця матушка, спасибі. А то прийшли, як гицлі, тягнуть... Вольності, правда, не вернула.

— Хто гицель?— схопився з крісла полковник.

— Оті, що по дуби мої приходили.

— То я їх прислав.

— Ти?! А зась тобі на чуже!— Дід Петро підступив до полковника, дивився прямо в очі, стукав герлигою по підлозі.— Зась, кажу, на чуже!

— Я по свої послав. Ти украв у мене дуби.

Дід Петро довго видобувався на слово, шкрябав язиком у роті, нарешті плюнув прямо в писок полковника. Божич спаленів.

— Ей там!— загорлав, одпльовуючись.— Заберіть його!— Вбігло двоє.— У пушкарню. Десять батогів! Вольниця йому потрібна козацька! Свиня!..

Дівчата бачили, як вивели попід руки діда Петра. Надбігли:

— Що з вами, дідусю?

— Зараз, Ганко, буде вольниця. Ось зараз.

Це було сказано таким відчайним голосом, що Ганка нерозуміюче глянула на Степаниду, шукаючи захистку.

Пушкарня від полкової канцелярії недалеко. Один з козаків одчинив двері, укинув туди діда Петра і зайшов сам. Дівчата перезирнулися— що б то мало означати. Принишкли. Позатикали вухами щілини.

— Готово? Ану я!— чути з пушкарні.

— Не дуже розмахуйся, старий!..— теж звідти.

— Про що вони?— питає Степанида в Ганки.

— Лясь!— за дверима.

— Раз!— чують дівчата.

— Що вони там роблять?— скрикує Ганка.

— Невже б'ють?

— Якби били — кричав би.

— Дев'ять,— вилітає з пушкарні слово.

— Послухай, чи дихає...— чуються слова.

— Убили?— тремтить голосом Степанида.

— Живий, дихає...— заспокоює голос за дверима.

— Лясь!

— Десять. Ходім!

Степанида з Ганкою встигли одскочити од дверей — вийшли ті двоє.

— Забирайте свого козака!— сказав один.

— Живучий!— кинув другий.

— Дідусю!— шарпнулася Ганка.

Дід Петро лежав на широкій дошці долічерева, спина його була оголена, пописана канчуками, сльозилася червоними росинками крові.

— Катюги!— не стрималася Степанида. Вона плакала.

— Дідусю!— стала на коліна Ганка.— Дідусю, ви живі?

— Не плач, Ганко! Хай наші вороги плачуть. Горілка там у мене є... Злий на спину, та й... У передку вона... Еге...

Дід Петро всю дорогу лежав на животі мовчки, потім попросив покласти його на спину.

— Боляче ж вам буде, дідусю?

— Нічого, в небо краще дивитися, аніж у землю.

— Хто ж це вас, дідусю?

— Полковник Божич. Еге. Он які порядки настали.

По небу пливли легенькі, мов пір'їни, хмарки, шугали

бистрокрилі птахи, вщебечували дзвінке піднебесся піснями.

— Воля,— намагався не стогнати дід Петро.

— Що ви кажете?— нахилилася Степанида.

— Се ти, Степанидко?

— Я, дідусю.

— Вибач мені, моя дитино, що не хотів тебе брати.

— Не треба про це...

— Треба. Ти сердечна, чуйна... Гарна пара Данилові буде... Воля!..

— Яка воля?

— Он там у небі. Хмарки, птахи. Літають собі, співають... А Данило не птах... Чуєш, Даниле, не птах, а літати треба! А зась тобі на чуже!

— Дідусю!

Але старий не озивався, важко дихав, хапав ротом повітря, холодними краплинами з гарячого чола збігав піт.

— Води!

Налив полковник Божич у срібний келих заморського вина, подав синові і сватові. Полковник радий — вернулися Пантелеймон і Скоруппа з Петербурга і не з порожніми руками.

— Ну розказуйте!

Скоруппа крякнув, поставив келих на стіл, прислухався до ніжного дзвону.

— У всьому, свате, граф Гендриков допоміг. Не казав я тобі, а тепер скажу. Попросив я перед від'їздом графа, щоб замовив про тебе перед її імператорською величністю слово. Він не одмовив, дав папір. Я і взяв його з собою... От і... Ну, бувай! Дома давно не був, поїду. Ти б завітав до графа, дяку склав.

— Так я й зроблю! Ходи здоровий!

Обнялися. Поїхав Скоруппа.

Полковник Божич ходив по кімнаті, потирав долоня об долоню руки,— був задоволений.

— Зараз поїдемо до графа Гендрикова! Прямо зараз. Подаруночок повезем. А коли повернемось...

— Що?— пахкав люлькою Пантелеймон.

— Коли повернемось, то таку супліку на ім'я її імператорської величності напишемо — чортам буде тошно...

— На кого?

— На кого, на кого?.. На гетьмана, от на кого. Землі родичам роздає, нікого не питаючись... Бране Поле Дарагану відписав...

— Бране Поле? Та що ви кажете?— схопився з місця Пантелеймон.

— Те, що чуєш! Поїхали до графа... Це коли вернемося...

— З такою людиною водитися не гріх,— говорив радісно збуджений полковник.

— Людина слова. Сказав — зробив!

— А чого ж і не зробити, маючи отаку владу в руках. Імператриця, видно, довіряє йому.

— Та видно, що так. Ким же це вас призначають — генеральним підскарбієм чи генеральним хорунжим?

— Байдуже!

— Чому ж, підскарбієм, по-моєму...

— Молодець, одгадав батькові думи.

На подвір'ї у графа Гендрикова суєта. Чистять коней, миють собак...

— А-а-а, моє шанування! Полковнику, запрошую на лови! Ви мені зробите приємність! Не поспішайте відмовлятися, все одно змушу. У Бране Поле поїдемо! Власне, не в Бране, а в бранопільські ліси. Запрошую і вас. Візьмемо, майоре?

Кульнєв здалека блиснув засльозивленим оком, не підійшов — робота. Але кивнув головою. Батько з сином обмінялися позирками, раділи один одному. Потім обнялися тепло, по-дружньому.

XIX

Чи пам'ятаєш ти, читачу, ту нещасливу годину, коли кримські нападники увірвалися в Бране Поле, запалили його, ухопили за селом вісімнадцятилітню Гафійку, одірвавши од серця Петрового, і погнали в полон? Це було давно. Чимало води витекло з Дніпра, багато людей встигло народитися і померти за цей час. Ніхто більше не пам'ятає в селі Гафійки, крім діда Петра. Вона була одиначкою, богданкою у своїх батьків, і вона їх покинула. Хоч і не з власної волі, але покинула. Кілька довгих десятків літ тинялася Гафійка по світах, і в Туреччині, і по інших землях

блудила, а за Бране Поле не забувала. Літ, мо', з п'ять тому чи й менше прибилася Гафійка до кримських берегів. У той самий город, де її продано в неволю. Вона його одразу упізнала. І зраділа, як рідній матері, — згадала молодість. Тільки рідна земля може принести таку радість. Рідна... Що тримало Гафійку на світі, сама не знала. Очевидно, туга за батьківщиною. Не знала нещасна полонениця, що то є батьківщина. Вона знала рідне село, і це було для неї все — Бране Поле.

Це була її батьківщина.

Чи пам'ятаєш ти, читачу, і той день та й час, як молода татарка Арзула покинула Карпа Півторалиха і як потім шукала його? Шукає вона його досі, але до сього часу знайти не може.

І от ці дві жінки — стара і молода, Гафійка і Арзула— зустрілися в Кафі.

— Ви звідки, бабцю?— спитала татарка.

— З Браного Поля.

Знайомство обох жінок кінчилося тим, що обидві вирушили в Бране Поле. Одна, старша, несла ветхий клуночок своїх власних кісток, щоб засіяти ними рідну землю. А друга... інше мала на оці. А може, і Гафійка згадувала Петра? А таки згадувала. Не раз і не два, поки молодша була, а тепер...

Ішли жінки довго, дуже довго, бо то не близиня з Кафи до Браного Поля добратися. Траплялося, підвозили чумаки, а більше пішки. Спочивали по дорозі і далі прачвилися.

— Скоро вже, доню, Бране Поле! Як не видно...— казала заспокійливо Гафійка.— Ох, коли б дійти.

Сіли біля якоїсь річечки відпочити, водички напитися, сухарців погризти. Коні чиїсь паслися, два хлопці на сіні борюкалися. Чи не б'ються, боронь боже! Ні, не б'ються, граються. Ех, молодість! До двох подорожанок підійшов кінь зовсім близько. Гафійка бачила, як хлопці перестали дуріть, вищий підійшов до коня, осідлав. Гафійка звелася.

— Петро?—здивувалася.— Петре!— не витримала, нагукала-таки. Похитала головою.— Та ні, звісно...

— Не Петро я, бабцю, а Кузьма. Прощавай, брате!— гукнув і чвалом помчав у степ.

— Ходім, дочко, скоро Бране Поле, скоро... Не Петро, знатця... Скільки ж це йому?

А столітній дід Петро пригнав з лугу шестеро овець раніше, ніж звичайно. Христя, дружина Петрова, здивувалася... Вона поралася на городі, коли почула овече мекання. Розігнула закляклу спину, глянула на сонце — до півдня було далеко.

Дід Петро важко відчинив ворота, пропустив худобину в двір.

— Зажени, Христе, в кошару... Ворота зачини та нагрій мені води баняк.— І пішов у хату. Пішов повільно, часто переставляючи неслухняну патерицю.

Коли дід Петро помився, баба Христя принесла йому чисту білизну. Одяг білі полотняні штани, сорочку, старанно зав'язав під бородою червону стрічку, щоб не світити волосатими грудьми. Ліг.

— Укрий мене.

Вихопилася Христина з кімнати, принесла картате рядно. Нічого не сказала, подумала тільки, гірко подумала. І віри не хотіла йняти своїм думам. А її Петро, з яким прожила багато десятків зим, з ким усе своє життя ділила і радість, і горе, пильно подивився на свою любу дружиноньку, дуже пильно, сказав:

— От і все, Христинко, помиратиму!

Хто виміряє думу в часі! Думкою за мить можна облетіти всю землю і назад повернутися. Але не вернути життя, не догнати, не зупинити на калиновім мості. Багато чого забулося. Та не забув Петро Тур, як уперше пішов чумакувати.

Багато весен і літ чумакував дід Петро, а тоді замулив якоря в рідному селі на хазяйнування, заходився коло землі поратися. А дід Петрів усе своє життя в дорозі провели. Е-ех! Розказували йому про діда — хоробрий чумак був, кмітливий, а що вже здоровий та дужий, то тільки господи твоя воля і скажеш. Помре сьогодні дід Петро і понесе в корсту бувальщину далеку про чумацтво славне. От і шкода вмирати. Шкода, але треба, бо час наспів. Славна то була пора — чумакування. Ідуть собі волики не поспішаючи, ремидають. А сонце вибілене та велике, а в степу трава вище пояса... Станеш на ночівлю, обгородишся возами... Воликів на пашу пустиш... Каші навариш... Вип'єш ківш-другий горілки, та як заспіваєш!..

І ой сидить пугач да на могилі і єк пугу та так і пугу,
Ой чи ти чуєш, да чумаченьку, да на себе потугу?
Да сидить чумак да під корчмою мед-вино кружає.
Да й оглянеться чумак назад, да й волів немає, да й возів немає.

Заплющив очі дід Петро, почувся плач і шум прибою морського. Море стогнало і плакало... Ні, то не море плакало, не стогін хвиль його чувся, а крик чаїний. Кричали і плакали, просили, щоб віддав їй чумак їхніх діточок-чаєняток.

Да лети-лети, чайко, да лети на зелене жито,
бо твої чаєнята да ще звечора побито.

Шкода старому Петрові чайки. Важкі підняв повіки — крізь ранковий степовий туман ледве вирізьблювалися якісь тіні. Чумаки? Напружив зір — ні! Христина хустку до очей прикладає, плаче стиха. А то хто, Гафійка? Ні, то стара жінка ридає тихо, до плеча татарки притулилась. Чого вони плачуть? Згадав — плачуть, бо... Рвонулася білоголова Христя, помітивши розплющені очі чоловіка, захлинулася повітрям, як риба на березі, але Петро знову стулив повіки, і вигулькнули з пам'яті козацькі походи. Криваві битви за правду та за волю. Скільки тих чумаків полягло за землю горопашну, вимріяну, вистраждану, кров'ю викроплену, в любистку з горючими сльозами купану.

— Христе!— прошепотів тихо, дуже тихо, але Христя почула.— Поклич Нечипора та внуків моїх...— А вони були тут, недобачив їх старий Петро.

— Вийдіть, жінки, на якусь хвильку, з сином та з онуками говоритиму.— І жінки вийшли. Дід Петро важко передихнув, сказав:— Візьми, Нечипоре, моїх овечат. Доглядай їх, як я доглядав. А пасіки не заводь, не треба. Візьми і вузлик під подушкою. Сам розумом розкинь, що з грішми тими робити. Небагато їх у мене, та все ж... Матір доглянь, дітей, Гафійку.— Перезирнулися — не помітив дід Петро.— Пробачте, коли що!— замовк.

Дивився Нечипір на свого збілілого батька, думав про його світлий перед смертю розум, про велику в своїй простоті мудрість — усе закономірно в природі і розумно — життя, і смерть, і турбота вмираючих про живих, про долю наступних поколінь. Батьку мій, батьку! Який ти красивий та чистий!

Бувало, згадує Нечипір, прийде батько з святою паскою поздоровити. «Сідайте, тату, за стіл!— «Чого там...»— «Сідайте, гостем будете!»— Вип'є келишок. «Закусіть!»— «Ет, що вигадали. Піду додому, Христя нагодує».

Пильно дивилися син і внуки на вмираючого батька й

діда. Не плакали, а з очей текли прозорі, густо посолені чумацькою сіллю сльози. Крізь туман помітили — ворушить старий губами. Схилилися нижче, дослухалися:

— А тепер, діти, кличте жінок, хай плачуть, помиратиму!..

Недовго срібноволоса баба Христина топтала ряст по смерті діда Петра. Осунулася у всіх на очах і Гафійка. Цілими днями сиділи на призьбі дві старі жінки, розповідали одна одній про своє життя, аж поки не привела вузенька стежка до смертного одра Петрового. Тоді вони дружно і з натугою встали, з дитячою цікавістю, ніби вперше бачили, видивилися на призахідне сонце, увійшли в хату, помолилися богу, полягали — і більше не встали. Данило зробив дві труни,— поховали обох рядом з дідом Петром — Гафійку і Христину.

Шумлять вітри, летять молоді і грайливі в гомоні і щебеті птахів, колошкають райдужні барви призахідного сонця. Але цього не чують і не бачать ні Христина, ні Гафійка.

Карпа Півторалиха в чорні для Турів дні у Браному Полі не було — десь поїхав. Вернувся за кілька днів і застав дома гостю. Уся в чорному сиділа вона при тьмяній свічі поряд зі Степанидою і розповідала про далеку подорож. Не сказала дівчині, чого прийшла, бо не знала, чи не осудить її Карпо.

— Тату, ви знаєте цю жінку?— з острахом кинулася дівчина до батька.

— Знаю, дочко.— Підступив до Арзули.— А де наша з тобою дочка?— спитав.

— Померла.

— Чого ж утекла од мене?

— Думала, що все одно проженете, бо я не народила вам сина. Потім шукала вас. Гарасим Небаба сказав, що ви любили мене.— Арзула почервоніла.— І я з бабою Гафійкою...

Степанида захоплено дивилася на цю хоробру жінку, яка босими ногами пройшла багато сот верст, аби тільки побачити її батька, свою любов.

— А де Гарасим Небаба?

— У гайдамаки хотів...— І Арзула заплакала. Жінці з далекого чужого краю здалося, що їй тут не раді.

XX

Нечипір немов чужими неслухняними руками обмиває воли. Ганка товче просо. Секлета провіює на легенькому вітерці — лушпина одлітає в один бік, а пшоно золотими крупинками падає на ряденце в другий. «Більшенько треба, щоб не голодний синочок був»,— бідкається Секлетина. Торбина повна, зав'язана.

— Досить, дочко, товкти.

— А бодай тобі, ступу не полагодив!..

— Кого це ти лаєш?

— Та не кого ж, а Кузьму.

— А-а-а... Ну то лай сама, а мені треба он...— Однесла торбину на мажу.— Нечипоре!

— Що там?

— Поможи когута зловити, не вбіжу за бісякою.

— Данило ж де?— спитав, хоч добре знав, куди впала його стежка.— Капосний хлопець, не кому ж і їхати...

А Данило стояв зі Степанидою біля криниці, і перехняблене на вечір сонце відкидало в пахучу траву одиноку тінь.

— Серце моє, горлице!

Тінь то ділилася в травах надвоє, то знову простягалася рівною берізкою до самого обрію, погойдуючись кучерявою кроною од непомітних вітерців.

— Страшно мені буде самій жити — ні тебе, ні батька.

— Ти житимеш у нас, треба звикати...

— Любчику!..

— Мені пора. Батько недужі. Кузьма не впорається без мене...

— Іще дрібну мить.

— Які солодкі уста твої.

— Страшно мені...

— Повернуся з чумачки — поберемося!..

— Чи діждуся?..

Полохливе серце твоє, Степанидо. Життя навчило тебе сумніватися в усьому. Невже ти і Данилові не віриш?

Шумить вітерець над білою і чистою, як сама сльоза, берізкою, колошкає кучеряву голову, тріпає і повертає її на всі боки.

— Тепер піду...

— Любий!..

Перед світанком чумацька валка вирушила з села. Поскрипіли мажі Данилові, Карпові, Момотові, Павлові, одна паровиця отця Танасія. Скучно йому — поїхав. Менше виявилося паровиць у Матвія, в Данила, більше стало в Момота. Найнялися Павло та Матвій до багача — треба жити. Яків Момот в дорогу сам не поїхав.

Скриплять мажі, погейкують чумаки на воликів. Сонце от-от на обрії покажеться. Виїжджають чумаки за село.

— Кого оберете отаманом?— питає слабим голосом Нечипір, тримаючи в руках кропило.

— Момота!— викрикує Павло.

— Тю, дурний, він же не їде!

— Отця Танасія!

— Чадо нерозумне!..

Обирають Данила. Матвій буде кухарем. Все починається спочатку. Ярма покладено до схід сонця, воли пасуться. Нечипір кидає перед возами сокиру.

— Як вона лягла?

— На нещастя.

Яке там нещастя — п'ятеро верхових коней під сідлом, блискучі шаблі. Нема в Матвія і в Павла, зате в Момота аж дві. Не пропадуть.

Скоро зійде сонце.

— Ший!

Біля валки проводжаючі. Карпо обнімає Арзулу.

— Шайтан, нащо на людях?

Він цілує в губи. Арзула засоромлена, щаслива. Карпо цілує сваху, постарілу Секлету. Повернуться з чумачки — весілля для дітей справлять.

Данило прикипів до Степаниди.

— Пусти, буйвол! Задушиш!— відтягає Ганка брата од дівчини. Плачуть Марія і Ївга в обіймах у чоловіків. Попадя Євлампія не прийшла. Важко.

— Розрослася вона в мене гіллям, аки верба густолиста! Люблю таких!

— А Леванда чого не прийшла? — нагадала Одарка Момотиха.— Адже приїхала?

— Покинув Леванду Феофан...— голосно каже отець Танасій, назнарошне, щоб Тури чули.

— Що?— скинулася Секлетина.

— Істинно!— усміхнувся.

— Що ти кажеш, Танасію? — приступив до попа Данило.

— У гайдамаки подався, мніхів православних на єзуїтів повів.

— З богом та в дорогу!— видобувся на останню силу Нечипір Тур. Притемкувато ще.

Шестеро овець виганяє Нечипір з кошари — пастиме. Любить він цих сумирних тваринок. Вони нагадують про степ, про діда Петра. З ранку до вечора пасе. Учора пас, сьогодні пастиме і завтра пожене. Завтра пожене до світа, може, почує скрипіння маж чумацьких, що вирушатимуть у далеку дорогу. Адже стоятиме велика валка чумацька цілу добу, варитиме сніданок, обід і вечерю, дошукуватиметься, чи не забула чого. А до світа виїде. Тоді й вижене шестеро овечат Нечипір. До світа.

І в ту саму пору виїхав граф Гендриков з старим і молодим Божичами на полювання. Був секунд-майор Кульнєв, і були єгері.

— В урочищі Браного Поля погуляєм! Чи не так, полковнику?— Граф у доброму гуморі.— Які місця мальовничі!

Собаки спереду і ззаду. Шістдесят найкращих псів узяв з собою граф. За кожного такого собаку він пари найкращих англійської породи рисаків не візьме. Давали— не схотів. По чотири кріпаки давали — не взяв. Ха-ха! Що кріпак — скот, бидло. А то ж мисливський пес, розумна істота.

Одноокий Кульнєв кидається то туди, то сюди. Йому підвладні єгері і собаки.

— Ший!— кричать чумаки.

— Чуєте, чуєте, овечата? Рушають наші в дорогу!..

Нечипір скидає шапку, вішає на високу сучкувату дідову Петрову герлигу, хреститься на схід сонця. Отам-о воно покажется. У Нечипора з очей сльози, він присідає і ніжно гладить кучерявого плохенького баранчика.

...Нараз чує лемент, собачу гавкотняву. Дві звірюки налітають на маленьку дідову Петрову отарку овець, шарпають, рвуть. Плохенький баранчик стікає кров'ю, конвульсивно здригається. А здоровенний собацюра безжалісно шматує і шматує...

Серце закипає кров'ю. Нечипір не стримується, піднімає над головою герлигу і опускає на голови диких звірів.

— Раз!
— Раз!

Сурмить мисливський ріжок. Метнулися пси, побігли. Та не всі. Двоє лишилися бездиханними на траві, а рядом покотом шестеро дідових Петрових овечат, що їх пас Нечипір.

Ще темно. Залінивилося сонце, не виглядає на землю з небесного вікна.

Граф Гендриков в'їхав на подвір'я Карпа Півторалиха. З ним Божичі. Арзула подряпалася на горище.

До графа прибіг на змиленому коні майор Кульнєв.

— Ваша світлість! Убито двоє собак!

— Що?— Люті графської нема межі.— Що? Двох собак? Де? Хто?

— Біля Браного Поля. Не знаю хто...

— Крайню хату спалити! Усіх собак у сю хату!.. Тут хтось є?

— Нікого, ваша світлість...

— Оце сила!— штовхає ліктем сина полковник Божич.

— Розмах!— додає Пантелеймон.

Граф Гендриков чує, це йому лоскоче нерви.

— Майоре!— кричить.— Спалити все село!

Полювання розладналося. Граф Гендриков їхав до свого дому і згадував, як кілька років тому він був на ловах біля одного маленького села недалеко Москви. Там теж собаки напали на отару овець і пастухи вбили не двох, а одного мисливського пса. Граф наказав тоді спалити дощенту все село, розорати місце, щоб і сліду від нього не лишилося. Про вчинок графа Гендрикова було сповіщено імператриці. На одному з бенкетів Єлизавета підкликала до себе двоюрідного брата, манірно помахала пухленьким пальчиком і сказала:

— Ей, Гендрик, не пустуй!

Оглянувся граф — Бране Поле взялося полум'ям. Всміхнувся, поїхав далі своєю дорогою.

Сонце виросло на два дуби над землею. Ідуть чумаки безжурні, як того разу, коли отець Танасій пристав до валки, щоб і собі скуштувати чумацького хліба.

— Слава тобі господи!— хреститься Матвій.

— Ти чого, чадо нерозумне?

— Отут моя вольниця... В дорозі.

Співає степ, шумить приглушено під неспокійним вітерцем тирса, вищебечують у піднебессі безжурних пісень швидкокрилі пташки, одноманітно поскрипують мажі. Сидять чумаки на паплішках, доповнюють музику степу. Не стримується Данило, затягує пісню, а всі підхоплюють. І шум тирси, і пташині щебети, і поскрипування маж, і вільні людські голоси зливаються в одну мелодію, в один акорд. То знову спалахнула ніким досі не знана пісня. І не відають чумаки, що отак знічев'я, складаючи слово до слова, ноту до ноти, вони будують величний духовний пам'ятник Україні. Не з криці, не з каменю, а з живих сердець народу українського, якого ні ржа не поточить, ні вогонь пекельний не спалить, ні вода вічності не потопить.

Гей, закувала зозулина в лузі —
На далеко чути гін!
А чумак їде, гей, у притузі
Да по рибу на Дін!..

Київ—Богуслав—Ірпінь
1965—1969

Зміст

ЧАСТИНА ПЕРША 5
ЧАСТИНА ДРУГА 147
ЧАСТИНА ТРЕТЯ 321

Чуман Роман Мусиевич

БРАНОЕ ПОЛЕ. Роман

(На украинском языке)

Редактор Г. Т. Крижанівський. Художник *І. П. Мельник.* Художній редактор *Г. С. Ковпаненко.* Технічний редактор *Е. А. Зіскіндер.* Коректор *Л. К. Джулай.* Здано на виробництво 31.VII 1969 р. Підписано до друку 6.XI 1969 р. Формат 84×108 1/32. 13 1/2 фіз.-друк. арк., 22,68 ум.-друк. арк., 24,97 обл.-вид. арк. БФ 05498. Тираж 30 000. Зам. 8045. Ціна в оправі 87 коп.

«Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Одеська друкоофсетна фабрика Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Дзержинського, 24.

У видавництві „Радянський ппсьменник“ вийшли з друку:

Алінін О.
Людина буде жити. Нариси

Бондарчук П.
Отава. Оповідання

Багмут І.
Життепис слухняного хлопця. Повість

Вакуленко В.
Гомін землі. Повісті і оповідання

Васильківський О.
Останній день літа. Повісті

Григор'єв Г.
Чарка меду. Сто років одного життя

Дрозд В.
Білий кінь Шептало. Оповідання

Доломан Є.
Вирок після бою. Повість

Іваничук Р.
Мальви. Історичний роман

Іщенко М.
Сусіди. Роман

Кочура П.
Апостоли правди. Історичний роман

Кравчук М.
Криниця під вікном. Оповідання

Мушкетик Ю.
Останній острів. Роман

Миценко М.
Пізнай самого себе. Повісті

Шевчук В.
Вечір святої осені. Оповідання

Ятко М.
Голубий шлях. Повість

Ці книги ви можете купити в книжкових магазинах облкниготоргу та облспоживспілки, а також у кіосках «Союздруку».

Якщо ви не знайшли потрібної книги в книжковому магазині, можете замовити її через магазин «Книга — поштою» облкниготоргу або республіканський магазин «Книга — поштою» (Київ, 117, вул. Попудренка, 26), які надсилають книги накладною платнею.